

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. V, sv. 2, br. 10

Izdavač
INSTITUT ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Radoslav Rotković (Herceg Novi)
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Przemysław Brom (Katowice)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljčić (Osijek)
Stevan Konstantinović (Novi Sad)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Čedomir Drašković (Cetinje)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar redakcije
Sanja Orlandić

Podgorica, 2012.

UDK 81:003.2

Preliminarno saopštenje

David CRYSTAL

Bangor University – Bangor

ON MYTHS AND MINDSETS

Following his visit to Montenegro in April 2012, the author of this paper discusses the local and global effects of the digital era and the Internet on reading and writing, with an emphasis on younger generations.

Key words: *Internet, technology, abbreviations, EMC, reading*

There is an enormous myth circulating the globe: young people don't read any more. It's a myth perpetrated by the less young, who see modern children preoccupied with computers, cellphones, and online games, and not reading Shakespeare, Dickens, and Twain. And one myth leads to others. We're rearing a new generation that can't spell. It's all because of those newfangled abbreviations in text-messaging. I encounter this argument all the time in Britain, and I expect it is heard just as often in Montenegro.

It doesn't take long for myths to capture the public imagination, but it can take a lifetime to eliminate them. Text-messaging is hardly a decade old, and yet it has already generated several fictions. It's widely believed that text messages are full of abbreviated words introduced by young people because they don't know how to spell... that they are using them in schoolwork and in examination scripts... that the practice is fostering an unprecedented decline in literacy.

All these beliefs are wrong. Only about 10 percent of the words used in a typical text message are abbreviated. Moreover, the abbreviations are not a totally new phenomenon: the older generation used them too, as did their grandparents. You'll find playful sentences like 'I C U 2' in 19th-century English books of leisure activities. Students know very well they shouldn't use them in essays and examinations. And research studies are showing that text messaging helps literacy, because it provides huge amounts of practice in reading and writing.

There is actually plenty of literacy among young people, but it is a different kind of literacy from what older people are used to. To understand

it, we need to appreciate the role of electronically mediated communication (EMC) - not only the Internet, but the whole range of devices which communicate electronically, such as mobile phones, satellite navigation systems, and automatic voice recognition machines. This is a world which has evolved only in the past twenty years, as a review of the leading innovations shows.

In 1990 there was no World Wide Web: that arrived in 1991. Although email had been available for some years, most people did not send their first message until the mid-90s. Chatrooms and online games became popular at roughly the same time. Google arrived in 1999. Mobile phones, with associated text-messaging, emerged as the new millennium dawned. The word *weblog* was created as early as 1997, but blogging as a genre didn't take off until the arrival of easy-to-use software, such as Blogger, in the early 2000s. Instant messaging is another development of the early 2000s, soon to be followed by social networking - Facebook, YouTube, Hi5, and over 100 other networks. In 2006 we encounter Twitter. And next year, we will encounter - what?

The point of this chronology is to draw attention to its recency, diversity, and unpredictability. If someone had said to me, in 2005, that the next EMC development was going to be a system where you were given an online prompt, 'What are you doing?', and a limit of 140 characters for your reply, I would have written them off as deluded. But Twitter, a microblogging platform, has proved to be one of the most successful EMC developments to date, the fastest growing Web brand in the past few years. Nor is its story complete. As with all Internet activities, we have to be prepared for sudden change. In November 2009, Twitter altered its prompt from 'What are you doing?' to 'What's happening?', thus eliciting a very different kind of message from users. Twitter became more of a news reporting service, at that point.

The recency of all this means that anyone under the age of 20 is, in effect, a native speaker of EMC. The rest are, to a greater or lesser extent, speakers of EMC as a foreign language. For some, this message is brought home very quickly when, after spending ages trying to work out how to change the settings on a new device, a passing six-year-old performs the activity with contemptuous aplomb. This new generation has gone under various media labels, such as the 'online generation', the 'screen generation', or 'the Net generation'. I don't like labels much, but there is an underlying truth here about the young person's communication mindset which has important implications for any debate on the future of reading, whether in Britain or in Montenegro.

For me, and I suspect for most readers of this journal, literacy is identified, first and foremost, with the world of print: it is a world of books and journals, newspapers and reports. Books especially are central in our literacy worldview. We are all aware of the online world, and increasingly use it, but

we see it as marginal, something additional, an alternative medium, something we haven't quite got to grips with yet. One of the big talking-points today is 'will the book survive?' The online world is seen as something new, a threat.

That is not how young people see it. In their literacy worldview, it is the screen that is central, the world of print that is marginal. It is not that they have stopped reading and writing. On the contrary, young people are reading and writing more than I ever did at their age, but they are doing it using their computers and mobile phones. Books for them are ebooks. Newspapers are news online. Letters to editors are comments to forums. Diaries are blogs. The mobile is central, and will become even more so as time goes by. At the iMedia Breakthrough Summit in Florida in 2009, representatives of the industry were predicting that by 2020 some 80 per cent of all Internet access would be made via a mobile phone. It is already thus in some parts of Africa, where a wired connection is difficult or impossible.

This mindset reversal presents everyone with a challenge. We are all aware of the importance of books as a means of opening minds and inspiring imaginations, and we do not want the next generation to lose those opportunities. The educational world is already trying to find solutions to the challenges, showing how the two domains - electronic and traditional print - can be brought together. Libraries are altering their balance of resources, introducing a digital dimension. Teachers are exploring ways of exploiting the technology in the classroom - for example, using mobiles for learning rather than banning them. The children themselves play an active role in negotiating their learning. As one child told me recently, 'my mobile lets me read anywhere'.

That child's world is not, in the first instance, the traditional world of books and newspapers. It is a world of Facebook, the Web, the videogame, the blog, the text, and the tweet. Nor, if you think of reading as 'reading aloud', is that child's audio world the traditional one of face-to-face conversations, classroom interaction, radio, and television. It is a world of mobile phone, Skype, iChat, the podcast, and YouTube. Policy-makers should not be resisting these new graphic and audio worlds, but managing them to make them enticingly readable. They can't do this if they continue to think of them as marginal or ancillary.

Young people actually don't need persuading that they should read, as is obvious by just looking at the way they intently send and receive text messages. They are reading all the time. The task is to direct that enthusiasm for reading in more ambitious and rewarding directions, and to provide easy opportunities for this to happen. Whether they read Shakespeare or Dickens or Montenegrin authors on the page or on the screen is beside the point. The medium is not the message. The aim must be to get them to read more widely,

regardless of medium, and to get them eventually to appreciate what each medium has to offer. The book provides one experience: a pride in personal ownership, as any bookshelf illustrates, and an interaction with the physicality of the product, such as its weight, touch, and even smell. The screen provides another experience: an awareness of the possibilities of personal exploration, through interactive notes and searchable text, and a sense of connectedness and up-to-dateness - of having the world at your fingertips. Young people need both, to make the most of modern living. So do we all.

UDK 811.163.4'36 (811.111=163.4)

Izvorni naučni rad

Vesna BULATOVIĆ (Podgorica)

Univerzitet Crne Gore

Institut za strane jezike – Podgorica

vesnabu@ac.me

ENGLESKA IMENSKA ATRIBUCIJA U PREVODU NA CRNOGORSKI

Rad analizira načine prevođenja engleske dvočlane imenske fraze u kojoj su oba člana imenice, pri čemu prva funkcioniše kao determinator druge. Ta struktura je česta u engleskom i drugim analitičkim jezicima. U crnogorskom, takva struktura je prisutna, ali nije uobičajena. Predstavljena je polusloženicama koje su ili prenesene iz stranih jezika kalkiranjem ili kreirane od domaćih elemenata po uzoru na kalkirane.

U radu se razmatra i razlika između pridjevske i imenske atribucije. U imenskoj atribuciji, imenice u funkciji determinatora imaju više asocijativnu, nego askriptivnu funkciju, što utiče na izbor ekvivalentne strukture u prevodu na crnogorski.

Analizom korpusa utvrđeno je da postoje četiri različita načina prevođenja dvočlane imenske fraze s engleskog, od kojih je prevođenje dvočlanom imenskom frazom najmanje zastupljeno. Analizom primjera koji ilustruju četiri načina prevođenja, pokušavaju se utvrditi kriterijumi na osnovu kojih se u procesu prevođenja daje prednost jednom od njih.

Ključne riječi: *imenska fraza, kolokacija, atribucija, anglicizam*

1. Uvod

Predmet analize je dvočlana imenska fraza u engleskom jeziku i načini njenog prevođenja na crnogorski. Analiza se ograničava na dvočlane imenske fraze u kojima su oba konstituenta imenice, na primjer *kitchen window* – *kuhinjski prozor* u engleskom, ili *sahat-kula* u crnogorskom.

Rad ima sljedeću strukturu: prvo se daje osvrt na imensku atribuciju u engleskom i crnogorskom, zatim se analiziraju različiti načini prevođenja

te strukture na osnovu primjera iz literature, nakon čega se teorijski zasnovane pretpostavke provjeravaju na autentičnom jezičkom korpusu. Jedan dio korpusa predstavlja izvorni engleski tekst *Internet Linguistics* autora Dejvida Kristala (David Crystal), a drugi dio je prevod toga teksta na crnogorski *Internetska lingvistika*. Kako ne postoji obimniji paralelni elektronski korpus engleskog i crnogorskog jezika, ova analiza predstavlja pokušaj da se do zaključaka o načinima prevođenja dođe analizom relativno malog autentičnog jezičkog materijala, umjesto subjektivnom ocjenom nasumično odabranih primjera.

2. Imenska atribucija u engleskom i crnogorskom jeziku

Dvočlana imenska fraza u literaturi često se označava i kao N+N, a naziva se i imenskom kolokacijom (up. Hlebec, 1996) ili sintagmom, budući da između konstituenata postoji manje ili više ustaljena veza. Imenica na poziciji N2 je obavezni konstituent, što znači da frazu *kitchen window – kuhinjski prozor* može zamijeniti N2 *window – prozor*, a da se pri tome ne utiče na sintaksičke odnose u rečenici. To ne važi za N1, odnosno *kitchen – kuhinjski*. Konstituent N1 služi da bliže odredi značenje konstituenta N2. Slično tome, imensku frazu *sahat-kula* u određenoj sintaksičkoj poziciji može da zamijeni imenica *kula*, ali ne i imenica *sahat*. U navedenim slučajevima radi se imenskoj atribuciji koja je u engleskom moguća zahvaljujući analitičnosti toga jezika i mogućnosti njenih leksema da vrše više različitih funkcija u rečenici.

U crnogorskom, s druge strane, takve strukture postoje, ali u mnogo manjem broju. Uglavnom se radi o složenicama (*cajtnot*) i polusloženicama (*alaj-beg*) stranog porijekla, polusloženicama u kojima je jedan, obično prvi, konstituent stranog porijekla, a drugi domaći (*bestseler-pisac*), kao i polusloženicama s domaćim konstituentima nastalim po uzoru na strane (*izvor-voda*).¹ Nove lekseme nastale su kao izraz potrebe za bogaćenje leksičkog fonda, manje ili više su stilski obojene, vezane u priličnoj mjeri za jezik nauke (up. Klajn, 2002: 44–51) i, naročito u posljednjih petnaestak godina, jezik medija i računarske i drugih komunikacionih tehnologija. Međutim, taj proces građenja riječi nije naročito produktivan, između ostalog i zbog bojazni da će potreba za novim leksemama dovesti i do uvođenja novih procesa građenja riječi (up. Alanović, 2005: 147). Stoga se obično preporučuje da se u prevođenju sa stranih jezika primijene drugi načini prevođenja umjesto prevođenja dvočlanom imenskom frazom.

¹ Analizu i veliki broj primjera ovakvih struktura pogledati kod Klajna (2002).

U radu se ograničavamo na analizu engleskih dvočlanih imenskih fraza čija su oba člana imenice i koje su po semantičko-sintaksičkoj strukturi najbližnje polusloženicama u crnogorskom. Kriterijumi po kojima se u engleskom pravi razlika između složenica i imenskih fraza često se preispituju u anglističkoj literaturi i autorka u ovom radu neće ulaziti u to pitanje. Pomenimo samo da ono što se u starijoj literaturi naziva složenicom (*mountain village*), danas se smatra klasičnom imenskom frazom zbog transparentnosti značenja, kao i da kriterijum akcenta često u različite kategorije svrstava imenske strukture koje su potpuno identične po svom semantičko-sintaksičkom sklopu (na primjer, *Madison Street* je složenica, a *Maddison Avenue* imenska fraza)². Prilikom obrade korpusa, doduše, radi cjelovitosti pregleda, obuhvatili smo i engleske složenice koje su nove i transkribovane su na crnogorski (*hešteg*).

2.1. Imenska atribucija u engleskom jeziku

Kverk i Grinbaum (1973: 395–403) govore o tim imenskim strukturama kao o *složenim imenskim frazama 'complex noun phrases'*, a Svon (2005: 385) služi se nazivom *imenica+imenica 'noun+noun'*. Imenica na poziciji N1 funkcioniše kao determinator imenice na poziciji N2, dakle ponaša se kao pridjev. Na primjer, *milk chocolate – mliječna čokolada* i *chocolate milk – čokoladno mlijeko*. Prvi član najčešće je u jednini, čak i onda kad je jasno da se misli na množinu, kao u *horse race – konjička trka : trka konja*, ali i u slučaju imenica *pluralia tantum*, kao na primjer *trouser pockets – džepovi na pantalonama*. Izuzetak od toga pravila su fraze *customs officer – carinski službenik*, *savings account – štedni račun* ili *račun štednje/za štednju* i drugi.

Svon (2005: 358) navodi da se struktura NN koristi da se imenuje jedna određena vrsta stvari, kao u

mountain plants (a special group of plants)

planinsko bilje (posebna grupa biljaka)

ali naglašava da su to obično ustaljeni, dobro poznati pojmovi, kao

the postman – *poštar*

the insurance man – *čovjek iz osiguranja/osiguravajućeg društva*

i da se, ukoliko to nije slučaj, prednost daje predloškoj frazi:

**moon book* *a book about the moon*

**mjesec knjiga* *knjiga o mjesecu*

Na osnovu primjera možemo dodati i to da kriterijum o tome šta su „ustaljeni, dobro poznati pojmovi“ svakako zavisi i od konkretne jezičke zajednice. Pretpostavlja se da bi pripadnici različitih jezičkih zajednica, koji

² Navedeni primjeri preuzeti su iz Giegerish (2006: 1).

govore istim jezikom ili različitim varijantama istog jezika, drugačije odgovorili na pitanje da li određena imenska fraza imenuje nešto što je uobičajena ili ustaljena kategorija.³ Tu su i primjeri gdje N1 bliže određuje od čega je nešto napravljeno, kao *gold watch – zlatni sat* ili koja je namjena određenoj posudi, kao *a coffee cup – šoljica za kafu*. Svima koji se služe engleskim jezikom jasno je da su to samo neke od funkcija tih struktura, te da se one danas koriste za mnogo različitih relacija među njenim članovima. One kondenzuju značenje i doprinose jezičkoj ekonomiji.

Zbog istovjetnosti funkcija i relevantnosti za način prevođenja na crnogorski, u narednom dijelu osvrnućemo se na imensku i pridjevsku atribuciju u engleskom jeziku.

2.2. Sličnosti i razlike između pridjevske i imenske atribucije u engleskom

Poređenjem dvočlane imenske fraze u kojoj je prvi član pridjev s istom frazom u kojoj je prvi član imenica dolazi se do nekoliko zaključaka:

U objema je funkcija prvog člana da bliže odredi značenje drugog. Prvi član može sadržavati informaciju koja dodatno kvalifikuje neko od dijagnostičkih obilježja⁴ imenske lekseme koja je drugi član, kao u *a short letter – kratko pismo*, gdje pridjev *short* kvalifikuje obilježje [poruka] u ukupnom opisu značenja lekseme *pismo* [pisana poruka]. Pridjev *kratak* može da bude kolokat imenici *pismo*, upravo zato što *pismo* kao upravni član u ovoj imenskoj frazi, odnosno njen primarni kolokat, sadrži obilježje [poruka] koje nije obilježeno za dužinu. Drugim riječima, od imenice u takvoj imenskoj frazi uvijek zavisi koji pridjev se može pojaviti kao njen kolokat. To lako možemo dokazati primjerima izmišljenih imenskih fraza čiji članovi nijesu kolokati, kao u **dugi maraton* ili **kratki maraton*. Navedeni pridjevi ne mogu biti kolokati imenici *maraton* zato što ona već sadrži u sebi obilježje dužine i stoga pomenute fraze predstavljaju pleonazam, odnosno paradoks.

Navedeni primjeri ilustruju primarnu ulogu pridjeva da bliže odredi svojstva onoga na šta upućuje imenska leksema. Gigrik (2006: 2) takve pridjeve naziva prototipskim, i zaista se možemo složiti da bi prosječan govornik nekog jezika upravo takvim pridjevima ilustrovao tu vrstu riječi. Gigrik (2006) Sigl (1980) i Feris (1993) govore o toj njihovoj prirodi kao askriptivnoj (*ascriptive nature*). Tu naglašavamo riječ „svojstvo“ zato što ima mnogo pridjeva koji bliže određuju referent izražen imenicom, ali ne i njegovo svojstvo. Na

³ Ovdje se misli, na primjer, na govornike različitih varijanata engleskog jezika.

⁴ Termin preuzet iz Prčić (1997: 42).

primjer, pridjev *dental* – *zubni* u imenskoj frazi *dental decay propadanje zuba* ne određuje bliže ni jedno od obilježja referenta izraženog imenicom *propadanje*, već samo daje informaciju o objektu procesa *propadanja*. Slično tome, *rural* – *ruralni* u *rural policeman – policajac koji radi u ruralnim predjelima/van grada* daje informaciju o lokaciji gdje ta kategorija policajaca radi, ali ne i o svojstvu samog lica na koje se upućuje leksemom *policajac*. Takvi pridjevi u literaturi nazivaju se asocijativnim (Giegerich, 2006).

Posebno je interesantno što asocijativni pridjevi mogu da imaju svoje ekvivalente u vidu imenica u istom značenju, na primjer:

<i>dental decay</i>	<i>tooth decay</i>
<i>rural policeman</i>	<i>country policeman</i> ⁵

što znači da se pridjevska u nekim slučajevima može zamijeniti imenskom atribucijom, ali da takva mogućnost ne postoji za prototipske pridjeve. Na primjer, *a beautiful queen – lijepa kraljica* nije isto što i *beauty queen – kraljica ljepote*.

Gigrik (Ibid.) navodi da prototipski ili „askriptivni“ (*ascriptive*) pridjevi obično mogu da se pojave u predikatu:

<i>a beautiful picture</i>	<i>the picture is beautiful</i>
<i>lijepa slika</i>	<i>slika je lijepa</i>

što ne važi za asocijativne, npr:

<i>dental decay</i>	<i>the decay is dental*</i>
<i>propadanje zuba</i>	<i>propadanje je zubno</i>

Kada imenice funkcionišu kao atributi, mogu imati i askriptivnu i asocijativnu funkciju. Gigrik (2006: 3) navodi da se semantički odnos elemenata fraze u prvom slučaju može parafrazirati kao „je“, a druga kao „asocira sa/ima veze sa“. Primjeri askriptivne funkcije N1 su *boy actor – dječak glumac*, *metal bridge – metalni most*, dok su primjeri asocijativne funkcije N1 *school dinner – školska večera/večera u školi*, *morning coffee – jutarnja kafa*. Gigrik na istom mjestu navodi primjere koji pokazuju da ista imenica može da ima i askriptivnu i asocijativnu funkciju. Na primjer, engleska imenica *metal* u

<i>metal bridge</i>	–	<i>metalni most</i>	ima askriptivno značenje, dok u
<i>metal fatigue</i>	–	<i>zamor metala</i>	ima asocijativno značenje.

Međutim, ostaje činjenica da su askriptivni pridjevi prototipski atributi i da imenski, uprkos tome što imaju i askriptivnu funkciju, jesu primarno asocijativni. Takvo intuitivno osjećanje Gigrik (Ibid.) potvrđuje sljedećim riječima:

⁵ Primjeri iz Giegerich (2006: 2).

„[But] the fact that associative attributive adjectives have noun counterparts while ascriptive attributive adjectives don't would seem to suggest that associativeness is perhaps the default function for attributive nouns. [...] given that 'is associated with' is a more general relationship than that of 'is'“ Giegerich (2006: 3).⁶

To znači da ćemo u imenskim frazama koje su predmet naše analize prije nailaziti na asocijativni odnos, nego na odnos pripisivanja svojstva. Dakle, imenica na poziciji N1 uglavnom nam govori o različitim asocijativnim vezama s imenicom na poziciji N2. Veze između članova labavije su i upravo zato dozvoljavaju više različitih načina prevođenja na crnogorski, svaki put u zavisnosti od sintaksičko-semantičkih relacija između konstituenata.

2.3. Prevođenje imenske atribucije sa engleskog na crnogorski

Iz dosadašnjih primjera se vidi da se engleska imenska atribucija na crnogorski može prevoditi: a) pridjevom i b) strukturom u kojoj se na prvom mjestu nalazi izvorna imenica na poziciji N2, nakon koje slijedi predložko-padeška fraza čiji sadržaj odgovara sadržaju N1. Kada se prevodi pridjevom, vidjeli smo da su ekvivalentne strukture na crnogorskom apsolutno prihvatljive, što dokazuje da i pridjevi u crnogorskom imaju i askriptivno i asocijativno značenje. Radi preglednosti ovdje ponovo navodimo par primjera, a desno od primjera ukazujemo na funkciju atributa:

a) prevođenje pridjevom

<i>metal bridge</i>	<i>metalni most</i>	N1- askriptivno (materijal)
<i>morning coffee</i>	<i>jutarnja kafa</i>	N1- asocijativno (vrijeme)
<i>mountain plants</i>	<i>planinsko bilje</i>	N1- asocijativno (lokacija)

b) prevođenje predložko-padeškom frazom

<i>coffee cup</i>	<i>šoljica za kafu</i>	N1- asocijativno (namjena)
<i>metal fatigue</i>	<i>zamor metala</i>	N1- asocijativno (objekat)
<i>insurance man</i>	<i>službenik iz osiguranja</i>	N1- asocijativno (pripadnost)

To, naravno, nijesu i jedina značenja koja izražava imenica u funkciji atributa. Ovdje moramo primijetiti da je primjere pod a) moguće prevesti predložko-padeškom frazom ili relativnom klauzom (*most od metala, kafa koja se pije ujutro, bilje (koje raste) na planini*). S druge strane, primjeri pod

⁶ „Čini se da to što asocijativni pridjevi imaju imenske parnjake dok askriptivni nemaju upućuje na zaključak da je asocijativnost možda primarna funkcija imenskih atributa. [...] zato što je 'koji se vezuje za' opštija veza od veze 'je/jeste'“.

b) ne mogu se prevesti pridjevom na poziciji prvog člana (**kafena šoljica*⁷, *metalni zamor*, *niti *osiguravajući službenik*). Već smo konstatovali da i u crnogorskom pridjevi imaju asocijativnu, a ne samo askriptivnu funkciju, ali je očigledno da prevođenje N1 pridjevom nije uvijek odgovarajuće rješenje uprkos postojanju pridjevskog oblika. Čini se da prevod N1 pridjevom nije dobro rješenje kada je N1 objekat, kao **metalni zamor*. Međutim, ima dosta slučajeva gdje pridjev upućuje na objekat radnje izražene imenicom, kao u frazama: *jezička istraživanja*, *književna kritika*, *dječja zaštita* i sl., gdje je prvi član pridjev izveden od imenice u funkciji objekta (objekti navedenih aktivnosti su *jezik*, *književnost*, odnosno *dijete*).

Gorepomenuta dva načina prevođenja najčešće se i komentarišu u literaturi. Autor Alanović (2005) posebno se osvrće na imenske fraze (po porijeklu pozajmljenice) u kojima je prvi član anglicizam, a drugi član *nomen agentis*, kao, na primjer, *džez pjevač* prema engleskom *jazz singer*. On objašnjava da zbog slabog derivacionog potencijala novijih pozajmljenica nije moguće zamijeniti imenicu N1 odgovarajućim pridjevom, i sugeriše da se determinator na poziciji N1 može zamijeniti determinacijom predložko-padežnog tipa *pevač džeza* (2005: 150). U drugim pozajmljenicama N1 se može zamijeniti pridjevom, na primjer:

marketing manager – marketing menadžer / marketinški menadžer (2005: 149).

Dakle, prevođenje strukturom N+N pominje se samo u kontekstu polazišta za proces supstitucije. Alanović (Ibid., 148–149) ne iznosi eksplicitno stav o tome da li je supstituciju neophodno vršiti kad god je ona moguća. Stiče se utisak da uvijek daje prednost supstituciji, ne razmatrajući mogućnost da se imenske fraze *marketing menadžer*, *mafija bos*, *tatoo majstor*⁸ *print server*, *tekst editor* i sl. ustale u jeziku u navedenom obliku. Prednost se daje ekvivalentima: *marketinški menadžer*, *mafijaški bos*, *majstor za tatoo*, *printerski server*, *tekstualni editor* i sl. zato što su to „uobičajene imeničko-pridevske sintagme“ (Ibid., 149).

Navedene sintagme jesu uobičajene, ali samo na površini. U svim⁹ primjerima iz prethodnog pasusa pridjev je izveden iz izvornog N1 koji je objekat i vjerujemo da većina govornika osjeća da ovakva atribucija „škripi“. Smatramo da bi od navedenih bila bolja sljedeća rješenja: *marketing menadžer*, *mafija bos*, *tatu majstor*, *print server* i *tekst editor*; što se i uklapa u postojeće

⁷ Iako je uobičajeno da se govori o *kafenoj kašičici*.

⁸ Autorova odluka o načinu pisanja ove fraze zbunjuje zato što je njegov korpus bio pomenuti *Rečnik novijih anglicizama* koji upravo preporučuje transkribovanje, a ne zadržavanje engleske ortografije.

⁹ S izuzetkom fraze *majstor za tatoo*, gdje N1 nije prevedena pridjevski jer ne postoji odgovarajući pridjev.

norme o takvim strukturama. Što se tiče pisanja, tamo gdje je drugi član manje odomaćena riječ, imenska fraza se može pisati s crticom. Za navedene primjere smatramo da bi pravilno bilo pisati: *marketing menadžer*, *mafija-bos*, *tatu majstor*, *print-server* i *tekst-editor*. O načinu pisanja struktura N+N više riječi će biti u narednom dijelu rada.

Vrijedi pomenuti još neke pridjevsko-imeničke sintagme na crnogorskom koje pokazuju da je zbog osjetljivosti njihovog značenja i opasnosti da asocijativna funkcija pridjeva u njima bude protumačena kao askriptivna, za većinu govornika prihvatljivije da se determinacija pridjevom zamijeni imenskom (u odgovarajućem padežu, u ovom slučaju genitivom u značenju pripadnosti). U sintagme osjetljive referencije spadaju, između ostalih, i one kojima se imenuju zemlja i narod. Primjer za to je nedavna rasprava u Skupštini Crne Gore o nazivu predstavništva u Njujorku, odnosno pitanja da li da se ona nazove *Crnogorska kuća* ili *Kuća Crne Gore*.¹⁰ To potvrđuje ranije izneseno uvjerenje da se askriptivna funkcija pridjeva smatra prototipskom. U tome slučaju očigledno se radi o bojazni da bi pridjev u nazivu *Crnogorska kuća* mogao da se tumači kao askriptivan, a ne asocijativan, što bi moglo da znači da pomenuta kuća predstavlja samo Crnogorce umjesto sve konstitutivne narode države Crne Gore.

c) prevođenje strukturom N+N

Više informacija o načinu prenošenja dvočlanih imenskih fraza sa engleskog identičnom strukturom može se naći u priručnicima. Rezultat toga postupka naziva se pozajmljenica. Značajan izvor za pozajmljenice iz engleskog jezika je *Rečnik novijih anglicizama* grupe autora iz 2001. godine. Rađen je na osnovu opsežnog korpusa srpskog jezika i sadrži 950 odrednica. Među odrednicama je veliki broj dvočlanih imenskih fraza tipa N+N, te ćemo se zato kratko osvrnuti na pravopisna pravila koja se na njih primjenjuju u tome rječniku (Vasić *et al.*, 2001: 11). Za imenice u funkciji determinatora predlaže se, po analogiji sa pridjevima, odvojeno pisanje, npr. *bestseller pisac*. Za složenice se predlaže sastavljeno pisanje ili pisanje s crticom u zavisnosti od toga da li je odnos između članova neproziran, npr. *bebisiter*, ili proziran, npr. *art-film*. Pravila za složenice i polusloženice navodimo zato što su, kao što je već pomenuto u radu, mnoge imenske strukture u engleskom na granici složenica i imenskih fraza.

U jednom drugom priručniku, *Pravopisu srpskoga jezika* (2003:

¹⁰ vidi: www.rtcg.me/.../50322-podrska-za-prijedlog-zakona-o-budzetu-.htm. pristup ostvaren 11.09.2012. Interesantno je da se u istim tekstovima koji govore o Kući Crne Gore pojavljuje sintagma *crnogorsko predstavništvo*, koja nije predmet analize i kritike. To isto važi i za svakodnevno upućivanje na *Crnogorsku skupštinu* i druge institucije.

31–35), za strukturu N+N preporučuje se takođe odvojeno pisanje, kao *nobl društvo*, *portabl mašina*, *solo pevanje*, *fer igra* i dr. Takozvano polusloženičko pisanje (s crticom između članova) preporučuje se kao znak jačeg srastanja, pojmovne objedinjenosti, između ostalog i za „noviju leksiku“, koja se ilustruje primjerima: *fiks-ideja*, *šah-klub*, *veš-mašina* i dr. Interesantno je da se pozajmljenica u kojoj je samo prvi član transkribovan piše odvojeno, npr. *fer igra* (Ibid., 31), dok se ista izvorna leksema u prevodu piše s crticom kada su oba člana transkribovana, odnosno *fer-plej* (Ibid., 33).

Pravila su naizgled jasna, ali se mora priznati da ih nije lako primjenjivati. Na primjer, jedna od odrednica u *Rečniku novijih anglicizama* je *preskonferencija*. Značenijski odnos između članova jeste proziran, ali se postavlja pitanje koliko je pojmovno jedinstvo te fraze i da li se tu radi o složenci ili polusloženci, koja je mnogo bliža engleskim imenskim frazama tipa N+N. Ako se uzme u obzir maglovitost granica između složenica i imenskih fraza u engleskom, moglo bi biti prihvatljivo i pisanje *preskonferencija*, gdje anglicizam na poziciji N1 funkcioniše kao determinator člana N2.

Sljedeće pitanje jeste kako ocjenjujemo šta je „novija leksika“ i koliko je proziran odnos između članova neke imenske fraze kako bi se opredijelili za određeni način pisanja. Autori *Rečnika novijih anglicizama* predlažu *sajberspejs – cyberspace*, ali *sajens-fikšn – science fiction*. Ako se obje posmatraju kao složenice, a ne kao N+N, ostaje kriterijum prozirnosti, te se nameće pitanje zašto je drugo prozirnije od prvog. S druge strane, prilično je opasno voditi se načinom pisanja u jeziku izvoru zato što se engleske složenice, čije je osnovno svojstvo da kreiraju značenje koje se razlikuje od značenja pojedinačnih njenih članova, pišu na sva tri moguća načina: sastavljeno, s crticom i rastavljeno.

3. Odabir i postupak obrade korpusa

Naš paralelni korpus sastoji se iz dva dijela. Prvi dio je izvorni engleski tekst znamenitog angliste Dejvida Kristala (uzorak od 54000 riječi, od 9–180. stranice). Drugi dio korpusa predstavlja odgovarajući dio prevoda pomenutog Kristalovog djela na crnogorski u izdanju ICJK.¹¹

U obradi korpusa nijesmo pošli od već prikazanih načina prevođenja koji su definisani u literaturi kako bismo onda za njih u korpusu tražili primjere koji ih ilustruju. Pošli smo od izvornog teksta, notirali primjere strukture N+N i upisivali ih redom u prvu kolonu tabele. Prevod iz korpusa B upisivali smo u kolone desno u zavisnosti od toga kojom strukturom je preveden na crnogorski (*Tabela 1*).

¹¹ ICJK – Institut za crnogorski jezik i književnost.

izvorna engleska struktura N+N	kolona 1 N2 + predložko-padeška konstrukcija	kolona 2 pridjev + N2	kolona 3 transkribovane engleske složenice	kolona 4 N1(anglicizam) + N2 (domaća riječ)	kolona 5 adaptacija ili druga leksema
309 N+N 618 riječi	127 primjera	104 primjera	8 primjera	27 primjera	43 primjera
action line	smjer djelovanja				
aeroplane company		avionska kompanija			
hash-tag			hešteg		
blog-klijent				blog-klijent	
body posture					držanje

Tabela 1

Ističemo još jednom da je cilj bio da se odmaknemo od sporadičnih primjera u lingvističkoj literaturi, kao i primjera u postojećim rječnicima i drugim priručnicima i vidimo do kakvih će nas zaključaka dovesti analiza novijeg paralelnog korpusa.

3.1. Rezultati analize

U *Tabeli 1* navode se podaci o broju primjera. Tu su i primjeri koji ilustruju svaki od načina prevođenja. U ukupan broj nijesu ušli ponovljeni primjeri iste lekseme. U korpusu od 54000 riječi našli smo 309 primjera, koji ukupno broje 618 riječi. Kada se tome doda broj ponovljenih primjera, dolazimo do procenta od 1,22%, koliko struktura N+N čini u cjelovitom izvornom tekstu. Tabela pokazuje da najviše primjera ima u kolonama 1, 2 i 5. Prevođenje transkribovanom engleskom složenicom najmanje je zastupljeno i iznosi svega 0,029% teksta (2,58% primjera), nakon čega je prevođenje dvočlanom imenskom frazom u kojoj se na poziciji N1 nalazi anglicizam (27 primjera, 0,1% teksta, odnosno 8,73 u odnosu na ukupan broj primjera). Posljednja dva navedena procentualna podatka trebalo bi odmah da umire sve one koji se plaše da će uvođenje ovih relativno neuobičajenih struktura u naš jezik narušiti njegovo biće.

U narednom dijelu prezentiramo rezultate po načinu prevođenja.

Kolona 1: prevođenje predložko-padeškom frazom

U većini slučajeva prevodilac se za to rješenje nije opredijelio zato što za N1 ne postoji pridjev. Jezikom brojeva, od 127 primjera, 72 (56,7%) su primjeri gdje postoji pridjev za N1, ali se prevodilac opredijelio za predložko-padešku frazu, i to s razlogom. U većini slučajeva N1 je u genitivu, a u primjerima gdje genitiv ima značenje objekta, prevođenje pridjevom nije odgovarajuće rješenje. Na primjer, *pregled reklama* za *ad impression*, uprkos postojanju pridjeva *reklamni*; *zaštita djece*¹² za *child protection*, uprkos pridjevu *dječja*; *identifikacija pola* za *gender identification*, uprkos postojanju pridjeva *polna/rodna*; *razmjena informacija* za *information exchange* i pored pridjeva *informacioni* itd.

U jednom broju slučajeva prevod N1 pridjevom doveo bi do pogrešnog značenja, te se prevodilac s pravom opredijelio za taj način. Na primjer *problem dvosmislenosti* za *ambiguity problem* nije isto što i **dvosmisleni problem*, niti je **rizična ocjena* pravo značenje engleskog *risk assessment*, koji je u tekstu pravilno preveden kao *ocjena rizika*. No, u takvim slučajevima prevodilac i bez mnogo udublivanja u semantičke relacije među članovima može doći do pravilnog prevoda na osnovu opšteg poznavanja stvarnosti.

U drugim slučajevima neophodno je udublivanje u kontekst kako bi se donijela odluka o tome da li izabrati pridjevsku ili imensku determinaciju (postnominalno). Na primjer, prevod *model poslovanja* bolje je rješenje za englesko *business model* od konkurentnog rješenja *poslovni model*, zato što se njime ističe da je predmet pažnje aktivnost *poslovanja*, a ne svojstva samog *modela* (up. *poslovno odijelo*, *poslovni engleski*, mada ima i primjera koji potvrđuju suprotno, npr. *poslovni ručak*, *poslovni sastanak* i dr).

Što se tiče brojnih primjera gdje je N1 imenica *internet*, za koju se već ustalio pridjev *internetski*, prevodilac se za prevod predložko-padeškom frazom opredjeljuje kada genitiv ima značenje partitivnosti ili objekta: *oblast interneta* – *internet field*, *jezik interneta* – *internet language*, mada ima i primjera gdje genitiv ima značenje lokacije koji su, kako ćemo vidjeti kasnije, uglavnom prevedeni pridjevom. Navodimo niz primjera gdje je N1 u značenju lokacije/porijekla moguće prevesti i padeškom frazom i pridjevom iako se prevodilac opredijelio za ovo prvo rješenje: *internet data* – *podaci s interneta*, *internet exchange* – *komunikacija na internetu*, *internet group* – *grupa na internetu*, *internet interactions* – *interakcije na internetu* i mnoge druge. Ne može se uvijek sa sigurnošću tvrditi koja je funkcija izvornog člana N1. Na

¹² Iako smo svjesni da se često govori o *socijalnoj i dječjoj zaštiti*, što je imenska fraza koja je na površini koordinatna, a u suštini predstavlja suprotnost između *društva* kao agenta zaštite i *djeteta* kao primaoca, odnosno pacijensa.

primjer, u frazi *internet data*, da li se govori o *podacima s interneta*, *podacima o internetu* ili, možda, o podacima iz nekih drugih izvora do kojih se došlo *putem interneta*. Stoga valja razmisliti i o tome da se takve fraze prevode strukturom N+N na crnogorski, što bi dalo: *internet podatke*, *internet komunikaciju* itd.

Dajemo i sugestiju za jedno rješenje iz našega korpusa. Fraza *chatroom conversation* prevedena je takođe predložko-padeškom frazom, *konverzacija u sobi za čet*, što mislimo da je nepotrebno komplikovanje iako shvatamo želju prevodioca da sadržaj prenese sredstvima u duhu jezika cilja. Imajući na umu posebno učestalost upotrebe leksema u čijoj je osnovi *čet* od engleskog *chat*, predlažemo umjesto toga prevod strukturom N+N *čet konverzacija/razgovor* ili, jednostavnije i još ekonomičnije, pozajmljenicom *četovanje*.

Kolona 2: prevođenje pridjevom

Od 104 primjera u korpusu (33,65% primjera, 208 riječi, odnosno 0,38%) u kojima je N1 prevedeno pridjevom, pridjev se u samo 5 može tumačiti askriptivno: *akademsko istraživanje – academic research*, *poslovna komunikacija – business communication*, *neonski znakovi – neon signs*, *tekstualna poruka – text message* i *govorna poruka – voice message*. Ranije smo komentarisali činjenicu da imenica nije prototipski atribut i da se stoga može očekivati da će u većini slučajeva pridjev kojim se ona prevodi imati asocijativnu, a ne askriptivnu funkciju. Neki od primjera asocijativne funkcije pridjeva u imenskoj frazi u prevodu su: *komunikaciona situacija – communication situation*, *kartaška igra – card game*, *kompjuterski programer – computer programmer*, *internetski termini – internet terms*, *jezička vještina – language skill* i dr.

U primjerima gdje je imenica *internet* prvi član i označava lokaciju, pored već navedenih prevoda predložko-padeškom frazom, N1 se u našem korpusu prevodi i pridjevom: *internetska arhiva – internet archive*, *internetska konverzacija – internet conversation*, *internetski podaci internet data*, *internetski saobraćaj – internet traffic* i dr. Svaki od navedenih rješenja može biti zamijenjen predložko-padeškom frazom, ali bi to svakako bilo manje ekonomično. I ovdje sugerišemo prevod imenskom determinacijom: *internet arhiva*, *internet konverzacija*, *internet podaci*, *internet saobraćaj* itd.

U ovoj koloni nalazi se i jedna manja grupa fraza u kojoj je imenica *internet* na poziciji N1 upotrijebljena u širem asocijativnom značenju. To su: *internetska leksikografija – internet lexicography*, *internetska leksikologija – internet lexicology*, *internetska lingvistika – internet linguistics*, *internetski projekat – internet project* za koje smatramo da bi ih obavezno trebalo

prevesti strukturom N+N, odnosno zadržati imensku atribuciju. Izdvajamo ih zato što u njima N2 ima šire značenje discipline koja se bavi različitim aspektima jezika, onako kako se on pojavljuje na internetu, te bi fraze trebalo pisati: *internet leksikografija*, *internet leksikologija*, *internet lingvistika* i *internet projekat*. Kako bi se obezbijedila dosljednost, predlažemo da se prevod svih imenskih fraza gdje je N1 imenica *internet* prevode imenskom atribucijom, a da se pridjevska atribucija u prevodu rezerviša samo za izvorne fraze u kojima N1 ima askriptivnu funkciju (*internetski vokabular*).

Da pomenemo još dva slučaja u kojima se ne slažemo u potpunosti s prevodnim rješenjem. To su primjeri *dužinsko ograničenje – length constraint* i *rečenične granice – sentence boundaries*. Iako smo svjesni da postoje drugi primjeri gdje pomenuti pridjevi imaju takođe asocijativnu funkciju (npr. *visinska razlika*, *rečenični modeli*) smatramo da bi ovdje bolja rješenja bila *ograničenje (u pogledu) dužine* i *granice rečenice*.

Kolona 3: prevodenje transkripcijom engleskih riječi (najčešće složenica)

Ovakav prevodni postupak primijenjen je 8 puta (2,58% primjera, odnosno 0,029% uzorka teksta). Primjeri su: *čet – chatgroup*, *imejl – email*, *hešteg – hash-tag*, *sajdbar – sidebar*, *vebsajtovi – websites*, *blog – blog*, *host-server – host server* i *listing – listing*. S navedenim prevodnim rješenjima se slažemo, ali predlažemo da se prevod *pravila ponašanja na internetu* za englesko *netiquette* zamijeni novom riječju *netikecija* po analogiji sa imenicom *etikecija*.

Kolona 4: prevodenje frazom u kojoj je N1 anglicizam, a N2 domaća riječ

Opisani način prevodenja zastupljen je u 27 primjera (8,73 primjera, odnosno 0,1% uzorka teksta). Neki od primjera su: *blog-klijent – blog client*, *onlajn rječnik – online dictionary*, *onlajn tipografija – online typography*, *veb-dizajner – web designer*, *viki-članci – wiki articles* i dr.

Predlažemo da se engleskoj *junk folder* prevede novom frazom *džank-folder* umjesto *folder za neželjenu poštu* zato što je ekonomičnije, a i, čini nam se, mnogo transparentnije i poznatije javnosti od *heš-tega*, na primjer. Slično tome, zašto ne uvesti *spem-filter* za *spam filter*, umjesto *filter za neželjene sadržaje* ili *video arhiv* za *video storage*, umjesto *arhiva video sadržaja*? Takođe, ako smo već navikli na *onlajn* za *online*, nema razloga da ne prihvatimo i *oflajn* za *offline*. Rješenja prevodioca za *offline* odlična su za date iskaze i glase „van interneta“, odnosno „konvencionalan“. Njih ne isključujemo kao prevodni ekvivalent, ali smatramo da nema razloga da se leksemom *oflajn* ne obogati leksički fond crnogorskog jezika.

Takođe, smatramo da umjesto prenesene izvorne engleske riječi *netlinguistics* treba skovati frazu *net lingvistika*. Može se pisati i spojeno s crticom ako se smatra da skraćni oblik *net* nije još u dovoljnoj mjeri odomaćen.

Kolona 5: prevođenje drugom imenskom leksemom ili parafrazom

Ovaj postupak primijenjen je u 43 slučaja (13,90% primjera, 0,16% ukupnog uzorka). Primjeri su: *uzrečica – catch-phrase*, *računarstvo – computer science*, *uzvičnik – exclamation mark*, *tastatura – keyboard*, *interpunkcija – punctuation marks*, *priručnik – reference book* i sl. Ovdje se, naravno, radi o prevodnim ekvivalentima koji su ustaljene lekseme u crnogorskom. Za neke od njih postoji više prevodnih rješenja. Na primjer, pored *računarstvo* u upotrebi je i fraza *računarske nauke*, pored *uzvičnik* i *znak uzvika*. Svako od tih rješenja je pravilno, mada nije na odmet upozoriti na pojavu da se u nekim prevodima dešava da se uprkos postojanju uobičajene crnogorske riječi ili fraze uvodi prevedenica. Primjer za to može biti i diskursna formula *Da li mogu da vam pomognem? – Can I help you?*, umjesto uobičajenog *Izvolite*¹³.

Parafraza je primijenjena tamo gdje je zaista bila neophodna kako bi prevod bio precizan, npr. *gramatički oblici koji ukazuju na odgovaranje 'response grammar'*.

4. Zaključak

Na osnovu analize literature i korpusa dolazimo do sljedećih zaključaka:

1) Engleska nominalna atribucija najčešće se na crnogorski prevodi pridjevom i predložko-padeškom frazom (u našem korpusu zajedno u 75% slučajeva, odnosno 0,85% riječi od ukupnog teksta). Pokazalo se da prevođenje predložko-padeškom frazom nema za rezultat dvosmislene strukture, ali da nije jezički ekonomično. Kod prevođenja pridjevom, treba voditi računa o tome da je većina imenica u funkciji determinatora upotrijebljeno asocijativno, a ne askriptivno. Upravo zato je broj semantičkih relacija između članova jako veliki. Prevodilac se mora oslanjati na poznavanje stvarnosti, ali i biti posebno obazriv u slučajevima kada asocijativni pridjev može da se protumači askriptivno. U slučajevima gdje je N1 objekat, prevođenje pridjevom vrlo često nije odgovarajuće. U jednom broju slučajeva prevod pridjevom može se zamijeniti imenskom frazom u kojoj je prvi član aglicizam (npr. *internet lingvistika*). Razlozi za takav stav navode se u okviru narednog zaključka .

2) Prevođenje engleske imenske atribucije na crnogorski dvočlanom

¹³ Primjer iz Prčić (2005). Up. Mišić-Ilić, B. i Lopičić, V. (2011).

imenskom frazom (polusloženicom) i transkribovanom engleskom složenicom najmanje je zastupljen način (zajedno 11,32% slučajeva, odnosno 0,13% riječi od ukupnog teksta). Za one koji se protive uvođenju pozajmljenica ovo može biti pozitivan znak da ne postoji bojazan da će uvođenje novih leksema uticati na procese građenja riječi u crnogorskom. Međutim, budući da takve strukture odavno postoje u našem jeziku i da je način pisanja već normiran, nema razloga da, tamo gdje je to potrebno, taj proces ne bude produktivniji (npr. *oflajn*, *spem-folder*). Važno je naglasiti da se uglavnom radi o imenskim frazama u kojima je prvi član najčešće anglicizam, tako da se može očekivati da će i ubuduće ovakve pozajmljenice ulaziti u crnogorski kako bi se najekonomičnije izrazio neki pojam za koji on nema odgovarajuću leksemu.

3) Na rezultate našeg istraživanja svakako je uticala veličina korpusa i tema teksta. Stoga je neophodno što prije raditi kako na elektronskom korpusu crnogorskog jezika tako i na elektronskom paralelnom englesko-crnogorskom korpusu kako bi rezultati budućih istraživanja o različitim aspektima jezika mogli poslužiti ne samo kao dobar uvid u postojeće stanje jezika, već i kao osnov za normiranje.

Literatura

- Alanović, M. (2005): „Antepozicija determinatora imeničkog tipa“. *Prilozi proučavanju jezika*. 36, str. 147–155.
- Ferris, C. (1993): *The meaning of syntax: a study of adjectives in English*. London and New York.
- Giegerich, H. J. (2006): „Attribution in English and the Distinction Between Phrases and Compounds“. In *Englisch in Zeit und Raum - English in Time and Space: Forschungsbericht für Klaus Faiss*, Petr Rosel (ed.). Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier.
- Hlebec, B. (1996): „Principi formiranja binominalnih složenica i sintagmi u srpskom jeziku. O leksičkim pozajmljenicama“ – Zbornik radova sa naučnog skupa *Strane reči i izrazi u srpskom jeziku sa osvrtom na isti problem u jezicima nacionalnih manjina*, Subotica – Beograd, str. 139–145.
- Klajn, I. (2002): *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: Institut za srpski jezik SANU; Novi Sad: Matica srpska.
- Mišić-Ilić, B., & Lopičić, V. (2011): „Pragmatički anglicizmi u srpskom jeziku“. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 54(1), 261–273.
- Pešikan, M., J. Jerković, M. Pižurica (2003): *Pravopis srpskoga jezika*, Matica srpska, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Prčić, T. (2005) *Engleski u srpskom*. Novi Sad: Zmaj.

- Quirk, R., S. Greenbaum (1973): *A University Grammar of English*. Addison Wesley, Longman Limited, Harlow.
- Siegel, M.E.A. (1980): *Capturing the adjective*. New York and London.
- Swan, M. (2005): *Practical English Usage*. Oxford: OUP.
- Vasić, V. i T. Prčić, G. Nejgebauer (2001): *Rečnik novijih anglicizama*. Novi Sad: Zmaj.

Izvori

- Crystal, D. (2011) *Internet Linguistics: A Student Guide*. London and New York: Routledge.
- Kristal, D. (2012) *Internetska lingvistika. Priručnik za studente*. (s engleskog preveo Goran Drinčić), Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.

Vesna BULATOVIĆ

ENGLISH NOMINAL ATTRIBUTION IN TRANSLATION TO MONTENEGRIN

The paper analyses translation procedures applied to English nominal phrases where both constituents are nouns and where the first noun determines the second. The structure is frequent in English and other analytic languages. Although it is also found in Montenegrin, it is not common. It is represented by either semi-compounds imported from foreign languages as calque, or formed out of domestic elements on the model of those calqued.

The paper also analyses the differences between adjectival and nominal attribution. In nominal attribution, the nouns functioning as a determiner have more of an associative rather than an ascriptive function, which has an impact on the selection of the equivalent structure in translation into Montenegrin.

Corpus analysis has shown that there are four different ways in which two-member nominal phrases are translated from English, of which translation by a transcribed nominal phrase is the least frequent. Analysis of the examples of the four different translation procedures is conducted in an effort to define the criteria on the basis of which one procedure is given precedence over the others in a translation process.

Key words: *noun phrase, collocation, attribution, anglicism*

UDK 14: 003.349

Izvorni naučni rad

Milica LUKIĆ (Osijek)

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ (Osijek)

Tena BABIĆ-SESAR (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

milica.lukic@os.t-com.hr

tbabic@ffos.hr

FILOZOFSKO-SIMBOLIČKI USTROJ GLAGOLJSKOGA PISMA PREMA FORMULI BOŽANSKOGA TETRAKISA

Ovo pismo slovjensko svojim izvanjskim, u mnogomu obziru izvornim oblikom zaudara tolikom starinom, da ga mnogi učenjaci u starije i novije doba smatrahu za prastaro predkrstjansko pismo naroda slovjenskoga niknuvše bud iz njegova, bud iz inostrana uma.

(...)

Živa rieč veže duhovno samo šaku ljudij u pritomnosti vremena i bližini prostora, a pisana rieč, srušivši zidove med časom i prostorom, spaja duhove ljudstva ciele zemlje, duhove prošlosti s dusi sadašnjosti i budućnosti u jednu obćinu. (Rački 1861: 1).

Polazeći od čvrstih pozicija koje su uspostavljene postojećim endogenim teorijama o postanku i podrijetlu glagoljice, ne dovodeći pritom u pitanje aksiomsku tvrdnju o Konstantinovu autorstvu glagoljice, ovim se radom pokušavaju uobličiti nove spoznaje o posebnosti prve slavenske azbuke, a koje počivaju na bitnom prožimanju znanstvene i duhovne misli, kao i prožimanju misaonoga i vizualnoga koje se ocrtava u razumijevanju svakoga pojedinog znaka/slova glagoljske azbuke. U dijakronijskom smislu riječ je o razloženom tumačenju oblika i simbolike glagoljičnih slova s obzirom na genetski srodne kulturno-civilizacijske obrasce (praindoeuropske, praslavenske, (staro)slavenske i hrvatske predaje i običaji), osobito ako je jasno da je svaki pismovni i jezični sustav u složenoj vezi s izvanjezičnom stvarnošću. Riječ je o interdisciplinarnoj temi koja počiva na jezikoslovlju, književnosti, umjetnosti, geometriji, matematici, povijesti, mitologiji, filozofiji, teologiji,

antropologiji, etnologiji i znanosti o kulturi. Navedeno se opri-
mjeruje tumačenjem oblika i simbolike prvih četiriju glagoljčnih
slova, a uvažavanjem pitagorejskoga pravila o božanskom te-
trakisu prema kojem je zbroj prvih četiriju brojeva jednak bro-
ju deset (s uvažavanjem i pravilnom distribucijom simbolike
tih brojeva, a sve prema broju deset koji je obuhvatni simbol
prave vjere, spasenja, stvaranja i svijeta uopće). Nije slučajno
odabran ovaj pristup jer, kako će se ustvrditi, glagoljično slovo
iže/broj deset trima komunikacijskim kodovima (slikovnim,
brojevnim, leksičkim¹) najbolje svjedoči o duboko impre-
gniranim značenjima koja su jednako odrazom praindoeurop-
ske, praslavenske i, napose, kršćanske kulture.

Ključne riječi: *filozofsko-simbolički ustroj glagoljskoga
pisma, gramatofija, teogramatika, pitagorejska formula te-
trakisa, praindoeuropska, praslavenska i kršćanska kulturna
tradicija*

1. O pristupu tumačenju glagoljčnih slova s obzirom na njihovu (s)likovnu, brojčanu i onomastičnu vrijednost²

Razloženo predstavljanje glagoljčnih slova koje se donosi u radu
počiva na teorijskim pozicijama o zavisnosti duhovnoga i znanstvenoga³, vi-
zualnoga i misaonoga, odnosno o bitnoj misaonosti likovnoga. Na taj se način
ostvaruju jedinstvena simbolička tumačenja leksičkih imena, brojevnih vri-
jednosti i likovnih elemenata odabranih glagoljčnih slova (Bratulić 1998b:
166–172).

Nadalje, uspostavljanje veza između indoeuropske, praslavenske i
kršćanske kulturne tradicije opravdava se činjenicom da je predlogička svijest
oduvijek pismo dovodila u vezu s religijom, pridavala mu mitsko, magijsko,

¹ Pri tome se misli na leksička imena glagoljčnih slova koja su također podložna simbo-
ličkim interpretacijama i interdisciplinarnom pristupu, a prema općepoznatoj činjenici da
onomastika počiva na etimologiji, dijalektologiji, povijesti, etnologiji i mitologiji.

² Poticaj bavljenju ovom temom izrastao je iz sudjelovanja autorica na Festivalu znanosti
2012. godine (23. – 28. travnja 2012., tema: Broj 10) s temom *10 – slovo i/ili broj (oprimje-
reno glagoljčnim pismom)*. Istoimeno predavanje održano je 25. travnja 2012. godine u
Rektoratu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku gdje je za cijelo vrijeme trajanja Festivala
bio izložen i pripadajući poster (Prilog 1).

³ Prema Davoru Rodinu znanosti se bave istraživanjem pojedinačnoga dok duhu u toj tra-
diciji pripada općenitost koja je znanostima nedohvatljiva. Duh se u tom smislu razvija, a
znanosti samo napreduju umnožavajući kumulativno ono što stoji na početku. Usp. Rodin
1990: 197.

mistično, nadnaravno značenje i smisao. Budući da je glagoljica za Slavene stvoreno pismo, njezin je autor morao dobro poznavati i iskoristiti sve ono što je u jeziku bilo pohranjeno kao izraz slavenskoga i indoeuropskoga bića, a govorilo je o pismu (Sambunjak 1998: 33–34).

Konstantin Filozof, autor glagoljice i ćirilice (sic!), kao platonovac i sledbenik apofatične teologije, sledio je saznanja, da su jezik i svet isto, da je suština pisma ujedno i suština sveta, da su jezik i pismo misao i lik (Pantić, 2002: 1). Pantić dalje ističe da je *slovensko opismenjavanje i pokršćavanje dovelo [je] u najtešnju vezu reči, pismo i likove hrišćanstva sa drevnom slovenskom i indoevropskom duhovnošću. Apsolut je izvor jezika i pisma, pa zato jezik i pismo imaju magijska i simbolična značenja* (Pantić, 2002: 1).

Metodologija je to koja je bliska i onoj Radoslava Katičića u trima knjigama o svetim pjesmama naše pretkršćanske starine (*Božanski boj: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb, 2008., *Zeleni lug: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb, 2010., *Gazdarica na vratima: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb, 2011.). Istraživanjem uočenih podudarnosti između hrvatskih usmenih pjesama i tekstova usmene književnosti drugih naroda slavenskoga jezika Katičić je zaključio kako se njihovom usporedbom nužno stupa na praslavensko tlo (rekonstrukcija svetih tekstova pisanih na praslavenskom jeziku o pretkršćanskim vjerovanjima gromovnika Peruna i *suprotstavljenog* mu Veleša, o *trudnom hodu* praslavenskoga boga Jarovita koji je pokršćenjem Slavena identificiran sa svetim Jurjem, o indoeuropskoj konjskoj žrtvi i njezinoj ulozi u sudbini boga Jarila i božice Mare/Morane, o liku Božice Majke s mnogim licima i nazivima: Perinj, Vela, Suđenica). U tim se obrednim tekstovima kazuju mitska zbivanja i izražavaju mitski odnosi, pa je rekonstrukcija oko koje se nastoji važna za poznavanje slavenske mitologije i vjerskih predodžaba, uvodi nas neposredno u praslavensku vjersku doživljajnost. Katičić naglašava i kako je naprije važno raščistiti odnose među genetski srodnim predajama, a to su u ovom slučaju slavenske, pa s njima osobito srodne baltičke i napokon one svih ostalih indoeuropskih jezika.

Temeljna motivacija za tumačenje (i doživljavanje) glagoljičnih slova kroz prizmu interdisciplinarnosti (jezikoslovlje, književnost, umjetnost, geometrija, matematika, povijest, mitologija, filozofija, teologija, antropologija, etnologija, znanost o kulturi), s osobitim naglaskom na ekstrakciju praobljaka (ponovljivoga oblika i značenja) koji se proučavanjem genetski srodnih kulturno-civilizacijskih obrazaca (praindoeuropske, praslavenske, (staro)slavenske i hrvatske predaje i običaji) ponavljaju u pravilnim obrascima⁴, proizlazi

⁴ Na sličan se način tumači i razlika između mitskoga shvaćanja vremena, koje se stalno

i iz Barthesova poimanja semiologije i mitologije. Roland Barthes ističe kako mit pomoću svojih retoričkih ukrasa naturalizira osebnosti kulture, univerzalizira ih i čini društvenim normama. On vidi u mitu opasnost jer dopušta nakupljanje slojeva značenja unutar vlastitih predstavljanja kulture i potiče nerefleksivne prakse. Putem mita može doći do *ideološke zlouporabe* jer je na djelu neupitna vjera u poruku. Kao što tvrdi Barthes, istinu mita obilježuje *ono-što-prolazi-neizrečeno*. Kulturalna logika koja se razlaže kroz mitologiju nastoji svesti razlike u tumačenju i ograničiti prekomjerna značenja. Njezine ideološke dimenzije ustrojavaju vidove naših reakcija na znakove, tekstove i medijska predstavljanja te, što je još važnije, na povijest. Mitovi uopćavaju iskustvo ne bi li postignuli konsenzus o tome kako opažamo zbilju, suočavamo se s ljudskim stanjem i djelujemo s obzirom na različitost drugih kao zajednica. Etičke, socijalne i političke granice društva određene su mitologijom. Mitovi pružaju interpretacijske arhetipove za dešifriranje značenja života-svijeta što ga nastanjujemo gledajući sadašnjost kroz prošlost (Pericles Trifonas 2002: 14–15).

Kulturna se i ideološka priroda svijeta povlači u strukturu znakova, tamo se stoljećima taloži i preoblikuje, nadograđuje i mijenja ovisno o izvantekstnoj, izvanjezičnoj stvarnosti. Na jednak se način može pristupiti tumačenju glagoljičnih slova (prema pravilu božanskoga tetrakisa) – geometrijskih oblika (krug, križ, trokut, četvorina) na kojima počivaju, imena koja im se pridružuju (*az bukы vědě glagoljъ dobrě estъ živěti 3ělo zemli*) i koja čine stihove azbučne pjesme (molitve), brojevne vrijednosti koju nose – ali ne samo u okviru zadana kršćanskoga svjetonazora⁵ već i ostataka (okamina) praslavenske i (pra

obnavlja po utvrđenim pravilima, i znanstvenoga pogleda na zbivanja, koji se iscrpljuje u ravnoj vremenskoj crti (od početaka evolucijom prema vrhuncu, kraju). Vrijeme je tako u današnjem smislu ravna crta, a u mitskom svjetonazoru ono je kružnica. Nakon svakoga kraja, pridošloga kaosa, povijest počinje iznova. Usp. Belaj 1998: 25. Glagoljica onda uistinu funkcionira kao pismo s magijskim/mitskim uporištem, osobito ako se uzme u obzir priroda temeljnoga geometrijskog oblika na kojem počiva – krug, kružnica.

⁵ Valja imati na umu da su tvorci prvoga slavenskoga književnog jezika i pisma, rođeni Solunjani Konstantin-Ćiril i Metod, predstavnici kršćanskoga Istoka iz vremena prije crkvenoga raskola (1054. godine), da su kao takvi pravovjerni u istočnom i zapadnom smislu te da se i danas smatraju zagovornicima kršćanskoga jedinstva. Prema tome, ukoliko se glagoljična slova tumače i razumiju u duhu kršćanskoga svjetonazora, onda to nezaobilazno znači i karakterističnu pobožnost oblikovanu u Bizantskom Carstvu koja upravo u 9. stoljeću počiva na likovnosti i simboličnosti, vjerojatno snažnije nego ikad prije i poslije (tu se ne propušta ni misao o ikonoborstvu, „trojezičnoj herezi“, dvjema naravima Isusa Krista i o Božjoj trojednosti). Ne samo da je važno imati na umu širi kulturni i socijalni okvir koji natkriljuje tvorca glagoljičnoga pisma već je važno poznavati i činjenicu da je autor glagoljice poznat te da se njegova osobnost (Konstantinov rani život, obrazovanje, pobožnost i darovitost) nužno morala odraziti na koncepciju glagoljskoga pisma. Usp. Grivec 1985: 6; Georgije Ostrogonski 2006: 125-173.

indoeuropske misli, upisane u danas teško čitljive slojeve pisma i jezika koji uistinu svjedoče o opravdanosti termina filološka arheologija⁶.

Ovakvo pristupanje analizi glagoljičnih slova ne smije zanemariti ni područje analitičke paleografije (u širem smislu) koja se, prema tradicionalnoj tripartitivnoj podjeli znakova na *označeno*, *označitelja* i njihovu međusobnu vezu⁷, bavi *označiteljem*, odnosno slovom (znakom) koji je oblikovan po zakonima grafetike (materijalne realizacije i vizualizacije pismovnoga izraza) i grafematike (koja izravno odražava vezu jezika i pisma) (Žagar 2007: 31). Analitička paleografija naglašava da označitelj prenoseći označeno nužno nosi i karakteristike vremena i prostora u kojima je nastao, stoga je njezin zadatak odgonetnuti i sve druge poruke koje označitelj nosi osim one koja se odnosi na označeno. Označitelj tako *živi i svojim vlastitim životom, ako se tako mogu nazvati zakonitosti njegove pojavnosti u sustavu grafičkih znakova* (Čunčić 1997: 5–6). Na osobit način razložena analiza prvih četiriju slova glagoljske azbuke u ovom radu upravo ima pokazati o kakvom je vlastitom (i novom) životu označitelja riječ.

Slobodniji je pristup tumačenju glagoljičnoga azbučnog (fonografskog) sustava i morfologije pojedinih slova, između ostalih, doveo i do generiranja najpoznatijih teorija o postanku i podrijetlu glagoljice – egzogenih i, još važnije, egzogeno-endogenih i endogenih (Damjanović 2004: 54–58). Najpoznatija predstavnica kruga egzogeno-endogenih teorija o postanku i podrijetlu glagoljice Thorvi Eckhardt ističe kako treba pristupiti izučavanju glagoljičnoga pismovnog sustava tako da se naglase elementi sustavnosti, a s obzirom na to da postoje dva niza grafema – endogeni (razvijeni u sustavu) i egzogeni (uneseni izvana, pod snažnim utjecajem drugih pisama). Thorvi Eckhardt polazi od pretpostavke da glagoljica jest Konstantinovo autorsko djelo, a ne splet različitih pisama te da se ne može previdjeti činjenica da je

⁶ Rekonstruiranje i istraživanje starih slavenskih obreda i u njima sazdanih mitova pretkršćanske starine Radoslav Katičić uspoređuje s postupcima i rezultatima arheoloških istraživanja. To će reći da je moguće ustanoviti tek krhotine i odlomke pretkršćanskih starih tekstova na temelju kojih se oprezno (i s rezervama) oblikuje cjelina i vrši rekonstrukcija. Sve istaknuto obuhvatio bi termin filološka arheologija. Vidi: Katičić 2010: 432.

⁷ Terminologija Ferdinanda de Saussurea. *Označitelj* je riječ, pisana ili izgovorena, koja sadrži nekakvo značenje. *Označeno* je misaona slika u glavi pobuđena označiteljem. Drugi naziv za označeno je označenik. *Referent* je realan predmet u zbilji na koji upućuje znak, sastavljen od označitelja i označenog. Ova tri pojma – označitelj, označeno i referent - predudna su za razumijevanje Saussureova shvaćanja jezika, čitavog strukturalizma i naknade poststrukturalističke reakcije. Usp. Kovačec 2007: 53–75. U skladu je s tim i tropodjela paleografije na paleografiju čitanja (bavi se označenim), analitičku paleografiju (bavi se označiteljem) i povijest pisma (geneza i evolucija veza između označenog i označitelja). Vidi: Čunčić 1997: 1–12.

Konstantin Ćiril imao namjeru iznaći *ново писмо*, a ne slagati u nov sustav znakove postojećih pismovnih sustava. Ipak, razumije se da su slike slovnih modela, što ih je prilikom oblikovanja glagoljske azbuke Konstantin Ćiril kao naobraženi učenik visoke carigradske dvorske škole i kao knjižničar patrijaršijske biblioteke Sv. Sofije imao pred očima, bile pod utjecajem poznatih alfabeta (najprije grčkoga)⁸. U svojim prosudbama i analizama Thorvi se ipak manje oslanja na lik i djelo tvorca glagoljice, a više na formalne i stilske elemente glagoljskoga pismovnog sustava.

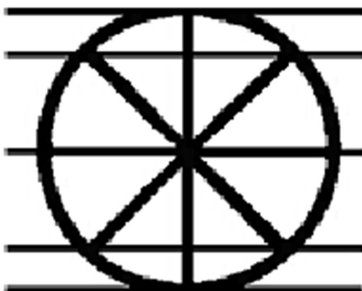
Georg Tschernochvostoff sredinom je 20. stoljeća među prvima istaknuo kako glagoljici uzor ne treba tražiti u poznatim pismima (grčkom, latinskom, židovskom) jer je ona originalno pismo koje počiva na stilizaciji (i kombinacijama) geometrijskih simbola (s uporištem u kršćanskim tumačenjima) i to: križa (simbola Kristove muke), kružnice (simbola beskonačnosti i cjelovitosti Boga) i trokuta (simbola Svetoga Trojstva).

Valja izdvojiti postupno razvijanu teoriju Vasila i Olge Jončev prema kojoj se svako glagoljično slovo može smjestiti u jedinstvenu slovnu shemu/modul (kružnicu podijeljenu dvostrukim križem na osam jednakih dijelova), a koja oblik baštini od mandale/rozete (elementa sakralne (i starije⁹) arhitekture koji počiva na simboličnom kružnoga oblika i ostalih dvaju – četvorine i trokuta – koji se u njega mogu upisati). Vasil Jončev glagoljska je slova izveo iz kružnice podijeljene na osam jednakih isječaka koju je nazvao figurata modul (rozeta). Jončev je do rozete došao proučavajući 20 godina znakove kod Pliske u Bugarskoj i pomoću rozete uspio je dešifrirati te znakove i ustanoviti da je riječ o slogovnom pismu. Istaknute su spoznaje navele Maricu Čunčić da zaključi kako Jončev taj prvi tip glagoljice koji proizlazi iz rozete nije smatrao tipom pisma već samo stvaralačkom inspiracijom (fazom) u procesu postanka obloga/okrugloga tipa. Marica je Čunčić analizom najstarijih hrvatskih glagoljskih rukopisa pokazala kako je taj tip vjerodostojan, a naziva se trokutastim (normativom). Riječ je o tom da rozeta proizvodi glagoljična slova trokutaste morfologije (zatvoren dio slova), a polazišni oblik rozete utječe i na linijski ustroj pisanja koji je, u raspolovljivanju kružnice dvostrukim križem, peterolinijski (sastoji se od četiriju polja – dva uža vanjska i dva šira unutarnja) (Slika 1).¹⁰

⁸ Konstantin Ćiril morao je, osim grčkoga, dobro poznavati i palmirenski, samaritanski, hebrejski, kufijski, etiopski, aramejski, armenski i latinski alfabet. Vidi: Eckhardt 1955: 60–61.

⁹ Mandala je sanskrska riječ za krug (kružnicu), u budizmu i hinduizmu svi su pojavni oblici sakralne umjetnosti uglavnom preuzimali motiv mandale. Način na koji je ovdje izvršena ekstrakcija početnoga oblika (rozete/mandale) u koji su se upisivala glagoljična slova, a potom se isti oblik sagledao dijakronijski – istraživanjem njegova leksičkoga značenja u prazniku (sanskrt) te simbolike u starim religijama – nadahnjuje i odabrane interpretacije glagoljičnih slova u ovom radu.

¹⁰ Vidi: Čunčić

Slika 1. Linijski ustroj koji proizlazi iz rozete

I supružnici Jončev na taj su način istaknuli nužnost potrage za simboličkim u duhu bizantskoga 9. stoljeća. Razrada simbolike i geometrije glagoljskoga sustava započinje od slova *azb* koje je u najstarijim glagoljskim tekstovima napisano u obliku grčkoga križa. Tom temeljnom kršćanskom simbolu dodaje se drugi, udesno zarotiran, križ (Kristov monogram u grčkoj kulturi). Dobiveni se crtež smješta unutar kružnice, a sve kako bi se moglo ispisati slovo *otb* – omega. Slova *azb* i *otb* predstavljaju geometrijski razmjerno jednostavno izveden temeljni Kristov simbol: „alfa i omega“, a time je na koncu i oblikovan modul glagoljskih slova, u formi već glasovite „rozete“.

Složena je simbolička tumačenja i duhovnu podlogu koja se može iščitati iz temeljnih geometrijskih likova na kojima počivaju glagoljična slova isticao Slavomir Sambunjak u knjizi *Gramatografija Konstantina Filozofa Solunskoga* (Zagreb, 1998.). Osobito su važne uvodne Sambunjakove napomene o općoj zavisnosti vizualnoga i misaonoga, slike i riječi (objedinjenih u pismu). Likovni uzusi pojedinih epoha odražavali su se na svim planovima likovnog izraza – od arhitekture, slikanja ikona do ornamenta i pisma. Modul unutar kojega bi bila sastavljena glagoljica za Sambunjaka bi stajao u osnovi crkvene gradnje (npr. kružnica kupole u kvadratnom okviru) i u elementima ikona (križevi, nimbovi...). Trima osnovnim geometrijskim likovima koje je u glagoljskim slovima prepoznao Tschernochvostoff Sambunjak pribraja još tri (kvadrat, nadolje usmjeren istokračni trokut i *Andrijin križ*), a polazišnim likom/modulom za razvoj svih glagoljičnih slova smatra heksagram, znak duboko impregniran simboličkim značenjem („Salamunov pečat“, „Salamunov/

http://www.google.hr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&sqi=2&ved=0CB4QFjAA&url=http%3A%2F%2Fbib.irb.hr%2Fdatoteka%2F371267.Graficki_sustav_Kijevskih_listica.pdf&ei=IhJYUJLFB8zRsgbY4oHYCg&usq=AFQjCNE5NLXQRCb_bUDAi9kuuSKlade3Mw&sig2=1JLTAN-8EEaldEDRn7cPLQ

(stranica posječena 10. rujna 2012.), str. 1–2.

Davidov štit“, sedam nasuprotnih kutova kao izraz sedam stupova na kojima počiva hram Mudrosti i sl.).

Vrlo su poticajne ovom radu i Sambunjakove napomene o glagoljici kao fonografskom pismu s visokim stupnjem ideografskoga karaktera koji počiva na spoznaji da pismo, u uvjetima oskudne pismenosti, nije samo priopćajno sredstvo misli i vizualno opredmećenje glasova već i ostvarenje estetskih, magijsko-evokativnih sadržaja upisanih u temeljnim likovima slova (i njihovoj simbolici). Čini se da je sintetički pristup u tom smislu zahvatio (prvo) slavensko pismo prije nego (staro)slavenski jezik (sinkretizam padeža, osiromašeni sklonidbeni sustavi imenica, prorijeđena uporaba neodređenih pridjeva, gubljenje participa i aorista – asigmatskoga i sigmatskoga prvog), što govori u prilog činjenici da pismovna strana jezika poznaje vlastitu evoluciju, dakako onu koja je u tijesnoj vezi s govornim jezikom, i postaje samostalnim objektom znanosti¹¹.

To će reći da je glagoljičnom pismu hotimično upisan magijski predznak, o čem već *na prvu* svjedoče mnoge začudne spoznaje o ovom pismu (jedno od rijetkih pisama kojemu je znan autor, pismo u kojem slova oblikom i nazivom svjedoče o bogatoj simbolici, pismo čija slova ujedno imaju i brojevnju vrijednost te pismo koje počiva na čvrstoj ideološkoj pozadini¹²).

Zanimljiv pristup u tumačenju upisivanja izvanjezične stvarnosti u vizualni identitet glagoljičnih slova daju i autori rada *Semiotički marketing Konstantina Ćirila Filozofa: glagoljičko prezentiranje kršćanstva kao preteča suvremenog semiotičkog marketinga*. Osnovna se misao pritom iscrpljuje u ostvarenju učinkovite marketinške komunikacije kojom je Konstantin Ćiril Filozof promicao ideju kršćanstva ugrađenu u vizualni identitet svakoga pojedinačnog znaka (ali i svih znakova poredanih u azbučni niz) (Horvat – Tomašević – Lendić 2009: 161–180).

S uporištem u postojećim (endogenim) teorijama o postanku i podrijetlu glagoljice, obliku i stilu glagoljičnih slova (poštujući Konstantinovo autorstvo glagoljice kao aksiomsku tvrdnju¹³), a s obzirom na duboko upisanu simboliku

¹¹ Pritom se misli na gramatologiju – znanost o pismu koju promovira Ignace Gelb 1952. godine knjigom *A study of writing*. S tim je u skladu i razlikovanje grafetike, koja se isključivo bavi vizualnim pismenim izrazom i materijalnom realizacijom, i grafematike, pismovne razine koja izravno odražava jezičnu strukturu. Usp. Žagar 2007: 31.

¹² Ideološka je pozadina poznata i Crnoriscu Hrabru koji, prilikom zaštite slavenske kulture i pismenosti, rabi ideologeme pa prilikom uspostavljanja antitetičnoga odnosa grčko – slavensko ističe kako su grčka slova sastavili pogani Grci, a slavenska – svet čovjek. Usp. Mošin, 1973: 6. Usp. Čunčić, http://bib.irb.hr/datoteka/335643.Cuncic_Granice_geometrije_i_simbolike_u_glagoljskoj_paleografiji.pdf. (stranica posjećena 1. rujna 2012.)

¹³ Zanimljiv je pristup u razmišljanju o podrijetlu i postanku glagoljice svakako pružio

u tripartitivnu prirodu svakoga glagoljičnog slova (likovnost, brojevna vrijednost, ime), pokušavajući pak obogatiti strukturu tumačenja činjenicama o udjelu mitološkoga (i magijskoga) u prirodi pisma te imajući u vidu genetski srodne praindoeuropske, praslavenske i kršćanske – (staro)slavenske i hrvatske – predaje, vjerovanja i običaje, autorice rada pristupaju tumačenju glagoljičnih slova traženjem (motiviranih a ne proizvoljnih) pojava i oblika koji vlastitim ponovljivim karakterom (s većim ili manjim transformacijama simboličkoga značenja) i zastupljenošću u karakteru slova/brojeva glagoljske azbuke svjedoče o originalnoj prirodi nadahnuto stvorenoga pismovnog sustava – o simboličkom i eruditskom glagoljskom pismu znana autora Konstantina Filozofa.

2. Priroda glagoljskoga pisma

Prema tumačenjima endogenih teorija glagoljica je složen i originalan sustav slova, s izvornim azbučnim (fonografskim) ustrojem i grafičkom organizacijom, u kojoj svako slovo ima i vrijednost broja (titla i točka na grafičkoj razini) (Paro 1995), a, još važnije, slova nose leksička imena te prvih devet slova tvore i smislenu poruku prema kojoj *az buky vědě glagoljǫ dobrě estě živěti 3ělo zemli* (leksička imena prvih devet slova azbuke: a, b, v, g, d, e, ž, 3, z) poručuju: *ja koji znam (poznajem) slova govorim da je (vrlo)dobro živjeti na zemlji*. Nesumnjivo je riječ o srednjovjekovnom žanru azbučne molitve, osobito iskorištenom u oblikovanju hrvatskoglagoljskih početnica, a Stjepan Damjanović semantičko-sintaktičku svezu leksičkih imena glagoljskih slova komentira i na sljedeći način: *Poruka je posve kršćanska, u skladu sa svjetonazorom tvorca glagoljice Konstantina Filozofa, kojega znamo pod imenom Sveti Ćiril. Njegov nadimak Filozof kazuje nam da se uspješno bavio*

franjevac trećoređac Marko Japundžić koji je na određen način u bitnom prožimanju i s metodologijom ovoga rada (uzme li se u obzir stupanje na praslavensko tlo). Podupirući tezu o hrvatskom podrijetlu glagoljice, koja ujedno podrazumijeva da je riječ o pismu bitno starijem od Svete Braće, vezanom uz pokršćavanje Hrvata od strane Gota (tzv. gotska teza), Marko Japundžić niže argumente koji bi ju osnažili, a među njih uvrštava i Velesovu knjigu (Vles knjigu – prema praslavenskom bogu Velesu). Riječ je o knjizi kojoj su slova urezana u drvene daščice, a jezik i pismo su joj slavenski pa prema Japundžiću bitno ukazuju na postojanje slavenskoga pisma prije djelovanja Svete Braće. Sadrži povijest ukrajinskih Slavena od 6. do 9. stoljeća, a predstavlja se kao vlasništvo ukrajinskoga vlastelina Izenbeka. Valja ipak napomenuti da je Radoslav Katičić relativizirao (i opovrgnuo) mnoge Japundžićeve argumente. Između ostalih Katičić napominje kako je pismo Velesove knjige nedvojbeno ćirilica pa se njome ne može dokazivati postanak i starost glagoljice, a istraživanja su također dokazala kako je riječ o knjizi upitne autentičnosti. Usp. Japundžić 1994: 534-537, Katičić 1995/1996: 190-191.

filozofijom (predavao ju je na tada najvažnijoj i najvišoj školi na Istoku – Magnauri) (Damjanović 2007: 9).

Glagoljica je pismo sastavljeno u drugoj polovici 9. stoljeća za Slavene u Moravskoj. Njezin je prirodan razvoj zaustavljen u 12. stoljeću na svim slavenskim prostorima osim hrvatskoga. Glagoljsko se pismo, osim toga, na području Hrvatske samostalno razvijalo, a taj je razvoj rezultirao stvaranjem posebnoga tipa glagoljičnoga pisma – *uglate stilizacije* (za razliku od prvobitne „okrugle“ kojoj je kružić jedan od karakterističnih elemenata) (Nazor 2008: 15) – čiji se grafijski sustav prilagođava pomlađenom hrvatskom (pretežno čakavskom) fonološkom sustavu. Iz toga se razloga, između ostaloga, glagoljica danas smatra identitetskom označnicom Hrvata pa Anica Nazor, pišući knjigu o hrvatskoj glagoljici, govori kako je *glagolizam osobujna odrednica hrvatskoga kulturnoga, time i nacionalnoga identiteta te da je glagoljska knjiga položila temelje hrvatske književnosti i hrvatskoga književnoga jezika* (Nazor 2008: 5).

Navedeno treba dovesti u vezu s činjenicom da glagoljično pismo, kako je već istaknuto, počiva na složenim magijskim i mitološkim odrednicama te je, kao takvo, podložno ideologijskim tumačenjima. Na istim misaonim polugama funkcionira i isključivo determiniranje glagoljice kao označnice hrvatskoga nacionalnog identiteta, pri čem se, dakako, ne želi i ne može reći da ona to nije¹⁴. Valja neprestano isticati činjenicu da je glagoljica, u svojem početnom razvojnom stupnju, sveslavensko objedinjujuće pismo te da hrvatskom identitetskom označnicom može postati (i postaje) tek njezina uglati stilizacija, osobito ako se u obzir uzme činjenica da na hrvatskim kulturnim (i nacionalnim) prostorima glagoljica živi, aktivnim ili potisnutim životom, u kontinuitetu sve do danas. U skladu je s tim i pitanje opravdanosti termina *bugarska* i *hrvatska glagoljica* kojima se glagoljici oble i uglate stilizacije prenaplašeno *prišivaju* nacionalne odrednice (Damjanović 1995: 9–10).

Ipak, sve istaknuto govori u prilog motivaciji za pronalaženje primjera (praoblika i praznačenja) koji će kasnije u tekstu, kada bude pisano o simbolici i značenju oblika, imena i brojevne vrijednosti prvih četiriju slova glagoljične azbuke (a prema pravilima božanskoga tetrakisa i određenju glagoljičnoga

¹⁴ U knjizi Ive Prodana *Je li glagoljica pravo svih Hrvata* znakovito se upozorava: *Hoće se obilatijih i tvrdjih dokaza, a najtvrdji biti će oni koje će nam pružiti uz neumitnu historiju Papinska pisma, ne samo za sve Slavene u obće, nego i sasvim na po se za, da tako rečemo, onu liturgijsku osehujnost, specialitet, koju u glagolici uživa samo: hrvatski narod. Hrvati su pače smatrani i jesu jedini pravi nasljednici Ćiril Metodove baštine.* Usp. Prodan 1901: 80. *Pita se dakle konačno: je li glagolica pravo svih Hrvata i je li ona to još i danas? Neima sumnje, da jest, jer nikad nitko, vlastan, nije glagolici ograničio pravni obseg, a pokle prvobitno i dalje kroz sve vjekove, glagolica pripadala celomu hrv. narodu bez ograničenja, imala bi tako pripadat i danas.* Usp. Prodan 1901: 76.

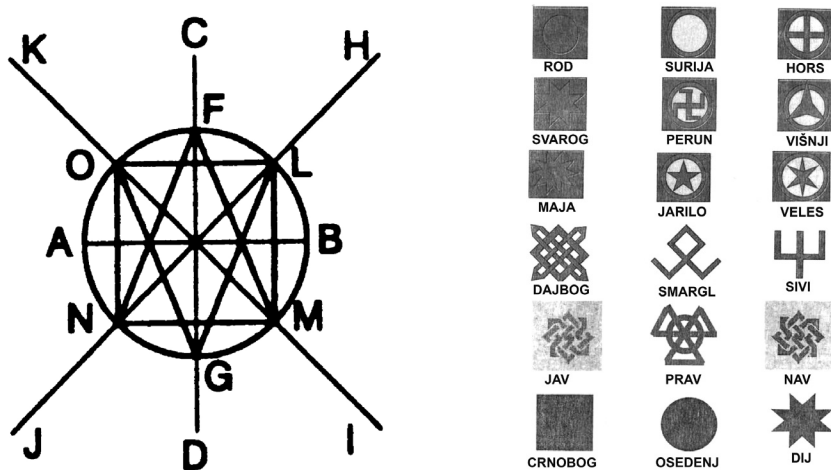
broja deset/slova *iže*), biti navedeni kao naslijeđe pronađeno na hrvatskim kulturnim prostorima, koje poput nevidljive niti, a opet tako snažno, povezuje pretke i nas. Riječ je o motivaciji koja je, među ostalim, nadahnuta upozorenjem Franje Račkoga: *Nepustmo, da nam "tajnopis"15 vazda tajnim ostane – sramota je, što mi gazimo po spomenicima naše drevnosti, dočim ini narodi velikim trudom svoje spomenike izkapaju, te paze na nje, kano na oko u glavi; neumorno je uče i čitaju u njih i iz njih žitje svojih otac.*¹⁶

3. Glagoljično slovo i/ili brojka deset – početni okvir i model za opimjerenje pristupa tumačenju

Složeni geometrijski simbolizam glagoljice ukazuje na stapanje kršćanske ideje s mističnim elementima indoeuropske i praslavenske kulturne tradicije, ali i židovstva i islama, čija je univerzalna geometrijska simbolika usklađena sa slikom svjetlosnoga lika Boga – Svetoga Trojstva. Duboki mistični doživljaj Boga kao riječi, slova ili lika stoji u osnovi teogramatike, koja prodire u filozofske aspekte čovjekova postojanja kroz jezik i jezično djelovanje. Polazeći od tvrdnje da jezik i pismo imaju magijska i simbolična značenja te činjenice da se Konstantina Ćirila gdjegdje naziva i platonistom (Pantić 2002: 3), valja pristupiti tumačenju glagoljičnih slova kroz hermetičnu misao na kojoj počiva cjelovit filozofsko-simbolički ustroj glagoljskoga pisma. Kada se projektno polje koje je konstruirao Jončev za izlučivanje glagoljskih slova dovede u suodnos s drevnim vedskim (praslavenskim) simbolima (Slika 2.), uočava se isti obrazac i distribucija geometrijskih likova koji se u njega mogu uvrstiti, čime se potvrđuje prenošenje (i transformacija) nataloženih značenja i simbolike u praoblicima, istim onima koji se izlučuju iz početnih glagoljskih slova.

¹⁵ O glagoljici kao tajnopisu najviše se govori kada je riječ o Bašćanskoj ploči, najpoznatijem, najopširnijem i podacima najbogatijem među najstarijim glagoljskim natpisima. Naime, Šafařík, koji je prvi u znanosti progovorio o Bašćanskoj ploči, priznao je da ni on a ni »učeni Hrvati« još ne mogu pročitati taj spomenik, niti bilo što reći o njegovu sadržaju jer spomenik ima slova koja su očito slična glagoljskima, ali i neka koja to nisu, pa bi to mogao biti i tajnopis (cryptographia). Vidi: Petrović 1979: 47. Upravo je I. Petrović napisala najbolju sintezu ćirilometodske problematike 19. stoljeća u nas, od koje bi trebalo započeti svako daljnje promišljanje toga područja, kroz znanstveno djelo Franje Račkoga (navedeni tekst) i studiju *Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture* iz 1988. (Slovo, br. 38, str. 5–54.). Usp. Lukić 2010: 81–102.

¹⁶ Franjo Rački, *Glagoljski natpis na ploči u crkvi sv. Lucije, kod nove Baške na otoku Krku, Neven 7, 17 Rijeka 1858.*, str. 268. Citirano prema: Žagar 1997: 15.

Slika 2. Jončevljevo projektno polje i vedski (praslavenski) simboli

Treba li odabrati glagoljično slovo u kojem se međusobno prožimaju indoeuropsko, praslavensko i kršćansko kulturno naslijeđe u svojoj punoj snazi, koje počiva na geometrijskim likovima ispunjenima naj snažnijom simbolikom, bit će to slovo/broj *īže* s brojevnom vrijednošću deset. Riječ je o glagoljičnom slovu/broju koje se, primjenom pitagorejskoga principa božanskoga tetrakisa, daje razloženo tumačiti zbrojem prvih četiriju slova/brojeva glagoljske azbuke. Da je deset uistinu broj koji nadilazi sve druge jer u sebi spaja različite vrline i odličnosti svih brojeva, a preko toga objedinjuje nauk o Bogu, stvoritelju i svijetu, snažno će i uspješno pokazati analiza glagoljičnih slova/brojeva *azъ* (1)¹⁷ = *ja*; *buky/bukъvi* (2) = *bukva, slovo*; *vêdê* (3) (prema *vêdêti* = *znati*); *glagoljъ* (4)¹⁸ = *govorim*. Tomu je tako i stoga što je svaki glagoljični znak svojevrsni logotip koji u sebi sadrži tri osnovna komunikacijska koda – slovni, brojčani i simbolički (Horvat – Tomašević – Lendić 2009: 162).

3. 1. O prvim četirima slovima glagoljične azbuke s obzirom na utvrđen pristup tumačenju

$$\text{azъ} + \text{buky/bukъvi} + \text{vêdê} + \text{glagoljъ} = \text{īže/i}$$

¹⁷ Upravo je taj oblik zamjenice, bez prejtacije, karakterističan za istočni bugarski prostor. Makedonska inačica, koju bismo i očekivali s obzirom na rekonstruirane okolnosti nastanka prvoga slavenskoga pisma, bila bi dakle *jazъ*.

¹⁸ U azbučnim se molitvama pojavljuje i oblik *glagoli, živêti, zemli*.

Valja ponovno istaknuti kako razloženo predstavljanje glagoljičnih slova koje se donosi u ovom poglavlju počiva na ostvarivanju jedinstvenih simboličkih tumačenja leksičkih imena, brojevnih vrijednosti¹⁹ i likovnih elemenata odabranih glagoljičnih slova prema formuli božanskoga tetrakisa. Svako uspostavljanje (motivirane) veze između indoeuropskih, praslavenskih i kršćanskih pojava opravdava se činjenicom o bitnoj isprepletenosti pisma i religije, mitologije, magijskih i mističnih pojava. Budući da je glagoljica za Slavene stvoreno autorsko pismo, Konstantin Filozof u njezin je sustav pohranio tragove vlastita svjetonazora i širega kulturnog okvira u kojem je živio i djelovao, ali je jednako dobro iskoristio i sve ono što je u jeziku bilo pohranjeno kao izraz (pra)slavenskoga i indoeuropskoga bića.

AZЪ, broj jedan

Razrada simbolike i geometrije glagoljičnoga sustava polazi s prvim slovom glagoljske azbuke – slovom *azъ* – čiju prirodu otpočinjemo tumačiti pripadajućom brojevnom vrijednošću *jedan* ukazujući na Boga Oca, vrhovnoga boga i sveboga (kršćanski bog – Logos – proizlazi iz Boga Oca i, svojstveno tomu, svoju punu manifestaciju doživljava u drugom slovu glagoljice – *buky* – i simbolici njegove brojevnosti). Poznato je da je broj jedan u antici i srednjem vijeku označiteljem i izvorom svih ostalih brojeva. Broj jedan simbolom je prvotnoga počela, elementarne kozmičke energije, Boga i njegove neiscrpane stvoriteljske moći (Germ 2003: 16–17; Bentley 2008: 36–51; Horvat 2009: 187). Simbolička se vrijednost jedinice u geometriji poistovjećuje s krugom ili kuglom, a u likovnosti s kružnicama uopće. Indoeuropska i praslavenska predaja, ali i kršćanska sakralna arhitektura, kružni kalendariji i motivi iz glagoljskih liturgijskih knjiga simbolički upućuju na sažetu poruku: *krug – jedno – Bog*.

Konstantin Ćiril odlučio je glagoljski azbučni niz započeti znakom križa, središnjim simbolom kršćanstva, simbolom žrtve Isusa Krista. Križ mora stajati na početku i stoga što je glagoljica misionarsko pismo, zadatak joj je kristijanizacija slavenskih plemena, privođenje u krug europskih kršćanskih naroda. Leksičko je ime slova *azъ*, što jest lična zamjenica za prvo lice jednine, širega značenja *ja, kršćanin* (stvoren na sliku Božju).

¹⁹ Valja napomenuti kako je glagoljični sustav prikazivanja brojeva vrlo sličan hebrejskom, grčkom i rimskom u kojima su brojevi predstavljeni slovima (*A* je jedan, *B* je dva itd.). U tim sustavima ne postoje ni negativni brojevi ni nula što je sasvim blisko Pantićevu mišljenju o Konstantinu Filozofu kao sljedbeniku apofatične teologije. Usp. Pantić 2002: 1.

Ekstrakcija kružnoga praoblika, na kojem počiva izvedba glagoljičnoga *azъ* (i likovnost njegove brojevne vrijednosti), i apstrahiranje njegove usložnjene simbolike prepoznaje se u tisućljetnim smjenama civilizacija (svjetonazora, predaja, običaja i vjerovanja), koje se jedne iz drugih rađaju, a posvjedočene su na istom kulturnom prostoru – slavenskom i, uže, hrvatskom! Svega je nekoliko primjera dovoljno kako bi se potvrdila repetitivna priroda simbolike (u genetski srodnim predajama) na kojoj počiva i morfologija slova *azъ*:

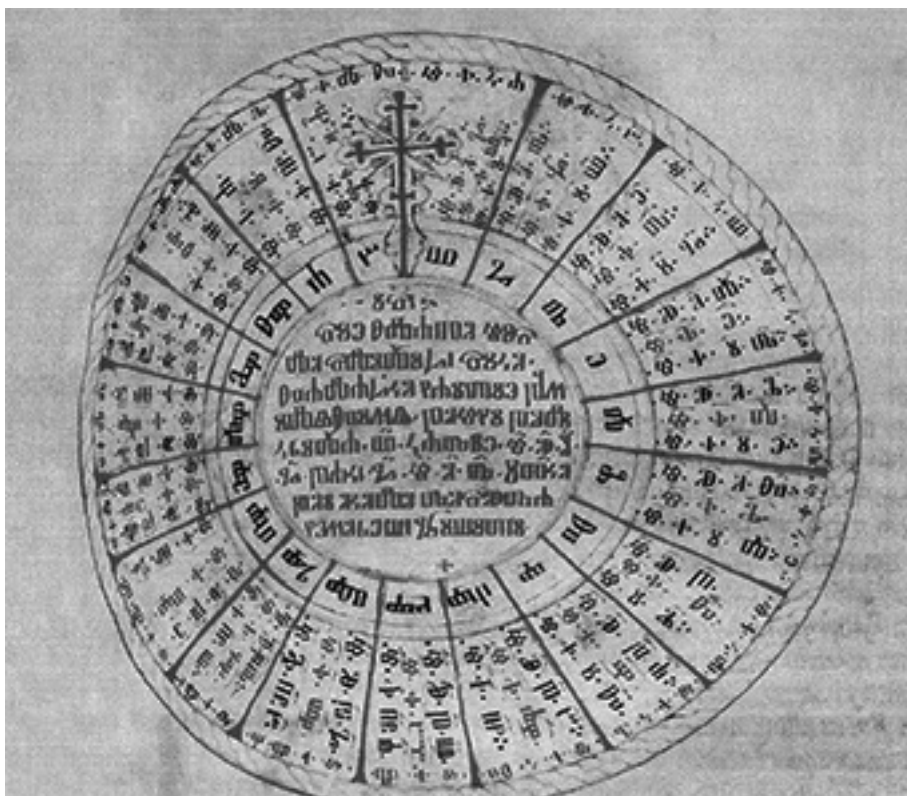
Orion je kružno urezan ukras na posudi koja je pronađena u vučedolskom²⁰ sloju u Vinkovcima, najstarijem europskom gradu, i čiji je nastanak datiran 2600. godine prije Krista. Prikazuje najpotpuniji indoeuropski kalendar koji je zasnovan na astralnom simbolizmu s relevantnim zvijezdima za sva četiri godišnja doba (Slika 3.). Kalendar je nastao u isto vrijeme kada i sumerski i egipatski kalendari, ali ni u kojem slučaju ne predstavlja njihovu repliku zato što je utemeljen na sjevernijoj, 45. paraleli. Klimatski uvjeti koji odgovaraju toj zemljopisnoj širini imaju za posljedicu četiri godišnja doba. Simbolika kruga (kružnice) u ovom slučajno korespondira s funkcijom spomenika indoeuropske kulture (kalendarskom), prvotni je oblik protoglagoljičnoga pisma i model za ucrtavanje svih glagoljičnih slova, počevši s *azom*, a da je potvrđen indoeuropski oblik (i značenje) ponovljivoga karaktera, pokazuje se primjerima kršćanskoga svjetonazora iz hrvatskoglagoljske tradicije.

Slika 3. Orion

²⁰ Vučedolska kultura – dominantni kulturni fenomen (u periodu između 2900.-2400. godine prije Krista) na desnoj obali Dunava u istočnoj Hrvatskoj. Imao je velik utjecaj na ostale (tadašnje) kulture te je ostavio značajne tragove na sveukupno europsko nasljeđe. Usp. Durman 1999/2000: 1-9.

U hrvatskoglagojskim liturgijskim knjigama – Drugom novljanskom brevijaru²¹ (Slika 4.) i Brozićevu brevijaru (1561.)– pojavljuje se kalendarski krug zlatnog broja ili 19 sunčevih godina. Površina je kruga pritom podijeljena na 19 isječaka za 19 zlatnih brojeva mjesečevih mijena koji u tri reda nižu crna i crvena slova godina²². Riječ je o istom zlatnom broju kojim se određivao datum Uskrsa i pomičnih blagdana Uzašašća i Duhova.

Slika 4. Drugi novljanski brevijar

²¹ Rukopis je naručio pavlinski samostan Svete Marije na Ospu (brdu kraj Novoga Vinodolskoga). Taj je samostan sredinom 15. stoljeća dao izgraditi knez Martin Frankopan; zapis koji je proslavio Martinca nalazi se između prvoga i drugoga dijela, tj. između temporala i kalendara. Drugi novljanski brevijar dovršen je 1495. godine, u vrijeme kada već postoje dva otisnuta glagoljična brevijara (Kosinjski iz 1491. i Baromićev iz 1493.). Jezik je hrvatskostaroslavenski, tj. uz staroslavensku osnovicu pojavljuju se namjerni i nehotečni kroatizmi.

²² U glagoljičnim liturgijskim spisima zastupljene su dvije boje: crna kojom je pisan temeljni tekst – svetopisamski, i to je onaj dio koji svećenik izgovara na misi, te crvena kojom su pisane rubrike odnosno upute za svećenika koje se ne izgovaraju.

Slika 5. Ročki glagoljski abecedarij

Ročki glagoljski abecedarij (Slika 5.) uparan je na vodoravnu prečku jednoga od dvaju crvenih posvetnih križeva koji se, uz ostatke romaničkih zidnih slika, nalaze u crkvi Sv. Antuna u Roču. Križ je opasan kružnicom čime se potvrđuje dinamika izmjenjivanja geometrijskih oblika na kojima počiva glagoljično slovo *azъ*, ali i princip izlučivanja geometrijskih oblika a onda dakako i glagoljičnih slova iz Jončevljeva modela kružnice/rozete. Abecedarij se sastoji od 34 slova zapisana u dvama recima. Nastao je oko 1200. godine, u razdoblju opstojanja formativnoga tipa glagoljice (prijelazni tip s oble na uglatu) i hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika (tip pisma i jezika potvrđenih u hrvatskoglagojskim fragmentima 12. i 13. stoljeća).

Simbolička se brojevnost vrijednost glagoljičnoga *azъ* iscrpljuje u načelu *krug – jedno – Bog*. Ekstrakcija kružnoga praoblika, na kojem počiva izvedba glagoljičnoga *azъ* (i likovnost njegove brojevnosti), kao i cijeloga protoglagoljičnoga sustava (krug/kružić kao polazišni oblik), i njegova usložnjena simbolika osiguravaju uspostavljanje čvrstih veza između gradbenih elemenata pisma i materijalnih spomenika indoeuropske (Orion), praslavenske i kršćanske (u užem smislu hrvatskoglagojske – kružni brevijarski kalendariji) kulture posvjedočene na istom duhovnom prostoru.

Buky, broj dva

Glagoljično slovo *buky* ima brojevnost vrijednost dva. Simbolizam broja dva oponira pak značenju broja jedan. Dva označuje dvojstvo, odstupanje od

jednoga, diobu i bipolarnost u indoeuropskoj, praslavenskoj jednako kao i u kršćanskoj tradiciji. Tako je i likovnost broja dva najbolje posvjedočena *vezicom piscis* koja se u kršćanstvu povezuje s Kristom (prateći simbol ribe).²³ Ipak, taj simbol poznat je i u Indiji kao mandorla, kod nas mandula (bodem), a pojavljuje se i u drugim ranim civilizacijama poput Mezopotamije ili afričkih kultura. Gdje god se našao, on ukazuje na stvaralački proces rađanja i umnožavanja. Glagoljično slovo *buky* najprije svojom brojevnim vrijednošću, a onda i likovnošću i imenom svjedoči o dvostrukoj prirodi Krista, čovjeka i Boga, ali i o ljubavi koju kršćanin udjeljuje Bogu i bližnjima. Zahvaljujući simbolici svoje brojevne vrijednosti *buky* je i šire od zadanoga kršćanskoga svjetonazora svjedokom složenoga principa dualnosti (dvojnosti) koji čini samu bit indoeuropskoga i praslavenskoga bića. U skladu je s tim i Pitagorina opaska o broju dva kojim se najavljuje značenje i postojanje prve suprotnosti u pojavnom svijetu (Germ 2003: 22).

Glagoljično slovo *b* svojim bi trima okomitim linijama odražavalo simboličku motivaciju cjelovitoga Boga (Sveboga) u trima božanskim osobama, a dvije vodoravne, što je i važnije za ostvarivanje simboličkih sveza s brojevnim vrijednošću, označavale bi dvostruku Kristovu narav (božansku i čovječnu). Leksičko ime slova *b* – *buky* – označuje slovo kao znak, ali i riječ, knjigu²⁴ te, u simboličkom smislu, Boga kao Drugu Božansku Osobu, Logos. Zanimljivo je da su Slaveni slovo *b* preuzeli od hebrejskoga slova BET (kuća, labirint) i grčkoga BETA, ali su mu izmijenili vizualni oblik kao i glasovnu vrijednost (Grci su ga naime izgovarali kao *v* u vrijeme Bizantskoga Carstva: *Vizant*, *Vitliom* i sl.) (Germ 2003: 2223; Bentley 2008: 86–101; Horvat 2009: 188; Sacks 2003: 66–69). Ne čudi stoga što je i Crnorizac Hrabar u polemičkom traktatu *O pismenima* upozorio: *No kako možete se (pisati) dobrê grěčьskymi pismeny. b(og)ь, ili životь, ili žêlo, ili c(ь)rkovь, ili čaanie, ili širôta, ili jadь, ili odu, ili junostь, ili ozykь i inaa podobnaa simь? No kako se može dobro pisati grčkim pismenima Bog, ili životь, ili dzêlo (= vrlo), ili čajanje (= čekanje), ili širota (= širina), ili jadь (= jelo, otrov), ili junostь (= mladost), ili ozykь (= jezik), i druge na njih nalik?* (Damjanović 2004: 166). Koliko je važan ovaj glas, a onda i grafemski njegov ekvivalent, bio (i ostao)

²³ Riječ je o krajnje apstrahiranom prikazu ribe koja simbolizira Krista prema tome što pet slova od kojih je sastavljena grčka riječ *ikhthys* (riba) tvore monogram od početnih slova grčkih riječi koje u prijevodu znače: *Isus Krist, Sin Božji, Spasitelj*. Usp. Badurina (ur.) 2000: 540.

²⁴ U glagoljaškim su se početnicama slova usvajala sricanjem srokovia (kombinacijom suglasnika i samoglasnika) koje bi učitelj zapisivao na ploči, a učenici potom „bubali“: ba, be, bi, bo, bu. U tom je smislu pojam *bubati* do danas zadržao značenje *učiti napamet*, a leksičko ime slova *b* *buky* i danas opstaje u sintagmi *očitati (kome) bukvicu*.

za Slavene svjedoči (još u 10. stoljeću) činjenica da najvažniju riječ (Bog) ne bi(smo) mogli izgovoriti i zapisati da nije glasa i slova *b*.

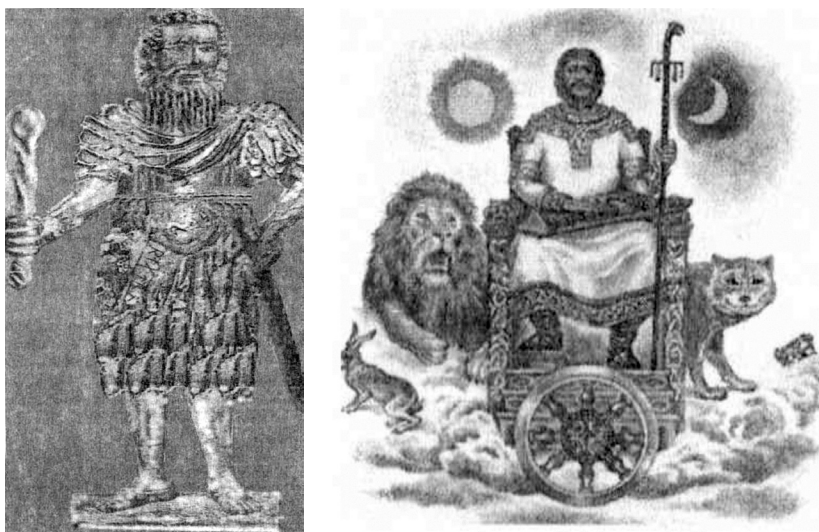
Vrijedi pogledati koji su izvanjezični principi dvojnosti/dualnosti ostavili traga u oblikovanju glagoljičnoga slova *buky*, njegovoj brojevnoj vrijednosti i simbolici koju nosi (a koja je istovremeno upisana i u njegovo leksičko ime).

Princip dualnosti osobito je znakovit u prikazu dvaju velikih bogova protoslavenskoga panteona, Peruna i Velesa. Njih su dvojica suprotni jedan drugomu u gotovo svakom pogledu, a opet ih nije moguće razumjeti u izdvojenom tumačenju. Perun je nebeski bog groma (gromovnik) i munje, vatrenog i suhog, koji vlada živim svijetom iz svoje utvrde visoko iznad, na najvišoj grani Svjetskoga drveta. Veles je podzemni bog povezan s vodom, zemljom i vlagom, kralj podzemlja, koji vlada carstvom mrtvih iz korijenja Svjetskoga drveta.

Perun i Veles (Slika 6.) smatraju se izvornim slavenskim božanstvima, a obilje etnografske, lingvističke i povijesne građe potvrđuje tragove njihova štovanja kod svih triju slavenskih grana. U Hrvatskoj o poznavanju Peruna svjedoče imena gora, vrhunaca, padina i potoka (brdo Perun nad Žrnovnicom, brdo Perun nad Mošćenicama, Perun na Učki, Perun, Perunić, Perunsko na Mosoru, Perunac kod Pazina u Istri itd.)²⁵. Smatra se da je oblik Veles općebaltoslavenski i bliži indoeuropskom izvoru od oblika Volos (Leger 1904: 49; Belaj 1998: 65).

Perun i Veles dva su praslavenska boga čiji se međuodnos može rekonstruirati. Pokazalo se da stoje na suprotnim stranama i da je između njih vladala nekakva napetost. Perun gromovnik tako se sučeljavao s Velesom koji se skrivao u predjelima tla i vode. *Gromovnik* i *Onaj iz vode* imaju i kršćanske supstitute u Svetom Iliji i Vragu (Đavlu). Kršćanska interpretacija (o)lako je izjednačila Velesa s Vragom, ali to ne smije zvesti i prenijeti opreku dobro – zlo na praslavenska tumačenja. Oba su praslavenska boga čovjeku bila opasna, ali i prijeko potrebna. Osim toga, jedan bez drugoga gube smisao postojanja i djelovanja. Radoslav Katičić ističe: *To što Perun ubija Velesa kad se popne na goru i tako na svijetu uspostavlja red još ne znači da je Perun dobar, a Veles zao. Veles je, napokon, zaštitnik blaga, darovatelj dobrobiti, a Perun opet bjesni u olujama i ljudima je smrtno opasan. Ako Veles uskrati blago i dobrobit, zadrži vode, može ga Perun udarom svoje zlatne strijele dovesti u red, osloboditi kišu. Ako se stočji bog okrene protiv stoke i ugrozi ju kao ljuta zvijer medvjed, može ju bog gromovnik zaštititi od njega* (Katičić 2008: 149).

²⁵ Još u 18. stoljeću, kako svjedoče povijesni izvori, na području Bosanske ili Đakovačke te u slavonskom dijelu Pečuške biskupije Hrvati katolici četvrtkom su običavali slaviti Perunov dan (Jupiterov dan – Dies Iovis). O praznovjermom slavljenju Perunova dana saznaje se iz pisma Emerika Kritovića, generalnoga vikara pečuškoga biskupa Jurja Klima, od 10. kolovoza 1762. godine (Dević – Zefiq 2006: 61).

Slika 6. Perun i Veles

Za vrijeme procesa inkubiranja i rađanja prvoga slavenskog književnog jezika i pisma najbolje posvjedočenje dualnoga principa jesu Sveta Braća – Konstantin Ćiril i Metod (Slika 7.). Braća simboliziraju jednakovrijednu, podvojenju, harmonično usklađenu moć koja je imala postati presudnim čimbenikom u oblikovanju slavenskoga jezika (postojanje gramatičke kategorije dvojine koja se osipa već u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku²⁶) i pisma [princip dvojnosti/parnosti u uporabi geometrijskih oblika i njihovoj kombinaciji prilikom oblikovanja glagoljičnih slova, udvostručivanje osnovnih slovnih linija prilikom oblikovanja glagoljičnih inicijala (Žagar 2007: 399)]. Treba napomenuti i kako Ćirila i Metoda u 19. stoljeću Petar Preradović naziva SLAVENSKIM DIOSKURIMA u istoimenoj pjesničkoj prigodnici povodom prve velike ćirilometodske obljetnice 1863. godine (tisućnica velikomoravske misije)²⁷, a prema grčkom mitu o braći, nerazdvojnim blizancima, Kastoru i Poluksu. Ne čudi stoga što u 7. glavi Žitja Metodova iz 12. stoljeća Braća postaju ujarmljenicima²⁸ koji su, orući istu brazdu, obuhvaćeni

²⁶ I to najprije slobodna dvojina kojom se označuju parnosimetrični odnosi (predmeti od dvaju dijelova ili dijelovi tijela). Usp. Kuzmić 2007: 287-302; Ceković – Eterović 2012: 143-156.

²⁷ Petar Preradović, *Slovjenski dioskuri*, 1863., Album Franje Račkoga o prvoj velikoj ćirilometodskoj obljetnici. Zbog njihova grčkoga podrijetla Preradović u njima vidi Zeusove i Ledine sinove blizance Kastora i Poluksa (Polieduka), polubogove iz grčke mitologije koji su simbol oličenja bratske ljubavi i nerazdvojne povezanosti između dvojice ljudi. Vidi: Lukić 2009: 95.

²⁸ *Soprogъ*, -a m. – sprega, zaprega, jaram. Prema: Damjanović i dr. 2004: 266. Staroslavenska riječ *soprogъ* dolazi od grčke riječi *synzygos*, odnosno *homozyges*, a doslovno označava

zajedničkim poslom – jednom misijom. Prema Žitju Metodovu Konstantin Ćiril na samrtni u Rimu 869. godine govori svome bratu: *Evo, brate, obojica smo ujarmljenici, orući jednu brazdu. I ja padam na lijesi, svoj dan dovršavam. A ti voliš veoma Goru, no nemoj radi Gore ostaviti svoje naučavanje, jer upravo njime možeš biti spašen.* (Bratulić 1998: 102–103). Valja odmah napomenuti da glagoljično slovo *īže*, polazišni okvir za interpretaciju prema božanskom tetrakisu, u svojoj likovnosti podsjeća na jaram za par volova.

Slika 7. Sveta Braća – Konstantin Filozof i Metod

Vêdê, broj tri

Glagoljično slovo *vêdê* ima brojevnju vrijednost tri čijim se likovnim ekvivalentom drži trokut. Riječ je o broju čija su simbolička značenja raznovrsna, ali se mogu okupiti oko temeljnih pojmova dovršenosti, zaokruženosti, rasta i napretka. Prema pitagorejcima tri točke tvore trokut koji je ishodište za oblikovanje svih drugih geometrijskih likova, prvi geometrijski lik, stoga trojka označuje stvaralački, kozmički duh koji oblikuje svemir; savršenstvo,

jaram volova dok metaforički upućuje na pridruženost zajedničkom djelovanju, poslu (vući jednu brazdu). Josip Bratulić u prijevodu Žitja Metodova riječju *ujarmljenik* zamjenjuje izvornu riječ *спрорѣѣ* upravo da bi naglasio obuzetost Braće zajedničkom misijom – Slavenskom – koja je započela 863. godine. Prema: Bratulić 1998: 102-103.

zaokruženost, plodnost, rast i napredak. Platon pak ističe kako trojka označava misaonu predodžbu (Germ 2003: 28–33), a sve će se raznovrsne simbolike broja tri i njegova geometrijskoga ekvivalenta, iscrpiti i duboko ispreplesti u tumačenju triju kodova glagoljičnoga slova *v* – njegove brojne vrijednosti, leksičkoga imena i likovnosti.

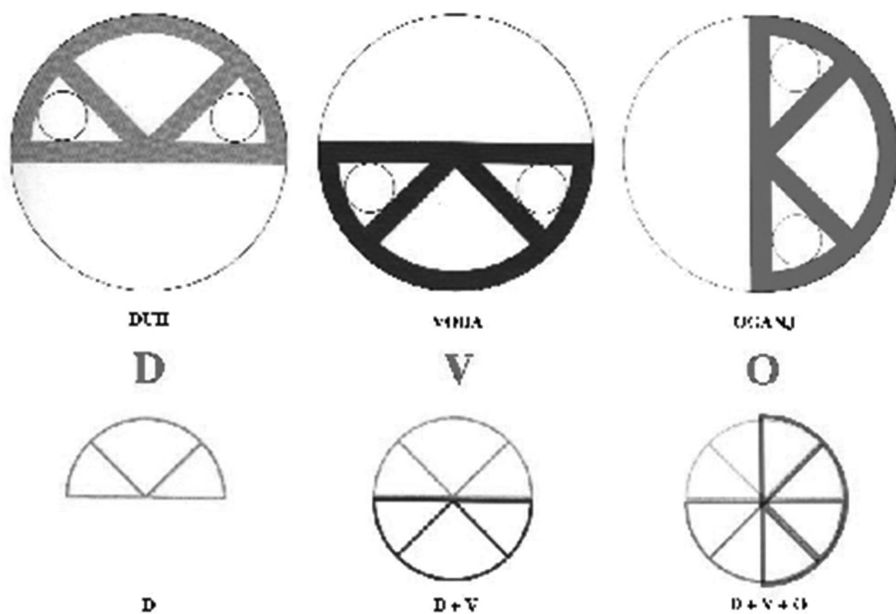
Leksičko ime glagoljičkoga slova *v* – *vêdê* – dolazi od staroslavenskoga glagola *vêdêti*²⁹, a simbolizira znanje. I *Vede*, staroindijske svete knjige sa zapisanim hinduističkim tekstovima, u prijevodu upućuju na *znanje* (i *vječnost*). One su se stoljećima prenosile usmenom predajom sve dok nisu konačno redigirane koncem 6. stoljeća prije Krista. *Vede* su sastavljene na vedskom sanskrtu, arhaičnijem obliku sanskrta, što iznova podjeća na polazišni kriterij analize – potragu za genetski srodnim predajama i običajima koji uporište pronalaze u zajedničkom indoeuropskom prajeziku i (pra)kulturi.³⁰

Likovnost (vanjska pojavnost) slova *v*, osobito protoglagoljičnoga koje se daje smjestiti u Jončevljevi model rozete, odlikuje se dvama kružićima (u uglatoj glagoljici preoblikovanim u pravokutne strukture) koji zauzimaju donju polovicu rozete/projektinoga polja za upisivanje glagoljičnih slova simbolizirajući tako vodu kako ju je u početku Bog stvorio. Marica Čunčić naglašava kako se u simetričan odnos mogu dovesti slova *vêdê* i *dobré* na temelju odnosa između *vjere* i *dobra*. Simbolika iskazana njihovim leksičkim imenima osnažuje se znakovitošću njihova likovnoga oblikovanja (zrcalno simetričan odnos gradbenih elemenata slova – dvaju kružića) i pozicioniranja u Jončevljevo projektin polje. S obzirom na to da je riječ o krugu koji najprije simbolizira Kristov monogram okomitim promjerom koji stoji za slovo *I*, inicijal imena Isus – (grč. Iesos), i dvama dijagonalnim promjerima koji predstavljaju slovo *H* (*X*) za grčki oblik imena Krist – Hristos – Pomazanik,

²⁹ *Vêdêti* – znati, poznavati, biti svjestan čega. *Vidêti* – vidjeti, gledati. Prema: Damjanović i dr. 2004: 57, 38. *Vjedjeti* – znati, riječ koja se potvrđuje u mnogim slavenskim jezicima (staroslavenski, poljski, češki, slovenski); *vidjeti* – riječ koja se također potvrđuje u mnogim slavenskim jezicima. Od praindоеuropskoga korijena *weid- razvila su se oba (staro)slavenska glagola *vêdêti* i *vidêti*. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio XX, JAZU, Zagreb, 1971-1972., str. 814; dio XXI, JAZU, Zagreb, 1973-1974., str. 51. Usp. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga treća, JAZU, Zagreb, 1973., str. 574-575. Rječničke potvrde govore u prilog činjenici da su se značenja dvaju glagola duboko ispreplela opimjerujući tako proces taloženja i preoblike praznačenja. *Znati*, u transcendentnom smislu, ujedno znači i *vidjeti* istinu, biti u sveznanju, biti dionikom svjetlosne spoznaje (prosvijećenosti). O tom svjedoče i riječi izvedene iz istoga korijena (*vješ*, *vještina*, *vještak*, *vještica*) kojima je danas teško providjeti u osnovno značenje.

³⁰ Indoeuropska jezična porodica, kojoj pripadaju svi slavenski jezici s praslavenskim (neposvjedočenim) i staroslavenskim (posvjedočenim književnim jezikom), najbolje je proučena jezična porodica na svijetu, a pritom se misli i na rekonstrukcije praindоеuropske domovine i kulture. Vidi: Kapović 2008: 17-18.

valja protumačiti simbolizam smještanja svakoga slova u isto projektno polje. Tako bi upisana slova *d*, *v*, *o* simbolizirala prvi dan stvaranja svijeta: Duh Božji (*dobré*) koji lebdi nad vodama (*vědě*) te ognjenu svjetlost (*onъ*) (Slika 8.) (Čunčić, 2003: 96–97).

Slika 8. Treći dan stvaranja svijeta (s)likom i znakom

Iznimna i raznovrsna simboličnost broja tri priskrbila je njegovom geometrijskom reperezentantu (trokutu) poziciju jednoga od temeljnih gradbenih elemenata svih glagoljičnih slova. Marica Čunčić u tom smislu ističe trokutastu morfologiju prvotnih glagoljičnih slova i trokutasti normativ (Čunčić 2003: 94). Navedene će spoznaje osnažiti tvrdnju o posebnom i nadahnutom stvaranju glagoljske azbuke, Konstantinovoj razvijenoj svijesti o potencijalu pojedinih geometrijskih oblika i u njima duboko nataloženih simboličkih značenja. Produhovljen i naobražen autor glagoljice morao je jako dobro poznavati simboliku i repetitivan karakter trojnoga principa u srodnim (i kontaktnim) mitološkim predajama, religijama i kulturama. Riječ je uostalom o jednom od temeljnih motiva (i principa oblikovanja) narodnih pripovijesti, bajki i legendi. Neupitna je ukorijenjenost simbolizma broja tri u svjetskim mitologijama i religijama jer trojni vid boga ili božice najbolje predstavlja njegovu dovršenost i savršenost. Od egipatskoga i grčkoga panteona preko praslavenskih predaja pa sve do kršćanstva trojna je priroda božanstava nezaobilazna. Izdvojit će se tek tri Harite, pratilje Apolona i Afrodite, tri Moire, sudenice, i Erinije, božice osvete, iz grčke mitologije (Germ 2003: 28–30).

Njima se pridružuje trojnost iz praslavenske mitologije. Jedna od tablica *Velesove knjige* (*Vles knjiga* ili *Izenbekova daščica*) bilježi kako su se Slaveni klanjali Velikom Triglavu: *Molimo se i klanjamo se Prvom Triglavu i njemu veliku slavu pojemo* (Miroљubov – Asov 2004: 21). Riječ je trojstvu bogova Svaroga, prvotnoga boga, početka, prauzroka svega postojećega, Peruna, sina Svarogova koji oživljava pojavno, postojeće i pokreće svijet, i Sve(to)vida, boga koji je spoznao zvjezdanu mudrost i u kojem se istovremeno ogledaju i Svarog i Perun (Miroљubov – Asov 2004: 24–26).

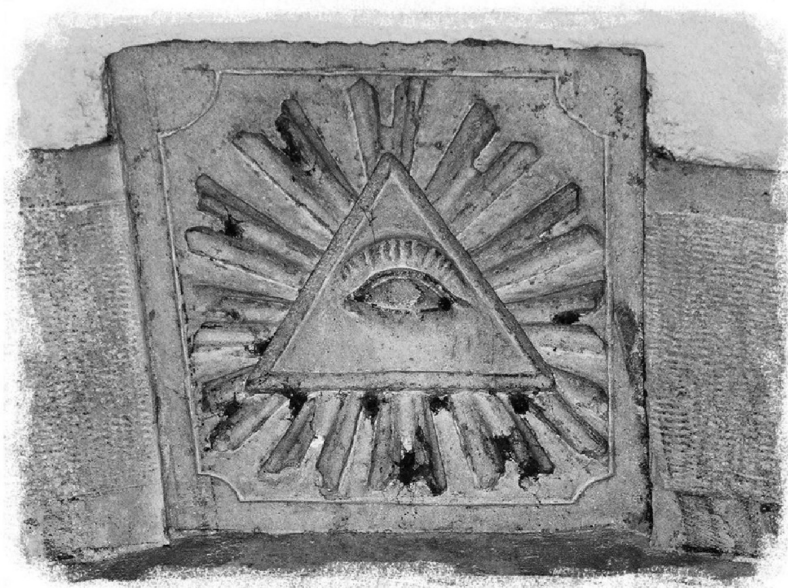
Simbolika broja tri razvidna je u slavenškoj mitologiji i vjerovanjem u vile Suđenice (Slika 9.). Smatra se da je riječ o vidu na koji se Božica Majka može ukazati čovjeku kako bi mu prorekla sudbinu. Stari Slaveni obično su

Slika 9. Vile Suđenice

ih zvali Suđenicama, Rođenicama ili Rožanicama. Vjerovali su da Suđenice u trima noćima nakon djetetova rođenja dolaze da mu odrede sudbinu. Dvije od njih bile su dobre i donosile bi djetetu sreću, ali treća je bila namrštena, namrgođena i podmukla. Budući da su mogle i nađiti djetetu, ukućani su za njih ostavljali na stolu kruh, maslo, sir, med i vino da bi ih udobrovoljili. Najviše su voljele polumračna, zadimljena kućna ognjišta. Jasna Horvat napominje i kako ih Svarog stvara iz triju leptira: *Leptirice Rođenice, Ti ćeš život novi dati, Sreća će ga darovati, a Zlosreća će odrediti, kad će zemlju napustiti* (Horvat 2005: 15).³¹

Broj tri u kršćanstvu je vezan uz motiv Kristova uskrsnuća trećega dana te uz Sveto Trojstvo i plodnu snagu trojice Noinih sinova koji su nakon potopa obnovili ljudski rod. Sveto Trojstvo Oca, Sina i Duha Svetoga iznova ukazuje na dovršenu, savršenu božansku prirodu koja se ogleda i u praslavenskom trojstvu *Svarog – Perun – Sve(to)vid*. Riječ je o jedinstvu Boga Oca (Sveboga, vrhovnoga Boga), Druge Božanske Osobe (Logosa, Isusa Krista) i Duha Svetoga. Kršćanska ikonografija iscrpljuje sva istaknuta značenja u simbolizmu *Božjega oka* (trokuta s okom) (Slika 10.) koje je okruženo sunčevim zrakama te ukazuje na božju sveprisutnost i svevidljivost, dovršenost i cjelovitost opisanu Svetim Trojstvom – Ocem, Sinom i Duhom Svetim.

Slika 10. Božje oko

³¹ Usp. Nemet 1929: 163-183.

To će reći da je trostrukom prirodom glagoljičnoga slova *védē* (brojevnom, imenskom i (s)likovnom) obuhvaćena, u duhu dovršene spoznaje i stvaranja, simbolika prepoznata u (tripartitivnim) kodovima prvih dvaju slova glagoljske azbuke – slova *azъ* (krug – jedno – Bog Otac) i *buky* (božanska i čovječna priroda Druge Božanske Osobe, Isusa Krista).

Glagoljō, broj četiri

Prije nego otpočne iscrpno tumačenje simbolike brojevne vrijednosti glagoljičnoga slova *glagoljō*/broja četiri, valja upozoriti na osobitosti njegova oblika i leksičkoga imena. Glagoljično slovo *g* svojim oblikom upućuje na dvije zatvorene cjeline što s jedne strane podsjećaju na čovjekovu usnu šupljinu, a s druge na zemljište s rupama pa su simbolom gmizavaca koji se kriju u rupama. Leksičko mu je ime *glagoljō* – 1. lice jednine prezenta glagola *glagoljati* pri čem se ističe sročnost s leksičkim imenom slova *a* (*azъ*) – *azъ glagoljō* (*ja govorim*). U skladu je to sa starim shvaćanjem staroslavenske riječi *jęзыкъ* (starohrvatske *jazik/jezik*) kao jezika kojim se govori, ali i naroda jer se jezikom narod međusobno prepoznaje, sporazumijeva i sebe shvaća kao identitet, posebnost različit od drugih, a osobito u slavenskih naroda koji se poimaju *jezičnim nacijama*³². Oni koji ne govore za Slavene su morali biti *nijemci*, a odatle i ime Nijemci u svim slavenskim jezicima za narod čiji jezik nisu razumjeli. Nijemci pak sebe nazivaju *Detusche* (*Dojče*), riječju koja označava pleme, narod, pripadnost. Od riječi za narod u njemačkom jeziku (*Detusche, Teutsche*) dolazi pak hrvatski pridjev *tuđ*. Vrijedi apstrahirati princip nazivlja u kontaktnih naroda prema zaključku kako *svi koji govore ili glagoljaju pripadaju jednom narodu*. Od glagola *glagoljati* uobličen je naposljetku i naziv za prvu slavensku azbuku – glagoljicu. Prvi je put taj naziv zasvjedočen u talijanskom pismu Franje Glavinića rimskoj Propagandi 11. siječnja 1626. godine. Preostaje zaključiti kako je naziv za pismo izveden iz glagola koji je istovremeno i leksičkim imenom za četvrto slovo azbuke i koji, uz izvorno *govorenje*, označuje i obavljanje liturgije na staroslavenskom jeziku (Bratulić 2009: 10–11).

Brojevna je vrijednost slova *g* četiri, njegov je geometrijski ekvivalent kvadrat (četvorina) koji s punim opravdanjem, kako će pokazati razvedeno tumačenje simbolike, postaje jednim od temeljnih gradbenih elemenata glagoljičnih slova. Četvorka simbolizira uravnoteženost i skladnost svijeta, njegovu prostornu i vremensku uređenost, ali i čvrstoću, red, zakonitosti koje

³² Termin se veže uz mađarskoga povjesničara, sociologa i filozofa Istvana Biba.

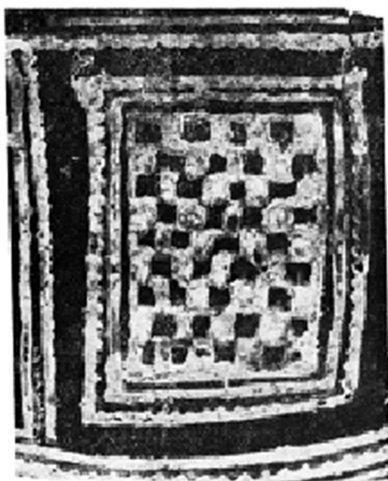
vladaju svijetom. Kvadrat/četvorina simbol je Zemlje (četiri strane svijeta: sjever, istok, zapad, jug; četiri dimenzije: visina, dubina, duljina, širina; četiri skupine zodijskih znakova: vatreni, vodeni, zemljani, zračni; četiri strane neba; četiri glavna vjetra; četiri osnovna elementa: vatra, voda, zemlja, zrak; četiri životna ciklusa čovjeka: djetinjstvo, mladost, zrelost, starost; četiri godišnja doba: proljeće, ljeto, jesen, zima), konačnosti, stalnosti (statičnosti) i stabilnosti (Germ 2003: 34–39; Bentley 2008: 170–178). I frazemske konstrukcije svjedoče o simbolici broja četiri čime se potvrđuje već istaknuta međuovisnost izvanjezične stvarnosti i jezika (i pisma). Nives Opačić ističe kako je brojem četiri protkana čovjekova priroda što se ogleda u frazemima: *biti u svoja četiri zida/ zatvoriti se u svoja četiri zida, dići sve četiri u zrak, imati glavu za četiri noge, dva i dva su četiri, držati sva četiri ugla kuće, razgovarati u četiri oka* (Opačić 2011: 1).

Od presudne je važnosti znati kako se na temelju opisane simbolike prvoga i četvrtoga slova glagoljske azbuke, s poznatim pristupom svakom glagoljičnom slovu kao trostrukom kodu (s naglaskom na ekstrakciju geometrijskoga praoblika i njegovu brojevnju vrijednost), prepoznaje pitagorejski princip tetrakisa koji zbrajanjem prvih četiriju brojeva dolazi do savršenoga broja – simbola punine, zaokruženosti u kojem se jednako ogleda monada (svebog), dijada (Logos, stvaranje), trijada (božanska punina i oblikovanje svemira) i tetrada (stvarno uobličeno materijalnoga, zemaljskoga). Ekstrakcijom praoblika i tumačenjem simbolike, promatranjem projektnoga polja za izlučivanje glagoljičnih slova postaje razvidno da se upisivanjem križa (oblik, likovnost slova *azъ*/broja jedan) u kvadrat (oblik, likovnost slova *glagoljq*/broja četiri) taj kvadrat dalje dijeli na četiri manja kvadrata, čime se iscrpno prodire u princip božanskoga tetrakisa. Jednako tako moguće je istaknuti vezu između glagoljičnoga slova *č* leksičkoga imena *čръвъ* i hrvatskoga latiničnoga slova *č* (*če*) koje je zauzelo znakovito četvrto mjesto u abecednom poretku. Tomu može biti tako stoga što leksičko ime glagoljičnoga slova metaforički označuje čovjeka – crva – i to u srednjovjekovnom shvaćanju odnosa *čovjek – Bog* pri kojem se ističe čovjekova grešnost, smrtnost, kvarnost. Uspostavljanje istaknutih sveza moguće je tek ako se poznaje simbolika brojevnju vrijednosti slova *čръвъ* (broja četiri) koja upućuje na materijalno, pojavno, zemaljsko i, dakako, na fizičku i duhovnu prirodu čovjeka.

Ekstrakcija (pra)oblika četvorine, razloženo tumačenje njegove simbolike koja je, kako je već istaknuto, upisana u prirodu glagoljskoga pisma iznova svjedoči o motiviranim vezama između praindoeuropske, praslavenske, (staro)slavenske i hrvatske – kršćanske – duhovne i materijalne kulture. Svega je nekoliko primjera dovoljno kako bi se potvrdila repetitivna priroda morfologije i simbolike tetrade. O dubokoj i davnoj ukorijenjenosti simbolike

broja četiri na našim prostorima svjedoče kvadratna šahovska polja posvjedočena u vučedolskoj kulturi jednako kao i u srednjovjekovnoj crkvi Svete Lucije u Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku. Osim toga, zanimljiv je opis atributa jednoga od vrhovnih praslavenskih bogova (koji počiva na principu tetrade) kao i zoomorfnih atributa četiriju (kršćanskih) evanđelista objedinjenih pod nazivom tetramorfi.

U vučedolskoj kulturi, koja je trajala od oko 3000. do 2200. godina prije Krista, bogato je i raznoliko obrađen motiv šahovskih polja. Vučedolska šahovnica koja je stara 4800 godina samo je jedan od primjera povezanosti raznih kombinacija kvadrata i četverokuta (koji se i zovu „šahovnicama“), a koristila se, kao i razni drugi modeli šahovnica (npr. pomoću točaka, izduženim poljima) za prikazivanje raznih matematičkih izračuna. Razvoj vučedolske kulture na vrlo je visokoj razini jer je poznato da su Vučedolci šahovnicu upotrebljavali kao praktičnu tablicu množenja i kao upotrebni kalendar, odnosno ona im je služila u svakodnevnom životu (računanje vremena, poljoprivreda, stočarstvo, metalurškijska i graditeljska djelatnost). Važno je naglasiti da su i u vrijeme vučedolske kulture bila posebno važna tri simbola: kvadrat, trokut i pravokutnik. Iako se na keramici Vučedolaca prikazuju šahovnice s raznim brojem polja, točaka ili nekih drugih oznaka unutar polja, čini se da je najvažniju ulogu mogla imati šahovnica s *8x9 polja* (Slika 11.). Vučedolska šahovnica bila je svojevrstan simbol, ali je od toga i više važna njezina mnogostruka i različita upotreba (Jurić – Petričević – Đikić 2002: 953–969).

Slika 11. Vučedolska šahovnica s 8x9 polja

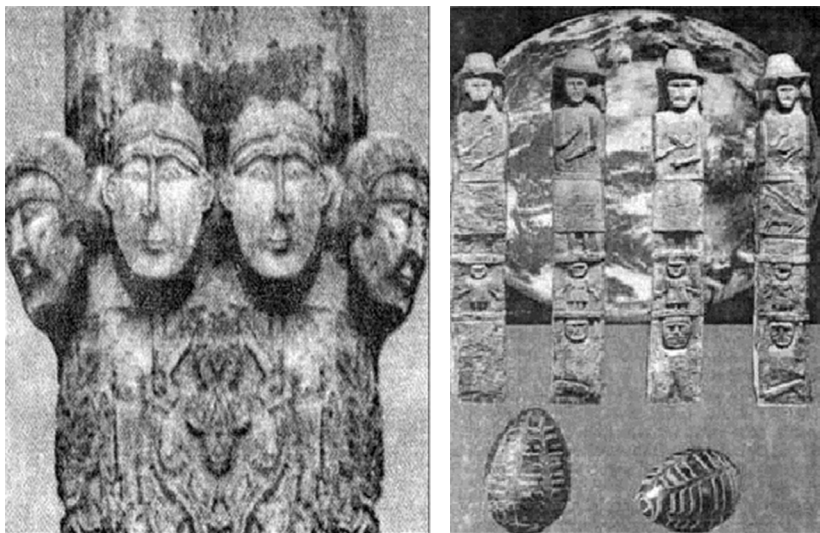
Zapunjujuće sličan signum kvadrata, reljef kvadratnoga šahovskog polja pronađen je u crkvi Svete Lucije u Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku (Slika 12.). Valja podsjetiti da je u istoj crkvi pronađen *dragi kamen* hrvatskoga jezika – svjedok hrvatske pismenosti, jezika, književnosti i kulturnoga identiteta uopće – glagoljskim slovima prijelaznoga (formativnoga) tipa i hrvatskostaroslavenskim jezikom pisana Bašćanska ploča s početka 12. stoljeća. Frane Paro poziva se na signum kvadrata u crkvi Svete Lucije prilikom opisivanja hipoteze o nastanku protoglagoljice. Autor polazi od prepostavke da je Konstantin Filozof sustav glagoljskih pismena zasnovao na ideji tetrade – na kvadratnom projektnom polju – simbolu četiriju Evanđelja (Paro 2006/2007: 421–438).

**Slika 12. Signum kvadrata u crkvi Sv. Lucije
u Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku**

Valja istaknuti da ponovljiv karakter izlučenoga praoblika četvorine – šahovnice (i njezine simbolike) – posvjedočen materijalnim ostacima indoeuropskoga kulturnog sloja (Vučedolska šahovnica) kao i kršćanskoga (crkva Sv. Lucije na otoku Krku) na istom prostoru govori u prilog odabiranju šahovnice za simbol hrvatske državnosti. Melina Lučić ističe da je popularno šahirano polje (crveno-bijele (srebrne) četvorine) postankom bitno starije, no da javna uporaba šahovnice u smislu simbola koji označuje državu datira iz godine 1495. Natpis „REGNI SIGILLUM“ i četvorine na jednom od pečata s povelje koja svjedoči o izboru Ferdinanda T. Habsburškoga za hrvatskoga kralja 1527. diplomatska su sankcija toga znaka hrvatske državnosti. I premda su prikazi pojedinih hrvatskih zemaljskih grbova postankom stariji (primjerice elementi slavonskoga grba, polumjesec i zvijezda, kasnije kuna, ili dalmatinski grb koji se, čini se, još u 14. stoljeću rabio za prikazivanje cjelokupnoga hrvatskog prostora), šahovnica je uvijek imala iznimno mjesto – kako u heraldičkim rješenjima tako i u svijesti, povijesnome pamćenju hrvatskoga naroda (Lučić 2000: 214).

O znakovitosti tetrade svjedoče i atributi jednoga od vrhovnih bogova praslavenskoga panteona. Riječ je o Svevidu (poznat još i kao *Svantevid*, *Svetovid*, *Swiatowit*, *Sutvid*, *Vid*), četveroglavome bogu čije su glave gledale na četiri strane svijeta. Tako udruženih glava on može sve obuhvatiti pogledom pa mu je i ime Svevid. Bog je nebeskoga kruga, blagog je sunčanog svjetla koje ožiljuje prirodu, ljubimac oca Svaroga. Svevidov kip sastavljen je od triju dijelova: gornji dio predstavlja Nav (carstvo boga Svaroga, uzraslo na krošnji drveta) s bogovima, donji dio Bezdan s Črtom, a srednji dio svijet s ljudima (Miroljubov – Asov 2004: 26–28); Horvat 2005: 17–19). To će reći da Sve(to)vidovi atributi simbolično ukazuju na tetradu (uravnoteženost i skladnost svijeta, njegovu prostornu i vremensku uređenost) koja u sebi istovremeno objedinjuje monadu (Sveboga), dijadu (Logos, stvaranje) i trijadu (božanska punina i oblikovanje svemira), a prema principu božanskoga tetrakisa. (Slika 13.)

Slika 13. Sve(to)vid

Tumačenje znakovitosti tetrade ima se do kraja iscrpiti u kršćanskim simbolima četiriju evanđelista – tetramorfima – nastalima na temelju viđenja proroka Ezekijela i Izaije. Biće s četirima licima što ga je u viđenju gledao Izaija počinje se u 8. stoljeću, na temelju Apokalipse, dijeliti pa se atributi raspodjeljuju među evanđelistima s obzirom na ideološka tumačenja. Matejev atribut tako postaje krilati čovjek (anđeo), Markov krilati lav, Lukin krilati vol, a Ivanov (krilati) orao (Badurina (ur.) 2000: 596) (Slika 14.). Crkva Sv. Lucije u Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku čuva uspomenu i na ovu

simboliku tetrade. Na njezinu je pročelju romanički zvonik kroz koji se ulazi u crkvu. Zvonik je sagradio *Andrija iz Krka* u 13. stoljeću i na njem je sačuvan i njegov natpis (*MAISTER ANDREAS ME FECIT*). Nekada je zvonik bio viši, ali ga je prilikom obnove 1863. krčki biskup Ivan Vitezić dao sniziti za jedan kat. Tada je na uglovima ugrađena i kamena plastika sa zoomorfnim atributima četiriju evanđelista (krilati lav, vol, čovjek (anđeo), orao).

Slika 14. Tetramorfi četiriju evanđelista

Potraživanje materijalnih svjedoka indoeuropske, praslavske i kršćanske (u ovom slučaju srednjovjekovne hrvatskoglagoljske) kulture koji svjedoče o složenoj simbolici broja četiri i njegovu geometrijskom liku (četvorini) – temeljnom gradbenom elementu glagoljičnih slova i brojevnoj vrijednosti četvrtoga slova glagoljske azbuke – opravdalo je, između ostalih, primjenu principa božanskoga tetrakisa u tumačenju tripartitivne prirode glagoljičnih slova (pri čem se počinje i završava s glagoljičnim slovom *iže*/ brojem deset koji je simbol punine, savršenosti, izvorne vjere, stvaranja i spašenja). Tetrada je prožeta monadom, dijadom i trijadom što posredno potvrđuje

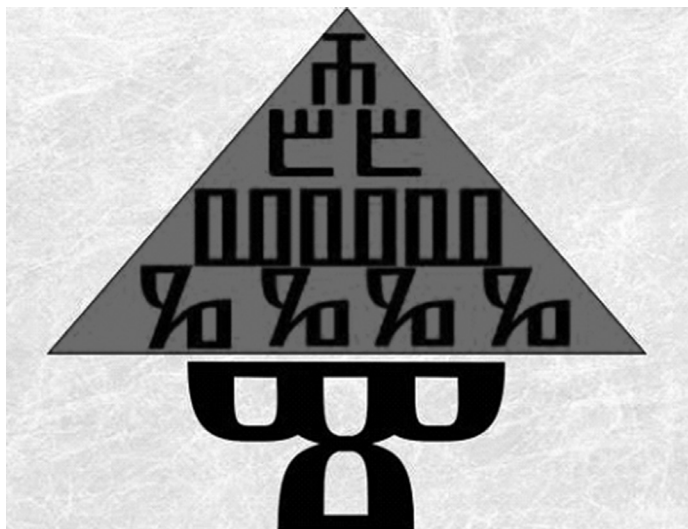
mogućnost upisivanja križa (oblik, likovnost slova *azъ*/broja jedan) u kvadrat (oblik, likovnost slova *glagoljъ*/broja četiri).

Punina tetrakisa – *īže*, broj deset

Ekstrakcija je geometrijskih praoblika (ekvivalentnih brojevnoj vrijednosti i njezinoj simbolici) na kojima počivaju prva četiri slova/broja glagoljske azbuke (ali i glagoljski pismovni sustav u cjelini) potvrdila princip tetrakisa koji se isrcpljuje u vrhovnom broju deset, simbolu punine u kojem se ogleda monada (svebog, *azъ*), dijada (Logos, stvaranje, *buky*), trijada (božanska punina i oblikovanje svemira, *vêdê*) i tetrada (stvarno uobličenje materijalnoga, zemaljskoga, *glagoljъ*), odnosno u slovu *īže* čiji je oblik postao kombinacijom temeljnih (pra)oblika – kruga i trokuta.

Punina simbolike prvih četiriju slova/brojki glagoljske azbuke postiže se njihovim zbrajanjem i ogledanjem u slovu *īže*/broju deset, simbolu savršenstva i ključu univerzuma prema formuli $azъ + buky + vêdê + glagoljъ = iže/i$ ($1 + 2 + 3 + 4 = 10$) (Slika 15.).

Slika 15. $azъ + buky + vêdê + glagoljъ = iže/i$
 $1 + 2 + 3 + 4 = 10$

Snaga broja deset potencijalno živi u tetradi. Ne čudi stoga što su pitagorejci *tetrakis* zazivali kao najsnažniju zakletvu/molitvu: *Blagoslovi nas, božanski broju, ti koji si stvorio bogove i ljude. O, sveti, sveti, tetraktise, ti*

koji sadržiš korijen i izvor vječnog toka stvaranja. Jer božanski broj počinje čistim i dubokim jedinstvom i doseže sveto četiri; potom stvara majku svega, koja sve povezuje, prvorođenu, onu koja nikada ne skreće, koja se nikada ne zamara, sveto deset, koje drži ključ svih stvari (Germ 2003: 7075; Bentley 2008: 176–183).

Slovo *i*, leksičkoga imena *iže*³³, nosi brojevnu vrijednost deset. Izgleda poput jarma za par volova, a simbolika jarma za volove upućuje na sve one koji su obuhvaćeni zajedničkim poslom, jednom misijom. Sveta su Braća bila obuzeta velikomoravskom misijom pa u 7. glavi Žitja Metodova postaju *ujarmljenicima*. Ono se rabilo kao inicijal i verzalna ligatura, a u mladim (hrvatskostaroslavenskim) tekstovima predstavljalo je isključivo brojevnu vrijednost deset, što govori u prilog primjeni formule tetrakisa na tumačenje glagoljčnih slova/brojeva. Razvidno je, već pri prvom pogledu na azbučni glagoljski niz, postojanje dvaju grafema za glas *i*. Jedan je već predstavljen grafem *iže* s brojevnom vrijednošću deset (*deseteračko/desetično i*), a drugi *i* s brojevnom vrijednošću dvadeset (*dvadeseteračko/dvadesetično i*). Tomu je tako zbog osobite pojave alfabetske dvostrukosti slova za glasove „i“ i *o* koja je ponajviše odraz potrebe za čuvanjem brojevnoga sustava grčkoga alfabeta, ali i potrebe za lakšom transkripcijom grčkih imena. Zaključuje se da je u staroslavenskom glagoljskom azbučnom nizu sačuvan poseban status za slova *iže* i *otъ*, kojima se izgovorna vrijednost nije razlikovala od slova *i* i *onъ*, što pokazuje da alfabetski sastav ne odgovara nužno sustavu fonema u jeziku, ali su uvršteni u alfabet prema grčkom uzoru. Upravo se stoga *iže* u redakcijskim tekstovima rabi samo za označavanje brojevne vrijednosti deset.

Slovo *iže*/broj deset u skladu je s prethodno istaknutim ispunjeno najснаžnijom simbolikom. Na razini vizualne pojavnosti ono je sazdan od kruga i trokuta, čime se želi ukazati na puninu, savršenstvo i cjelovitost božanstva (Boga Oca i Sina) te na veliku trijadu sjedinjenja neba, zemlje i čovjeka – Presveto Trojstvo. Deset je broj koji simbolički spaja sve prijašnje; simbol je u sebe zatvorene mnogostrukosti, zaokruženosti, sveopsežnosti i vječnosti; simbol je urednosti pojavnoga svijeta.

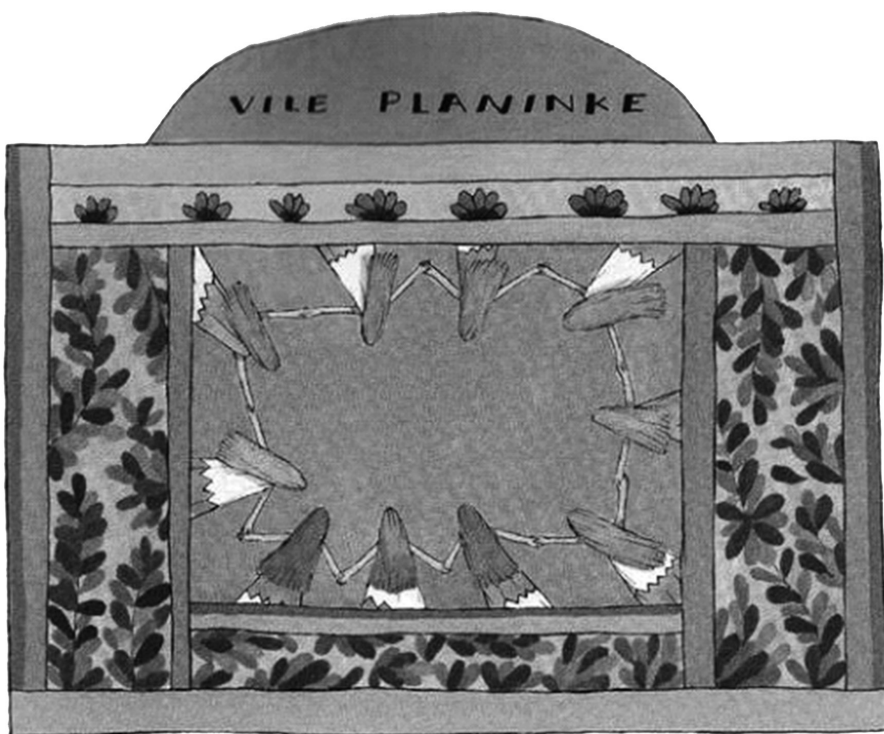
Njemu obrnuto recipročno jest slovo *s* leksičkoga imena *slovo* (simbol Druge Božanske Osobe, Isusa Krista – Logosa, Verbuma) koje je također sazdan od trokuta i kruga. Navedeno postaje još zanimljivijim promotri li se zapis imenske formule Isusa Krista donesen u običajnom postupku kraćenja *nomina sacra* (kontrakcija – sažimanje sredine riječi u skladu s Drugom božanskom zapovijedi: *Ne izusti imena Gospodina Boga svoga uzalud*). Ta je

³³ *Īže, êže, eže* – koji, koja, koje; tko; koji (koja, koje) god; što god. Odnosna (upitna i neodređena) zamjenica koja nastaje srastanjem anaforičke zamjenice *i* (jъ, ja, je) i čestice *že*. Prema: Damjanović i dr. 2004: 98.

formula sazdana od dvaju istaknutih slova (*i, slovo*) u jedinstvenom postupku sažimanja i simboličke intenzifikacije, značenjskoga opterećivanja. Ono se, između ostalih, potvrđuje i činjenicom da se rabi slovo *i* kojemu je brojeva vrijednost dvadeset, što znači da je riječ o udvostručenju broja deset.

Sveobuhvatnost broja deset u sebi spaja različite vrline i odličnosti svih brojeva, a osobito prvih četiriju. Prisutnost je njegove simbolike postojana u mijenama civilizacija i kultura pri čem izdvajamo one genetski srodne koje se jedne iz drugih rađaju, jedne drugima nadahnjuju i tragove kojih je Konstantin Filozof ovjekovječio glagoljskim pismom (indoeuropske, praslavenske, srednjovjekovne kršćanske – (staro)slavenske i, uže, hrvatske).

U praslavenskoj su mitologiji vile često okupljene u skupinama u kojima onako lijepe, mlade i zanosne nalikuju djeverušama. Premda svijet obično obilaze same, u kolu ih je najčešće deset (ili devet, a nikako manje od tri). Rijetko se može susresti kolo u kojem pleše dvanaest ili trinaest vila. Ponegdje, kao u *prekokupskoj Hrvatskoj*, vile igraju kolo u pol kola tako da svojim tijelima i pokretima predstavljaju mladi mjesec (Horvat 2005: 39). (Slika 16.)

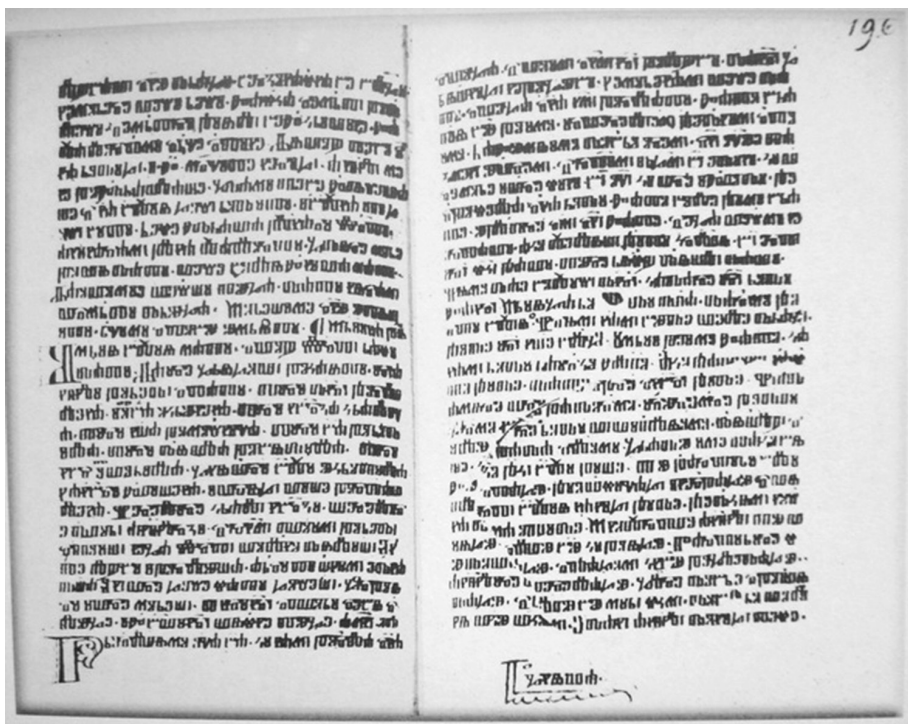
Slika 16. Vile planinke u kolu

Vrzino kolo mjesto je na Velebitu, iznad sela Vrzići, na kojem su se vile okupljale kako bi igrale svoje kolo. Đak koji je bio na *vrzinu kolu* naziva se *grabancijaš*, vile su mu sklone i dopuštaju mu da s njima vodi oblake za oluje i tuče. Grabancijaš je i po ostalom drukčiji od onih đaka koji nisu plesali po *vrzinu kolu*, a prepoznaje se po iskidanoj odjeći i iznimno učenoj glavi. Grabancijaš je izobrazbu stekao pohađajući dvanaest bogoslovnih škola i trinaestu – vilenjačku. Za grabancijaša se vjeruje kako je upućen u čarolije te da može promijeniti svoje obličje ili postati posve nevidljivim.

Simbolika broja deset živi i u hrvatskoglagoljskoj tradiciji što se vidi na primjeru Pariške pjesmarice koja je dio ustavnog glagoljicom pisanoga *Pariškoga zbornika* iz 1380. godine, a nalazi se na samom njegovu kraju. Riječ je o deset pjesama ukoliko se dijelovi pjesme *Proslavimo Oca Boga* shvate kao zasebna pjesma *Bog se rodi v Vitliomi: Pisan svetogo Jurja, Pisan od muki Hristovi (Nu mislimo ob tom danas), Marijina pisan (O Marija, Božja mati), Proslavimo Oca Boga, Bratja, bratja sprovodimo, Nad grobom (Tu mislimo, bratja, ča smo), Svit se konča, Mihaile preblaženi, Poj željno (Zač mi tužiš, duše), Bog se rodi v Vitliomi.*³⁴

Pjesme svjedoče o važnosti broja deset kao oblikovnoga principa najstarije hrvatske književnosti (što se dodatno osnažuje činjenicom da je deseterac stih koji je obilježio hrvatsku usmenu književnost). Važno je imati na umu da se neke od tih pjesama pjevaju do današnjih dana u hrvatskim krajevima te da su njihove varijante u različitim hrvatskim idiomima i pismima krunski svjedok o jedinstvu stare hrvatske književnosti, istom onom jedinstvu (i sveobuhvatnosti) o kojem svjedoči simbolika broja deset. Jedinstvo se potvrđuje i činjenicom da su odjeci anonimnoga hrvatskog srednjovjekovnog pjesništva, kojemu su prvi poznati zapisi u glagoljičnoj *Pariškoj pjesmarici* iz 1380. godine, zabilježeni u Marulićevim hrvatskim stihovima. (Slika 17.)

³⁴ Najstarija poznata hrvatska pjesmarica naziva se Pariškom jer je zapisana u Pariškom kodeksu iz pariške Nacionalne knjižnice (sign. Code slave 11). Kodeks je po svom sastavu *putna* redovnička ili svećenička knjiga koja sadrži kalendar s uskrnim tablicama, dijelove misala, brevijara i rituala, kojima se vlasnik mogao služiti u raznim prigodama svoga duhovničkoga poziva, a na samom mu je kraju pridodana zbirka duhovnih pjesama, poznata u znanosti kao najstarija ili prva hrvatska pjesmarica. Kodeks je vjerojatno nastao u nekom benediktinskom samostanu u Splitu ili njegovoj okolici godine 1380. Datacija kodeksa određena je prema kalendaru i uskrnim tablicama, a navedenoj je lokaciji i pripadnosti benediktinskom krugu najviše pridonijela jezična i sadržajna analiza navedene pjesmarice. Dragica Malić, *Odjeci najstarije hrvatske pjesmarice u Marulićevim stihovima*, Colloquia Maruliana, sv. 20, br. 20, 2011., str. 75-102.

Slika 17. *Proslavimo Otca Boga* započinje u posljednjem retku lijevoga stupca *Pariške pjesmarice* iz 1380.

4. Zaključna razmatranja

Do trenutka dok nešto nije zapisano, ono ne postoji. Do trenutka dok se na kamenu, koži, pergameni, papirusu ne ureže barem jedan zarez, crtica, prikaz volovske glave ili nečeg drugog esencijalnoga, onaj kojemu je to bit kao da ne postoji. Sve što je “zapisano” u pamćenju pojedinca nestaje s njim s lica zemlje (Paro 1995: nema oznake stranice). Samo onaj narod koji je iza sebe ostavio pisane tragove postoji i u budućnosti. Slaveni, a onda i Hrvati, ne samo da imaju svoje pismo nego poznaju i tvorca toga pisma.³⁵

³⁵ Naravno, nije glagoljica jedino pismo slavenske (a onda i hrvatske) pismenosti. Ističe se da je hrvatska srednjovjekovna i rana novovjekovna kultura u svojoj biti tropismena (latinica, glagoljica, ćirilica/bosančica) i trojezična (latinski, staroslavenski / hrvatski crkvenoslavenski jezik / hrvatsko-staroslavenski jezik i (staro)hrvatski jezik) i takvom ostaje u punom smislu sve do 16. stoljeća kada prestaje prirodan razvoj hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika (s Brozićevim brevijarom tiskanim u Mlecima 1561. godine), a usporedo se osipa i

Glagoljica – pismo načinjeno za Slavene u Moravskoj u drugoj polovici 9. stoljeća – upravo je posebno po tom što ga je stvorio jedan čovjek. Čovjek kojega je božje nadahnuće potaknulo na ideju da *sastavi slova i počne pisati evanđeosku besjedu* (Čačić 1987: nema oznake stranice). Paleografija kao znanost koja proučava postanak i razvoj pisma u područje svojega interesa stavlja materijalnu ostavštinu (što opipljivo i mjerljivo) u širem (i užem) pismovnom smislu, a *duhovne vizije kojima je Konstantin obuzet došao do oblika glagoljice* (Čačić 1987: nema oznake stranice) govore o nevidljivom, neopipljivom, nemjerljivom – duhovnosti u vidu apofatične teologije. Je li moguće da su se u jednom pismu spojila ta dva svijeta? Glagoljica nije osamljena u toj priči. Poznato je da je većina starih naroda pokazivala takvo strahopoštovanje prema pismu te su njegov izum često pripisivali božanstvima ili narodnim junacima (npr. stari Egipćani pripisivali su ga bogu Thothu ili boginji Izidi; Babilonci Mardukovu sinu Nebu koji bijaše i bogom ljudske kobi; Grci Hermesu i drugim Olimpijcima, a prema staroj židovskoj predaji, Mojsije je bio tvorac hebrejskoga pisma; a mnogi su drugi narodi, kao Kinezi, Indijci te pretkolumbovski stanovnici Meksika i Srednje Amerike također vjerovali u božansko podrijetlo pisma) (Diringer 1991: 5), stoga je jasno da je i tvorcu glagoljice, Konstantinu Filozofu, božansko nadahnuće utkalo ideju i snagu stvaranja toga jedinstvenog pisma što se potvrđuje i riječima iz 14. glave Žitja Konstantinova³⁶: *Uskoro mu se javi Bog, koji sluša molitve svojih slugu, i odmah sastavi pismena i poče pisati evanđeoske riječi: 'U početku bijaše Riječ, i Riječ bijaše kod Boga, i Bog bijaše Riječ, itd.'* (Bratulić 1998a: 70–71).

Naposljetku, njegov srednjovjekovni svjetonazor, obrazovanje i motivacija dovode do toga da na glagoljicu danas ne gledamo samo kao na skup 38 slova već na skup “slavenskih svetih slova” kojima su Moravljani poučavani kršćanskoj vjeri. Kako piše Branko Čačić, *Konstantin je obuzet duhovnim vizijama došao do oblika glagoljice, a u to vrijeme se i znalo ako se tim putem dođe do oblika, oni imaju veliku duhovnu snagu* (Čačić 1987: nema oznake stranice).

tropismenost s prevagom latiničnoga pisma (humanistička i renesansna književnost), premda se sve do 19. stoljeća aktivno piše i djeluje i na drugim dvama slavenskim pismima – glagoljičnom i ćirilčno/bosaničnom (dovoljno je istaknuti raspuštanje sjemeništa u Prikom, najvažnijega središta obrazovanja tropismenoga klera, 1821. godine). Usp. Hercigonja 2006; Damjanović 2004: 205.

³⁶ Žitje Konstantinovo dijelom je Panonskih žitja (uz Žitje Metodovo). Danas je poznato pedesetak prijepisa Žitja Konstantinova koje je prepisivano sve do 18. stoljeća, a najstariji su prijepisi iz 15. stoljeća. Vjeruje se da je Žitje napisano odmah po smrti Konstantina Filozofa 869. godine te da je temeljne podatke za njegov nastanak mogao dati Metod. Autorstvo se pak pripisuje Klimentu Ohridskom. Njihovo znanstveno izučavanje započinje 1843. godine prekretnom raspravom o staroslavenskim životopisima Ćirila i Metoda Aleksandra Vasiljeviča Gorskog. Usp. Damjanović 2004: 49.

Posebnost glagoljice ne ogleđa se samo u činjenici da ju je stvorio *svet čovjek* nego i u mnogočemu drugome – glagoljična su slova istovremeno pismo, znak i slika kako navodi Josip Bratulić u članku identičnoga naslova (Bratulić 1998b: 166–172), odnosno glagoljična su slova najprije znakovi, zatim i pismo, konačno slika. Na tragu je takva razmišljanja i metodologija ovoga rada.

Glagoljica nije imala samo smisao azbuke za prevođenje vjеровjesničkih tekstova, ona ima i kontemplativni smisao. Glagoljski su znakovi i simboli, šifre, signatumi unutarnjeg jezika. Glagolizam, ta mladica istočne crkvene kulture nakalamljena na zapadni katolicizam, najosobenija je pojava hrvatskog kulturnog razvoja uopće (Čačić 1987: nema oznake stranice).

S obzirom na činjenicu da svako pismo u sebi čuva *kolektivno nesvjesno* te da je magijsko-mitološkoga i ideološkoga karaktera, opravdano je pretpostavljati da je Konstantin Ćiril stvarajući pismo za Slavene brinuo o indoeuropskom, praslavenskom i kršćanskom biću koje se jezikom daje i nužno treba izraziti. U njega je nesumnjivo bila duboko razvijena svijest o bliskosti magije i slova, bilo da se pritom misli na poznavanje slavenske prepismovne povijesti (runskoga zapisivanja urezima i crtama na rovašima)³⁷ ili da je riječ o djelatnom naporu teologa, mistika i filozofa koji je vlastite spoznaje i svjetonazorska stremljenja utkao u glagoljična slova, puneći ih istovremeno dubokom simbolikom koja je na formalnoj razini morala proizvesti znak složeno isprepletenih komunikacijskih kodova – slovnoga, brojčanoga i simboličkoga.

Izdvojena je i složena analiza prvih četiriju slova glagoljske azbuke, prema formuli božanskoga tetrakisa, oprimjerila i osnažila temeljne teze iz uvodnih napomena ovoga rada:

³⁷ Poznato je da traktat *O pismenêhъ* Crnorisca Hrabra s prijelaza 9. na 10. stoljeće opisuje tri faze slavenske kulture: a) Prije pokrštavanja (Slaveni ne poznaju grafijskoga sustava, pogani su, služe se crtama i urezima za gatanje): *Prêžde ubo Slověne ne imêhъ knigъ, nъ črъtami i rêžami čbtêhъ i gataahъ, pogani sôče*. Marica Ćunčić ističe da je za Hrvate sigurno da su urezivali ureze i crte na koru drveća ili na štap kako bi znali koliko ima mjera čega ili komada krzna, stoke koju su napasali i kojom su trgovali. Kad bi takav zapis bio na štapu, mogli su ga ponijeti, a zvali su ga „rovaš“. b) Faza pokrštavanja (uporaba grčkoga alfabeta i latinske abecede za bilježenje slavenskoga govora, ali *bežъ ustroenia*): *Krъstivše že sę, rimskami i grъčъskymi pismenny nъždaahъ sę (pisati) slovênsku rêčъ bežъ ustroenia*. Marica Ćunčić prati komentarom: Hrvati su dolaskom u novu postojbinu naišli na mnoge latinske i grčke pisane spomenike, prihvatili su novo pismo i jezik, ali vlastiti „slavenski jezik“ bilježili su bez reda i ustroja. c) Treća faza predstavlja Konstantinovo sastavljanje slavenske glagoljične azbuke od 38 slova. Usp. Damjanović 2004: 166-167; Ćunčić 2003: 16.

- Glagoljsko pismo počiva na visokostiliziranim geometrijskim oblicima čija je simbolika upisana u prirodu toga pisma (svjesnim nastojanjem autora Konstantina Filozofa), osobito ako se u obzir uzme da glagoljična slova počivaju na karakterističnoj likovnosti (kombinacija stiliziranih geometrijskih oblika – kruga, križa, trokuta, četvorine) te imaju leksička imena i brojevu vrijednost.
- Ekstrakcija praoblika i (pra)značenja na kojima počivaju glagoljična slova osigurava propitivanje njihove zastupljenosti u genetski srodnim civilizacijama i kulturama (indoeuropskoj, praslavenskoj, kršćanskoj – staroslavenskoj, sveslavenskoj i hrvatskoj).
- Magijska, mitološka, ali i ideološka osnaženost glagoljskoga pisma (s obzirom na činjenicu da se kulturna i ideološka priroda svijeta neprestano povlači u strukturu znakova, tamo se taloži i preoblikuje) najavljuje nove simboličke reprezentacije (glagoljica postaje simbolom hrvatskoga kulturnog i nacionalnog identiteta na jednak način na koji njezin gradbeni element – četvorina, šahovnica – postaje simbolom hrvatske državnosti).
- Potreban je interdisciplinarni pristup (jezikoslovlje, književnost, umjetnost, geometrija, matematika, povijest, mitologija, filozofija, teologija, antropologija, etnologija i znanost o kulturi) za prodiranje u složen proces ekstrakcije praoblika i (pra)značenja, sadržanih u glagoljičnim slovima.

Literatura

- Belaj, Vitomir, *Hod kroz godinu, mitska pozadina hrvatskih narodnih vjerovanja i običaja*, Golden marketing, Zagreb, 1998.
- Peter J. Bentley, *The book of numbers: the secrets of numbers and how they created our world*, Cassell Illustrated, London, 2008.
- Bratulić, Josip (preveo i protumačio), *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1998a.
- Bratulić, Josip, *Glagoljica: pismo, znak, slika*, Istra: časopis za kulturu, književnost i društvena pitanja = Rivista di cultura, di letteratura e di varia umanità 5/6(1998b), str. 166–172.
- Bratulić, Josip, *Hrvatski jezik, hrvatska pisma i hrvatska književnost – svjedoci identiteta Hrvata*, u: Povijest hrvatskoga jezika, I. knjiga: srednji vijek, Croatica, 2009., str. 9–57.
- Ceković, Blanka – Eterović, Ivana, *Dvojina u Misalu hruackome Šimuna Kožičića Benje*, Fluminensia, god. 24 (2012), br. 1, str. 143–156.

- Čačić, Branko, *Kako je glagoljica pala s neba*, u: Svečanost glagoljice, Centar za kulturu “Vladimir Nazor”, Sisak, 1989. (bez oznake stranice)
- Čunčić, Marica, *Oči od sunca, misal od oblaka, izvori hrvatske pisane riječi*, Školska knjiga, Zagreb, 2003.
- Čunčić, Marica, *Tripartacija paleografije*, Filologija 28 (1997), str. 1–12.
- Damjanović, Stjepan, *O filologiji i rodoljublju*, u: Jazik otačaski, Matica hrvatska, Zagreb, 1995., str. 5–16.
- Damjanović, Stjepan, *Slovo iskona – staroslavenska / starohrvatska čitanka (drugo, dopunjeno izdanje)*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004., str. 205.
- Damjanović, Stjepan, Jurčević, Ivan, Kuštović, Tanja, Kuzmić, Boris, Lukić, Milica, Žagar, Mateo, *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004.
- Damjanović, Stjepan, *Tri najstarije tiskane hrvatske početnice*, Hrvatski, god. V, br. 2, Zagreb, 2007., str. 9–21.
- Dević, Antun – Zefiq, Frok, *Župa Vuka*, Vuka, 2006.
- Diringer, David, *Povijest pisma*, HBD, Zagreb, 1991.
- Durman, Aleksandar, *Vučedolska terina i Orion*, Opvscvla archaeologica 23/24(1999/2000) Zagreb, str. 1–9.
- Eckhardt, Thorvi, *Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice*, Radovi Staroslavenskog instituta 2, Zagreb 1955., str. 59–91.
- Georgije Ostrogonski, *Povijest Bizanta 324–1453.*, Zagreb, 2006.
- Germ, Tine, *Simbolika brojeva*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2003.
- Grivec, Franc, *Sveti Ćiril i Metod, Slavenski blagovjesnici*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985.
- Hercigonja, Eduard, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja* (drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje), Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
- Horvat, Jasna, *Alemperkina kazivanja*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.
- Horvat, Jasna – Tomašević, Nives – Lendić, Slaven, *Semiotički marketing Konstantina Ćirila Filozofa: glagoljičko prezentiranje kršćanstva kao preteča suvremenog semiotičkog marketinga*, Libellarium, II, 2 (2009), str. 161–180.
- Horvat, Jasna, *Slovarij – Azbukividnjak*, u: Az, Naklada Ljevak, Zagreb, 2009., str. 185–224.
- Japundžić, Marko, *Gdje, kada i kako je nastala glagoljica i ćirilica?*, Hrvatska revija = Croatian review = Kroatische Rundschau = La revista croata: časopis Matice hrvatske 44, 4(176/177), Zagreb 1994., str. 533–550.
- Jurić, Ivan, Petričević, Pavao, Đikić, Marija, *Vučedolska šahovnica*, Društvena istraživanja 11, 6(62)(2002), str. 953–969.

- Kapović, Mate, *Uvod u indoeuropsku lingvistiku*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008.
- Katičić, Radoslav, *Uz pitanje o postanku i starosti glagoljice*, *Croatica* 42/43/44, 26 (Hercigonjin zbornik) Zagreb 1995./1996., str. 185–199.
- Katičić, Radoslav, *Božanski boj: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb, 2008.
- Katičić, Radoslav, *Zeleni lug: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb, 2010.
- Katičić, Radoslav, *Gazdarica na vratima: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb, 2011.
- Kovačec, August, *Ferdinand de Saussure i strukturalizam*, u: *Uvod u lingvistiku* (Zrinjka Glovacki-Bernardi, August Kovačec, Ranko Matasović, Milan Mihaljević i dr.), Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 53–75.
- Kuzmić, Boris, *O dvojini u Senjskom korizmenjaku (1508.)*, *Slovo*, sv. 56–57 (2006–’07), str. 287–302, Zagreb 2007., str. 287–302.
- Leger, Louis, *Slovenska mitologija*, Štamparija D. Dimitrijevića, Beograd, 1904.
- *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (uredio Anđelko Badurina), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000.
- *Leksikon temeljnih religijskih pojmova. Židovstvo, Kršćanstvo, Islam* (priređio Adel Th. Khoury), Prometej, Zagreb, 2005.
- Lukić, Milica, *Popularizacija ćirilometodske ideje u drugoj polovici 19. stoljeća na hrvatskome nacionalnom prostoru (Korpus ćirilometodskih književnih tekstova)*, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 4, Cetinje 2009., str. 85–124.
- Lučić, Melina, *Hrvatski nacionalni identitet: propitkivanje znaka ili pogled u historijsku semiotku*, *Arhivski vjesnik*, god. 43, 2000., str. 213–217.
- Lukić, Milica, *Ususret novijoj povijesti glagolizma*, *Lingua Montenegrina*, god. III, br. 5, Cetinje, 2010., str. 81–102.
- Malić, Dragica, *Odjeci najstarije hrvatske pjesmarice u Marulićevim stihovima*, *Colloquia Maruliana*, sv. 20, br. 20, 2011., str. 75–102.
- Miroljubov, Jurij; Asov, Aleksandar, *Slovenske vede*, Pešić i sinovi, Beograd, 2004.
- Mošin, Vladimir, *Još o Hrabru, slavenskim azbukama i azbučnim molitvama*, *Slovo* 23, Zagreb, 1973., str. 5–71.
- Nazor, Anica, *Knjiga o hrvatskoj glagoljici: „Ja slovo znajući govorim...“*, Erasmus naklada, Zagreb, 2008.
- Nemet, Dragutin, *Knez Zoran (Mitologijska pripovijest iz davne prošlosti Slavena)*, Zagreb, 1929.
- Paro, Frane, *Glagoljska početnica*, Naklada Benja, Rijeka, 1995.

- Paro, Frane, *Četiri glasnika radosne vijesti Konstantina Filozofa*, Slovo 56–57, Zagreb, 2006.–2007., str. 421–438.
- Petrović, Ivanka, *Franjo Rački – otac hrvatske Cyrillo-Methodiane*, Zbornik zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, vol. 9, Zagreb, 1979, str. 47–99.
- Petrović, Ivanka, *Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture*, Slovo, br. 38, 1988, str. 5–54.
- Prodan, Ivo, *Je li glagolica pravo svih Hrvata?* [I. izd. na način rukopisa], Slovim „Katoličke hrvatske tiskarne” u Zadru, 1904.
- Rački, Franjo, *Pismo slovjensko* (predgovor), Brzotiskom Dragutina Albrechta, Zagreb, 1861.
- *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio XX, JAZU, Zagreb, 1971–1972.
- *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio XXI, JAZU, Zagreb, 1973–1974.
- Rodin, Davor, *Slike – slova – slike (Prologomena za informacijsku preobrazbu obrazovnog sustava)*, Školske novine, Zagreb, 1990.
- Sacks, David, *Letter perfect – the marvelous history of our alphabet from A to Z*, Broadway Books, New York, 2003., str. 66–69.
- Sambunjak, Slavomir, *Gramatozofija Konstantina Filozofa Solunskoga*, Demetra, Zagreb, 1998.
- Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga treća, JAZU, Zagreb, 1973.
- Trifonas, Peter Pericles, *Barthes i carstvo znakova*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.
- Žagar, Mateo, *Kako je tkan tekst Bašćanske ploče*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997.
- Žagar, Mateo, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.
- Žagar, Mateo, *Hrvatska pisma u srednjem vijeku*, u: Josip Bratulić i drugi, *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: Srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 107–219.

Internetski izvori

- Čunčić, Marica, *Grafički sustav Kijeveskih listića*, http://www.google.hr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&sqi=2&ved=0CB4QFjAA&url=http%3A%2F%2Fbib.irb.hr%2Fdatoteka%2F371267.Grafički_sustav_Kijeveskih_listića.pdf&ei=IhJYUJLFB8zRsgbY4oHYCg&usg=AFQjCNE5NLXQRCb_bUDAi9kuuSKlade3Mw&sig2=1JLTAN-8EEaIdEDRn7cPLQ, str. 1–2 (stranica posjećena 10. rujna 2012.)

- Čunčić, Marica, *Granice geometrije i simbolike u glagoljskoj paleografiji*, http://bib.irb.hr/datoteka/335643.Cuncic_Granice_geometrije_i_simbolike_u_glagoljskoj_paleografiji.pdf. (stranica posjećena 1. rujna 2012.)
- Opačić, Nives, *Sve u šesnaest*, *Vijenac*, br. 447, god. 19, 2011. http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac447.nsf/AllWebDocs/Sve_u_sesnaest (stranica posjećena 12. rujna 2012.)
- Pantić, Dragan, *Judeohrišćanska teogramatika i gramatozofija Svetog Ćirila*, Iskustva 11–12, Beograd, 2002. http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/iskustva/IV_1112/d14/show_html?stdlang=ser_lat (stranica posjećena 1. listopada 2012.)

Izvori ilustracija

- Čunčić, Marica, *Granice geometrije i simbolike u glagoljskoj paleografiji*, http://bib.irb.hr/datoteka/335643.Cuncic_Granice_geometrije_i_simbolike_u_glagoljskoj_paleografiji.pdf. (stranica posjećena 1. rujna 2012.)
- Horvat, Jasna, *Alemperkina kazivanja*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.
- http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Top_of_Statue_of_Saints_Cyril_and_Methodius_in_T%C5%99eb%C3%AD%C4%8D.jpg (stranica posjećena 2. listopada 2012.)
- <http://www.croatianhistory.net/etf/pariska.html> (stranica posjećena 2. listopada 2012.)
- Jurić, Ivan, Petričević, Pavao, Đikić, Marija, *Vučedolska šahovnica*, *Društvena istraživanja* 11, 6(62)(2002), str. 953–969.
- Mihaljević, Milan, *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, u: Josip Bratulić i drugi, *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: Srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 2009., str. 283–347.
- Miroljubov, Jurij; Asov, Aleksandar, *Slovenske vede*, Pešić i sinovi, Beograd, 2004.
- Paro, Frane, *Četiri glasnika radosne vijesti Konstantina Filozofa*, *Slovo* 56-57, Zagreb, 2006.–2007., str. 421–438.

Milica LUKIĆ
Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ
Tena BABIĆ-SESAR

**PHILOSOPHICAL-SYMBOLIC ORGANIZATION OF THE
GLAGOLITIC SCRIPT ON THE BASIS OF DIVINE TETRAKTYS**

Starting from the strong positions established through the existing endogenous theories on the origin of the Glagolitic script, the paper aims to shape a new understanding of the particularities of the first Slavic alphabet, which are based on a fundamental permeation of scientific and spiritual thoughts, as well as the permeation between the visual and mental that is outlined in the understanding of each individual character/letter of the Glagolitic alphabet. From a diachronic point of view, it is a decomposed interpretation of the form and symbolism of Glagolitic letters with regard to genetically related cultural-civilization patterns (pre-Indo-European, pre-Slavic, (Old) Slavic and Croatian traditions and custom), especially bearing in mind the complex link between any language system and the related extra-linguistic reality. It is an interdisciplinary subject based on linguistics, literature, art, geometry, mathematics, history, mythology, philosophy, theology, anthropology, ethnology and cultural sciences.

Key words: *philosophical-symbolic organization of the Glagolitic script, gramatosophy, Pitagora's tetraktys, pre-Indo-European, pre-Slavic and Christian cultural tradition*

Prilog 1.

10 – Slovo i/ili broj

(oprimjereno glagoljičnim pismom)

Milica Lukić + Vera Blažević + Tena Babić Sesar

Filozofski fakultet

„ Blagoslovi nas, božanski broju, ti koji si stvorio bogove i ljude. O sveti, sveti tetraktise, ti koji sadržiš korijen i izvor vječnog toka stvaranja. Jer božanski broj počinje čistim i dubokim

jedinstvom i doseže sveto četiri; potom stvara majku svega, koja sve povezuje, prvorodenu, onu koja nikada ne skreće, koja se nikada ne zamara, sveto deset, koje drži ključ svih stvari. ”

azъ

buky

vêdê

glagolъ

1

2

3

4

JA
monada
JEDINSTVENI
BOG – OTAC
najviše počelo
SVEmira
načelo ŽIVOTA

RIJEČ
dijada
DVOJSTVENI
BOG – KRIST
nebo:zemlja
život:smrt

ZNANJE
trijada
TROJSTVENI BOG
DUH SVETI
početak:sredina:kraj
red i sklad

GOVOR(enje)
tetradra
pravda
ravnoteža
stabilnost
BOG

Ja Slovo/slovo znajući govorim da je vrlo dobro živjeti na zemlji...

UDK 81'25
Pregledni rad

Kristina PALAJSA-BACKOVIĆ (Podgorica)

Institut za strane jezike – Podgorica
palajsa@t-com.me

Goran DRINČIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i književnost – Podgorica
gorandr@t-com.me

PREVOĐENJE STRUČNIH TEKSTOVA U TEORIJI I PRAKSI: TEORIJSKI OKVIR, PREVODILAČKE METODE I PROCEDURE

U ovome radu autori daju pregled teorijskih znanja koja se nalaze u pozadini uspješnog procesa prevođenja. Govori se o korelaciji između osnovnih postulata teorije prevođenja i onoga što prevodioci stručnih tekstova primjenjuju u svome radu, odnosno o načinu izbora adekvatnih prevodilačkih pristupa, metoda i procedura te se upućuje na važnije autore i izvore referentne literature u toj oblasti.

Ključne riječi: prevođenje, jezik struke, teorija prevođenja, prevodilačke metode i procedure

O procesu prevođenja

Mnogo je različitih definicija prevođenja i pogleda na taj proces kako u teoriji prevođenja i primijenjenoj lingvistici, tako i u laičkoj javnosti. Različita shvatanja samog pojma mogu se, prema Hlebecu, grupisati u tri osnovne koncepcije pod nazivima: lingvistička, filološka i komunikacijska. Prema Katfordu, kao predstavniku ove prve, „prevođenje je zamena tekstualnog materijala u jednom jeziku /izvorniku/ ekvivalentnim tekstualnim materijalom u drugom jeziku /cilju/“. U okviru svoje filološke koncepcije Stojnić kaže da je prevođenje „obaveza da se u prevodu sredstvima kojima raspolaže jezik na koji se prevodi, u celini i pojedinostima ostvari smisaoni, sadržajni, i žanrovsko-stilski ekvivalent originala, u kome bi forma i sadržina u jeziku prevoda činila isto dijalektičko jedinstvo koje predstavlja original“. Na kraju,

pristalica komunikacijskog pristupa definisanju prevođenja Vladimir Ivir navodi da se ono sastoji „u pretvaranju poruke/misli, osjećaja, želje, naredbe/prethodno izražene jednim jezikom u jednakovrijednu poruku izraženu nekim drugim jezikom“. U nastojanju da prevaziđe razlike u definisanju termina, Hlebec prevođenje definiše kao proces koji se sastoji od „prestvaranja i modifikacije. Prevodno prestvaranje je kodiranje kojim se omogućava da se intencije izražene u jednom kodu /izvornika/ ponovo realizuju u poruci izraženoj u drugom kodu /teksta cilja/. Prevodna modifikacija je proces ili stanje u kome se menjaju intencije izvornika, a koji se pridružuje prestvaranju u okviru istog teksta“ (1989: 6–7).

Sva kompleksnost prevodilačke djelatnosti i pogrešnost stava prisutnog u laičkoj javnosti da je za uspješno prevođenje dovoljno vladati jezikom izvorom i poznavati jezik *cilj* nazire se već i samim uvidom u navedene definicije. Ponekad se, kako navodi Kristal, s razlogom kaže da nema posla složenijeg od prevođenja – što je tvrdnja u koju nije teško povjerovati ako se u obzir uzmu sve varijable uključene u taj proces. Prevodioci, naime, osim poznavanja jezika izvora moraju imati i dobro razumijevanje oblasti znanja na koju se odnosi izvorni tekst, kao i svih društvenih, kulturoloških i emocionalnih konotacija koje je potrebno prenijeti u jezik cilj kako bi se postigao namjeravani efekat (2010: 354). Govoreći o znanjima potrebnim samo za početni segment u procesu prevođenja, interpretaciju izvornika, Hlebec navodi da prevodilac mora raspolagati i lingvističkom kompetencijom za tekstualnu analizu originala, književnom kompetencijom za interpretaciju umjetničkih tekstova te poznavanjem vanjezičke situacije na koju se upućuje u originalu. Prevodiocu naučnih i stručnih tekstova potrebno je i ovladavanje terminologijom i datom stručnom oblašću, kao i poznavanje pravila stilske upotrebe. Tu su i intertekstualnost, sposobnost uočavanja stila i tekstualne interpretacije, enciklopedijsko znanje o referencijalnoj stvarnosti, svijest o stilističkim nivoima kakvi su društveni, socijalni, kulturni, dramatički i tako dalje (1989: 14–19). Sve te varijable bitno utiču na odabir riječi, gramatičkih i rečeničnih struktura i stila što sve skupa prijevod čini manje ili više uspješnim.

Sljedeći segment u prevodilačkome procesu, prekodiranje, iziskuje dodatne kompetencije u vidu poznavanja jezika cilja, kompetencije kontrastiranja, znanja o kulturi primaoca, kao i poznavanje načina za prenošenje izvornih intencija. Za uspješan prijevod neophodno je i zauzeti stav u skladu sa vrstom čitalačke publike kojoj je prijevod namijenjen, te donijeti odluke o stepenu doslovnosti, načinu prenošenja intencija, izvornog stila, slika i asocijacija i tome slično (v. Hlebec, 1989: 21–168), u čemu determinišuću ulogu ima poznavanje teorijskog okvira u pozadini procesa prevođenja, odnosno svijest o raspoloživim pristupima prevođenju tj. prevodilačkim metodama i procedurama.

Prevodilačke metode

Cilj je prevođenja, piše Kristal, postizanje semantičke ekvivalencije između jezika izvora i jezika cilja. Naravno, potpuna ekvivalencija nije moguća, savršenu paralelu nije moguće napraviti čak ni prilikom parafraziranja u okviru istog jezika – jedan dio informacija uvijek se gubi. Uspjeh prijevoda zavisi od svrhe za koju je urađen, koja s druge strane, reflektuje potrebe ljudi za koje je urađen. Primjera radi, kod pragmatičkog prijevoda pažnja se posvećuje isključivo preciznosti i poznavanju oblasti, kod estetskog prijevoda u fokusu je očuvanje emocionalnoga i kognitivnoga sadržaja rada, dok se kod etnografskih ili sociolingvističkih prijevoda puna pažnja posvećuje kulturološkim obrascima autora i čitaoca. Naravno u praksi većina prijevoda predstavlja mješavinu tih teorijskih tipova, čime se odslikava kompleksna realnost jezika u upotrebi (2010: 354).

Prevodiocu u procesu dekodiranja izvorne poruke (intralingvalno prevođenje) i njenom izražavanju na jeziku cilju (interlingvalno prevođenje) na raspolaganju stoje brojne prevodilačke metode i procedure, a njegova stručnost i senzibilitet imaju presudnu ulogu prilikom odabira odgovarajuće. Napravivši podjelu između to dvoje, Njumark navodi da se prevodilačke metode odnose na cijeli tekst, dok se procedure koriste za rečenice i nešto manje segmente (1988: 81).

Kad govorimo o prevodilačkim metodama, dilema je najčešće između doslovnog (*word-for-word, literal translation*) i slobodnog (*free translation*) prevođenja.¹ Doslovno ili bukvalno prevođenje podrazumijeva apsolutnu vjernost originalu. To nas dovodi do pitanja da li je uopšte moguće apsolutno vjerno prenijeti svaki dio sadržaja poruke iz izvornog jezika. Ivir smatra da prevodilac uopšte ne treba da teži apsolutnoj vjernosti već ekvivalenciji, jer je upravo ona „ključni pojam u prevođenju“ (1985: 85). Po Hlebecu, ekvivalenciju možemo postići ili dodavanjem intencija (*overtranslation*) ili njihovim oduzimanjem (*undertranslation*), pri čemu intencije zapravo čine „značenje koje se pripisuje određenom tekstu, nezavisno od stvarnih namera, osećanja i želja pošiljaoca“ (1989: 8). S druge strane, slobodno prevođenje ne traži apsolutne ekvivalente i samim tim prevodiocima nudi mnogo veću slobodu. Najekstremniji vid te vrste prevođenja je opisno prevođenje ili parafraza, koje umjesto odgovarajućih ekvivalenata nudi definicije i objašnjenja termina. Ipak, rijetki su slučajevi da kroz cijeli prijevod dominira samo jedna ili druga metoda. One se najčešće kombinuju, jer se samo na taj način mogu dopuniti i adekvatno prenijeti značenja termina iz izvornoga teksta. Kod prevođenja

¹ Kristal o ovima govori kao o nivoima prevođenja (v. 2010: 354)

stručnih tekstova, preovladava primjena prve metode, dok se u segmentima u kojima to nije moguće ili će ne postoje adekvatni ekvivalenti u jeziku cilju primjenjuje postupak opisnoga prevođenja. Naravno, između te dvije krajnosti nalaze se brojne druge metode čiji se pristup interpretaciji izvornoga teksta i njegovoj reprodukciji može grafički ilustrovati na sljedeći način (v. Njumark, 1988: 45):

<u>Naglasak na jeziku izvoru</u>	<u>Naglasak na jeziku cilju</u>
Prevođenje riječ za riječ	Adaptacija
Doslovno prevođenje	Slobodno prevođenje
Vjerno prevođenje	Idiomatsko prevođenje
Semantičko prevođenje	Komunikativno prevođenje

Svaka od navedenih metoda ima svoju svrhu i može pomoći prevodiocu u datom trenutku. Odabir poželjne metode za konkretni prevodilački zadatak zavisice od vrste teksta, primaoca prijevoda, konteksta, raspoloživoga vremena i drugih faktora. Ipak, po Njumarku, samo semantičko i komunikativno prevođenje kao metode koje se nalaze između krajnosti u vidu adaptacije odnosno prevođenja riječ za riječ ispunjavaju dva glavna cilja prevođenja – preciznost i ekonomičnost izraza². Semantičko prevođenje, nastavlja on, razlikuje se od vjernog po tome što se veća pažnja posvećuje estetskoj vrijednosti izvornog teksta, pri čemu se tamo gdje je to neophodno pravi kompromis na uštrb značenja da bi se, primjera radi, izbjeglo ponavljanje glasova ili leksema u verziji na jeziku cilju. S druge strane, kod komunikativnog prevođenja prevodilac nastoji da proizvede identično kontekstualno značenje originala na način da su i sadržaj i jezik lako prijemčivi i razumljivi čitaocima. Nadalje, semantičko prevođenje lično je i individualno, slijedi tok misli autora, dok prevodilac dodaje intencije i nastoji da prekopira pragmatički efekat originala. Komunikativno prevođenje je socijalno, koncentrisano na poruku, a prevodilac oduzima intencije i piše prirodnim stilom. Kako dolazi do kognitivnog i pragmatičkog gubitka, semantički prijevod obično je inferioran u odnosu na original, dok je komunikativni prijevod često bolji od svog izvornika (v. Njumark, 1988: 46–47).

² Pri tom, semantičko prevođenje koristiće se za ekspresivnije tekstove, dok će se komunikativna metoda upotrebljavati za informativni diskurs (v. Njumark, 1988: 47).

Prevodilački postupci i procedure

Prevodilačke procedure podrazumijevaju individualne postupke kojima prevodilac pribjegava u cilju rješavanja dilema odnosno prevazilaženja konkretnih poteškoća sa kojima se susrijeće u tekstu. Primjera radi, u slučaju nepostojanja formalnih korespondenata, odnosno tzv. nultih odnosa između jezika, prevodilac se u cilju premošćivanja leksičke praznine u jeziku cilju može odlučiti za različite prevodilačke postupke kao što su opisno prevođenje, kalkiranje ili pozajmljivanje. Takvi postupci su mnogobrojni, a na ovome mjestu izdvojićemo nekoliko onih koji se najčešće koriste u prevođenju stručnih tekstova. To su transferencija (*transference*), transpozicija (*transposition*), priznati prijevod (*recognised translation*) i neologizmi (*neologisms*).

Transferencija podrazumijeva doslovno prebacivanje riječi iz izvornog jezika u tekst jezika cilja. Na taj način u tekstu se zadržava duh stranog jezika i kulture, dok se domaća leksika u izvjesnoj mjeri siromaši, odnosno bogati stranim terminima. Ta procedura često se primjenjuje prilikom prevođenja vlastitih imena i geografskih naziva, a koristi se i za prevođenje naziva međunarodnih organizacija, institucija i zvaničnih dokumenata (npr. *Red Cross* – Crveni krst; *International Committee* – Međunarodni komitet; *bioterrorism* – bioterorizam; *European Commission* – Evropska komisija). Po Njumarku, transferencija se koristi i za naslove još neprevedenih književnih i umjetničkih djela, nazive privatnih kompanija i institucija, nazive ulica, adresa itd. (1988: 82).

Transpozicija podrazumijeva promjene u gramatičkoj strukturi prilikom prevođenja sa izvornog jezika na jezik cilj (npr. promjena gramatičke kategorije broja ili roda ili prevođenje glagola prilikom, imenice glagolom itd.). Za razliku od drugih procedura koje se tiču domena leksike, transpozicija se jedina tiče gramatike i gramatičkih struktura, a razlog za njenu primjenu treba tražiti u razlikama između gramatičkih sistema različitih jezika. To se između ostaloga može videti na primjeru promjene klasa riječi, broja, česte upotrebe pasiva u engleskome jeziku koji se po pravilu u crnogorskom prevodi aktivom itd. Takođe, transpozicija obuhvata i slučajeve kada gramatička struktura izvornoga jezika ne postoji u jeziku cilju (npr. gerund u engleskom jeziku).

Priznati prijevod postupak je kojim se zahtijeva korišćenje zvaničnih i opštepriznatih prevodnih ekvivalenata za određene termine na jeziku cilju. Ta procedura često se koristi prilikom prevođenja stručnih tekstova, jer već postoje utvrđeni termini struke koji sa sobom nose specifično značenje, te se stoga ti izrazi ne smiju modifikovati, već se treba nastojati uključiti što veći broj već usvojenih (djelimično standardizovanih) riječi i izraza iz date oblasti (npr. *delegate* – delegirati; *emergency* – vanredna situacija; *prevention* – prevencija;

nuclear accident – nuklearni akcident; *hazards* – hazardi). Iako na prvi pogled u nekim od datih primjera postoji i jednakovrijedan domaći ekvivalent (npr. *prevention* – sprečavanje; *hazard* – opasnost; *accident*-nesreća), s obzirom na to da se radi o već formiranim i ustaljenim stručnim terminima definisanim kao takvim u relevantnim zakonodavnim aktima (u konkretnome slučaju u Nacionalnoj strategiji za vanredne situacije Republike Crne Gore, Zakonu o zaštiti i spašavanju, Zakonu o prevozu opasnih materija itd.), prevodilac bi takvim izborom gotovo sigurno stvorio zabunu. Situacija je identična i u bilo kojem drugom domenu poput industrije, medicine, diplomatije, lingvistike, zaštite na radu, tehnologije, turizma, itd.³ jer u svakoj od tih stručnih oblasti postoji već definisan terminološki okvir čije ignorisanje može dovesti do pogrešaka u tumačenju. Upravo je to razlog zašto prevodilac stručnoga teksta mora dobro poznavati datu oblast i baratati ključnim konceptima i terminima iz nje na jeziku cilju, kako bi uvijek bio upotrijebljen odgovarajući standardizovani prevodni ekvivalent. Taj prevodilački postupak koristi se i prilikom prevodenja naziva međunarodnih organizacija i drugih relevantnih institucija (*International Atomic Energy Agency* – Međunarodna agencija za atomsku energiju; *Monitoring and Information Centre* – Centar za praćenje i obavještanje; *Disaster Preparedness and Prevention Initiative* – Inicijativa za spremnost i prevenciju katastrofa; *U.S. Department of Defense* – Ministarstvo odbrane Sjedinjenih država).

Na kraju, spomenućemo neologizme kao jedan od najvećih izazova za prevodioce stručnih tekstova. Radi se o novonastalim riječima skovanim kako bi se odgovorilo trenutnoj potrebi prevodenja, a koje je ponekad moguće i zadržati u jeziku cilju. Prčić ih definiše kao „leksičke i/ili sintaktičke inovacije koje nastaju pod uticajem engleskog jezika“ (2005: 124). Neologizmi podrazumijevaju i one riječi i fraze čije se značenje promjenilo i one koje su iznenada dobile neko novo značenje, kao i izvedenice, skraćence, kolokacije itd. Prije nego što pribjegne toj prevodilačkoj proceduri, prevodilac mora biti posebno oprezan i provjeriti postoji li već sličan izraz, kako bi se izbjegla zabuna usljed upotrebe različitih termina za isti pojam. Tek kada se uvjeri u postojanje leksičke praznine u jeziku cilju, prevodilac se može upustiti u avanturu kreiranja novih leksičkih jedinica.

Najveći broj neologizama može se grupisati u kategoriju preoblikovanih, ali očiglednih anglicizama, kod kojih su i oblik i sadržina preuzeti od engleskih leksema (npr. *consolidate* – konsolidovati; *interoperability* – interoperabilnost; *refund* – refundirati; *synergy* – sinergija). Prilikom

³ Više o jeziku struke v. u Igor Lakić, *Analiza žanra: diskurs jezika struke*, Univerzitet Crne Gore, 1999.

prevođenja moguće je pribjeći i strukturnom prevođenju odnosno kalkiranju. Taj prevodilački postupak vezuje se prvenstveno za polimorfemske riječi i propisuje bukvalno prevođenje svakoga člana datog izraza s izvornog koda na jezik cilj, kao što je to u primjerima *user name* – korisničko ime, *first lady* – prva dama, *home banking* – bankarstvo od kuće itd. (Prčić, 2005: 179). Rezultat toga procesa su pozajmljenice tj. kalkovi, a često i nove jezičke konstrukcije koje ulaze u sistem jezika cilja i obogaćuju ga. Upotreba kalkova posebno je karakteristična za stručne tekstove i izvještaje (npr. *action plan* – akcioni plan; *feasibility study* – studija izvodljivosti; *external communication* – eksterna komunikacija; *rescue operation* – operacija spašavanja).

Osim kalkiranja, kao što smo već i naveli, u nedostatku odgovarajućih prevodnih ekvivalenata u našem jeziku, prevodilac može biti prinuđen da u nekim djelovima teksta primijeni i postupak opisnog prevođenja. U tome slučaju, nastoji se pružiti adekvatna definicija ili objašnjenje za riječi i koncepte koji se u odsustvu formalnog korespondenta drugačije ne mogu prevesti. Prevodni ekvivalenti dobijeni na taj način vrlo su slični definiciji date riječi ili fraze (v. Njumark, 1988: 83), ali su ponekad jedino i/ili najbolje rješenje (npr. *contingency fund* – fond za nepredviđene troškove; *cross-sectorial crisis* – kriza koja obuhvata više sektora; *wearer* – lice koje nosi (uniformu); Non-EU countries – zemlje koje nijesu članice EU).

Zaključak

Brojni su faktori koji utiču na prevodioca pri odabiru pristupa tekstu i procesu njegova prevođenja. Uz odlično poznavanje jezičkih sistema izvornog i ciljnog koda, naročito leksike i gramatike, neophodan uslov za dobar prijevod stručnog teksta je i dobro razumijevanje teme koje se obrađuje, bliskost sa sličnim modelima u jeziku cilju te, kao što smo ovim radom pokušali ilustrovati, poznavanje osnovnih postulata iz teorije prevođenja. Pri tom, prevodilačke procedure navedene u ovome radu samo su neke od najčešće korišćenih u prevođenju stručnih tekstova. Činilac kojem pri prevođenju treba posvetiti pažnju je i tip čitalaca kojima je prijevod namijenjen. Važno je znati da li referentnu grupu čine osobe koje su stručnjaci u datoj oblasti ili je riječ o nedovoljno informisanim osobama, kojima je neophodno pružiti dodatna objašnjenja.

U praksi se, kao što smo već istakli, pri prevođenju stručnih tekstova najčešće pribjegava vjernom prevođenju teksta. Prevodilac nastoji da izbjegne sve formulacije koje ne zvuče prirodno na jeziku cilju, ali vodeći pri tom računa prvo o poruci pa tek onda o formi i stilu, a sve u cilju postizanja osnovne svrhe prevođenja, odnosno zarad „neometanog prijema poruke“ (Hlebec,

1989: 80). Glavni cilj – bez obzira na izbor pristupa – ostaje isti, prevedeni tekst treba da bude što je moguće sličniji originalu, kako bi na svoje čitaoce ostavio isti utisak kao što je to bio slučaj sa izvornim tekstom.

Literatura

- Crystal, David. 2010. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hlebec, Boris. 1989. *Opšta načela prevođenja*. Beograd: Naučna knjiga.
- Ivir, Vladimir. 1984. *Teorija i tehnika prevođenja*. Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Newmark, Peter. 1988. *A Textbook of Translation*. Hertfordshire: Prentice Hall International.
- Palajsa, Kristina. 2009. *Prevođenje leksike iz oblasti civilne zaštite sa engleskog jezika*. Podgorica: Institut za strane jezike, Univerzitet Crne Gore. Neobjavljeni magistarski rad.
- Prčić, Tvrtko. 2005. *Engleski u srpskom*. Novi Sad: Zmaj.

Kristina PALAJSA-BACKOVIĆ & Goran DRINČIĆ

ON TRANSLATING SPECIALIZED TEXTS IN THEORY AND PRACTICE: THEORETICAL FRAMEWORK, TRANSLATION METHODS AND PROCEDURES

In this paper, the authors provide an overview of the theoretical background needed for successful translation process. We discuss the correlation between the basic principles of the translation theory and their practical application by translators in the course of their work, i.e. deciding on the best options for adequate translation approaches, methods and procedures, while at the same time referring to major authors and reference materials in this area.

Key words: *translation, translation studies, translation methods and procedures.*

UDK 81'373.612.2

Izvorni naučni rad

Indira SMAJLOVIĆ-ŠABIĆ (Tuzla)

indirasmajlovic@yahoo.com

KOLOKACIJSKA I KONCEPTUALNA ANALIZA JEDINICA SA SOMATSKOM SASTAVNICOM SRCE

U bosanskome jeziku bilježimo izrazitu frekvenciju (su) postojanja jedinica s somatskom sastavnicom *srce*, s jedne strane u ulozi baze kolokacija, a s druge strane ovaj organ kao izvornu domenu nalazimo u brojnim metaforičkim i metonimijskim izrazima. Ipak *srce* biva učestalije u konstrukcijama koje oplodotvoruju njegovu figurativnost, frekventnije u idiomatičnom, nego li u komponencijalnom značenju kolokacija. Pri metaforama *srce* uglavnom biva konkretizirano, materijalizirano kao STROJ, PREDMET, MATERIJA, SKLADIŠTE OSJEĆAJA, apsolutno iskorišteno u svojoj figurativnosti. Metonimijska upotreba ostvaruje se jedino u tipu dio za cjelinu, kao što je slučaj s metonimijom SRCE ZA OSOBU, koja pripada modelu DIO TIJELA ZA OSOBU.

Ključne riječi: *kolokacija, idiomatsko značenje, baza, frazemska jedinica, konceptualna metafora, reifikacije, univerzalne metafore*

U prvome poglavlju „The linguistic landscape of the human body“, u knjizi *Vocabulary, Culture, Cognition*, lingvistica Danica Škara definiše odnose okoline, kulture i jezika u kognitivnoj lingvistici, s posebnim naglaskom na metaforu, metonimiju i utjelovljenje. Empirijski ukazuje se na središnje mjesto ljudskog tijela u našoj konceptualizaciji svijeta. Pri tome ljudsko tijelo konceptualiziramo na temelju predodžbenih shema (sheme SPREMNIKA, NUTRINE I VANJŠTINE, PREDNJE I STRAŽNE STRANE, GORE – DOLJE I RAVNOTEŽE). Posebno se ističe povezanost konceptualizacije osjećaja i dijelova tijela, kao što je slučaj različitih oblika metafore SRCE JE SPREMNIK ZA OSJEĆAJE. Takvom recepturom somatske sastavnice unutar izraza preuzimaju ulogu motivacijskog faktora. Cilj našega rada je frazeološke jedinice i kolokacije s sastavnicom *srce*, podrediti kolokacijskoj,

odnosno konceptualnoj analizi s osvrtom na idiomatsku upotrebu. Sastavnicu *srce* definirat ćemo *bazom* koja nosi primarno značenje, lekičku fosiliziranost i monolitnost. Riječ *srce* dolazi od latinske riječi *cor*; *cordis* iz čijega korijena proizilaze na španskome jeziku *corazón*, francuskome *coeur*, italijanskome *cuore*. Njemačko *Herz* i englesko *heart* postaju od grčkoga *kardia*. Indoeuropski korijen **kr-* ima izvorno značenje *vibriranja*. Iz razloga što se emocije uglavnom iskazuju figurativno, u tom pogledu metafora predstavlja najkorisnije sredstvo izražavanja, a iz razloga što je *srce* lokalizator, nailazimo na izrazit broj metaforičkih i metonimijskih izraza s ovim organom kao izvornom domenom.

Frazeološku jedinicu ćemo definirati leksikaliziranom grupom riječi, konvencionalnim izrazima u sastavu dvaju ili više riječi koje imaju relativnu semantičku i sintaktičku stabilnost, s mogućnošću reproduciranja, konotacije, *emphatic* ili *intersifzing* uloge u tekstu. Učestalost upotrebe, fiksiranost strukture i značenja variraju u ovisnosti od diskursa i registra. S tim u vezi mogu imati suprakomponencijalno i komponencijalno (preneseno i doslovno) značenje, odnosno mogu biti shvaćeni u užem ili širem smislu. Što se tiče kolokacija definirat ćemo ih svezama riječi koje su temeljene na značenjskoj povezanosti samostalnih leksičkih sastavnica u kojoj se konkretiziraju njihova značenja (Blagus Bartolec, 2008: 110). Pri preciziranju semantičke uloge B. Petrović (2008: 589) navodi da su kolokacije čvršći i restriktivniji spoj u odnosu na slobodne sintagme. Kod kolokacija je mogućnost zamjene članova mala ili nikakva zbog ograničenog odabira potencijalnih članova koji s drugim članom kolokacije mogu stajati u sintagmatskim odnosima. Zamjenom jednog člana kolokacije nastaje nova kolokacija s posve novim značenjem. (Stojić, Murica, 2020: 113)

Dakle, kolokacije i frazemske jedinice konstrukcije su najmanje dvaju riječi koje bilježe izrazitiju frekventnost upotrebe, odnosno veću mogućnost supojavljivanja (Borić, 2002: 107) ili postoji predvidljivost pojavljivanja (Blagus Bartolec, 2008: 107). Idiomatičnost je upravo karakteristična za frazeme te se ona, u pravilu, može smatrati razlikovnim obilježjem frazema u odnosu na kolokacije, ali to obilježje ipak nema vrijednost apsolutne razlikovnosti jer i značenje nekih kolokacija može biti djelomično preneseno (Stojić, 2010: 5), *srce je bolesno* – doslovno dijagnosticiranje oboljenja ili *srce je bolesno* – od ljubavi, *srce je otkazalo* – doslovno ispustilo vitalnost i uzrokovalo umiranje ili *srce je otkazalo* – u ljubavi i vezi, *srce je donirano* – doslovno pri zatajenju srca kao jedina mogućnost liječenja ili *srce je donirano* – pri početku nove ljubavi, i sl. Razlika između kolokacija i frazema također se očituje u činjenici da se oni ne mogu pojaviti u istome kontekstu. Sintagma *dati srce* je ujedno i kolokacija i frazem. Kolokacija u značenju ‘doniranje organa’,

ali i frazem s prenesenim značenjem ‘zavoljeti nekoga’. Specifičnost da je neka sintagma istodobno i kolokacija i frazem nije metodološki problem, ali je važno odrediti u kojim se uvjetima njezina upotreba smatra kolokacijskom, a kada frazeološkom. Samo situacijski i jezični kontekst može otkriti je li riječ o kolokaciji ili frazemu, npr. *Srce su donirali djetetu iz Beča. Operacija je uspjela.* (doslovno značenje – kolokacija). *Dao sam ti dušu, srce sam ti dao.* (preneseno značenje – frazem). Ili u formi *Srce je pripalo djetetu iz Beča,* naspram *Srce više nije moje, tebi draga pripalo je.*

Riječi ulaze u kolokacije sa svojim prototipnim ili jezgrenim značenjem, koje se u kolokaciji oblikuje u konkretno, specificirano značenje koje favorizira ili dopušta konkretni kolokat, na temelju uobičajenosti. Imenica *srce* i glagol *pulsirati* vezani su esencijalnim značenjskim odnosom: *Šta srce radi? Pulsira*, tj. širi se i sužava. Iz tih sintagmatskih veza (*srce* : *pulsirati*) proizilazi da leksemi uživaju *libertum* u dozvoljenim limesima unutar kojih se mogu kombinirati u sintagme s drugim leksemima (glagol *pulsirati* ne može uz svaku drugu imenicu), dakle bivaju subordinirani ograničenjima (*collocation*).

Hausmann (1985: 119) razlikuje šest osnovnih struktura kolokacija koje podređuje pravilima: kada glagol prethodi imenici, imenica je u funkciji objekta, a kada imenicu slijedi glagol, ona je u funkciji subjekta. Imenica + imenica predstavlja strukturu u kojoj je jedna imenica glavna (baza), a druga njezina apozicija:

- *Verb + Substantiv (Basis)*: tražiti srce, naći srce (za operaciju)
- *Adjektiv + Substantiv (Basis)*: zdravo srce
- *Substantiv (Basis) + Verb*: srce pulsira
- *Substantiv + Substantiv (Basis)*: operacija srca, donacija srca

Konstrukcije *Adverb + Verb (Basis)*, *Adverb + Adjektiv (Basis)*, izostavljamo iz razloga što našem analiziranome korpusu ne odgovara forma baze, jer pridjevi i glagoli mogu biti baza samo kada ih prate prilozni.

Bensonova (1985: 61ff) strukturalna klasifikacija kolokacija temelji se na vrsti riječi koja dominira u kolokacijskoj svezi, s tim u vezi razlikuje gramatičke i leksičke kolokacije. Pritom gramatičkim kolokacijama smatra sveze riječi koje se sastoje od dominirajućega dijela (glagola, imenice ili pridjeva) i podređenog dijela (prijedloga). Leksičkim kolokacijama smatra sveze riječi koje se sastoje od dviju ravnopravnih leksičkih jedinica. Razlikuje tri osnovna tipa:

- *adjective + noun*: bolesno srce
- *noun + verb*: srce kuca
- *verb + noun*: liječiti srce

Frazemske jedinice sa sastavnicom *srce* plodnosne su u mnogobrojnim metaforičkim iskazima i pri tome sastavni dio svakodnevnog diskursa te ih često nismo ni svjesni. Ako aktiviramo svijest o njima počinjemo razlikovati konceptualne od konvencionalnih metafora. Konceptualna metafora stoji u zaleđu drugih metaforičkih iskaza i nužna je za njihovu interpretaciju, semantičku dekodifikaciju. Konvencionalne metafore su izrazi svakodnevnog diskursa, a utemeljeni su na konceptualnim metaforama. S jedne je strane konceptualna metafora sintagmatska sposobnost povezivanja konceptualnih domena koja se uvijek nanovo odvija u pojedinoj konceptualnoj situaciji. S druge strane, stalna upotreba veza između istih konceptualnih domena dovodi do njihova ustaljivanja pa je tako konvencionalizirane konceptualne metafore moguće promatrati i kao gotova, paradigmatička znanja koja nesvjesno prizivamo kako bismo izrekli ili razumjeli neki jezični izraz. Svaki se put kod procesiranja aktivira neka veza između dviju domena, ali isto tako neke veze češće koristimo ili su nam iskustveno bliže pa su istaknutije, a ta istaknutost opravdava gledanje na konceptualnu metaforu kao na već gotovu i ustaljenu vezu između dvaju domena (Stanojević, 2009: 343).

Lakoffova teorija konceptualne metafore podrazumijeva dvodomenski pristup i povezanost prema načelu A je B. Svaka metafora se sastoji od izvorne domene (engl. *source domain*) i ciljne domene (engl. *target domain*), i pri tome izvorna omogućava shvatanje ciljne domene, dok među njima postoje brojne motivacijske poveznice (Lakoff, 2004: 7–14). Lakoff i Johnson na kognitivističkim temeljima pokušavaju dokazati da metaforični jezički materijal možemo svrstati u dvije osnovne skupine. Prva skupina – orijentacijske konceptualne metafore (*orientational metaphors*) nastaju na iskustvenoj osnovi, tj. zbog značajnih mjesta (*salient points*) u našem gledanju svijeta (Lakoff i Johnson 1980: 14–24). One se najčešće koncipiraju odmjerenjem prostornih odnosa, npr.:

SREĆA JE GORE – TUGA JE DOLJE

Srce je poskočilo.

Srce se srušilo.

Srce je zgaženo.

Srce je otišlo u pete.

Metafora TUGA JE DOLJE daje smisao izrazu *njezino srce je potonulo, srce je sišlo u pete*, gdje manifestujemo ostvarenje metafore silaznom putanjom PUT PREMA DOLJE, pri projiciranju dijelovima tijela. U nekim je jezicima takva putanja ostvarljiva preko odjeće:

njem. Das Herz fiel ihm in die Hosen.

engl. His heart was in his boots. (i pantalone i čizme nalaze se u donjem dijelu tijela)

VELIKO JE GORE – MALO JE DOLJE

Ruiz de Mendoza (1999: 19) pruža opis kognitivnih modela veličine koji se sastoji od sljedećih značajki:

- a) predmeti se vezuju po veličini, u rasponu od vrlo malih do vrlo velikih
- b) mali objekti trebaju veću kontrolu nego veliki objekti
- c) mali objekti su potencijalno manje štetni nego veliki objekti
- d) mali objekti su potencijalno manje važni nego veliki objekti.

Ovaj model, prema autoru, koncipiran je na iskustvenom temelju s velikim i malim objektima, stvarajući kod nas različite utiske i generalizacije tipa PODREĐENO – NADREĐENO. S tim u vezi, srce zauzima obje uloge. Ono može imati pozitivne dispozicije i konotacije, biti koncipirano kao velik spremnik za puno pozitivnih emocija, ljubavnosti, darežljivosti, hrabrosti: *imati veliko srce*, ili imati negativne konotacije kukavičluka i nehumanosti: *imati malo srce*, *sićušno* ili *uopšte nemati srce*. *Nemati srca* je frazem u kojemu se fokus postavlja na vizualnu percepciju sugovornih kinemičkih (paralingvističkih) ili konkretnijih fizioloških obilježja tokom komunikacije. (Aljukić, 2011: 67)

Drugu skupinu čine ontološke metafore (*ontological metaphors*) koje nam dozvoljavaju da događaje, aktivnosti, osjećaje, ideje i sl. shvaćamo kao entitete i supstancije, odnosno nematerijalne stvari materijalizujemo, apstraktno konkretiziramo (Lakoff i Johnson, 1980: 25–29). Prema arhetipu čovjek – karakter, srce može biti dobro i zlo, vatreno i kameno, lavlje i zečije, itd. Analogno čovjeku ono može da voli i mrzi. Metafore koje referiraju na apstraktno neki nazivaju *reifikacijama* (Pérez, 2008: 33).

SRCE JE dobro i zlo, veliko i malo, hladno i vatreno, ozebilo, ledeno i toplo, kameno i mehko, lavlje i zečije, hrabro i kukavno, zaljubljeno, viteško, kraljevsko, djevojačko, ludo, itd.

SRCE igra, kliče, raste, ludi, udara, kuca, (h)lupa, skače, puca, vehne, topi se, daje, poklanja, gori, hladi, razbija, lomi, čupa, pripada, itd.

U ovakvome kontekstu *ljubav* se često lokalizuje u *srcu* kao vrijednosnome objektu. Kao i *ljubav*, *srce* je osjetljivo i krhko, za posljedicu se lomi i razbija. Znano je da je neko zbog nesretne ljubavi *slomljena srca*, i tu metaforu možemo etiketirati univerzalnom jer je kao takva znana u mnogim jezicima i kulturama:

engl. Broken heart.
špan. Tener el corazón roto.
ital. Avere il cuore spezzato.
fran. Avoir le cœur brisé.
njem. Das Herz gebrochen haben.

Shodno tome možemo definirati metaforu SRCE JE PREDMET (često) lomljiv. S obzirom na to da je *srce* odobreno kao objekt, moguće je posjedovati *nečije srce* ili *dati nekome srce*. Univerzalnom shvatamo i metaforu SRCE JE MATERIJA, npr. usporedba s zlatom simbolizira vrline, dobrotu ili ljubaznost, čime se konceptualizira duhovno bogatstvo. Ovu ćemo reifikaciju predstaviti i na ostalih pet jezika:

bos. Imati zlatno srce.
engl. To have a heart of gold.
špan. Tener un corazón de oro.
ital. Avere un cuore d'oro.
fran. Avoir un cœur d'or.
njem. Ein goldenes Herz haben.

Negativne konotacije su brojnije ali jednako univerzalne, pa srce biva od željeza, kamena, čelika, mramora, itd. čime se referira na nekog bez osjećaja, samilosti, suosjećaja i zanimanja za druge. Tvrdoća materijala korelira s tvrdoćom i hladnoćom stava i karaktera: *biti srca teška/kamena/čelična*, opozitno imamo: *mehko ili srce od baršuna* (engl. *to be softhearted*).

Sljedeći su slučajevi kojima se koncipiraju ontološke metafore:

KVANTIFIKACIJOM

Dva srca i jedna ljubav je dovoljno za sreću.
Srce puno sevdaha.
Srce puno ljubavi/mržnje.
Prazno srce puno boli.
Dva srca, jedno za ljubav drugo za mržnju.
Dva mlada srca.

PREPOZNAVANJEM

Ustaj draga, drago srce moje.
Srce je dobro od kada je tu.
Srce je slomljeno kako je otišla.
Poslije Srebrenice srce je kameno.
Crveno srce.

POSTAVLJANJEM CILJEVA

Srce kuca za ljubav njenu.

Srce čuvam za nju.

Srce Srebrenice kuca za pravdu.

Treći su tip *metafore omeđenog prostora*, koncipirane načelom in-out, odnosno definiraju teritorij sastavljanjem granica oko njega, što je čin kvantifikacije. Određene manje ili više apstraktne entitete zamišljamo kao omeđene prostore čiji elementi mogu zauzimati intralokativna i ekstralokativna stanja. U ovome kontekstu, s somatskom sastavnicom srce definirat ćemo metaforu SRCE JE SPREMNİK ZA OSJEĆAJE ili SRCE JE POSUDA EMOCIJA, i posvjedočiti sljedeće primjere:

Urezalo se na srce.

Vežalo se za srce.

Ući u srce.

Izbaciti iz srca.

Ispuniti srce.

Na kraj/dnu srca.

Iz dubine srca.

Preko srca.

Puno/prazno srce.

Otvoreno/zatvoreno srce.

Izvan očiju, izvan srca.

U moje se srce uselila tuga.

Ungerer i Schmid (1996) definiraju da EMOCIJA dolazi odjednom i izvana te je kao takva koncipirana kao UDARAC:

Pogodila me u srce.

Udarila me u srce.

Metaforu SRCE JE POSUDA EMOCIJA ipak ne možemo definirati univerzalnom iz razloga što u nekim jezicima i kulturama emocije se skladiše u drugim dijelovima tijela. U Turskoj se, primjerice, lokalizuju u jetri *My liver; my soul* (Moja jetra, moja duša). Ovakvome kontekstu bliska je i metafora SRCE JE TUGA koju ipak možemo smatrati univerzalnom:

bos. Primiti nešto k srcu.

engl. To take something to heart.

špan. Tomarse algo muy a pecho.

ital. Prendere qualcosa a cuore.

fran. Prendre quelque chose à cœur.

njem. Sich etwas zu Herzen nehmen.

Osjećaj pritiska se manifestira teškoćom disanja pa je emocionalni *locus* SRCE u engleskome, francuskome, italijanskome i njemačkome jeziku, dok je u španskome lociran u PRSIMA (*a pecho*). Dakle, neki jezici mogu da dijele istu konceptualnu metaforu, ostvarenu na različit način, odnosno ne mora da postoji ekvivalentnost jezičkog izražavanja, dok je konvencionalna projekcija ista u svim jezicima. Identično, zbog osjećaja tuge italijansko srce *plače*: *Mi piange il cuore per*. S druge strane, u domaćem jeziku, engleskome ili njemačkome, Amorove strelice ranjavaju srce te ono krvari:

bos. Zbog nje mi srce krvari.

engl. It makes my heart bleed.

njem. Mein Herz blutet.

Metafora SRCE JE HRABROST vezuje srce s određenim životinjama i time ovaploćuje prisustvo ili nedostatak hrabrosti. Nije isto imati srce lavlje (hrabro i divlje) i srce pileta ili zeca (kukavno).

Nakon što smo srce definirali spremnikom u kome su locirane i skladišene čovjekove emocije, na osnovi tih karakteristika srce stupa u korelativne odnose: binarne spram glave i mozga, jer srce kao mjesto gdje se nalaze osjećaji je figurativno, binarno je glavi kao raciju, ali srce se naporedo upotrebljava s dušom, u značenju:

SVOJSTVO KARAKTERA

Imati dušu i srce.

Biti bez duše i srca.

INTENZITET

Svim srcem i dušom.

Iz srca i duše.

Ovaj tip metafora definira i *srce kao stroj*, koji počiva na principu on-off kojim oplodotvorava mentalna iskustva i psihološka stanja kao unutarnji mehanizam, izvor energije, pogonsko stanje, razinu učinkovitosti i proizvodnje kapaciteta:

SRCE JE STROJ

Srce se pokvarilo.

Srce je stalo.

U srcu se okrenulo.

Srce radi/kuca/lupa.

Univerzalnom možemo definirati i metaforu SRCE JE ISKRENOST iz kojih su emocije iskrene i intenzivne da ponekad mogu skrenuti i u hiperbolu:

u nečijem srcu srce.

bos. Iz dna srca.

engl. From the bottom of one's heart.

špan. Desde lo más profundo del corazón.

ital. Dal profondo del cuore.

fran. Du/ au fond du coeur.

njem. Aus tiefstem Herzem.

Jedno je od načela strukturnih ograničenja metafore koje ograničava preslikavanje iz izvorne u ciljnu domenu načelo nepromjenjivosti. Pomoću načela nepromjenjivosti pokušava se pokazati da između ciljne i izvorne domene postoji odnos koji ograničava moguća preslikavanja tako da se ne može bilo koji dio izvorne domene preslikati na bilo koji dio ciljne domene. Metaforička preslikavanja čuvaju raspored izvorne domene tako da je on u skladu sa strukturom ciljne domene. Drugim riječima, nije moguće *preslikavanje svega na sve*. (Stanojević, 2009: 345). Dakle, značenje koje svaka izvorna domena nosi u preslikavanjima nije slučajno, nego se zasniva na glavnom žarištu koje je određeno središnjim znanjem (engl. *central knowledge*) o pojedinom konceptu. Središnje je znanje najvažniji dio našeg enciklopedijskog znanja o pojedinom konceptu, čija se važnost očituje u velikoj konvencionaliziranosti, generičnosti, intrinzičnosti i karakterističnosti za pojedinu skupinu entiteta (Stanojević, 2009: 350–353). Strukturne metafore najčešće proizilaze iz sljedećih odnosa:

SRCE JE SREDIŠTE – JEZGRA

Srce grada.

Srce Bosne. (Sarajevo)

Srce Sarajeva. (Sarajevo film festival)

Srce ustanka. (pokretač)

Kako je i samo srce na središtu tijela, ono često sudjeluje u koncipiranju metafora za produciranje nečega od vrle važnosti koje se prema takvoj karakteristici smiješta u središte kao *a priori*. Pri govoru o državama, njihovo srce uglavnom bivaju glavni im gradovi. Još je jedna učestala pojava, isticanje središta voća kao najsočnijeg, zrelijeg, zdravijeg ili sl.

Sočno srce lubenice.

Srce artičoke.

SRCE JE BOLEST/LUDILO/MAGIJA

Srce je ozeblo.

Srce je ludo.

Srce je bolesno.

SRCE JE SUDIONIČ RATA

Srce je pobijedilo.

Srce se predalo.

Srce se borilo.

Srce je izgubilo.

Srce udara.

PRIVRŽENOST JE TOPLINA

Srce gori / plamti / topi se / zagrijava se / hladi se / smrzava se.

Toplo-hladno dualnost ima i negativne i pozitivne konotacije. Deignan (1995: 161) ističe da se toplina uglavnom koristi za razgovor o jakim emocijama, prijateljskim i pozitivnim, dok su hladna osjećanja također često jaka, ali i negativna. Prema Lakoffu i Johnsonu (1980) metafore se temelje na ljudskom iskustvu. Primjerice, vrlo česta metafora PRIVRŽENOST JE TOPLINA proizlazi iz ljudskog osjećaja topline kada nas netko zagri. Najvjerojatnije, takvo poimanje većini ljudi na svijetu ne bi bilo iznenađujuće. Takve su metafore primarne i univerzalne jer utjelovljuju univerzalna ljudska tjelesna iskustva koja dijele ljudi bez obzira na različitost jezika.

engl. To have a cold heart/ to be coldhearted.

njem. kaltherzig sein.

špan. Ser frío, insensible.

METONIMIJA SRCE ZA OSOBE

Dok se kod metafora radi o supostojanju dvaju različitih domena kod metonimije se radi o istoj konceptualnoj domeni, ali su pri tome aktivne dvije zone:

- ciljni koncept, ono na šta se misli
- svi elementi na koje se cilja, koji su istaknuti.

Od tri temeljna odnosa (tipovi) DIO ZA CJELINU, CJELINA ZA DIO I DIO ZA DIO, jedinice iz našega korpusa ostvaruju najveću plodnost u prvome tipu, dakle pri metonimijskoj ekspanziji – ciljan domena se nalazi unutar izvorne (target in source).

Uskoro će nam trebati hrabrih-čvstih-čeličnih srca. (Treba nam novih ljudi).

Metonimija SRCE ZA OSOBE, također pripada tipu DIO ZA CJELINU i sljedeći su tipični primjeri ovoga vida: pripadanje *srce srca*, davanje *srce srcu* ili pri obraćanju *srce moje* (engl. *sweetheart*, špan. *corazon mio*, njem. *mein Herz*, fran. *mon coeur*, ital. *cuore mio*), čime se blago skrece i ka hiperboli.

Zaključak

U bosanskome jeziku bilježimo izrazitu frekvenciju (su)postojanja jedinica s somatskom sastavnicom *srce*, s jedne strane u ulozi baze pri kolokacijama, s druge strane ovaj organ kao izvornu domenu nalazimo u brojnim metaforama i metonimijama. U kolokacijama, kada glagol predhodi *srce* kao bazi, *srce* zauzima funkciju objekta, a kada baza slijedi glagol, *srce* je u funkciji subjekta. Pri konstrukciji s još jednom imenicom, nova imenica dobija svojstvo apozicije. To su osnovne strukture kojima se tvore ovako definirane kolokacije (sa sastavnicom *srce*) u bosanskome jeziku. Lakoffova teorija konceptualne metafore je apsolutno primjenjiva na domaći korpus frazema s *srcem* kao izvornom domenom, pri tome značajan broj biva etiketiran univerzalnim metaforama. *Srce* kao središnji somatski organ disponiran je za figurativno diktiranje, koncipiranje metafora za nešto od vrle važnosti koje se prema takvoj karakteristici locira u središtu kao *a priori*, odnosno smiješta se *in medias res*. U većini slučajeva, u metaforama ili metonimijama, *srce* biva konkretizirano, materijalizirano kao STROJ, PREDMET, MATERIJA, OMEĐENI PROSTOR, SKLADIŠTE OSJEĆAJA, apsolutno iskorišteno u svojoj figurativnosti. Metonimijska upotreba ostvaruje se jedino u tipu dio za cjelinu, kao što je slučaj s metonimijom SRCE ZA OSOBU, koja pripada modelu DIO TIJELA ZA OSOBU.

Literatura

- Aljukić, Bernes: „Semantičke specifičnosti frazema“, *Post Scriptum, Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, Broj 2, Pedagoški fakultet Bihać, 2011.
- Blagus Bartolec, Goranka, *Kolokacijske sveze u hrvatskom jeziku (s posebnim osvrtom na leksikografiju)*. Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, (rukopis), 2008.
- Benson, Morton, “Collocations and Idioms”, u: Ilson, R. (ur.) *Dictionaries, Lexicography and Language Learning*, Pergamon, Oxford, 1985, str. 61–68.
- Deignan, Alice (1995): *Collins Cobuild English Guides, 7: Metaphor*. London: Harper Collins.
- Hausmann, Franz Josef, “Kollokationen im deutschen Wörterbuch. Ein Beitrag zur Theorie des lexikographischen Beispiels”, u: Bergenholtz et al. (ur.) *Lexikographie und Grammatik. Akten des Essener Kolloquiums zur Grammatik im Wörterbuch 28.–30. 6. 1984*, Niemeyer, Tübingen, 1985, str. 118–129.
- Kövecses, Zoltán (1986): *Metaphors of Anger, Pride, and Love: A Lexical Approach to the Structure of Concepts*. Amsterdam: John Benjamins.

- Lakoff, George (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: Chicago University Press.
- Lakoff, George and Mark Johnson (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago University Press.
- Gutiérrez Pérez, Regina, Pablo de Olavide University, Seville, *A Cross-Cultural Analysis of Heart Metaphors*, Revista Alicantina de Estudios Ingleses 21 (2008): 25-56
- Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco J. (1999): *Introducción a la Teoría Cognitiva de la Metonimia*. Granada: Granada Lingvistica y Método Ediciones.
- Petrović, Bernardina, „Glagoli emocionalnih stanja u kolokacijskim strukturama i leksikografskom opisu”, u: Srdoč-Konestra et al. (ur.) *Riječki filološki dani: Zbornik radova sa 7. međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani*, Filozofski fakultet, Rijeka, 2008, str. 589–599.
- Stanojević, Mateusz-Milan, 2009. „Konceptualna metafora u kognitivnoj lingvistici:
- pregled pojmova“. *Suvremena lingvistika*, br. 2, str. 339–369.
- Stojić, Aneta, Sanela, Murica, „Kolokacije – teorijska razmatranja i primjena u praksi...“ *FLUMINENSIA*, god. 22 (2010) br. 2, str. 111–125.
- Ungerer, Friederich and Hans Jörg Schmid (1996): *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London: Longman.

Indira SMAJLOVIĆ-ŠABIĆ

COLLOCATIONAL AND CONCEPTUAL ANALYSIS OF UNITS CONTAINING THE SOMATIC COMPONENT *HEART*

A significant amount of co-existence of units containing the somatic component *heart* can be noted in the Bosnian language, on the one hand as a collocation basis, and as the organ presenting a source domain in a number of metaphorical and metonymic expressions on the other. Still, *heart* is more common in structures that bring its figurative meaning, especially the idiomatic one. In metaphors, *heart* is mainly specified and materialized as a machine, object, substance, feeling, which fully utilizes the figurative component in it. As for metonymy, it is only realized as a part for a whole, as in the case of metonymy heart for a person, which belongs to the model of body part for a person.

Key words: *collocation, idiomatic meaning, basis, conceptual metaphor, reification, universal metaphor*

UDK 81'366.596:811.133.1

Izvorni naučni rad

Sonja ŠPADIJER (Podgorica)

Institut za strane jezike – Podgorica

sonjaspa@yahoo.fr

O KONDICIONALU U FRANCUSKOME JEZIKU

Cilj ovog rada je da predstavi neke karakteristike kondicionala (le conditionnel) u francuskome jeziku, kao i da nastavnicima francuskoga jezika približi rezultate novijih istraživanja koja pokušavaju da utvrde osnovno značenje, odnosno semantičku konstantu kondicionala. Pitanje koje se postavlja glasi: Da li je riječ o glagolskome vremenu ili naprotiv o glagolskome načinu?

Ključne riječi: kondicional – kategorija glagolskog načina – kategorija glagolskog vremena – kontekst – modalnost – temporalnost.

Uvod

Malobrojni naučni radovi bavili su se donedavno kondicionalom u francuskome jeziku. Tim istraživanjima uglavnom prethode rasprave koje pokušavaju da odgovore na pitanje da li je kondicional vrijeme ili glagolski način.

Da li je riječ o glagolskome vremenu koje u određenom kontekstu ima modalnu vrijednost, ili je pak riječ o glagolskome načinu koji povremeno, u određenome sintaksičkom kontekstu, dobija temporalnu vrijednost?

Kondicional u francuskome jeziku predstavlja glagolsku formu koja teško da može odgovoriti zahtjevu: *jedan oblik jedno značenje*, mada se novija istraživanja kreću upravo u tome smjeru. Pokušava se dati odgovor na sljedeće pitanje: *Koje je osnovno značenje odnosno semantička konstanta kondicionala?*

Pomenuta istraživanja (L. Gosselin, H. Korzen & H. Nølke) polaze od pretpostavke da sekundarna značenja i semantički efekti zapravo nastaju kao rezultat interakcije osnovnoga značenja kondicionala sa elementima različitih konteksta.

1. Pristalice ideje da je kondicionaln glagolsko vrijeme nalaze potvrdu za takvu tvrdnju u njegovoj morfološkoj sličnosti s drugim vremenima indikativa, imperfektom i futurom, kao i u činjenici da vremena indikativa u određenom kontekstu mogu biti modalno upotrijebljena, kao što je to slučaj u kondicionalnim klauzama.

Dalje, smatra se da iskaz u kondicionalu ukazuje na posteriornost neke radnje u odnosu na referencijalnu tačku koja je anteriorna u odnosu na trenutak govora, kao i da je riječ o svojevrsnom distanciranju u odnosu na „standardne“ uslove u kojima se javlja neki iskaz. Ovi teoretičari zastupaju mišljenje da je riječ o *glagolskome vremenu indikativa, futuru u prošlosti*, koje može dobiti modalnu vrijednost u okviru hipotetičkih struktura.

M. Vilmet (M. Wilmet) umjesto termina *kondicional* koristi naziv *futur 2* za oblik *kondicionala prezenta*, a *složeni futur 2* za oblik *kondicionala prošlog*.

2. S druge strane, ideja da je osnovna vrijednost kondicionala modalna i da on prije svega predstavlja glagolski način, ide ka tome da sve upotrebe kondicionala svede na dominantnu upotrebu: „*l'emploi 'd'éventualité' (ou conditionnel de la période hypothétique)...*“ i da ukaže na svojstvo kondicionala da veže iskaz za neki uslov i to najčešće u okviru kondicionalne rečenice koja je veoma često implicitna.

U slučaju implicitne, odnosno dubinske kondicionalne rečenice, moguće je na jednostavan način rekonstruisati kondicionalnu klauzu koja nedostaje. (Dendale, 2001, *Rech.linguis*, 25: 10)

Pomenuti naučnici smatraju, dakle, da je riječ o *glagolskome načinu*, što po njima predstavlja osnovnu vrijednost kondicionala, ali dodaju, da on u određenome kontekstu ima sposobnost i da izrazi budućnost u odnosu na neku referentnu tačku u prošlosti. Smatraju da time dolazi do izražaja njegova sposobnost da dobije neku drugu, modifikovanu vrijednost. Uprkos činjenici da u kondicionalu prepoznaje odlike i vremena i načina, Dendale ipak zaključuje: „*Actuellement, la cause semble gagnée par le conditionnel-temps.*“ (Dendale, 2001, *Rech.linguis*, 25: 12)

U ovome radu prikazaćemo najprije primjere koji ilustruju povezanost i isprepletenost modalnih i temporalne vrijednosti kondicionala jer smatramo da je to pravi put kojim treba pristupiti kondicionalu kao izuzetno zanimljivoj glagolskoj kategoriji. Nakon toga, proučićemo nekoliko primjera „pretežno modalne“ ili „pretežno temporalne“ upotrebe. Primjeri su preuzeti iz djela francuskih autora kao i iz referentne stručne literature. Istraživanje se neće baviti statističkom analizom.

Preplitanje modalnosti i temporalnosti u semantici kondicionala

1. Najkarakterističniji primjer preplitanja modalne i temporalne vrijednosti kondicionala nalazimo u hipotetičkim klauzama koje su istovremeno uklopljene u strukturu indirektnog govora uz primjenu pravila slaganja vremena.

Il était probable que ...; mais s'ils atteignaient la ville, il serait impossible de les arrêter tous par des fosses, dans les quartiers où se croisaient tant de ruelles. (André Malraux, *La condition humaine*; 1946 : 40)

Mais comme le voyageur, déçu par le premier aspect d'une ville, se dit qu'il en pénétrera peut-être le charme en en visitant les musées, en liant connaissance avec le peuple, en travaillant dans les bibliothèques, je me disais que si j'avais été reçu chez Mme de Guermantes, si j'étais de ses amis, si je pénétrais dans son existence, je connaîtrais ce que sous son enveloppe orangée et brillante son nom enfermais réellement, objectivement, pour les autres, puisque enfin le père de mon ami avait dit que le milieu des Guermantes était quelque chose d'à part dans le faubourg Saint-Germain. (PROUST, *Le côté de Guermantes*, p.34)

Il me semblais que si j'avais dans la lumière du salon de Mme de Villeparisis pris des clichés d'après Bloch, ils eussent donné d'Israël cette même image, si troublante parce qu'elle ne paraît pas émaner de l'humanité, si décevante parce que tout de même elle ressemble trop à l'humanité, que nous montrent les photographies spirites. (PROUST, *Le côté de Guermantes*, p. 196)

Naredni primjer ilustruje preplitanje izricanja pretpostavke, vjerovatnoće (ne možemo biti u potpunosti sigurni šta će uraditi neko drugi) i temporalne vrijednosti:

(...) le comité central avait confiance en lui; lui, Tchen, aussi; mais il ne tuerait jamais, sauf en combattant. (André Malraux, *La condition humaine*; 1946 : 19)

Subjektivnost iskaza još više se ističe uz glagole mišljenja i osjećanja (*PENSER, CROIRE, SENTIR...*). Sa njima veoma često imamo i izraženu posteriornost u sklopu indirektnog govora. Dakle, ovđe je značenje modifikavano, a pored ideje posteriornosti u odnosu na neki događaj iz prošlosti uvodi se i ideja pretpostavke, vjerovatnoće i krajnje subjektivnosti.

Mais...cet amour ne t'empêchait pas de coucher avec ce type, alors que tu pensais – tu viens de le dire – que ça...m'embêterait? (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 53)

(...) désirant fuir cette conversation à laquelle elle sentait pourtant qu'il n'échapperait pas, elle essaya d'exprimer sa tendresse en disant n'importe quoi,(...) (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 51)

Kyo, je vais te dire quelque chose de singulier; et qui est vrai pourtant ... jusqu'il y a cinq minutes, je croyais que ça te serait égal. (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 53)

(...) tu m'as demandé un jour, ...si je croyais que je viendrais avec toi au bain,
(...) (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 52)

Treba pomenuti i impersonalne konstrukcije za izricanje vjerovatnoće u sklopu indirektnoga govora :

Il était probable que les tanks ne pourraient quitter le front (...) (André Malraux *La condition humaine*; 1946 : 40)

U narednom primjeru prepliću se modalne vrijednosti kondicionala (uz prisustvo modalnih glagola *DEVOIR* i *FALLOIR*) s njegovom temporalnom vrijednošću (ukazuje na posteriornost radnje):

Devrait-il donc le tuer à nouveau? Mais déjà son regard rencontrait les yeux blancs, le sang sur les draps. (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 15)

La direction militaire avait constitué un état-major,... ; dès le début de l'insurrection, il faudrait les maintenir en contact avec les groupes de choc. (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 25)

Kondicional – glagolski način

Modalna semantička vrijednost kondicionala u hipotetičkim klauzama koje su uvedene veznikom *si*

U ovome dijelu rada, pokušaćemo da nakon analiziranja narednih primjera odgovorimo na pitanje: Da li kondicional u hipotetičkim strukturama uvedenim veznikom *si* posjeduje isključivo modalne karakteristike?

Moi, si vous me demandez n'importe quoi, et même je tiendrais beaucoup à ce que vous me demandiez quelque chose, je vous assure que je ne vous demanderais pas d'explications. (PROUST, *Le côté de Guermentes*, p.106)

Kondicional u apodozi ima višestruko modalno značenje kada su prisutni modalni glagoli *devoir*; *pouvoir*, itd. Negacija glagola *devoir* pored hipotetičkoga značenja izražava i ublaženu zabranu, savjet, odnosno sugestiju.

S'il a bu, il ne devrait pas conduire. (prev. S.Š.)
(*Ako je pio, ne bi smeo da vozi*). (Ivić, 1983)

Vous aussi vous pourriez en avoir si vous vouliez, et même peut-être plus qu'eux, mais vous n'aimez pas tout ça. (PROUST, *Le côté de Guermentes*, p. 23)

Si j'étais capitaliste américain, j'achèterais une voiture de douze mètres de long et de trois de largeur (...) (COLTES, *Sans titre*, Prologue)

(...) En tout cas le crime est inexistant, le compatriote de votre ami aurait commis un crime contre sa patrie s'il avait trahi la Judée, mais qu'est-ce qu'il a à voir avec la France ? (PROUST, *Le côté de Guermentes*, p. 293)

Si j'abandonnais aujourd'hui mes études, mes parents auraient dépensé en pure perte bien d'argent. (*Le bon usage*, 2006: 1671)

Si j'avais suivi vos conseils l'an dernier, je serais maintenant moins malheureux.

Dakle odgovor na postavljeno pitanje može da glasi: uprkos činjenici da modalnost kondicionala naročito dolazi do izražaja u hipotetičkim klauzama sa veznikom *si*, de se on veže za neki uslov iskazan u protazi, konstatujemo da je i vremenska komponenta toga glagolskog oblika jednako prisutna u svim navedenim primjerima, bilo da je riječ o sadašnjosti, prošlosti ili budućnosti.

Još neki primjeri modalne upotrebe kondicionala u francuskome jeziku

Evo nekoliko primjera koji ilustruju raznovrsnost modalne upotrebe kondicionala. Njime je moguće izraziti:

- *Sumnju, nevjericu:*

Je n'aurais jamais cru que se fût si dur (...) (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 17)

- *Prigovor, prebacivanje (sa glagolom POUVOIR u kondicionalu perfekta):*

Tu aurais pu choisir un autre jour, dit-il pourtant entre les dents. (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 52)

- *Mogućnost, preispitivanje mogućnosti u sadašnjosti:*

Et puis, est-ce qu'il n'y aurait pas moyen d'avoir un peu plus d'armes ? Sept fusils, treize revolvers, (...) (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 39)

- *Želju (sa glagolima VOULOIR, DESIRER, SOUHAITER):*

Dommage? Je voudrais absolument n'être pas tué avant demain soir. (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 42)

- *Učtivost i ublažavanje:*

*Pourriez-vous me dire l'heure, s'il vous plaît?
Vous devriez partir plus tôt.*

- *Sugestiju i savjet:*

Ce serait mieux sans toi... (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 42)

Ce serait mieux que tu t'occupes du camion qui attendra(...) (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 43)

Faire saisir aussi des vélos, dès que ça commencera il faudrait que chaque section eût son agent de liaison, (...) (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 39)

- *Neprovrjene iskaze (često u novinarskim saopštenjima):*

Les inondations en Italie auraient causé de nombreux dégâts.

Les deux présidents se rencontreraient lors du sommet mondial à New York.

- *Hipotetički kondicional u upitnim rečenicama:*

L. Tasmowski (*Rech.linguis.* 25: 147–167) bavi se upotrebom kondicionala u pitanjima i takav kondicional naziva *hipotetičkim kondicionalom*:

Jules, pourquoi n'écris-tu pas? Ta santé serait-elle altérée de nouveau?
(Dendale, 2001: 15)

Les films français voient leur audience fléchir. La critique en serait-elle responsable? (Dendale, 2001:15)

Prethodni primjeri ilustruju samo neke slučajeve modalne upotrebe kondicionala, ali ukoliko pažljivo pročitamo primjere, uočićemo da je u svakom od njih prisutna i vremenska komponenta iskaza izrečenog kondicionalom, bilo da se odnosi na modalnost neke radnje ili stanja u prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti.

Kondicional u složenoj rečenici izvan hipotetičkih klauza

Sljedeći primjeri ilustruju upotrebu kondicionala u drugim subordiniranim klauzama. Kao što ćemo imati priliku i da se uvjerimo čitajući naredne rečenice, kondicional nam prenosi ideje modalnosti i temporalnosti koje su neodvojive.

- U zavisnim vremenskim klauzama:

Quand ma nuit serait un long cauchemar (...) quand je ne pourrais veiller ni dormir(...) que cela finisse. (Béchade,1986:59)

Quand Kyo serait de retour, sans doute l'apprendrait-il dans l'un des centres d'informations. (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 41)

- U dopusnim klauzama:

Demain, il souhaite demain, quand tout lui-même aurait dû s'y refuser.
(Béchade,1986:59)

-U relativnim klauzama:

Nous sommes comme, sur un paquebot, l'officier mécanique ne quitterait jamais ses chaudières et devrait deviner l'état de la mer, d'après le roulis et les ordres du capitaine. (Béchade,1986:59)

- U uzvicima:

Décidément, j'aurai tout vu! Et je devrais me taire! (Dubois, *Lagane*, 1993: 47)

-U objekatskim klauzama:

Je jure qu'il aurait fini à temps. (Béchade, 1986:59)

-U uzročnim klauzama:

Tiens-toi bien, parce qu'autrement tu pourrais tomber. (Béchade, 1994: 181)

-U konsekutivnim klauzama:

Il est si persuasif qu'on finirait par le croire. (Béchade, 1994: 181)

Kondicional – glagolsko vrijeme

Temporalna upotreba u sklopu slobodnoga indirektnog govora

Riječ je o slučajevima pripovijedanja u prošlosti uz upotrebu indirektnoga govora i primjenu pravila o slaganju vremena uz glagole govorenja poput DIRE, DEMANDER, RÉPÉTER, EXPLIQUER itd. Zapitaćemo se da li je sada kondicional istovremeno i glagolsko vrijeme i glagolski način, kao što je to bio slučaj s primjerima u kojima smo očekivali da nađemo samo modalne odlike kondicionala?

Le mois dernier, il a dit qu'il viendrait nous rendre visite dans notre maison de campagne.

Je lui ai demandé s'ils viendraient ensemble.

Elle nous a expliqué que ce voyage serait impossible à réaliser en raisons de leurs obligations.

Zaključujemo da poslije glagola DIRE, DEMANDER, RÉPÉTER, EXPLIQUER, kondicional predstavlja vrijeme kao i da u navedenim rečenicama nema modalnu vrijednost odnosno nema odlike glagolskog načina.

Međutim, situacija je različita ukoliko je u pitanju glagol SAVOIR. U pitanju je semantička dvojakost, prisustvo modalnosti odnosno subjektivnosti iskaza u kombinaciji s temporalnom vrijednošću.

Bêtement: car il savait qu'il le tuerait. (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 10)

Il savait qu'il ne les délivrerait pas de leur crainte (...) les formations révolutionnaires fuiraient devant les tanks. (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 40)

Možemo zaključiti da je leksički kontekst veoma bitan za utvrđivanje nijansi u značenju te glagolske forme.

Temporalna upotreba u sklopu slobodnog indirektnoga govora

Pripovijedanje događaja u prošleme vremenu u kojima pripovjedač preuzima ulogu onovremenskog posmatrača koji emotivno doživljava radnju i poistovjećuje se u ošućanjima s junakom priče. Time se objašnjava isprekidani i nepotpuni indirektni govor kod kojeg nedostaje glavna rečenica.

Tchen tenterait-il de lever la moustiquaire? Frapperait-il au travers? (André Malraux, *La condition humaine*; p.9, Editions Gallimard 1946)
Sonnerait-il? (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 15)

U sljedećem primjeru imamo i promjenu govornoga subjekta i uvođenje dvoglasja čiji je cilj postizanje odgovarajućega stilskog efekta.

Il l'écoutait avec impatience (dès qu'une table, devant le baron, se trouverait libre, il s'y installerait et lui ferait signe de sortir; il ne voulait ni l'aborder, ni l'appeler ostensiblement) mais non sans curiosité. (André Malraux, *La condition humaine*; 1946: 34)

Na osnovu prethodno predstavljene građe i objašnjenja možemo zaključiti da kondicional u pomenutim strukturama ima prvenstveno vremensku semantiku, ali da je istovremeno i modalno, odnosno stilski markiran.

Zaključak

Ako bismo morali da se opredijelimo između suprotstavljenih stavova i da odgovorimo na pitanje da li je francuski kondicional glagolski način ili glagolsko vrijeme, na osnovu posmatranih primjera, mogli bismo zaključiti da je u većini slučajeva kondicional ispoljio karakteristike glagolske forme kojom se obilježava kategorija vremena, dok modalnost nije prisutna u svim navedenim primjerima (kakav je slučaj recimo kod upotrebe kondicionala u okviru indirektnog govora uvedenog glagolima *dire, demander, répéter, expliquer, etc.*), i na osnovu tih činjenica izvesti zaključak da je kondicional prije svega glagolsko vrijeme.

Međutim, nakon analize posmatranih primjera i na osnovu onoga šta je do sada rečeno o kondicionalu, zaključak bi ovđe naginjao u korist pomirenja suprotstavljenih stavova. Dakle, očito je da u slučaju kondicionala, identična forma izražava dvije ili više različitih gramatičkih i semantičkih kategorija. Ranije pomenute gramatičke kategorije, vremena i načina, u slučaju kondicionala imaju zajednička formalna obilježja s jedne, i semantičku različitost s druge strane, što navodi na zaključak da bi moglo biti riječi o fenomenu *gramatičke homonimije*.

Ovđe bismo mogli uvesti i pojam *jezičke ekonomičnosti* koja pruža mogućnost da se u jednom jeziku istom formom izrazi više semantičkih kategorija, odnosno, kako to pokazuju naši primjeri, više gramatičkih kategorija. Osim toga, možda bismo se mogli zapitati da li je u jeziku baš uvijek moguće nametnuti stroga pravila i definicije, kao što je ovđe slučaj: unaprijed osmišljeni koncept tipa *jedan oblik jedno značenje*. Da li je moguće nametnuti već gotove gramatičke šablone za sve jezičke upotrebe ili pojave?

Viđeli smo da je zaista veliki broj primjera kod kojih se prepliću dva osnovna značenja te glagolske forme pa smo stoga mišljenja da je teško dati prednost bilo kojem od pomenutih stavova, onom koji posmatra kondicional prvenstveno kao vrijeme ili pak onom drugom, koji posmatra kondicional kao glagolski način.

L. Tasmovski (*Rech.linguis*. 25: 147–167) postavlja pitanje kakva je situacija u jezicima koji nemaju slaganje vremena i da li i u ostalim jezicima kondicional ima pomenuto dvojako temporalno-modalno svojstvo, da li se može konstatovati da kondicional postoji i u tim jezicima i, da li možda upravo u nekim drugim jezicima postoji pravi kondicional?

Više je nego evidentno da ta glagolska forma zavisi podjednako kako od sintaksičkoga, tako i od leksičkoga okruženja i moglo bi se reći da se kondicional ne može posmatrati i analizirati van konteksta. Upravo polemike oko definisanja njegove semantičke dominante ukazuju na to da je riječ o glagolskoj formi koja *par excellence* odslikava i samu suštinu jezika. Naime, kondicional kao i sam jezik odlikuje se izuzetnim bogatstvom smisla i mnogoznačnosti pa ga je stoga tako teško zauzdati u čvrste okvire unaprijed pripremljenih definicija. Upravo to njegovo bogatstvo podstiče aktuelna istraživanja i napore da se postave prava pitanja i pokušaju dati valjani odgovori.

Dodatak

Pregled formi kondicionala u francuskome jeziku:

1. Kondicional prezenta i kondicional perfekta

Ex. Je dirais

J'aurais dit

Je partirais

Je serais parti, -e

2. Drugi oblik kondicionala perfekta u francuskom jeziku ili *subjunktiv pluskvamperfekta* sa značenjem *kondicionala perfekta*.

U irealnim hipotetičkim strukturama, i to u njegovanom jezičkom izrazu, *subjunktiv pluskvamperfekta* koristi se s vrijednošću i značenjem *kondicionala perfekta*. Taj oblik se još naziva i *seconde forme du conditionnel du passé*.

Je fusse tombé, s'il ne m'eût tenue. (Le bon usage, 2006: 1267)
Si on leur avait offert de les faire inviter chez ces deux grandes dames, l'ancienne concierge et la cocotte eussent dédaigneusement refusé. (Le bon usage, p.1267)

3. Složena forma kondicionala

Conditionnel surcomposé – par ex. du verbe *dire*: *ils auraient eu dit*

Literatura

- Abouda, L. (1997), *Recherches sur la syntaxe et la sémantique du conditionnel en français moderne*, Université Paris 7 – Denis Diderot, Thèse, 428–432.
- Ašić, T., Stojanović, V. (2006), *Semantika i pragmatika glagolskih vremena u francuskom jeziku*, Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac.
- Béchade, H-D. (1986), *Syntaxe du Français Moderne et Contemporain*, Paris, PUF, 56–60.
- Béchade, H-D. (1994), *Grammaire française*, Paris, PUF, 180–181.
- Charaudeau, P. (1992), *Grammaire du sens et de l'expression*, Hachette.
- Chevalier, J-C. et al. (2002), *Grammaire du français contemporain*, Paris, Larousse, p. 62–68; 107–109; 125; 137–145; 390.
- COLTES, B.-M. (1991), *Sans titre (Prologue)*
- Dendale, P. (2001), *Les problèmes linguistiques du conditionnel français*, Dendale, P. & Tasmowski L. (éds), *Le conditionnel en français*; Université de Metz, Recherches linguistiques, n°25, 7–18.
- Drašković, V. (1984), *Pogodbene rečenice, Gramatika francuskog jezika za osnovnu školu*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 220.
- Dubois, J., Lagane.R., (1993), *La nouvelle grammaire du français*, Larousse.
- Gosselin, L. (2001), *Relations temporelles et modales dans le »conditionnel journalistique* », Dendale, P. & Tasmowski L. (éds), *Le conditionnel en français*; Université de Metz, Recherches linguistiques, n°25, 45–65.
- Grevisse M., refondue par Goosse A. (2006), *Le bon usage, grammaire française*, Paris, Duculot, 1666–1680.
- Gudurić, S. (2007), „Modalne vrijednosti prezenta i imperfekta u francuskom jeziku ; njihova upotreba u protazama sa si i ekvivalenti u srpskom“, *Godišnjak filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga XXXII, 365–376.
- Ivić, M. (1983), „O srpsko-hrvatskim pogodbenim rečenicama“, *Lingvistički ogleđi*, Beograd: Prosveta, 45–155.

- Leeman, D. (2001), *Pourquoi ne peut-on combiner si et le conditionnel ?*, Dendale, P. & Tasmowski L. (éds), *Le conditionnel en français* ; Université de Metz, Recherches linguistiques, n°25, 211–229.
- Katičić, R., „Vrste pogodbenih rečenica u standardnom jeziku srpskom ili hrvatskom“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXVII-XXVIII*, 339-343.
- Moderc, S. (2004), *Hipotetička rečenica; Kombinovana hipotetička rečenica*, *Gramatika italijanskog jezika; Morfologija sa elementima sintakse*, Beograd: Udruženje nastavnika italijanskog jezika Srbije, 367.
- Malraux, A. (1946), *Condition humaine*, Editions Gallimard.
- Moeschler, J., Reboul, A. (2001), *Conditionnel et assertion conditionnelle*, Dendale, P. & Tasmowski L. (éds), *Le conditionnel en français* ; Université de Metz, Recherches linguistiques, n°25, 147–167.
- Musić, A. (1898), *Rečenice s konjunkcijama 'ako, neka, li'*, Zagreb: RAD JAZU, CXXXIV, 1–79.
- Papić, M. (1984), *Hipotetičke rečenice*, *Gramatika francuskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 241–246.
- Piper, P. (1998), „O kondicionalnosti u prostoј rečenici“, Beograd: *Južnoslovenski filolog* LIV, 41–58.
- PROUST, M.: *Le côté de Guermantes*, Gallimard.
- Riegel, M. et al. (2004), *Grammaire méthodique du français*, Paris, Quadrige/PUF, p. 138; 287–288; 323–326; 470–478; 508–509.
- Stevanović, M. (1998), *Sintaksa - Složena rečenica*, *Gramatika srpskog jezika za srednje škole*, Beograd: Zavetno slovo, 317–318.
- Tanasić, S. (2005), *Sintaksa glagola*, *Sintaksa savremenog srpskog jezika, prosta rečenica-u redakciji Milke Ivić*, Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, 457–463.
- Tanasić, S. (2005), *Sintaksa glagola*, *Sintaksa savremenog srpskog jezika prosta rečenica-u redakciji Milke Ivić*, Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, 345–474.
- Vasić, V. (2000), „Kondicionalne klauze sa nekonsekutivnom apodozom“, Beograd: *Južnoslovenski filolog* LVI/1-2, (177–185).

Sonja ŠPADIJER

ON THE CONDITIONAL MOOD IN THE FRENCH LANGUAGE

The aim of this paper is to present some of the characteristics of the conditional mood (le conditionnel) in the French language, as well as to acquaint French language teachers with the results of recent studies attempting to identify the basic meaning of the conditional mood. The question posed is whether the conditional mood refers to the grammar category of voice or tense?

Key words: *conditional mood, voice, tense, context, modality, temporality*

UDK 81'42

Izvorni naučni rad

Daniela MATIĆ (Split)

Sveučilište u Splitu

daniela.matic@fesb.hr

JEZIČNE IGRE MOĆI U DRAMI *WHO'S AFRAID OF VIRGINIA WOOLF* EDWARDA ALBEEJA

Ovaj rad bavi se analizom diskursa moći u jednome dramskom tekstu prema postavci kritičke diskurzivne analize da jezik sam po sebi nema moć nego mu je daju korisnici jezika koje okolnosti učine podređenima ili nadređenima u njihovome odnosu sa sugovornicima. U analizu uključujemo i pragmatičke teorije kao što su teorija govornih činova J. A. Austina i J. R. Searlea, Princip suradnje i teoriju implikatura H. P. Gricea te Princip uljudnosti P. Brown i S. Levinsona koje neminovno obuhvaćaju govorni događaj u kojemu sudjeluju govornik i slušatelj u okolnostima govorne situacije. Proučavanjem izreka dvaju supružnika, ujedno glavnih likova, željeli smo utvrditi koje postupke i jezična sredstva (jer moć iskazuju i nejezičnim sredstvima) oni koriste kako bi zadobili moć nad svojim suprotstavljenim supružnikom i sukob usmjerili u svoju korist, odnosno kako se jezičnim igrama likova moć iskazuje u diskursu i pokreće radnju prema nekome perlokucijskom cilju, željenome ili ne.

Ključne riječi: *diskurs moći, dramski tekst, kritička diskurzivna analiza, govorni čini*

1. Teorijski okvir

U posthumno objavljenim *Filozofskim istraživanjima*, Ludwig Wittgenstein uvodi pojam „jezična igra“ (1980: 7). Jezik tako više nije isključivo izraz misli, nego skup raznih i raznolikih aktivnosti. Bezbrojne su jezične igre, jer bezbrojni su i načini na koje ljudi koriste jezik:

„Ali koliko vrsta rečenica postoji? Možda tvrdnja, pitanje i zapovest? – Ima *bezbroj* takvih vrsta: bezbroj različitih načina primene svega onoga što zovemo 'znaci', 'reči', 'rečenice'. I ta mnogostrukost nije ništa fiksirano, jednom za uvek dato, nego novi jezički tipovi, nove jezičke igre, kako bismo mogli da kažemo, nastaju, a druge zastarevaju i padaju u zaborav. (...) Izrazom 'jezička igra' treba ovde da se istakne činjenica da je govorenje jezika deo jedne delatnosti ili životne forme“. (1980: 23)

S obzirom da jezik nije fiksiran ni u prostoru ni vremenu, podložan je promjenama i Wittgenstein ga vidi kao vrlo živu djelatnost, a ne statičan konstrukt. Svaka jezična igra ima svoju unutarnju logiku koju učimo ne tako što usvajamo niz pravila, nego djelujući kroz te igre i učeći time pravila. Opisivane svijeta jedna je od jezičnih igara i nema razloga da zauzima poseban status u društvu, kao ni imenovanje, mada „Davanje naziva i opisivanje nisu u *istoj* ravni: davanje naziva je priprema za opis. (...) davanjem naziva nekoj stvari još *ništa* nije učinjeno“ (49). No jezik ima svoju instrumentalnu funkciju, ne služi samo komunikaciji „Ne: 'bez jezika se ne bismo mogli međusobno sporazumovati' – nego: bez jezika ne možemo na ovaj ili onaj način uticati na druge ljude“ (491).

Jezik dakle omogućava korisnicima da raznim leksičkim, sintaktičkim ili fonetskim sredstvima iskažu svoju dominaciju. Prema postavkama kritičke diskurzivne analize jezik nema moć sam po sebi, već ga takvim čine moćni korisnici (Wodak 2001: 10, Weiss i Wodak 2003: 14). Bourdieu o tome kaže sljedeće: „The power of words is nothing other than the *delegated power* of the spokesperson, and his speech – that is, the substance of his discourse and inseparably, his way of speaking – is no more than a testimony, and one among others, of the *guarantee of delegation* which is vested in him“ (1991: 107) te u još jednome citatu „What creates the power of words and slogans, a power capable of maintaining or subverting the social order, is the belief in the legitimacy of words and of those who utter them. And words alone cannot create this belief“ (1991: 170).

Gdje postoje nekakve razlike u odnosima postojat će i odnosi moći i dominacije, a često i zloupotrebe moći. Ako zauzmemo stav da je zloupotreba moći loš čin sam po sebi, zauzimamo stav prema onima koji je zloupotrebljavaju i onima nad kojima se vrši zloupotreba i time analiza prestaje biti nepristrana. Naravno, možemo postaviti i pitanje što čini zloupotrebu moći, odnosno koje slučajeve tako definiramo, jer moguće je da je u nekome vremenskom odsječku neka situacija bila sasvim prihvatljiva, dok u drugome postaje primjer zloupotrebe. No, prema Van Dijk (2008: 21) o zloupotrebi

moći možemo uvijek govoriti ako se radi o sustavnome kršenju ljudskih ili građanskih prava, pa tako i u diskursu, ako se diskursom krše prava ili vrijeda osobu. Uz pojam moći vezan je i pojam kontrole nad drugom osobom, što se također može postići upotrebom prisile (*coercive force*) ili pak mentalnom kontrolom (Van Dijk 1997: 17), to jest, upravljanjem namjerama, željama i ciljevima ljudi.

Moć u jeziku (Van Dijk 2008: 37–39) može se izraziti raznim direktnim načinima: zapovijedima, prijetnjama, zabranama, uputama, ali i preporukama i savjetima, koji predstavljaju manje izravne načine djelovanja moći. Moć i dominaciju neka osoba može izraziti kroz razne elemente diskursa, kao što su intonacija, sintaktičke strukture (aktivni ili pasivni oblik), odabir leksika, presupozicije, retoričke figure, odabir govornih činova, izrazi uljudnosti i konverzacijske strategije, vizualna i auditivna svojstva (u multimodalnome pristupu) (Van Dijk, 2008: 5). Osoba može nabrojene elemente koristiti kako bi manipulirala, indoktrinirala, dezinformirala (Van Dijk, 2008: 18), što su razni oblici zloupotrebe komunikacije. U razgovoru, obraćanje, uzimanje riječi i uljudnost također mogu imati neka obilježja moći jer uljudnost se može tumačiti, prema Brown i Levinsonu (1987²) kao niz strategija koje uključuju odabir jezičnih jedinica kako bi se postigao cilj u zadanim društvenim okolnostima. Kad je Grice (1989) koncipirao svoj Princip suradnje vjerojatno je u vidu imao sugovornike istoga društvenog statusa, kako bi mogli jednako doprinosti konverzaciji. Jednak status znači da imaju jednako pravo sudjelovanja, uvođenja i mijenjanja tema i tome slično, što vrlo često u svakodnevnome životu nije slučaj.

Kako ćemo se u ovome radu baviti analizom diskursa moći u jednoj drami, odnosno jezičnim igrama u kojima se očituje instrumentalna ili konativna funkcija jezika, dramskome tekstu možemo prići kao prikazu nekih društvenih pojava i problema koji su nastali u jeziku i koji se izvode jezikom (Zwagerman, 2010). U analizi ne možemo zaobići, osim jezične interakcije likova, njihove prethodne fikcionalne živote ili ciljeve koje žele ostvariti, nade, vjerovanja, neispunjena očekivanja, ambicije i njihovu pripadnost nekoj društvenoj grupaciji, što može utjecati na njihovo ponašanje, zaključke i reakcije (Herman, 1995).

Dramski dijalog ne preslikava nužno dijalog iz stvarnog života. pisci u dramama naročito se oslanjaju na jezične konvencije koje se ostvaruju u govoru, društvene konvencije koje sudionici dijaloga dijele i kojima se pisci poigravaju. Svakodnevni obični govor sredstvo je kojim dramatičari stvaraju dijalog koji je interaktivna razmjena izreka (*utterances*) kao osnovnih jedinica analize barem dvaju sudionika koje su povezane s onima koje su prethodile i onima koje slijede. Između svakodnevnog govora i dramskog dijaloga nema

potpunog preklapanja unatoč međuovisnosti. Na izreke u dramama utjecat će kontekstualni faktori kao što su uloge sudionika, prikladnost jezičnog ponašanja, vremenski i prostorni kontekst, stupanj formalnosti, stupanj uljudnosti te stupanj ekspresivnosti (ironija, sarkazam, strastvenost, suzdržanost).

Dramu promatramo kao diskurs fikcije i odjeljujemo sudbinu fikcionalnih likova iz drame od sudbina glumaca koji je izvode. Tvorci teorije govornih činova, J. Searle (1969, 1979) i Austin (1975²) nisu blagonaklono gledali na književne forme i uopće oblike figurativnoga izražavanja, smatrajući ih „parazitskima“, no mišljenja smo da primjena kritičkih i pragmatičkih teorija, pa i teorije govornih činova, može biti uspješno uklopljena u analizu dramskog diskursa bez obzira na neispunjavanje najčešće uvjeta iskrenosti (Searle, 1969). Pitanje iskrenosti da se provede namjera u djelo etičko je, a ne jezično pitanje, a izricanje govornoga čina u fikcionalnom i u nefikcionalnom svijetu nipošto ne pretpostavlja iskrenost govornika, njegovu istinoljubivost i uvjerenost u ono što govori. Dramski je tekst fikcionalan svijet za sebe u kojemu su likovi, kao i u nefikcionalnom svijetu, iskreni i lažljivi, dobri i zli i djeluju i iskrenim i neiskrenim činovima na osobe i društvo koje ih okružuje.

2. Predmet istraživanja

Govorni čin nije izolirana jedinica, već se nalazi unutar konteksta koji obilježavaju izvanjezični faktori. Tumačenje lokalnih pragmatičkih činova (Mey, 2001²) neće ovisiti samo o izrazima koji su upotrijebljeni, već o cijelom sklopu okolnosti koje prate izricanje pojedinoga govornog čina unutar pragmatičkog. U svakome govornom činu postoji želja govornika da postigne nekakav perlokucijski učinak, verbalan ili neverbalan, čak i ako ona nije jasno artikulirana. Slušatelj će također čuti izreku, ona će na njega na neki način utjecati bilo da je prihvati, odbaci ili ignorira, čime će izraziti stav.

Govorni činovi kojima se bavimo u ovome dramskom tekstu iskaz su ponajprije govornikova neodobravanja verbalnih ili neverbalnih postupaka sugovornika, pa nam kao predmet istraživanja može poslužiti funkcionalno-komunikacijsko polje neodobravanja koje se inače sastoji od činova prekoravanja, predbacivanja, ekspresivnog kritiziranja i okrivljavanja (Ivanetić, 1995). Ipak u ovoj drami, što je izuzetno važno za našu analizu, ne radi se toliko o nastojanju jednog govornika da promijeni nešto u tuđem ponašanju, što bi impliciralo postojanje neke smislene strategije i što bi načelno bio osnovni perlokucijski cilj činova neodobravanja koji u sebi onda sadrži i deontičku dimenziju karakterističnu za direktive, koliko o želji za iskazivanjem moći nad naizgled slabijim sugovornicima i nasladi kad takav čin bude uspješan i ostvaren perlokucijski cilj i učinak, odnosno osoba povrijeđena ili ponižena.

Prema Principu uljudnosti činovi neodobravanja po definiciji ugrožavaju slušateljevu pozitivnu sliku o sebi, pa to nećemo posebno isticati u analizi.

Budući da u slučajevima kad govornik inače iskazuje kritiku slušatelja nadajući se da će nešto promijeniti u ponašanju slušatelja i da će svoje ponašanje uskladiti s vrijednostima koje govornik smatra poželjnim i koje nameće, ovakvi činovi često mogu imati elemente zahtjeva, jer govornik pokušava uskladiti svijet prema svojim riječima (*world-to-word fit*, Searle, 1979), ali i asertiva (sa ili bez elemenata epistemičke modalnosti), jer govornik iznosi konstataciju o stanju stvari kako ga on vidi (*word-to-world fit*, Searle, 1979). Asertivi nemaju samo informativnu ulogu, s obzirom na to da govornik ne mora samo tvrditi ili opisivati nego imati i neke druge ciljeve koje želi postići kod slušatelja, tako da taj neizravni aspekt može biti važniji od samoga informiranja koje vidimo na površini. Indirektnost takvih činova ipak ne proizlazi iz formalnih kriterija i nepodudaranja forme i funkcije rečeničnog tipa (hipoteza doslovne snage, *literal force hypothesis*, Levinson, 1983), dakle upotrebe jednog rečeničnog tipa kao indikatora ilokucijske snage za čin za koji takav indikator nije tipičan, nego poznavanja izvanjezičnoga svijeta.

3. Cilj istraživanja

U istraživanju polazimo od već navedene teze kritičke diskurzivne analize da jezik sam po sebi nema moć nego mu je daju korisnici jezika koje okolnosti učine podređenima ili nadređenima u njihovome odnosu sa sugovornicima, stoga nas zanima što likovi supružnika čine svojim govornim činovima. Dramskome tekstu stoga možemo prići kao prikazu nekih društvenih pojava i problema koji su nastali u jeziku i koji se izvode jezikom (Zwagerman, 2010:8). Proučavanjem izreka dvaju glavnih supružnika želimo utvrditi koje postupke i jezična sredstva (jer moć iskazuju i nejezičnim sredstvima) oni koriste u svojim intencionalnim jezičnim igrama kako bi zadobili moć nad svojim suprotstavljenim supružnikom i sukob usmjerili u svoju korist, odnosno kako se moć ostvaruje u jeziku i pokreće radnju. Postavlja se i pitanje kako se ostvaruje Griceov Princip suradnje u situaciji u kojoj sugovornici žele dominirati jedan nad drugim, odnosno je li, u svome nadmetanju, na neki način surađuju.

4. Korpus

Osnovna jedinica analize u dijaloškoj interakciji jest izreka, koja može sadržavati jedan ili više govornih činova, a nalazi se unutar govornoga događaja. U ovome ćemo radu proučiti govorne činove u izrekama kojima dvoje supružnika, George i Martha, iskazuju moć jedan nad drugim.

4.1. O drami

Likovi ove drame¹ iz šezdesetih godina dvadesetog stoljeća obrazovani su članovi srednje klase američkog društva koje cijeni ambicioznost, natjecanje i uspjeh gotovo po svaku cijenu, pa i cijenu vrijeđanja i ponižavanja. George i Martha disfunkcionalan su bračni par koji nije u stanju zajednički stvoriti ništa osim iluzija. George je ovisan o Marthi i njezinom ocu, predsjedniku lokalnog sveučilišta na kojemu je George profesor povijesti. Ono što Marthi smeta kod Georgea jest njegova neuspješna karijera, djelomično autobiografski roman koji je napisao, a nije objavio, njegovo traumatično djetinjstvo, njegova fizička slabost, manjak ambicija i pasivnost, a smeta joj i što on u njezinome životu ne uspijeva zauzeti mjesto njezina oca kao snažna osoba. S druge strane, Martha se cijeloga života bori za ljubav svoga oca koji je zanemaruje, pa nastoji zadobiti njegovu pozornost i odobravanje tako što će Georgea mijenjati prema modelu koji bi njezinome ocu bio prihvatljiv, a što bi bio i njezin uspjeh kao supruge. Radnja se počinje odvijati kada im u kasni posjet nakon zabave na sveučilištu na poziv Marthe dolazi mlađi bračni par: Nick, koji je profesor biologije i supruga Honey. Oni su, kako se drama razvija, publika Georgeu i Marthi koja svjedoči njihovim često neuspješnim govornim činovima iz kojih se stvara još više bijesa ili su instrument kojim izazivaju jedan drugoga. Pored toga, svi likovi stalno piju alkohol koji iz njih izvlači riječi koje trijezni vjerojatno ne bi izgovorili i potiče na postupke koje također ne bi učinili.

Konverzacija Georgea i Marthe sastoji se od jezičnih poigravanja, često vrlo brutalnih, u kojima oboje uživaju na svoj način, Martha u ulozi moćne gospodarice i George u ulozi donekle povučenoga i mirnoga muža koji povremeno uspijeva uzvratiti udarac. Martin je izričaj prostački, glasan, agresivan i sličan izričaju kakav se obično pripisuje muškarcima. Mijenjaju pravila igara, ali oboje ih uspijevaju savladati. Protokom vremena igre su sve oštrije, pa tako George pribjegava i fizičkom nasilju kad drugačije ne može riješiti sukob. Teško je reći koliko se vole ili koliko se mrže jer osjećaji su pomiješani. Noć koju provode s drugim bračnim parom u potpunosti mijenja njihove živote i od početnih igara prolaze proces pročišćavanja od nakupljenog zla, neostvarenih ambicija, neuspjeha i iluzija koje su potkopavale njihov zajednički život. Dotada su njihove uloge bile jasne, no pravila se zbog novih okolnosti mijenjaju i borba za moć/nadmoć postaje ono što u toj noći pokreće supružnike.

¹ Albee, Edward. (1962). *Who's Afraid of Virginia Woolf?*. Harmondsworth, Ringwood: Penguin Books. str. 3–140.

5. Analiza i diskusija

Ova se drama sastoji od niza govornih činova unutar pragmatičkih činova (Mey, 2001²), ali ne uvijek sa sasvim jasnim namjerama i perlokucijskim ciljevima govornika. Naime govornici se ne moraju stalno i u svakome trenutku ponašati kao racionalna bića koja vode suvislu konverzaciju, tim više što svi sudionici drame konzumiraju alkohol koji utječe na njihovo verbalno i neverbalno ponašanje. Ova je drama i o govornim činovima od kojih su mnogi neuspješni. Dijalozi predstavljaju i Albeejev prikaz kakve su jezične mogućnosti i dokle dopire moć koju govornici daju jeziku, dakle odgovara što možemo činiti jezikom, pa tako kroz na trenutke humorističan, ali i razoran govor i razgovor supružnika pokazuje neuspješnost njihove komunikacije (Zwagerman, 2010: 9). Možemo promatrati njihova verbalna poigravanja koja nemaju potencijala da izrastu u veći sukob dok su sami, i kasnije, kad se pojavi drugi bračni par koji domaćinima služi i kao izlika i kao publika za njihov verbalni rat u koji uvlače njih dvoje te razotkrivaju svoje iluzije. U samome početku pratimo Marthine prigovore i Georgeov tihi otpor.

Iako je George nesposoban na svim poljima, kako to smatra i prezentira Martha, njihov je izričaj također neuspješan. Ti činovi, najčešće zapovijedi i pitanja kao direktivi u koje je često ugrađena komponenta moći, ostvaruju perlokucijski učinak tek nakon duljih jezičnih poigravanja. Direktivi koje Martha upućuje Georgeu ugrožavaju njegov negativni obraz budući da ona vrlo izravno nameće izvršenje čina jer ima moć nad njim, ali George joj ipak neće odmah npr. otvoriti vrata kad gosti pozvone. Perlokucijski učinak njezinih direktiva nije uvijek ni željen ni žuran i ta vremenska odgoda ispunjena verbalnim igrama smanjuje uspješnost čina i njenu moć nad Georgeom: 18 – [*The front door-bell chimes.*] (...)

MARTHA [*same*] Go answer the door.

GEORGE [*not moving*]: You answer it.

MARTHA: Get to that door, you.

[*He does not move.*]

I'll fix you, you . . .

GEORGE [*fake-spits*]: ... to you [*Door chime again.*]

MARTHA [*shouting ... to the door*]: C'MON IN! [*To GEORGE, between her teeth*] I said, get over there!

GEORGE [*moves a little towards the door, smiling slightly*]: All right, love ... whatever love wants.

[*Stops.*] Just don't start on the bit, that's all.

Martha još dva puta na različite načine ponavlja svoju zapovijed koju George prema konstitutivnim pravilima može izvršiti, ona izriče nepotpunu prijetnju, George se izruguje (čin koji ne možemo svrstati ni u jednu od pet Searleovih kategorija), no njezin čin ne postiže perlokucijski učinak jer je George odbija odmah poslušati, odnosno postavlja uvjet u obliku direktiva koji ni Marthi ni nama još u ovome trenutku nije jasan.

George također ne odgovara na njezina pitanje istog trena kad ga ona pita za naslov filma:

13 - MARTHA [*pause*] Well, what's the name of the picture?

GEORGE I really don't know, Martha...

MARTHA Well, think!

GEORGE I'm tired, dear ... it's late ... and besides...

MARTHA I don't know what you're so tired about ... you haven't *done* anything all day; you didn't have any classes or anything...

GEORGE Well, I'm tired ... If your father didn't set up these goddamn Saturday night orgies all the time...

MARTHA: Well, that's too bad about you, George

GEORGE [*grumbling*]: Well, that's how-it is, anyway.

MARTHA: You didn't *do* anything; you never *do* anything; you never *mix*. You just sit around and *talk*.

Martha postavlja pitanje, direktiv za koji su ispunjeni svi uvjeti, jer doista želi informaciju od slušatelja. George prepoznaje ilokucijsku snagu i svrhu njezinog čina, no odgovor ne zna, pa je perlokucijski učinak drugačiji od očekivanog. Martha izdaje deontički direktiv poticajnom rečenicom, pa bi očekivani perlokucijski učinak bilo Georgeovo izvršenje zapovijedi, no on asertivom iznosi razlog zbog kojega nije u stanju dati pravi odgovor. Prema teoriji govornih činova, George bi trebao izvršiti zapovijed tako što će misliti i reći naslov filma, no on ponavlja da je umoran, što znači, pod uvjetom da surađuje (mada je upitno kako se to može procijeniti kad on ne može misliti), da govornik misli još ponešto, a to je da ne može razmišljati ako je umoran, što je implikatura. Marthina izreka koja slijedi je asertiv je no ne znamo ispunjava li uvjete. George ne radi ništa, samo govori, a prema Marthinim riječima, ni ne zna ništa, bez obzira na svoje obrazovanje i mjesto sveučilišnog profesora, jer u njihovome odnosu Martha je ta koja određuje koja su znanja vrijedna. Georgeovo nepoznavanje naslova filma dovoljan je povod Marthi za govorni čin kojim prebacuje. Slijedi Georgeova pomirljiva reakcija kojom ne dopušta da se sukob rasplamsa u nešto više i predstavlja asertiv utoliko što on iznosi svoje viđenje stanja stvari i razlog tome stanju, no sljedećim činom George se referira i na prošlost i njime izražava možda kritiku što se nešto uobičajeno

odigrava svake subote, jer da je drugačije, on sad ne bi bio umoran i mogao bi misliti i sjetiti se naziva filma, mada to ne izriče, nego se podrazumijeva, jer Martha ga prekida ili izreka ostaje nedovršena. Izreka bi mogla biti i neizravna kritika kojom George implicira da je krivac Marthin otac, dakle indirektan govorni čin tumačenje kojega proizlazi iz poznavanja izvanjezičnog svijeta. Martha asertivom predbacuje Georgeu na njegovom ponašanju, no je li prikazuje stvarno stanje stvari ne možemo znati. Ovaj je primjer jedan naizgled beznačajan razgovor između supružnika koji je i povod da se predbacivanje podigne na drugu razinu. Predbacivanje kao ilokucijska svrha nema svoju posebnu kategoriju, niti formalni tip rečenice kao indikatora ilokucijske svrhe, no tu svrhu otkrivamo zahvaljujući znanju o svijetu i pravilima konverzacije. Nepoklapanja rečeničnih tipova nema jer i informiranje i predbacivanje mogu se izreći istim rečeničnim tipom, izjavnom rečenicom.

Martha Georgea stalno podsjeća na njegove, kako ona to vidi, neuspjehe i na profesionalnome i na privatnome planu jer smatra da nije iskoristio sve prilike koje su mu se ukazale s obzirom na činjenicu da je oženio kćer predsjednika sveučilišta. On čak i mirno prihvaća njezine tvrdnje i ne suprotstavlja im se, mada je inteligentan i ima razvijene verbalne vještine. Marthini činovi jesu neodobravanje, ali samo do neke točke, jer ona se ne nada promjeni i usklađivanju svojih želja sa svijetom već uživa u verbalnom ratu koji je često sam sebi svrha i u kojemu ona vodi glavnu riječ. Ova se igra odvija nakon što su gosti stigli:

36 - MARTHA: George is not preoccupied with *history*... George is preoccupied with the *History Department*. George is preoccupied with the History Department because...

GEORGE: ... because he is *not* the History Department, but is only *in* the History Department. We know, Martha... we went all through it while you were upstairs... getting up. There's no need to go through it again.

MARTHA: That's right, baby... keep it clean. [*To the others*] George is bogged down in the History Department. He's an old bog in the History Department, that's what, George is. A bog.... A fen... A.G.D. swamp. Ha, ha, ha, HA! A SWAMP! Hey, swamp! Hey SWAMPY!

GEORGE [*with a great effort he controls himself ... then, as if she*

37 - *had said nothing more than 'George, dear' ...*]: Yes, Martha? Can I get you something?

MARTHA [*amused at his game*]: Well ... uh ... sure, you can light my cigarette, if you're of a mind to.

Martha o Georgeu govori asertivima u trećem licu jednine kao da nije prisutan. Takvim jezičnim postupkom Martha, ignorirajući Georgea, a razgovarajući s Nickom i Honey pokazuje da se ne boji izreći što misli o njemu i njegovome zanimanju. Naravno, ne možemo provjeriti istinitost tvrdnji, no George joj se ne suprotstavlja, mada kontrolira svoje reakcije. On ne opovrgava tvrdnje, smatrajući možda da je takav postupak u okolnostima besmislen jer bi samo mogao započeti svađu, dok Martha nastavlja govoriti na isti način. Georgeova reakcija koja uslijedi nakon uvredljivog nadimka koji mu je dodijelila Martha neobična je jer skreće pozornost sa sebe na Marthu i njezinu želju koju ona tek treba osmisliti. Ovakvom reakcijom George odriče važnost Marthinom izrugivanju, dakle krši Griceovu maksimu relevantnosti, čime implicira da njezino predbacivanje nema težinu, iako, prema didaskalijama, on biva povrijeđen. Ovim jezičnim sredstvom George Marthi oduzima moć i ne dopušta joj da likuje, a ona mu odgovara kao da prethodno nije izričala uvrede, ipak svjesna promjene koju George uvodi u njihovu igru.

Prema Marthinome viđenju braka, George je mazohist koji uživa u njezinim vrijeđanjima i ona, koja se, kako kaže, umorila („My arm has gotten tired whipping you“, govori Georgeu kao da ni ona više ne nalazi nasladu u zlostavljanju koje je samo sebi cilj) Georgea tako tretira jer on to može podnijeti zbog svih pogodnosti koje mu je brak s Marthom donio, no George se buni i okreće se Marthi:

92-GEORGE [*barely contained anger now*]: You can sit there in that chair of yours, you can sit there with the gin running out of your mouth, and you can humiliate me, you can tear me apart ... ALL NIGHT ... and that's perfectly all right ... that's O.K...

MARTHA: YOU CAN STAND IT!

GEORGE: I CANNOT STAND IT!

MARTHA: YOU CAN STAND IT! YOU MARRIED ME FOR IT!
[A silence.]

George asertivom konstatira Marthino ponašanje prema njemu i njezine dvostruke standarde jer ona dopušta sebi prigovore, ali ne sviđa joj se Georgeovo prethodno verbalno mučenje Nicka. Martha asertivom iznosi i razlog svoga odnosa prema Georgeu, svojih jezičnih igara, a to jest da je to cijena ili razlog njegovoga braka s njom.

Govorenje i činjenje jasno su odvojeni i, prema Marthinim riječima, George samo govori, a ništa ne postiže. Likovi stalno i otvoreno krše Griceov Princip suradnje i Princip uljudnosti Brown i Levinsona, s tim da iz kršenja ne proizlaze nužno implikature, jer oni u primisli ne skrivaju još neka implicitna značenja, nego izravno onemogućavaju suradnju stalnom svađom,

drugom stranom suradnje. Njihove su jezične igre kooperativne kad održavaju iluziju, a nekooperativne, prema Griceu, kad se svađaju. No oni imaju vlastita konstitutivna pravila u kojima naziremo suradnju i slažu se barem oko toga da će ratovati. Njihovo je nadmetanje svojevrsna suradnja, jezična igra prema pravilima:

95 - MARTHA [*armed again*]: (...) And I'm going to howl it out, and I'm not going to give a damn what I do, and I'm going to make the damned biggest explosion you ever heard.

GEORGE [*very pointedly*]: You try it and I'll beat you at your own game.

MARTHA [*hopefully*]: Is that a threat, George? Hunh?

GEORGE: That's a threat, Martha.

MARTHA [*fake-spits at him*]: You're going to get it, baby.

GEORGE: Be careful, Martha ... I'll rip you to pieces.

MARTHA: You aren't man enough ... you haven't got the guts.

GEORGE: Total war?

96 - MARTHA: Total. [*Silence. They both seem relieved ... elated. NICK re-enters.*]

Martha ovdje prijete hiperboličnim izrazima, no i George uzvraća prijetošću i pokazuje da se više ne boji. Martha čak provjerava metajezičnim direktivom je li se doista radi o prijetošću, što on potvrđuje. Reklo bi se, prema didaskalijama, da želi otvorenu borbu nakon toliko godina braka, želi da se George njoj suprotstavi i pokaže svoju snagu umjesto da se skriva iza verbalnih doskočica, pa ona uzvraća možda obećanjem kao komisivom, ako tumačimo izreku kao čin koji je Georgeu koristan i koji priželjkuje ili mu uzvraća prijetošću koja njemu nanosi štetu. George uspješno najavljuje eliptičnom deklaracijom rat s Marthom. U danim okolnostima, u njihovome malom svijetu on, kao uostalom i Martha, ima pravo i autoritet da proglasi obiteljski rat do iznemoglosti. Deklaracije su u običnome životu rijetkost i traže izvanjezični autoritet osobe koja ih izgovara, no u ovoj drami ipak ih nalazimo.

Bračna nevjera i seksualne aluzije također služe kao sredstvo pokazivanja i stjecanja moći, pa seks nije iskaz privlačnosti ili ljubavi. Martha i neverbalno, dakle svojim postupcima vrijeđa Georgea kad zavodi Nicka, jer George prethodno odbije njezine ljubavne pokušaje. Martha nastoji pokazati svoju seksualnu moć zavodenjem mlađeg muškarca, i nadmoć nad svojim bračnim partnerom, jer može raditi što želi i prkositi mu u vlastitoj kući. George se pak pretvara da mu nije stalo što Martha koketira s Nickom i mijenja pravila igre, što razbjesni Marthu. Time dobiva prednost i moć nad njom:

101 - GEORGE [*chuckles, takes his drink*]: Well, you just hold that thought, Martha. . . hug it close. . . run your hands over it. Me, I'm going to sit down ... if you'll excuse me. . . . I'm going to sit down over there and read a book. [*He moves to a chair facing away from the centre of the room, but not too far from the front door.*]

(...)

MARTHA [*incredulously, to NICK*]: He's going to read a book. . . . The son of a bitch is going to read a book!

NICK [*smiling a little*]: So it would seem. [*Moves to MARTHA, puts his arm around her waist. GEORGE cannot see this, of course.*]

MARTHA [*getting an idea*]: Well, we can amuse ourselves, can't we?

NICK: I imagine so.

MARTHA: We're going to amuse ourselves, George.

GEORGE [*not looking up*]: Unh-hunh. That's nice.

(...)

102 - MARTHA: Why, you miserable.... I'll show *you*.

(...)

103 - GEORGE: I'd rather read, Martha, if you don't mind....

MARTHA [*her anger has her close to tears, her frustration to fury*]: Well, I do mind. Now, you pay attention to me! You come off this kick you're on, or I swear to God I'll do it. I swear to God I'll follow that guy into the kitchen, and then I'll take him upstairs, and . . .

GEORGE [*swinging around to her again ... loud loathing*]: SO WHAT, MARTHA?

MARTHA [*considers him for a moment... then, nodding her head*

104 - *backing off slowly*]: O.K... O.K... You asked for it ... and you're going to get it.

GEORGE [*softly, sadly*]: Lord, Martha, if you want the boy that much ... have him ... but do it honestly, will you? Don't cover it over with all this ... all this ... footwork.

MARTHA [*hopeless*]: I'll make you sorry you made me want to marry you. [*At the hallway*] I'll make you regret the day you ever decided to come to this college. I'll make you sorry you ever let yourself down.

[*She exits. Silence. GEORGE sits still, staring straight ahead. Listening ... but there is no sound. Outwardly calm, he returns to his book, reads a moment, then looks up ... considers...*]

George izriče najprije direktiv kojim Marthu potiče u njezinome nau-
mu, a najavom svoje buduće radnje pokazuje nezainteresiranost za Marthine
pokušaje zavodenja Nicka. Prividna mirnoća i nezainteresiranost, verbalna

i neverbalna, ovdje su taktike kojima George pokazuje da može upravljati njezinim postupcima, pa time Marthino najprije verbalno zavodjenje, a zatim i fizičko gubi na snazi i moći jer joj George svojim ponašanjem onemogućuje likovanje. Ona je ljuta što je George ignorira, pa je i njezino zavodjenje tek čin osvete, a ne istinsko zanimanje za Nicka. U nevjerici konstatira Georgeovu namjeru i ponavlja svoje riječi uz pogrdne izraze, a onda opet najavljuje što će učiniti. Najava, kao i prethodna, još uvijek je *irrealis*. Moć je sada u smirenosti Georgea, a ne u bijesu Marthe i činu koji najavljuje. Iz komisiva, prijatni koje upućuje Georgeu vidljivo je da ona u njegovu ponašanju vidi samo još jednu igru moći kakva njoj ne odgovara. Slobodno seksualno ponašanje nastaje iz njezinog nezadovoljstva privatnim životom, a ne stvarne želje, jer ona se kroz prijatnje opet vraća na temu njihovoga braka.

Ključni motiv drame jest njihov „sin“. George na početku drame upozorava Marthu da pred gostima ne spominje njihovoga sina. „Sin“ je, kako doznajemo na kraju drame, njihova zajednička iluzija, nešto što su zajednički izgradili, samo mislju i jezikom, i u što su uložili mnogo truda, budući da nisu imali djece. Izmišljeni sin daje smisao njihovome braku i njihovoj bračnoj komunikaciji, a pruža bijeg od nepodnošljive stvarnosti.² Opisi njihovog navodnog života sa „sinom“ sadrže brojne detalje prema kojima se vidi da su u protekle dvadeset i tri godine braka dijelili duboku povezanost tkajući svoju fantaziju. Kroz „sina“ projiciraju neke svoje neispunjene želje i daju mu neke svoje fizičke karakteristike. U sukobu „sin“ im posluži kao oružje za međusobno predbacivanje.

Njihov dogovor je bio da „sin“ ostaje njihova privatna fantazija o kojoj nikada neće razgovarati pred drugim ljudima. Martha krši taj dogovor spomenuvši sina pred Honey ohrabrena alkoholom, vjerojatno kako bi pokazala

² Sam naslov drame u sebi nosi jezičnu igru koju autor Edward Albee objašnjava u jednome intervjuu: „There was a saloon—it's changed its name now—on Tenth Street, between Greenwich Avenue and Waverly Place, that was called something at one time, now called something else, and they had a big mirror on the downstairs bar in this saloon where people used to scrawl graffiti. At one point back in about 1953 . . . 1954, I think it was—long before any of us started doing much of anything—I was in there having a beer one night, and I saw “Who's Afraid of Virginia Woolf?” scrawled in soap, I suppose, on this mirror. When I started to write the play it cropped up in my mind again. And of course, who's afraid of Virginia Woolf means who's afraid of the big *bad* wolf . . . who's afraid of living life without false illusions. And it did strike me as being a rather typical university, intellectual joke.” <http://www.theparisreview.org/interviews/4350/the-art-of-theater-no-4-edward-albee> (pristupila 18. 06. 2012.)

svoju moć da čini što i kako joj drago. Sljedeći je pragmatički čin prekretnica u razgovoru jer George tad saznaje da je Martha prekršila njihov dogovor, pa započinje svoju posljednju verbalnu igru „bringing up baby“ (što je ujedno i jezična dvosmislenost jer znači i odgojiti dijete i spomenuti dijete kao temu razgovora, a gosti te dvosmislenosti postaju svjesni tek na kraju drame):

47 - HONEY: When is ... where is your son ... coming home? [*Giggles.*]

GEORGE: Ohhhh. [*Too formal*] Martha? When is our son coming home?

MARTHA: Never mind.

GEORGE: No, no ... I want to know ... you brought it out into the open. When is he coming home, Martha?

MARTHA: I said never mind. I'm sorry I brought it up.

GEORGE: Him up ... not it. You brought *him* up. Well, more or less. When's the little bugger going to appear, hunh? I mean isn't tomorrow meant to be his birthday, or something?

MARTHA: I don't want to talk about it!

GEORGE [*falsely innocent*]: But Martha ...

MARTHA: I DON'T WANT TO TALK ABOUT IT!

GEORGE: I'll bet you don't. [*To HONEY and NICK*] Martha does not want to talk about it ... him. Martha is sorry she brought it up ... him.

Honey upućuje bračnom paru direktiv - pitanje kojim traži informaciju. George ne zna (ili se pretvara da ne zna) i isto pitanje upućuje Marthi mijenjajući ton svoga izričaja, na što Martha ne daje informaciju, mada shvaća ilokucijsku snagu i svrhu toga čina. George insistira na odgovoru i upućuje joj asertiv kojim priopćava da zna da je ona prekršila dogovor i konačno pitanje - direktiv kojim traži informaciju. Martha opet izbjegava dati izravnu informaciju te ekspresivom za koji su ispunjeni svi uvjeti izražava žaljenje zbog prošloga čina kad je spomenula sina. George se zatim poigrava višeznačnošću glagola „bring up“, implicirajući da Martha nije mnogo sudjelovala u odgoju djeteta, a zatim ponavlja svoje pitanje s tim da „son“ zamjenjuje pejorativnim „bugger“. Martha odbija odgovoriti (čin kojim se odbija izvršenje direktiva možda možemo svrstati u direktive budući da se njime izražava želja, u ovome slučaju da ne govori o sinu) te nakon još jednog Georgeovog pokušaja Martha ponavlja svoju izreku povišenim glasom. George ju je uspio razjariti naizgled sasvim običnim pitanjem i Martha ovdje po prvi put gubi kontrolu nad odabirom teme i tijekom razgovora. Prema Austinu i Searleu iza ovakvoga običnog pitanja trebao je slijediti informativan odgovor, no ovdje to nije slučaj, a odgovor nije indirektan na način da sadrži značenje poznato govorniku koje slušatelj mora odgonetnuti. Perlokucijski je čin očito imao učinak na slušatelja koji nam je u ovom trenutku nejasan i koji tek možemo naslućivati; ne znamo

još što je u tom pitanju tako strašno da potiče Marthu na bijes. Georgeova izreka potvrđuje da mu je jasno zašto Martha ne želi odgovoriti, no ne možemo reći da je to asertiv kojim prezentira stanje stvari, jer nije ispunjen pripremni uvjet po kojemu slušatelj ne zna unaprijed što govori govornik. George se služi postupkom Marthe pa o njoj govori u trećem licu kao da nije prisutna.

Martha često izaziva Georgea do krajnjih granica njegove izdržljivosti tako da on prijeti da će poduzeti nešto što uključuje fizičko nasilje, a koje je ponekad uključeno u njihove igre:

55 - GEORGE: Now, you've already sprung a leak about you-know-what...

MARTHA [*a duck*]: What? What?

GEORGE: . . . about the apple of our eye . . . the sprout . . . the little bugger. . . [*Spits it out*] . . . our son . . . and if you start on this other business, I warn you, Martha, it's going to make me angry.

MARTHA [*laughing at him*]: Oh, it is, is it?

GEORGE: I warn you.

MARTHA [*incredulous*]: You *what*?

GEORGE [*very quietly*]: I warn you.

NICK: Do you really think we have to go through ... ?

MARTHA: I stand warned! [*Pause... then, to HONEY and NICK*] So, anyway, I married the S.O.B., and I had it all planned out. . . . He was the groom . . . he was going to be groomed. He'd take over some day ... first, he'd take over the History Department, and then, when Daddy retired, he'd take over the college ... you know? That's the way it was supposed to be.

56 – [*To GEORGE, who is at the portable bar with his back to her*] You getting angry, baby? Hunh? [*Now back*] That's the way it was *supposed* to be. Very simple. And Daddy seemed to think it was a pretty good idea, too. For a while. Until he watched for a couple of years! [*To GEORGE again*] You getting angrier? [*Now back*] Until he watched for a couple of years and started thinking maybe it wasn't such a good idea after all ... that maybe Georgie-boy didn't have the *stuff*... that he didn't have it in him!

GEORGE [*still with his back to them all*]: Stop it, Martha.

MARTHA [*viciously triumphant*]: The hell I will! You see, George didn't have much ... push ... he wasn't particularly aggressive. In fact he was sort of a ... [*Spits the word at GEORGE'S back*] ... a FLOP! A great ... big ... fat ... FLOP! . [*CRASH! Immediately after FLOP! GEORGE breaks a bottle against the portable bar and stands there, still with his back to them all, holding the remains of the bottle by the neck. There is a silence, with everyone frozen. Then. . .*]

GEORGE [*almost crying*]: I said stop, Martha.

MARTHA [*after considering what course to take*]: I hope that was an empty bottle, George. You don't want to waste good liquor ... not on your salary.

[*GEORGE drops the broken bottle on the floor, not moving.*]

Not on an Associate Professor's salary. [*To NICK and HONEY*] I mean, he'd be ... no good ... at trustees' dinners, fund raising. He didn't have any ... personality, you know what I mean? Which was disappointing to Daddy, as you can imagine. So, here I am, stuck with this flop....

GEORGE [*turning around*]: ... don't go on, Martha ...

MARTHA: ... this BOG in the History Department... .

GEORGE: ... don't, Martha, don't ...

Martha počinje gostima prepričavati kako je počeo njezin brak, no George je prekida asertivom u kojemu ne spominje sinovo ime već razne izraze od milja. George sluti kamo njezine izreke vode, pa joj ili daje savjet, upozorava ili joj možda prijeti ('...and if you start...'). Upozorenjem potiče se slušatelja na (ne)činjenje, pa bi se mogli svrstati u skupinu direktiva. George dakle upozorava Marthu, ali i prijeti da će se naljutiti i reklo bi se da je njegov eksplicitni performativ uspješan i da je Martha shvatila ilokucijsku snagu, što vidimo iz njezine sljedeće izreke koja predstavlja *uptake* u austinovskom smislu. No Martha nastavlja govoriti drugome bračnom paru o Georgeovim profesionalnim i privatnim neuspjesima u trećem licu kao da on nije prisutan, čime ujedno pokazuje da je George neuspješan i u govorenju, odnosno postizanju željenoga perlokucijskog učinka, a govorenje je jedino što on, prema njezinim riječima, zna. Iako je upozorenje, odnosno prijetnja čin pokazivanja i nametanja moći, George takvu moć nad Marthom u tom trenutku nema. Martha pokazuje moć i time što govori o čemu ona želi i kako želi, dakle opet razgovor kontrolira i usmjerava prema svome nahodanju. Svojim činovima izražava u prvom redu prkos. Asertivi kojima naizgled informira drugi bračni par i iznosi događaje iz prošlosti uvrede su usmjerene prvenstveno Georgeu. Kroz dramu se stalno provlači lik Marthinog oca navodno razočaranog Georgeom, pa je zato razočarana i Martha koja i u zrelih godinama nastoji zadržati očevu naklonost i odobravanje za svoje postupke i svoj brak te prezire Georgea jer joj ne udovoljava u pravoj mjeri i ne ostvaruje njezine ambicije. Pitanjem, direktivom dva puta upućenim Georgeu ona pokazuje da je svjesna koliko Georgea vrijeđa njezin govor, da se nasladi što njegova upozorenja nisu bila uspješna i što ima moć da odbije poslušati. Pitanjem pored toga traži potvrdu da je njezin čin uspješan, dakle da njezin asertiv ima željen perlokucijski učinak na Georgea, a to je bijes. Međutim, on ne uspijeva verbalno izraziti svoj bijes prema Marthi. Dakle nakon fizičke reakcije slijedi njegov molećiv direktiv, no to Marthu ne sprečava u njezinom vrijeđanju. Dapače, ona mu se

izravno obraća podsjećajući ga na njegovu profesionalnu stagnaciju. Njezina sarkastična primjedba o slaboj profesorskoj plaći dodatno ponižava Georgea, umanjuje snagu njegovog bijesa, a ujedno pokazuje nadmoć.

Na kraju drame slijedi kazna za Marthu. Naime, Martha je njihovu zajedničku bračnu tajnu izložila gostima i prekršila konstitutivna pravila njihove igre, za što mora platiti. George zato pred gostima razotkriva njihov život sa „sinom“ kao izmišljotinu i kažnjava Marthu tako što će „sina“ „ubiti“. „Sin“, koji inače nema imena, godinama je stvaran i izgrađivan riječima, a sad je jednom deklaracijom izbrisan Georgeovom voljom. Iako se do neke mjere sveti i želi povrijediti Marthu, George shvaća da više ne mogu zajedno živjeti na iluzijama i da mora Marthu uvesti u realnost (Zwagerman 2010:122). On pokazuje svoju moć i od donekle submisivne osobe, vrlo vjerojatno svojim svjesnim izborom, postaje osoba koja odlučuje i o svojoj sudbini i sudbini svoga braka. Kraj drame daje nadu da su se supružnici oslobodili balasta prošlosti i svojih iluzija egzorcističkim činom istjerivanja zla i da mogu početi život na zdravijim osnovama:

135 - GEORGE: Martha ... [*Long pause*] ... our son is ... dead. [*Silence.*]
He was ... killed ... late in the afternoon ... [*Silence.*] [*A tiny chuckle*] on a country road, with his learner's permit in his pocket, he swerved, to avoid a porcupine, and drove straight into a ...

MARTHA [*rigid fury*]: YOU ... CAN'T ... DO ... THAT!

GEORGE: ... large tree.

MARTHA: YOU CANNOT DO THAT!

(...)

MARTHA [*quivering with rage and loss*]: NO! NO! YOU CANNOT DO THAT! YOU CAN'T DECIDE THAT FOR YOURSELF! I WILL NOT LET YOU DO THAT!

GEORGE: We'll have to leave around noon, I suppose ...

MARTHA: I WILL NOT LET YOU DECIDE THESE THINGS!

GEORGE: ... because there are matters of identification, naturally, and arrangements to be made....

MARTHA [*leaping at GEORGE, but ineffectual*]: YOU CAN'T DO THIS! [*NICK rises, grabs hold of MARTHA, pins her arms behind her back.*] I WON'T LET YOU DO THIS, GET YOUR HANDS OFF ME!

GEORGE [*as NICK holds on; right in MARTHA'S face*]: You don't seem to understand, Martha; I haven't done

136 - anything. Now, pull yourself together. Our son is DEAD! Can you get that into your head? MARTHA: YOU CAN'T DECIDE THESE THINGS.

(...)

NICK [*leaning over her; tenderly*]: He hasn't decided anything, lady. It's not his doing. He doesn't have the power...

GEORGE: That's right, Martha; I'm not a God. I don't have the power over life and death, do I? MARTHA: YOU CAN'T KILL HIM! YOU CAN'T HAVE HIM DIE!

(...)

137 - MARTHA [*to GEORGE, coldly*]: You're not going to get away with this.

GEORGE [*with disgust*]: YOU KNOW THE RULES, MARTHA! FOR CHRIST'S SAKE, YOU KNOW THE RULES!

MARTHA: NO!

(...)

NICK [*violently*]: JESUS CHRIST I THINK I UNDERSTAND THIS!

MARTHA [*great sadness and loss*]: You have no right ... you have no right at all....

GEORGE [*tenderly*]: I have the right, Martha. We never

138 - spoke of it; that's all. I could kill him any time I wanted to.

MARTHA: But why? Why?

GEORGE: You broke our rule, baby. You mentioned him ... you mentioned him to someone else. MARTHA [*tearfully*]: I did *not*. I never did.

GEORGE: Yes, you did.

MARTHA: Who? WHO?!

HONEY [*crying*]: To me. You mentioned him to me.

George deklaracijom objavljuje da je sin mrtav, kao što bio objavio i rat, i opet u njihovom svijetu u kojem njih dvoje sastavljaju pravila takav čin može biti uspješan jer oboje imaju pravo da samim izricanjem sruše iluziju. Martha Georgeu odriče pravo da sam odluči o „smrti“ „sina“, zabranjuje direktivama ili pak obećava komisivima da neće dopustiti takav kraj. Njezine se izreke ponavljaju, dok George asertivima konstatira nove okolnosti i što sve moraju učiniti. Uvjeti prikladnosti za ove asertive, sada znamo, ne mogu biti ispunjeni, jer informacije nisu istinite, George u njih ne može ni vjerovati jer ih sam izmišlja dok Martha bjesni, no ona ne prima informacije iz asertiva već se zadržava na propozicijskom sadržaju deklaracije. Nick, naravno, još ne razumije igru i pokušava Marthu svojim asertivom utješiti. Odlomak pokazuje da je njihova konverzacija i taktičko nadmudrivanje. Ova igra, kao i njihov brak počivaju na konstitutivnim pravilima i tko ih prekrši, snosi posljedice, kako Marthu podsjeća George ne osvrćući se na njezine prijetnje, dakle radi se o asertivu sadržaj kojega je Marthi poznat, no u svome pijanstvu i pokazivanju moći na njega je zaboravila, kao što je zaboravila i kome je spomenula „sina“. U ovome slučaju George je taj koji je imao pravo deklarirati „smrt“ „sina“.

Nick tek sad shvaća razmjere njihovih iluzija. Georgeovom deklaracijom nije se promijenilo ništa u fizičkome svijetu, kako se to često događa kod deklaracija Searlea ili performativa Austina, ali njihovom se svijetu iluzija dogodio rasap.

Na kraju iz ove analize možemo izdvojiti postupke kojima govornici uspostavljaju i zadržavaju moć jedni nad drugima igrajući svoje jezične igre. Martha je ta koja najčešće koristi ponavljanje riječi uz vikanje kako bi ostvarila cilj, odabire teme i vodi razgovor, skreće s teme, što čini i George, iznosi privatne detalje kojima kompromitira Georgea, spominje tuđe uspjehe kako bi kod Georgea stvorila zavist, dok George ne ispunjava smjesta njezine želje te hini nezainteresiranost i smirenost. Ovi se postupci ostvaruju raznim jezičnim sredstvima, u prvome redu govornim činovima i to direktivima kojima se izravno nameće moć, asertivima sadržaj kojih može biti kompromitirajući, deklaracijama, ali i govornim činovima prijetnje, predbacivanja, otvorenog kritiziranja i konačno vrijeđanja perlokucijski cilj kojih nije promjena ponašanja Georgea nego naslada. Činovi su praćeni promjenama u prozodijskim, paraverbalnim i neverbalnim sredstvima. U tekstu također nalazimo implikature koje proizlaze iz kršenja neke od maksima Principa suradnje, hiperbolične i metaforičke izraze koji upotpunjuju Marthina pretjerivanja, ali i ignoriranje bilo sadržaja izrečenog, bilo osobe, najčešće upotrebom 3. lica jednine kao da osoba nije prisutna. Moć se ostvaruje i uz pomoć leksika, pa tako i George i Martha nadijevaju drugim ljudima pogrдна imena („house-boy”, „stud”) ili se navodno ne mogu sjetiti imena, pa čujemo „what’s-their-name”, ili pak jedan drugoga nazivaju kojekako, npr. George Marthu naziva „child mentioner”. Posebno mjesto zauzima ponavljanje hipokoristika Daddy – otac ima moć nad Marthom, a ponavljanjem ona podsjeća Georgea kome može zahvaliti na zaposlenju, pa ona ima moć nad njim. Martha koristi razna pogrдна imena kako bi uvrijedila Georgea ili mu se izrugivala– „flop”, „bog”, „swampy”, „paunchy”, „simp”, „coward”, „son-of-a-bitch”, „Georgie-porgie”, „Georgie-boy”. Svim ovim postupcima moći krši se Princip uljudnosti.

6. Zaključak

Jezik u ovoj drami jest djelovanje i sredstvo kojim govornici utječu jedan na drugoga i izazivaju promjene. Svi su sudionici uvučeni u jezične igre kojima varaju, izvrću ali i otkrivaju istinu, kojima su gradili paralelan svijet iluzija. Kako bi učvrstili svoj svijet, igraju se jezikom. U drami je malo „fizičkog” događanja i gotovo se čitava radnja odvija kroz govor. Glavni supružnici pokazuju svoje jezične vještine i iskazuju svoje stavove, ponavljaju svoje već uvježbane svađe, nadmudruju se, često iz dokoličarskih

razloga, i izriču vrlo uvredljive izraze kojima ne štede jedan drugoga, ali iz sukoba se ne rađa nikakav pomak i promjena, već su zatvoreni u svom verbalno konstruiranom svijetu sve dok ne stigne drugi par. Oboje uživaju u svojim uzajamnim okrutnim napadima, ali i u napadima na svoje goste koji se ne snalaze najbolje u takvoj vrsti zabave, barem ne u početku. I George i Martha imaju moć određivati razvoj situacije, a ostali su samo statisti. Ipak, između njih postoji neravnopravan odnos dominacije jer George mora biti zahvalan Marthi i njezinome ocu na pruženim prilikama u profesionalnome razvoju i to Marthi daje moć. Kako se drama razvija, George stječe prednost jer Martha je prekršila dogovor. Iako su svoje godine bračnoga života provodili u igrama koje uključuju verbalna poniženja u kojima Martha nadmoćno pobjeđuje, tek pred ovom publikom u potpunosti se razotkrivaju i kroz katarzični proces doživljavaju promjenu. Po prvi puta njihove jezične igre nisu puko nadmudrivanje, nisu, Austinovim riječima, *misfires*, nego se njima dostiže nekakav perlokucijski cilj, željen ili ne.

Martha ne zazire od izričaja kakav se češće pripisuje muškarcima, grubog, uvredljivog, agresivnog, sa seksualnim aluzijama, ali i otvorenim pozivima. Ona ostvaruje ravnopravnost u govoru, ali i grubostima daleko nadmašuje Georgea. Njezine su verbalne doskočice često proizvod nezadovoljstva brakom, a humor glasan i priprost. No ona je i obrazovana žena koja ne voli da je George ispravlja. Njihove se jezične igre ponavljaju i oni izriču izraze koje, ako su neuspješni, ponavljaju glasnije dajući im snagu zbog koje će se ostvariti ono što su izrekli.

Cijela je radnja borba između njihovih volja i želja, a komunikacija je iskaz dominacije, a ne suradnje. Moć se iskazuje ponajprije sljedećim direktivnim postupcima: Martha je lik koji vodi i usmjerava radnju, ona poziva drugi bračni par u posjet, ona bira teme razgovora i ona je ta koja započinje verbalne napade. Nalazimo također govorne činove prijetnje i zabrane, a moć se ostvaruje i prozodijskim sredstvima, leksikom, implikaturama te retoričkim figurama. George na te postupke odgovara najprije suzdržano, kao da želi zadržati barem privid uljudnosti pred gostima, unatoč verbalnim predbacivanjima i poniženjima a zatim i Marthinom koketiranju s Nickom i pokušaju bračne prijave, da bi pred kraj drame postao bespoštedan u svojoj moći i porazio Marthu deklaracijom da je njihov „sin“ mrtav. Možemo reći da je George gubio mnoge bitke tijekom braka s Marthom, ali dobio je rat na kraju drame. Ona je svojim postupcima postigla promjenu u Georgeovom ponašanju i on u njezinom, dakle ostvario je perlokucijski učinak, no pitanje je da li je tako zamišljen i željen. George se na početku drame u odnosu na Marthu predstavlja kao tih i suzdržan, naizgled plašljiv profesor, osoba koja želi zadržati neke norme uljudnosti, no evoluirao i transformirao se u moćnog igrača koji Marthu

porazi njezinim oružjem, jezikom, ljutog suparnika njezinoj agresivnosti koja se utišava na kraju drame, no na kraju se ispostavlja da upravo ona, koja je najviše uživala u moći, postaje nemoćna i pretvara se gotovo u dijete koje traži utjehu u Georgeovom zagrljaju. Likovi na kraju nisu ono što su bili na početku: Martha, koja svoju inteligenciju skriva iza vulgarnog ponašanja, otkriva se kao ranjiva osoba, a George, pasivan i relativno tih, izlazi iz bitke snažan. Dok na početku komuniciraju samo uvredama, na kraju se smiruju i razumiju. I njihov se brak mijenja jer odsad će počivati na drugačijim osnovama. Na samom kraju drame George i Martha jedva da i govore, tek kratkim riječima pokazuju svoju nesigurnost i strah od nove životne etape bez iluzija.

Nemogućnost produktivnog dijaloga opire se i Principu suradnje Gricea i Principu uljudnosti Brown i Levinsona, a i sistematizaciji govornih činova Austina i Searlea koji očito na umu nisu imali ovakve situacije i sudionike, no možemo reći da su se riječima postigle promjene, ne nužno performativima, odnosno da „how to do things with words“ ima smisla jer na riječima i od riječi bio je sazdan i zatim srušen čitav njihov svijet.

Literatura

- Albee, Edward. (1962). *Who's Afraid of Virginia Woolf?*. Harmondsworth, Ringwood: Penguin Books. str. 3–140.
- Austin, John L. (1975²). *How to Do Things With Words*. Marina Sbisà i J. O. Urmson (ur.). Oxford: Oxford University Press.
- Bollobás, Enikő (2010). *They Aren't, Until I Call Them: Performing the Subject in American Literature*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.
- Bourdieu, Pierre. (1991). *Language and symbolic power*. Cambridge: Harvard University Press. /prev. s francuskoga Gino Raymond i Matthew Adamson/.
- Brown, Penelope, Steven C. Levinson. (1987²) *Politeness: some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grice, Herbert Paul. (1989). *Studies in the Way of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Herman, Vimala. (1995). *Dramatic Discourse: Dialogue as Interaction in Plays*, London, New York: Routledge.
- Ivanetić, Nada. (1995). *Govorni činovi*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Levinson, Stephen C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: CUP.
- Mey, Jacob L. (2001²) *Pragmatics*. Malden and Oxford: Blackwell Publishers.
- Searle, John R. (1969). *Speech Acts*. Cambridge: CUP.
- Searle, John R. (1979). *Expression and meaning*. Cambridge: CUP.

- Van Dijk, Teun A. (1997). *Discourse as Interaction in Society*. U: Teun van Dijk (ur.). *Discourse as Social Interaction, volume 2*. London: Sage Publications Ltd., str. 1-37.
- Van Dijk, Teun A. (2008). *Discourse and Power*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Weiss, Gilbert, Ruth Wodak. (2003). Introduction: Theory, Interdisciplinarity and Critical Discourse Analysis. U: Gilbert Weiss i Ruth Wodak (ur.). *Critical Discourse Analysis. Theory and Interdisciplinarity*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, str. 1–32.
- Wittgenstein, Ludwig. (1980²). *Filosofska istraživanja*. Beograd: Nolit. / prevela s njemačkoga Ksenija Maricki-Gadžanski/.
- Wodak, Ruth (2001). What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments. U: Ruth Wodak i Michael Meyer. (ur.) *Methods of Critical Discourse Analysis*. London-Thousand Oaks-New Delhi: Sage Publications Ltd. str. 1–13.
- Zwagerman, Sean. (2010). *Wit's end: women's humor as rhetorical and performative strategy*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

Daniela MATIĆ

POWER THROUGH LANGUAGE PLAYS IN *WHO'S AFRAID OF VIRGINIA WOOLF* BY EDWARD ALBEE

The author of this paper analyzes the discourse of power in the play, using the critical discourse analysis view that language itself has no power, and that the power comes from language users who are, depending on the circumstances, subordinates or superiors in the relations with their counterparts. The analysis includes the pragmatic theories such as the theory of speech acts by J. A. Austin and J. R. Searle, the cooperative principle and the theory of implicature by H. P. Grice, and the politeness theory by P. Brown and S. Levinson, which inevitably include the speech event attended by the speaker and the listener in the given speech act circumstances. Analyzing the utterances of two spouses, main characters in the play, we wanted to determine the practices and linguistic tools that they used in order to gain power over their opposing spouse, i.e. how the power is shown in discourse and how the action is directed towards a perlocutionary goal, desired or not.

Key words: *discourse of power, drama text, critical discourse analysis, speech acts*

UDK 821.163.4(091)Petrović Njegoš Petar II
Pregledni rad

Danilo RADOJEVIĆ (Podgorica)
Dukljanska akademija nauka i umjetnosti

OSVRT NA NJEGOŠEVO DJELO U KONTEKSTU VLADAVINE OSMANLIJA

Njegoš kao državnik, političar i diplomata iskazivao je stavove prema aktuelnom položaju balkanskih naroda pod turskom vladavinom. Osim u diplomatskoj i drugoj prepisci, te svoje poglede transponovao je u pjesničkim djelima. Njegoševi stavovi prema turskoj vlasti često nijesu objektivno analizirani u obimnoj literaturi o tome velikom crnogorskom stvaraoču, već su uopštavani i uzimani kao njegov (isključivi) odnos prema islamskoj religiji. Njegoševoj osudi metoda otomanske vlasti, kada je ona koristila religiju kao podsticaj i oslonac za invazione i osvetničke pohode, davano je značenje antagonizma prema islamskoj religiji. Nužno je naglasiti tu distinkciju koja je prisutna u Njegoševu pjesničkom oblikovanju tadašnjih aktuelnih balkanskih problema. Posebno je potrebno istaći razlike u Njegoševim odnosima prema tome pitanju, tj. njegov razvojni put od stavova koji su bili usmjereni kao neposredni podsticaji balkanskim narodima na oslobodilačku borbu – do onih njegovih misaono-filozofskih sažetaka o konfliktima u prirodi i društvenijem odnosima.

Ključne riječi: *Njegoš, islam, otpor okupaciji i nadreligijski Njegoševi pogledi, zloupotreba Njegoševog djela za velikodržavne (velikosrpske) ciljeve*

Petar II Petrović Njegoš, mitropolit i državnik, najznačajniji je crnogorski pjesnik. Njegova glavna djela, *Luča mikrokozma*, *Gorski vijenac* i *Šćepan Mali*, stoljeće i po predmet su istraživanja i komentarisanja više slavenskih i drugih književnih kritičara i historičara. Dva djela, *Gorski vijenac* i *Luča mikrokozma*, posebno su izazivala interes kritike i više puta su prevedena na strane jezike.

Njegoš je djelovao u prvoj polovini 19. stoljeća kad je mapa evropskih država bila daleko drukčija nego danas. On je bio uporni i otvoreni borac protivu turske okupacije balkanskih zemalja, što potvrđuje njegova sačuvana diplomatska i druga obimna prepiska; sadržajno-tematski njegova pjesnička djela ispunjena su pomenutim problemima.

Trajnu poetsku vrijednost Njegoš je postigao u onim segmentima svoga literarnog djela u kojima traga za korijenima i uzrocima zala na Zemlji. Razmatrajući ljudski usud, prilazio je čovjeku sa moralnoga aspekta, čime je odbacio stav po kome je vjerska pripadnost bitno mjerilo za ocjenjivanje životnog puta pojedinca: „laktom vjere glupost čojka mjeri“.

Smatrao je da svaka religija treba da ostane čista jer su čovjekova djela vremena: „sve oltare (...), trone i kumire / u prah razvija vrijeme rukom groznom“.¹ Otuda izlazi pjesnikova vjerska tolerancija koju je iskazao u stihovima: „Čist put osta sili vjerovanja (...) / svak uz svoju neka leti zraku; / prostora je dosta k žrtveniku, / svi uz jednu - ne biva tjeskote“.² Njegoš tom porukom želi osloboditi vjernike ošućanja vjerske tjeskobe i konfliktnoga agona, pa kaže da se svak može molitvama uspinjati do božanskoga trona, te da to može činiti i uz jednu zraku (preko iste vjere).

Nerazumijevanje ovoga višeg misaonog sloja Njegoševih vjersko-moralnih poruka prisutno je u kritici o njegovu djelu, što je otvaralo put onima koji su te poruke pretvarali u pozive na vjerska sukobljavanja. Za takve svrhe najviše je korišćen osnovni motiv *Gorskog vijenca* – „istraga poturica“. U vremenu kad je napisano to djelo (1846) crnogorski narod nalazio se u stanju kontinuirane borbe za očuvanje slobodne egzistencije pa je prevjeravanje značilo izdaju narodnih interesa; primanje islama donosilo je privikavanje na prisustvo okupatora na crnogorskome tlu, tj. imalo je karakter „zatupljivanja oštrice borbenosti, razblaživanja konfrontacije“.³

Neki komentatori toga Njegoševa djela pokušavali su odgovoriti na pitanje da li se stvarno dogodila pomenuta „istraga“. Tzv. „Zapis o istrazi“ pripisuje vladici Danilu, crnogorskome vladaru s kraja 17. vijeka, da je bio njen pokretač. Navodno, on je autor toga „zapisa“ u kome poziva na obračun sa prevjerenicima, čime je trebalo naknadno istorijski potvrditi Njegoševu poetsku fantaziju. Međutim, utvrđeno je da tekst nije pisan Danilovom rukom. Do toga zaključka došao je istoričar Ilarion Ruvarac, a istragu je vezao za ustanak iz 1687. godine, koji je podignut pod vodstvom vladike Visariona Borilovića. Istoričar Risto Dragičević konstatovao je da je, krajem 17. stoljeća, svuda oko Crne Gore vršeno „masovno prelaženje u islam“, što je bilo uslovljeno „teškim pritiskom turskih vlasti“.

¹ Misao, knj. II, 163.

² *Op. cit.*, knj. II, 176.

³ D. Radojević, predgovor *GV*, Zagreb 1981, 9.

Porta nije napuštala stav da je Crna Gora njena pokrajina, pa su otuda slijedile kaznene ekspedicije i trajni pritisci da bi bila ubijena volja za otporom. S druge strane, borba protivu tzv. poturica „nije bio akt koji se dogodio jednog dana. Njegoš je morao, da bi doveo do dramskog naboja i konflikta dvije etike, dva pogleda na svijet – nosioce borbe za nacionalnu slobodu i predstavnike brutalne agresije, – sliti sudare u jednu tačku, i u određeno vrijeme“.⁴ U djelu *Gorski vijenac* pjesnik je želio dati primjer drugim balkanskim narodima, da se ugledaju na crnogorsku borbenu etiku, da moraju odlično odbačiti kompromise i prekinuti sa svikavanjem na potčinjenost.

U Njegoševo vrijeme, kad je Otomanska Imperija još držala veliki dio Balkana, evropske kolonijalne sile bile su na vrhuncu ostvarivanja svojih osvajačkih apetita i nijesu mogle imati razumijevanja za pozive u pomoć u borbi za oslobođenje. Neke od njih bile su protivu toga da Turska i dalje drži teritorije koje je zauzela u periodu feudalne invazije, ali samo u toliko koliko su same htjele da zamijene tursku vlast. S druge strane, koliko je crnogorski borbeni glas bio usamljen, svjedoči Njegoš u pismu ruskom ministru spoljnih poslova Neseljrodeu (1844) da su Albanci i Bošnjaci, kao Portini privrženici, „od davnina zakleti crnogorski neprijatelji, i kad im pođe za rukom da nam što urade, oni tada nad nama izlivaju svu gnusobu svoje nečovječnosti“.⁵

Poznata je Njegoševa osuda toga evropskog hladnog pogleda na zbivanja u Turskoj. Samo su istaknuti pojedinci dizali glas, kao što je učinio škotski pjesnik Lord Bajron koji je iskazivao simpatije prema helenskome ustanku, osuđujući osvajačke ratove. Ti pogledi odveli su Bajrona u Grčku da bi pomogao ustanicima; taj gest je u skladu s njegovim shvatanjem uloge literature kao kritike nehumanih odnosa. Bajron je u Grčkoj ubrzo i imro (1824). I naš pjesnik Njegoš bio je, kako je sam zapisao, protivnik tiranije i ljubitelj „blagorazumne slobode“, bio je pjesnik oslobodilačkih i humanih ideja, kao i lord Bajron; jednako su osuđivali nasilje nad malim narodima.

Njegoševa poezija sadrži energiju koja pokreće na otpor onima koji ukidaju slobodu. U drami *Šćepan Mali* jedan od glavnih likova, iguman Teodosije Mrkojević, objašnjava ruskom izaslaniku knezu Dolgorukovu, da su Turci „posrnuli“ pred jakim evropskim državama, ali za Crnogorce oni su i dalje krupan protivnik: „Mi smo šaka malena naroda, / bogu hvala opita slobodom“.

Odnos Porte prema katoličkoj crkvi, sudioniku otpora daljem širenju Otomanske Imperije na evropskome tlu, ispoljio se i na Dukljansko-barsku nadbiskupiju. Porta je produžila procese potiskivanja katoličke konfesije, koji su bili započeti i trajali u vrijeme 170-godišnjeg raškog pošedovanja

⁴ D. Radojević, *op. cit.*, 9.

⁵ Pismo, III, 123.

dukljanske (zetske) države. Osnivanjem Pečke patrijaršije (1557), Porta je forsirala pravoslavnu konfesiju, pa je jurisdikciju te patrijaršije proširila na evropske teritorije koje je osvojila turska vojska. Turske državne institucije ometale su rad katoličkome sveštenstvu pa je Dukljansko-barska nadbiskupija, najstarija vjerska institucija na ovome prostoru, gubila vjernike, koji su prelazili u pravoslavlje ili islam, a značajan dio njih iselio se u područja Mletačke Republike. Grad Bar, sedište Dukljansko-barske nadbiskupije, pretao je biti centar, nadbiskupi su rezidirali na mletačkoj teritoriji, u Budvi i Perastu. O položaju katoličke crkve u Crnoj Gori, u tome vremenu, ostavio je dokumentovani izvještaj nadbiskup Marin Bici, koji je podnio papi Pavlu V, 1610. godine.⁶

Težnje Njegoševe za oslobođenjem djelova crnogorske teritorije praćene su od ruske diplomatije pa su stizale opomene da obuzda Crnogorce od upada na teritorije koje su držali Turci. Ruski konzul Gagić pisao mu je da „više valja sloboda naroda crnogorskog nego jedan vezir skadarski i njegovo prijateljstvo“. Na taj način je ruska diplomatija odvrćala Njegoša da omogući azil veziru koji se pobunio protivu Porte.

Stvarni položaj crnogorskoga naroda Njegoš je sažeo u pismu iz 1843: „Mi smo u rat sa svijem Turcima okolo nas, kako gotov svagda smo. Oni su svagda složni na naše zlo“. Međutim, Njegoš se nije zaustavljao na osudi okupacije, već je stalno bio obuzet mišlju o osamostaljivanju slavenskih naroda koji su bili u sastavu Austrije, pa je (rezignirano) zapisao da „neko nadahnuće upravlja Slavjanima, te se samovoljno u tuđe verige vežu“. On je u svojim pjesničkim djelima i prepisci jasno iskazivao osudu svih osvajača koji su se javljali kroz vremena. U spjevu *Luča mikrokozma* to je iskazao kad je u vode legionara zlih duhova protivu Tvorčevoga poretka, pored Satane, unio imena tri velika osvajača: Napoleona, Cezara i Aleksandra (Makedonskog), čija je imena dao čitajući ih obratno (Neolopan, Razec, Askela).

Njegoš je bio prinuđen da dokazuje diplomatiji velikih sila da borba crnogorskoga naroda ima odbrambeni i oslobodilački karakter, a da Turci „pred evropskom diplomatijom nose lažnu masku civilizacije i poretka“, pa Crnogorce oglašavaju hajducima. Zato on koristi crkvenoslavensku riječ „gnusan“ da bi iskazao prirodu okupatora. Ta i slične Njegoševe nominacije Turaka imale su funkciju podizanja kolektivnog otpora osvajaču koji se uporno držao logike iz feudalnoga doba. U tim segmentima pjesničkih djela Njegoš je (svjesno) odustajao od metaforičkih i dubljih iskaza, prelazio je na žučnu retoriku, što je bilo primjereno onovremenom stanju duha, stalno usmjerenog na istoga neprijatelja, s kojim su se sudarale mnoge crnogorske generacije.

⁶ M. Bici, *Iskušenja na putu po Crnogorskom Primorju, Albaniji i Srbiji*, Budva 1985.

U naše vrijeme, u kataklizmičkim momentima raspada Jugoslavije, od 1988, korišćeni su istrgnuti segmenti iz Njegoševa djela, u njima je nalaženo uporište za propagandu velikodržavne ideje i genocidnih pretenzija, za manipulaciju slabo obaviještenim populansom, okovanim tradicionalnom epskom sviješću. Tako su, na primjer, zloupotrijebljeni Njegoševi stihovi: „Što će đavo u kršćenu zemlju“; „Diže narod, krsti zemlju“; „Udri za krst za obraz junački“. Ili stihovi: „Velikaši proklete im duše, / na komate razdrobiše carstvo (...). / Raspre šeme posijaše gorko“. Međutim, Njegoš je u *Gorskom vijencu* kroz taj poetski iskaz htio dati sliku iz feudalnoga doba. Za posebnu socio-psihološku analizu je nivo ispoljene moralne ravnodušnost pri korišćenju Njegoševih stihova za savremeno podizanje populizma i agresivno ostvarivanje političkih ciljeva. Nasilno dekontekstuiranje pjesnikove misli naročito je vidljivo kad ih pojedini vjerski ideolozi upotrijebe da potkrijepe svoje aspiracije, prenoseći u naše vrijeme Njegoševe iskaze protivu onovremenih pripadnika islama. A ti iskazi imali su kohezionu ulogu u crnogorskom narodu jer su tadašnji pripadnici islama djelovali po diktatu iz (okupatorskoga) državnog centra – Porte. Zato se Njegoševa osuda islamizacije nikako ne može primijeniti na savremene odnose u kojima se afirmiše međuvjerska tolerancija. Koristeći kao trajno aktuelnu (osnovnu) temu *Gorskog vijenca* – „istragu poturica“ agitatori velikoržavlja, poklonici krilatice „osveta Kosova“, nijesu prihvatili činjenicu da je, za stoljeće i po od Njegoševe smrti, došlo do radikalnih društvenih promjena, kao i do promjena semantike pojedinih simbola. Zloupotrijebljeni su u naše vrijeme i Njegoševi stihovi, „Zlo činiti ko se od zla brani, / tu zločinstva nije nikakvoga“, koje u njegovoj drami *Šćepan Mali* izgovara jedan Turčin, da bi se „opravdale“ genocidne akcije protivu Muslimana.

Na žalost, činjenica o savremenome nasilju nad Njegoševim poetskim nasljeđem nije prihvaćena, niti valjano ocijenjena, pa se jedan uticajni bosanski političar usudio da 1990. godine izjavi da je *Gorski vijenac* „priča o istrebljenju poturica“, a da su docniji zločini nad Muslimanima – „nastavak“ toga što je Njegoš uzео za predmet svoga djela.

Danilo RADOJEVIĆ

**A REVIEW OF NJEGOŠ'S WORKS IN THE CONTEXT
OF OTTOMAN RULE**

As a statesman, politician and diplomat, Njegoš expressed his views about the position of the Balkan peoples under Turkish rule. In addition to the diplomatic and other correspondence, he transposed such views into his works of poetry. Njegoš's attitudes towards the Turkish rule are often not objectively analyzed in the voluminous literature on the great Montenegrin author; they were generalized and taken as his (exclusive) relationship towards the Islamic religion. Njegoš's condemnation of the methods of Ottoman rule, reflected in the fact that it used religion as an encouragement and support for the invasion, was often given the meaning of antagonism towards the Islamic religion. It is necessary to emphasize this distinction, which is present in Njegoš's poetic works, through which he shaped the contemporary Balkan problems. It is particularly important to emphasize the difference in Njegoš's attitudes towards the issue.

Key words: *Njegoš, Islam, resistance to occupation, abuse of Njegoš's works*

UDK 821.163.4(091)Petrović Njegoš Petar II
Pregledni rad

Krsto PIŽURICA (Podgorica)

ROVCA I MORAČA U NJEGOŠEVU DJELU*

U ovome radu dat je osvrt na prisustvo Rovaca i Morače u Njegoševu djelu. Njegoš o Rovčanima i Moračanima nije mnogo pisao, niti pjevao – tek toliko da se ta dva pogranična plemena ne zaborave. O Rovčanima se, u datoj situaciji, izrazio kao i o drugima, a o Moračanima je slika unekoliko drugačija. Junaštvo Uskoka Njegoš je cijenio, što se vidi iz pisama M. Medakovića, vladčina sekretara. „Vladika ljubljaše, kaže Medaković, svako-ga junaka, a osobito Uskoke, koji su krilo na krajini“. Njima su, kao pograničnome prostoru Gornje Morače, Rovčani i Moračani pružili pomoć pri obračunu sa Smail-agom Čengićem. Njegoš je i to znao, što se nije otkliknuo drugi su razlozi.

Ključne riječi: *Petar II Petrović Njegoš, Rovca, Morača*

Prostor Rovaca i Morače jedva je našao malo mjesta u Njegoševim pjesmama i pismima, ali to što je, predstavlja dio rovačke prošlosti i etike toga prostora. Ne smeta da se nađe na jednome mjestu proučavalaca Njegoševa djela čemu i, ovom prilikom, dajemo svoj doprinos.

U epskoj pjesmi „Kula Đurišića“ objavljenoj s pjesmom „Kula Aleksića 1847“ u Beču 1850. god., Njegoš opjevava jedan istorijski događaj koji se desio u Crmnici, pa komentator Njegoševih pjesama, Radovan Lalić, o događaju i izdavanju pjesme kaže sljedeće: „Na kraju pjesme ‘Kula Đurišića’ Njegoš je dao sljedeću napomenu:

‘U ovome je boju okolo sto i dvadeset bilo mrtvijenih i ranjenijenih s objije strane, ali ih nije od turske strane više palo no od crnogorske, jerbo su mnogi Crnogorci poginuli jurišeći na Kule, nego Crnogorci podosta džebane turske u Kulama uzmu.

Ove je godine Porta otomanska koje u odijelu, koje u novcu, koje u žitu i u raznim stvarima, više od sto tisućah talijerah potrošila da smuti i pokolje

* Služimo se edicijom: Petar Petrović Njegoš „Cjelokupna djela“, Prosveta, Beograd 1951–1955. U daljem tekstu „knj.“ i str. I Mihailo Lalić „Sabrana djela“, Nolit, Beograd i Pobjeda, Titograd, 1985.

Crnogorce, a to je jedino iz nečovječne zlobe radila i uz moj prkos, samo da obori ono praviteljstvo koje sam ja s mnogo mojega truda i krvave muke u Crnoj Gori postavio. Ali joj bi za fajdu muka, samo što toliko novca prosu i osramoti sebe pred svijetom pokazavši mu svoju opaku i varljivu ćud“ (knj. 2, 513).

Navodeći (u pjesmi) ko ga je sve izdao, Njegoš spominje i Rovca i Rovčane, pa kaže:

„Izdaše Rovca do Morače,
izdaše Rovca svakolika
do Purena Tapuškovića kneza
i serdara sa bratom Radovanom,
do jasnoga Nedić Radivoja,
do serdara Vlahović Pavića
i momčeta Petra Lučinoga“.

(2, 189)

Iza 337 st. (Izdadoše Rovca do Morače) nalazi se sljedeći priređivačev komentar: „Izdadoše čitava Rovca sve do Morače. – Rovca – pleme u crnogorskim brdima između Morače, Bratonožića, Pipera, Bjelopavlića i Nikšića. Zastvoreni u svojim nepristupačnim brdima, Rovčani su do početka XIX vijeka živjeli samostalnim plemenskim životom, ali su stalno održavali veze sa Cetinjem. Oni s ponosom ističu da turska noga nikad nije kročila na njihovo zemljište. Ali je Osman-paša četrdesetih godina prošlog vijeka ipak uspio da primami neke od njih na svoju stranu, zbog čega Njegoš nalazi riječi osude i za njih kao i za druga crnogorska i brdska plemena. – Morača – oblast u Crnoj Gori, u gornjem toku rijeke Morače. Dijeli se na Gornju i Donju Moraču („dviije Morače“). Prisajedinjena je definitivno Crnoj Gori za vrijeme vladike Petra I, 1820. godine“.

Stihove 338–343 (koje smo već naveli) priređivač Lalić komentariše ovako: „Knez *Puren Tapušković* – ugledni narodni starješina u Donjim Rovcima; po širem bratstvu je Bulatović. – Serdar koji se pominje u st. 339. vjerovatno je Mijat Bulatović, koji je kao i Pavić Vlahović bio u doba vladike Rada serdar u Rovcima. Radovan Bulatović bio mu je sinovac, a ne brat. – *Radivoje Nedić* (po širem bratstvu Bulatović) – prvi rovački plemenski kapetan koga je postavio Njegoš (upor. objašnjenje uz stih 96. ove pjesme). *Pavić Vlahović* – serdar rovački; za serdara ga je postavio Njegoš (upor. objašnjenje uz stih 40. u pjesmi Crminičani“, str. 426). – *Petar Lučin* po bratstvu je Selić. U vrijeme o kome se govori u pjesmi bio je vrlo mlad. Kasnije je postavljen za plemenskog kapetana (poslije Radivoja Nedića). Poginuo je kod Ostroga 1877. godine“ (knj. 2, 550)

Refleks te tzv. njegoševsko-rovačke epizode nalazimo u Lalićevu romanu „Gledajući dolje na drumove“, str. 60. Priča naime Pejo Grujović, Lalićev *alter ego*, kako četnici vode zatvorenike kolašinskoga četnikog zatvora i kako ih sa strane posmatra četnička ološ. Pejo priča: „Gledaju nas varošani, Kolašinci, sa sažaljenjem, pa se prisjete da i sami zaslužuju sažaljenje, postide se i požure da se sklone prije no ih čudo snađe. Gledaju nas naoružanici sa prezirom. Prepoznali su učitelja Vujisića i nešto mu zajedljivo dobacuju. On ne prečuta susjedsku zlobu, no odgovori:

„Nekate, Rovčani, pamti se i vaše...”

’Šta se pamti?’

’Sve se pamti, pa i kad se ne kazuje.’

Ali oni ga sapriješe neka kaže, ako nije kukavica, šta to ima da im prebaci nekadašnje ili sadašnje. On izabra što manje boli:

’U vrijeme vladike Rada, prije skoro sto godina, otišli su neki Rovčani u Skadar, veziru se prijavili, poklonili, poljubili ruku i skut, dao im vezir na poklon ćinterce od čohe, kabanice neke tople, plave i zelene, srmom navezene. Ogrnuli Rovčani ćinterce, pa se zore i krenišu, a naišao vladčin perjanik Radivoje Nedin Bulatović u kabanici od kostrijeti. Uzeli ga Rovčani na sprdnju, kao sad vi mene. ’Gledajte, ljudi, lijepa ćinterca na ovome vladčinom perjaniku!...’

’Šta si time htio da kažeš?’

’Ja samo to’, kaže Vujisić.

’Zar ne smiješ da kaže više no samo to?’

’Dosta je toliko. Od tih ćinterica više nema ni krpice, ali se priča eto pamti kao da je sasvim nova. Zapisana je i pamtiće se još neko vrijeme.’“

Ali, vratimo se Njegošu. U epskoj pjesmi „Čardak Aleksića“ objavljenoj kako smo naveli, a u podnaslovu je napomena (Njegoševa) „Oko Mitrovađne 1847“ nalazi se slika boja Uskoka, (pograničnog prostora s Gornjom Moračom), i Turaka. U pjesmi se nekoliko puta pominje Morača („To ću šćerat u Moraču tvrdu“, „ćerajte ga u Morači tvrdoj“, „sve uteće u Moraču tvrdu“), pri čemu pada u oči da je „Morača tvrda“ bilo da to saopštavaju Turci ili Crnogorci. Prevedeno na običan govor, pridjev „tvrđ“ pozitivnog je značenja, i to kod Crnogoraca – da je Morača pouzdan partner i junačan, a kod Turaka – neosvojiv (prostor), prostor koji zadaje muke i nevolje. Jedan od serdara, učesnik boja, je slikan kako klikuje za pomoć, što pjesnik saopštava kako slijedi:

„U Turke je serdar udario,
a klikuje birane junake
od Uskokah i dvije Morače.“

Moračani su se pokazali kao vjieran, tvrd, oslonac Uskocima u ljutoj borbi oko čardaka Aleksića i pjesnik im nije ostao dužan u pohvali, što pokazuju stihovi:

„No morački četrdeset uskokah
od Turaka jade poradiše:
dvanaest im je glavah posjekoše,
a suviše mrtvi i ranjeni,
koje Turci sobom odvukoše;
pedeset ih živa pohvataše,
koji im se krstom prekrstiše,
te svijema oružje uzeše,
bez oružja doma otpraviše,
neka pamte đe su dohodili“ (st. 347–356).

U kontrastnoj slici Njegoš je naznačio jedan ženski lik, rijedak u njegovoj poeziji, lik koji je učestvovao u ljutome boju. Prije trenutka koji ćemo navesti, Njegoš je za fazu boja rekao:

„Sve uteče u Moraču tvrdu,
samo osta šesnaest pušakah,
među njima Ruža Lakovića,
u čardaku na Kara-Malinsko“ (st. 151–154).

Sada, kraj pjesme posvećen je Ruži i njenoj hrabrosti:

„Nije čudo, dragi pobratime,
jer Uskoci posjekoše Turke,
jer Uskoci uzeše oružje;
tako su se vazda naučili.
No je čudo od te ženske glave
što učini Ruža Lakovića:
u poćeru pošla za Turcima,
te s dvojice skinula oružje.
To je teže svoj turskoj krajini
no njihove posječene glave!“ (st. 357–366).

O Ljubici Radunovoj iz „Gorskoga vijenca“ i Ruži iz ove pjesme, svojevremeno smo posebno pisali i ovde ćemo pisanje o njima skratiti. Lik Ružin je nerazvijen, krajnje epizodičan. On pokazuje koliko je žena prisustvovala u Njegoševim inspiracijama i poslije „Gorskoga vijenca“. Osnovno obilježje toga lika je hrabrost, a odnos pjesnikova prema njemu izražen je u riječi „čudo“, kojom se izražava divljenje i poštovanje prema onome što je junak uradio.

Lik je građen desetercem epskih narodnih pjesama. Uvodeći ga u akciju kao epizodičnu pojavu, Njegoš je izbjegao da ga pretvori u heroja koji siječe po razboju Turke. Makar je bacio u živu vatru, Njegoš je izbjegao stvaranje od Ruže heroine romantičarskoga oreola i nije je slikao u okršaju, onom koji ostavlja kravave tragove. Nijednu tursku glavu, po običaju crnogorskoga ratovanja, nije odsekla, nijednim džeferdarom nije opalila, a ipak je pokazala junaštvo: dva neprijateljska vojnika je razoružala. Tako ni Ruža kao ni ostale Njegoševe žene ne masti turskom krvlju svoje ruke, rat od nje čini surovu prirodu, plemenita je u rodoljublju i upotpunjuje kolekciju Njegoševih ženskih likova.

U Njegoševu „Ogledalu srpskom“ (1846), pod br. XXX, nalazi se narodna pjesma „Klorinda srpska“, ali je „očigledno taj naslov dao Njegoš, nikako narod“. „U pjesmi je opjevan udar Turaka, Nikšićana i Kolašinaca, na ratničko uskočko gnijezdo u Gornjoj Morači, 30. jula 1795. God.“ Pjesma nas privlači sadržajem s obzirom na temu, ali ne i na Njegošev udio u njezome uobličanju. Mi i ne mislimo da je Plana Tomaševa, junakinja pjesme, Njegošev intelektualni proizvod, pa je zato nijesmo svojevremeno ni unijeli među Njegoševe ličnosti, a što je ovde spominjemo to je samo radi teme. „U komentarima Njegoševih djela, pojedinih i cjelokupnih, nema objašnjenja ko je Klorinda, čijim je imenom Njegoš nazvao junakinju iz Morače“.

U pjesmi „sa planine Javorja vila kliče gornjomoračkog serdara Mališu i obavještava da turska vojska napada sa tri strane njegov zavičaj“. On joj mirno odgovara:

„Ja s' ne bojim vojske od Turakah
dok ja imam stotinu hajdukah,
sve Uskoka, silnije junakah,
a još imam dobru uzdanicu,
uzdanicu pet stotin Rovčanah
i pred njima Redža i Tapuško;
i dok mi je sva Morača Donja,
i pred njima Raško i Radule -
i tu imam dobru uzdanicu;
i dok mi je sva Morača Gornja,

i pred njima Mijat i Radoje.
Zapodjenut boj je krvav za obje strane
U to doba pristignuše Turci,
pobiše se Turci i Uskoci.
od sve Bosne i Hercegovine,
u Ljevišta selo uljegoše,
i Ljevišta selo opališe;
počeraše niz Moraču Gornju.“

U pjesmi je posebno zanimljiva pozicija i sudbina Plane Tomaševe, junakinje pjesme. Naime, Paripović Zuko, jedan od učesnika boja,

„na Ratnju vodu udario,
i dobra je roba ugrabio,
vjernu ljubiu Dragović Tomaša,
oteo joj iz naručja sina,
bacio ga u vodu Moraču,
Morača ga voda odnijela.
Ciknu, pisnu Tomaševa Plana:
'A đe si mi, Dragović Tomašu,
đe je tvoja svijetla latinka
što te diči po Morači Gornjoj
i znadu te kićeni junaci!
Mene mladu zarobiše Turci,
uhvati me Paripović Zuko,
ote mene sina iz naručja
i baci ga u vodu Moraču,
Morača ga voda odnijela,
jadnu mladu ucvijeli majku!’“ (st. 63–79).

Ostavši bez deteta – Plana ipak nije pala u beznade i očaj, ostala je u stroju kao vojnik. Kao krilatu je vidimo u borbi i u povoljnom trenutku se neprijatelju osvetila:

„Zuko pade, a Plana pripade,
te mu skide svijetlo oružje.
A drugi se Turčin zagonio,
dočeka ga Tomaševa Plana
malom puškom Paripović Zuka,
te Turčina dobro pogodila:

posred puca đe mu srce kuca;
 pade Turčin u zelenu travu.
 Tad ostali navališe Turci,
 a pobježe Tomaševa Plana
 i u Ratnju vodu zagazila,
 prešla vodu zdravo i veselo
 i unese svijetlo oružje“ (st. 90–102).

U pjesmi promiču učesnici boja – sa turske strane: Paripović Zuko, Hadžajlić Mujo, Juso i Avdija, zanimljivo i kalauz turski Hrnkavić Paun, a sa crnogorske, uz napomenute u navodima i: dva Mandića i dva Vujačića, Jokanović Marko, Hrnković Radoje, Tomaš Dragović, Bučić Luka, Pejović Drago.

Atmosfera natkriljuju serdar Mališa i nikšićki Osman-kapetan. Prvi poziva drugoga „da se sastanemo, da mi naše roblje mijenjamo“. Poenta pjesme je u turskoj zakletvi:

„Još se kleli Turci na pogaču
 da ne vojšte nigda na Moraču!“

Ne možemo u ovome trenutku odgonetnuti kako je Njegošu palo na pamet da Moračansku Planu Tomaševu nazove „srpskom Klorindom“, odakle mu to ime, kad i kako se srio sa njime. „Klorinda je izmišljena junakinja 'Oslobođenog Jerusalima' Torkvata Tasa (1544–95)“. Teško sada mogu provjeriti preko Njegoševе biblioteke je li on to djelo imao u svojoj biblioteci ili biblioteci strica mu Petra I i koje izdanje. Sigurno je da je Klorinda junakinja Tasovog djela, ostalo je zasad (meni) u domenu nagađanja.

Nijesu Turci održali riječ s kraja pjesme „Klorinda srpska“, pa su na Gornju Moraču navojštili dvadeset pet godina poslije boja označenoga u prethodnoj pjesmi. U „Ogledalu srpskom“ pod red. br. 52 nalazi se pjesma „Boj na Morači Gornjoj“ i odrednica ispod naslova (1819. god). Pjesma je ispjevana na kalupu našega epskog pjesništva: Bosanski vezir dobija od cara ferman da kupi vojsku i pođe na Moraču:

„O veziru, moja vjerna slugo,
 eto sam ti ferman opravio.
 caru zevka nema ni uzura
 dok Morača sjedi u kaura;
 vojsku kupi, hajde na Moraču,
 kupi vojske koliko ti drago,
 a ne žali haznu ni zahiru“ (knj. 5, st. 4–10).

Kad je vezir knjigu proučio – okupio je oko sebe doglavnike u pokušaju da nađe izvršioce naloga. Javio se „carev delibaša“ koji „sitne knjige raspisuje“, tražeći vojsku: jednu šalje Sjenici i Novom Pazaru, drugu Prijepolju i Bijelom Polju, treću Faslidži i Foči, četvrtu Gacku i Trebinju, petu nikšićkome Osman-kapetanu. Zakazuje i zbornu mjesto. Forma i sadržaj knjiga su skoro identični:

„Čujte, Turci, njemu braćo draga,
jeste l' čuli, jeste l' razumjeli,
đe od cara ferman dopanuo:
caru nema zevka ni uzura
dok Morača sjedi u kaura -
robe bule, a sijeku Turke;
već su caru dave dodijale“ (st. 80–86).

Na ratnome putu okupljene vojske su Uskoci, koje je trebalo, prije Morače, razuriti. Vojsku koja je razurila Drobniak opazila je moračka predstraža s planine Javorja i javlja serdaru Mijatu i kapetanu Jakši da se vojska priprema da napadne Moraču. Serdar i kapetan se dogovore da traže pomoć od Cetinja koju vladika i pruža. Sad vladika šalje knjige šarovite svojim glavarima da kupe vojsku te da se Moračanima pruži pomoć. Tako je jednu knjigu poslao u Martiniće „a na ruke popu i Vuksanu“, drugu je poslao Marku Boškoviću, s Orje Luke, „pa je treću knjigu otpravio – u Ostrogu igumnu Đordiji“, a četvrtu knjigu otpravio „na Poviju Mrkoju serdaru“, koga naziva „krilom od krajine“. U pjesmi figuriraju i Mijat i Mina Radović. Turska vojska već je stigla u Moraču:

„Al' planinu Turci pritisnuli,
sve barjaci ka mrki oblaci,
bojna koplja kako gora čarna.“ (st. 263–265).

Lukavstvom vojvode Mine, turska vojska je dovedena u klopku, ali je borba ljuta.

„Dok od Kape pukoše gromovi,
a u tursku vojsku udariše;
to ne bjehu nebesni gromovi,
no to bješe od Ostroga bane,
pored njega Mrkoje serdare,
na tursku mi udariše vojsku“ (st. 311–316).

Sreća se Moračanima nasmijala:
„Turci bježat pleća obrnuše,
a Srbi ih muški počeraše:
sa dno ravna Polja Dragovića
do bijele kule Dragovića
pet stotinah glavah otkinuše.
pet stotinah hatah ugrabiše;
od bijele kule Dragovića
do velike Stupe Popadića
pet stotinah glavah otkidoše
pet stotinah hatah ugrabiše“ (st. 318–327).

Ali pogibija serdara Mrkoja na crnogorskoj strani pomutila je slavlje Moračana, što se vidi iz pjesme:

„No de sreća, tu je i nesreća:
puče bumba, a puče lubarda,
ubi bumba Mrkoja serdara,
a lubarda Šušu barjaktara“ (st. 339–342).

Budući da je pjesma posvema na kalupu epskoga pjesništva – to se u njoj, njenoj strukturi, oseća način komponovanja sličan deseteračkome pjevanju, pa je u njoj vidno epsko ponavljanje, razvučenost i stilsko obilježje narodnih pjesama. Pjesnik je pet puta ponovio: „caru nema zevka ni uzura dok Morača sjedi u kaura“, ponavlja se sadržaj delibašinih zahtjeva adresatima, slični su zahtjevi vladičinih pisama itd. Pjesma je najrazvučenija u dijelu odašiljanja knjiga bilo sa delibašine, bilo sa vladičine strane. Likovi Mijata serdara, kapetana Jakše, popa i Vuksana, Marka Boškovića, Mrkoja serdara, Mine Radovića, Kruškovca Nikole, Šuše barjaktara nijesu razvijeni, dakle nijesu individualizirani. Markantan je jedino ostroški iguman Đordije, koga pjesnik naziva banom:

„Pred vojskom je od Ostroga bane
na njegova široka dorina -
a kakav je od Ostroga bane:
na rame mu vezena šišana,
a o bedri duga gadarija,
a na rame džida oblivena,
a od po nje vukom opšivena,
navrh džide od međeda glava,
zinula je kako da je živa!“ (st. 239–247).

Pjesnik nije imenovao delibašu, niti ga je individualizirao. Prikazan je kao vjeran sluga svoga gospodara, koji naređenje prihvata bez pogovora. Nema likova s turske strane. Pjesma ima dokumentarnu vrijednost o jednoj od mnogih bitaka Moračana i Rovčana s okupatorskom stranom. Standardnog stila i jezika ona je osrednje umjetničke vrijednosti, ali je skrenula Njegoševu pažnju da je unese u svoju zbirku narodnih pjesama (knj. 5).

I među Njegoševim pismima (knj. 7, str. 156 i 394) nalazimo dva Njegoševa pisma, upućeno jedno Moračanima, a drugo Moračanima i Rovčanima. I ta pisma imaju dokumentacionu vrijednost, u smislu njegovih održavanja veza s brdskim plemenima. Prvo od tih pisama (Moračanima) datovano je sa „Ostrog, 23. avgusta 1832. god“, a glasi:

„Česni oče igumane Dimitrije,
Vojvodo Mino i svi ostali,
Ljubezno Vas pozdravljam!

Primio sam Vaše pismo i razumio sve što mi pišete radi Kolašinacah što su učinili i kako su nizam počerali, pak i to vidim kako Kolašinci rade da nas metnu u zlo i da nas umiješaju u njihova prestuplenija. Ja vam kažem da mir koji ste s njima učinili držite, jer znam na kakvoj ste tu mucu, no roblje njihovo ne primajte ni po jedan način, niti pušćajte da ovamo idu njihovi taoci, niti se i u najmanju njihovu rabotu nemojte puštati, nego na koji su način počeli rat na ta neka ga i svršuju i neka čine što god znaju, i kažite im uprav da mi za nji ništa nećemo znati ni za zlo ni za dobro. Gledajte vi pak dobro držite poredak među Moračanima i koji ne ide pravijem putem šiljite ga ovamo.

Međutijem ostajem

Vaš dobroželatelj
arhim. černogorski
Petrovič“

Drugo pismo je Moračanima i Rovčanima, 26. avgusta 1837. god.

„(...) Sve treba da učinimo što možemo prema svojim snagama da spriječimo Turcima da gaze našu premučenu braću, koja još stenju pod jarmom krvožednih tirjana. Naši džeferdari moraju da se čuju đegod se pruže ruke za slobodu, a takvih ruka danas vidimo svuda po krajevima đe žive naša porobljena braća. Sloboda je ona svjetlost kojoj svako teži čim se upozna i shvati koliko vrijedi.“

Ostavljamo pisma bez komentara, uz napomenu da se vidi da ih je pisao gospodar koji misli o sudbini svojih sunarodnika. U posljednjem je, vidi se, apostrofirana sloboda.

Kako se vidi – Njegoš o Rovčanima i Moračanima nije mnogo pisao, niti pjevao – tek toliko da se ta dva pogranična plemena ne zaborave. O Rovčanima se, u datoj situaciji, izrazio kao i o drugima, a o Moračanima je slika unekoliko drugačija. Junaštvo Uskoka Njegoš je cijenio, što se vidi iz pisama M. Medakovića, vladičina sekretara. „Vladika ljubljaše, kaže Medaković, svakoga junaka, a osobito Uskoke, koji su krilo na krajini.“ Njima su, kao pograničnom prostoru Gornje Morače, Rovčani i Moračani pružili pomoć pri obračunu sa Smail-agom Čengićem. Njegoš je i to znao, što se nije otkliknuo drugi su razlozi.

Krsto PIŽURICA

ROVCA AND MORAČA IN NJEGOŠ'S WORKS

The paper provides an overview of the presence of Rovca and Morača in Njegoš's works. Njegoš did not write much about people from Rovca and Morača – just enough to prevent these two border tribes from being forgotten. And while the image of people from Rovca is quite similar to that of other tribes, the situation with Morača is somewhat different. Njegoš thought highly of Uskoci's heroism, which can be seen from the letters by M. Medaković, the Bishop's Secretary. As a border area of Upper Morača, people from Rovca and Morača assisted them in their struggle with Smail-aga Čengić, and Njegoš had known this.

Key words: *Petar II Petrović Njegoš, Rovca, Morača*

UDK 821.163.4-2.09 Đurković Lj.

Izvorni naučni rad

Jakov SABLJIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet – Osijek

jsabljic@ffos.hr

MITOLOŠKE PREOBRAZBE U DRAMI TIRESIJINA LAŽ LJUBOMIRA ĐURKOVIĆA

U radu se analizira drama *Tiresijina laž* suvremenoga crnogorskog dramskog pisca Ljubomira Đurkovića. Drama je specifična po tome što se u njoj inovativno razrađuje povijest porodice Labdakovića. Đurkoviću su kao izvori za vlastitu, djelomice parodijsku dramu poslužile Sofoklove tragedije u kojima su protagonisti Edip i Antigona. Zato se intertekstualnost kao odrednica koja značajno obilježava dramu *Tiresijina laž* analizira na nekoliko razina toga dramskog teksta – na razini fabule, likova, teme, motiva, žanra, jezika i stila.

Ključne riječi: *Ljubomir Đurković, suvremena drama, intertekstualnost, Sofoklo*

Sofoklove tragedije *Kralj Edip* i *Antigona* u intertekstualnoj preradi crnogorskoga dramskog pisca Ljubomira Đurkovića (Cetinje, 1952) spojene su u originalno djelo podnaslovljeno *porodična hronika u dva čina*. Sadržajne potke tih klasičnih grčkih tragedija u kojima se progovara o sudbini Labdakovića, dobile su novo ruho s novim značenjima u *Tiresijinoj laži* (2010) – drami intrige s parodijskim sastavnicama.

Autor je odabrao i zanimljivu formu kojom se ne slijedi standardna podjela na više činova, slika i prizora. Uočljiva je podjela na dva čina tako da se prvi čin sastoji od dvadeset i jedne, a drugi od dvadeset i dvije slike. Takva kompozicijska dvodjelnost opravdana je i tematski jer nakon događaja iz vremena uspona i pada mladoga kralja Edipa slijedi iznošenje zbivanja, s vremenskom distancom od sedamnaest godina nakon Edipove vladavine, iz doba kad ga na tronu zamjenjuje Kreont, potom sinovi Eteoklo i Polinik, pa opet Kreont. Odmak je od klasičnoga uzorka postignut naglašenošću fabularnoga tijeka ispunjenoga obratima te intrigantskim usložnjavanjem radnje. Pojedine

slike, čija dužina također varira, dinamično smjenjuju jedna drugu, a toj dinamici doprinosi i prevladavanje dijaloga u odnosu na slabiju zastupljenost monoloških mjesta. Osobitost je kraja svake slike što sve odreda završavaju riječima poput *mrak* ili *zatamnjenje*, a taj postupak ima i simboličke konotacije. U središtu su radnje nesretni događaji nastali zbog *mraka neznanja* koje je proizveo Tiresija svojim lažima. Zatamnjenja, koja autor komentira i autoironično: *Mrak, po ko zna koji put* (Đurković, 2010: 72),¹ poprimaju karakteristike stilskoga postupka kojim se naglašava razornost metaforičnoga sljepila kao stanja nedostatka pravih informacija ili posjedovanja iskrivljenih činjenica pa odatle i pogreške u djelovanju likova, njihovo tapkanje u mraku.

Antijunak Đurkovićeve drame svakako je prorok Tiresija. Izvorno je Tiresija slijepi prorok i vrač koji osvješćuje Edipovu i Kreontovu krivnju, dok je u *Tiresijinoj laži* njegova uloga suprotna jer širi sljepilo svojom ključnom laži da je Edip Jokastin i Lajev sin, pri čemu pokreće lanac nesreća. Naime pravoga je Edipa kao novorođenče na Lajev nalog ubio kraljevski oficir Frontis, a taj je kao jedini svjedok istine zbog navodne izdaje uklonjen po Tiresijinoj uputi, pa je zla kob Edipove obitelji posljedica Tiresijinih spletki i manipulacija. U *Tiresijinoj laži* iznesena je cijela kronika Edipove obitelji, odnosno njezina reinterpetacija ispunjena fabularnim obratima, podmetanjima, ucjenama i intrigama. Iako su zadržani temeljni likovi i njihov sukob, poput onoga Kreonta i Antigone, mitske ličnosti i motivi oblikovani su u skladu sa zakonitostima drame intrige. Kod Đurkovića se razotkriva sveopća utemeljenost mita na laži. Zbog toga su u drami prevrednovane mnoge mitske situacije te su prikazane kao plod dosjetke, ucjene, laži, krivoga tumačenja ili podmetanja. Na primjer, Tiresija nalaže Kreontu da klicama kuge zatruje gradske bunare u Tebi kako bi se bolest prikazala kao Božja kazna. Također pri povratku iz Delfa, Kreontovu imitaciju Pitijina kreštanja Tiresija tumači nalogom da se kazni ubojica negdašnjega tebanskoga kralja Laja. Time je otvoren prostor za Tiresijino poigravanje ostalim protagonistima usmjeravanjem njihovih slabosti i ambicija u svoju korist.

Đurković se poslužio razradom izvorne situacije iz Sofoklova *Kralja Edipa* u kojem naslovni junak Tiresijino proročko upućivanje na ocubojstvo i grijeh incesta najprije doživljava kao Tiresijinu i Kreontovu urotu. Time je autor dramsku radnju uvjerljivo razvio u tako naznačenom smjeru, pokušavajući dati odgovor na pitanje što se moglo dogoditi *iza kulisa* da je Edipova optužba zaista bila utemeljena. Već je naznačeno da Đurkovićevo djelo nije tragedija iako su u njemu svoje mjesto našla dva najpoznatija tragična lika kao

¹ U daljnjem tekstu citati iz *Tiresijine laži* bit će obilježeni samo brojevima stranica u zagradama.

što su Edip i Antigona. Naglasak nije toliko na nesretnoj sudbini i patnjama tih protagonista koliko na objašnjavanju i opisivanju mehanizama korupcije i vlastodržačke pohlepe, privatizaciji ciljeva zakonskih odredaba i manipulaciji državnim tijelima. Tiresija pati također od metaforičnoga *sljepila* jer je motiviran željom za osvetom zbog povrijeđene sujete, budući da je njegovu samovažnost Edipu početku unizio svojim ignorantnim ponašanjem. U želji da se osveti, ali i da sebe kao vrhovnoga svećenika učini apsolutnim vladarom, odlučuje se za prljavu igru u kojoj su njegovi pomagači istodobno i njegove žrtve koje postupno eliminira kako ne bi ostali svjedoci. Jedan je od njegovih glavnih suradnika Kreont, prikazan kao jadnik koji nema svoju osobnost, upleće se u Tiresijinu mrežu laži u svojoj želji za moći. Iako negativac, Tiresija se otkriva kao izuzetno inteligentna i prepređena osoba koja dobro poznaje psihologiju ljudi oko sebe i njihove slabosti jer je svjestan da svaki čovjek ima svoju tamnu stranu pod čijim je utjecajem spreman učiniti sve kako bi stekao željeni ugled i status.

Iako je nezahvalno svoditi izlaganje na popisivanje sličnosti i razlika među tekstovima, nužno je poznavanje suodnošenja bliskih tekstova jer naročit tretman pojedinih odrednica izvornoga djela u novom (kon)tekstu dobiva i drugačija značenja te se time razotkrivaju autorske intencije. Primjerice u Đurkovićevu je dramskom djelu Jokasta dobila znatno više prostora. Uzrok je njezina *sljepila* izuzetna motiviranost seksom pa se u vezi s njom uporno naglašava želja za seksualnim zadovoljstvima i tjelesnim kontaktom s njezinim tobožnjim sinom i mužem Edipom. Zbog toga i dolazi do Jokastina kriva tumačenja Edipovih proročanskih snova u kojima je Edip sanjao svoje i Tiresijine zločine. Iako je napomenuto da je Jokasta izrazito obrazovana žena te unatoč Đurkovićevu nastojanju da oslika izvorno antičko društvo, Jokasta preuzima ulogu psihoanalitičarke ne libeći se da u svojem govoru objasni srž takozvanoga Edipova kompleksa: *A prva slika žene – slika je majke, / i od nje prve lekcije o životu uči. / Ubistvo oca – to sanja svaki sin. / Jer da bi muškarac mogao postati / simbolički oca svojega ‘ubiti’ mora* (24–25). Ironija je izgovorenoga komentara što čitatelji/gledatelji znaju da je Đurkovićevu Edipu lažno usađen Edipov kompleks te je tragičnost njegove sudbine poraznija od sudbine njegova literarno starijega imenjaka budući da proživljava isto što i on, ali ne znajući da Jokasta i Laj *nisu* njegovi roditelji. Iako se uporaba psihoanalitičkoga jezika u drami može smatrati anakronizmom, njegova je upotreba opravdana ako se u obzir uzmu i neki drugi primjeri. Tako se Edipovom izjavom *Edip je država! A Edip – to sam ja!* (19) nesumnjivo aludira na francuskog kralja Luja XIV (Kralja Sunce) i njegovu vrlo poznatu originalnu izjavu *Država – to sam ja!* Time se ostvaruje univerzalizacija i aktualizacija problema u drami, te

se kao moguće mjesto radnje posredno sugerira kako vrijeme francuskoga monarha tako i čitateljeva suvremenost.

Isto tako imajući na umu karakter i postupke francuskoga vladara, njegovo rasipništvo i neobuzdano trošenje državnoga novca na vlastite užitke i ugađanje perverznim hirovima, može se istodobno takva psihološka karakterizaciju preslikati i na Edipa. Zapravo, postavlja se pitanje što se dogodilo s Edipom u Đurkovićevu scenariju. Oba su Edipa opsjednuta onim što se izvorno naziva *hybris*, odnosno *pretjeranim ponosom* koji čak prelazi u aroganciju. Međutim, obojica imaju različite namjere i sustav vrijednosti. Sofoklov junak opsjednut je željom da pomogne svojim kugom pogođenim podanicima te javnom istragom ubojice vlastita oca. Đurkovićev je Edip korumpiran, prema podanicima nemaran egocentrik koji ne zna upravljati državnom blagajnom. Motivira ga iznimna želja da se održi na prijestolju, potom želja da stane na kraj kaznama bogova, čime presuđuje samome sebi samo iskopavanjem očiju, a ne zabadanjem ženinih igala za kosu kako je postupio prvobitni Edip. Oba imenjaka smatraju da je njihov status iznad statusa *običnih* ljudi. No prvotni junak to čini zato da naglasi svoje herojstvo dokazano u porazu Sfinge te u beskompromisnosti da nađe ubojicu i spasi grad. Njegov pak dramski dvojnuk uzdiže se da bi očuvao svoje vladarske beneficije i skrio svoje kukavištvo i tajnu posve slučajnoga otkrivanja Sfingine zagonetke.

U Đurkovićevoj drami ne postoji pravi dramski sukob koji bi bio žarište iz kojeg bi proizlazila sva etička problematika i međusobno suprotstavljanje likova. Doduše, u drami postoje antagonisti, odnosno suprotstavljeni likovi. Na primjer, Edipovi sinovi blizanci Eteoklo i Polinik koji Tiresijinom namještaljkom međusobno zarate te se pobiju zbog prijestola. Nadalje, Tiresija je usmjeren protiv Edipa, ali on to ne primjećuje zbog Tiresijina licemjerstva i brojnih laži. Zapravo, na etičkoj razini nema mnogo suprotstavljenih strana jer su Edip, Kreont, Tiresija, Eteoklo i Polinik samo na politički i interesno suprotnim pozicijama, a moralni su kvalifikativi koji im se mogu pripisati više-manje jednaki. Na etičkoj razini moguće je izdvojiti Antigonu kao pozitivku, a Tiresiju kao negativca. No iako Antigona postupa kao u tekstu izvornika, njezina je žrtva u biti relativizirana jer je posljedica Tiresijina plana da se Kreont postavi na prijestolje.

Sve navedene osobine Đurkovićeve prerade klasičnih tragedija rezultat su njegove originalne reinterpretacije u kojoj se pojedine teme semantički proširuju, likovima se pridaju drugačiji obrasci ponašanja, ali se poseže i za pojedinim u tradiciji već poznatim simbolima i postupcima u izvornu ili ponešto izmijenjenu obliku. Tako je na mikrotematskoj razini provodni element posuđen iz motivskoga rekvizitarija tragedije, svakako Frontisov mač kojim protagonisti oduzimaju život sebi ili drugima. Inovativnost združena s

elementima drevnih mitova i tragedija vidljiva je u nastojanju da sudbina jedne porodice dobije zaokružen oblik te da se čitatelji/gledatelji ujedno podsjetite na mitsku pretpriču od Kadma i osnivanja Tebe do unutardramske sadašnjosti. To je nastojanje svakako zamjetno uvođenjem lika nijemoga tjelohranitelja koji preuzima funkciju kora. Nazvan Stražarom, čini se tek sporednom personom, ali on je onaj koji sve vidi i čuje te dobiva ulogu svojevrsnog pripovjedača, komentatora i povjesničara grada Tebe. Njegova je funkcija komentiranje radnje i postupaka likova te u skladu s tim poprima karakteristike autor-skoga pripovjedača koji zbog svojega podređenoga socijalnoga položaja ne ulazi u osobitu interakciju s likovima, nego kao nijemi promatrač prosuđuje dogođeno: *Jer, biva, kraljeve bogovi postavljaju ili narod bira po zaslugama. Ali mene iskustvo uči da sticaj okolnosti bilo koga može popeti na tron u smutnim vremenima* (107).

U jezično-stilskom smislu cijela je drama odstupanje od konvencija. Ne može se reći da Đurković ne pokušava dočarati uzvišenost govora karakterističnu za tragedije, ali istodobno tekst se čita s lakoćom jer se, paradoksalno, približava razgovornom izražajnom tonu. U Đurkovićevoj interpretaciji uzvišenoga izričaja grčke tragedije ostvaren je kratki spoj svečanoga govora likova te razgovornih fraza, jezika psovki, ali i seksualnih aluzija. Tako je Antigonina *bandoglava* (108), Tiresija je *matori spletkaroš* (107), Kreont je *bilmez* (10) koji *bojao se ovna, bojao se govna* (102) itd. Izuzetno uspjelima treba smatrati i jezične igre koje nisu banalne i prigodne, nego služe boljoj (samo)karakterizaciji likova. Ismena na Antigonin komentar da je *lajavica* odgovara da su obje *Lajevice* (74), Antigonin je *usud* da se *usudi* sahraniti brata kako valja (95), a na više načina kroz usta članova porodice Labdakovića reartikulira se edipovska dilema srodstvenih pozicija koje prelaze jedna u drugu zbog klizanja identifikacija. Na primjer kad Jokasta ističe svoja prava: *'Teba to sam ja! Edip je Teba!'* / *Pa zar u njegovoj kući ne mogu boraviti? A on je boravio u meni. U meni je začet, / i začinjao je u meni.* (70) ili kad Antigonina govori o svojoj zamršenoj situaciji: *Jer mene rodi baka, u njoj me začu brat. / Mom ocu moja je majka isto što i meni. / A mene srce vuče Hemonu. / Koji je sin brata moje majke. / Pa onda i meni brat* (96).

Tiresijina laž mogla bi se smatrati parodijom. Ako se pod parodijom podrazumijeva književno djelo napisano s ciljem humorističnoga, satiričnoga ili ironičnoga komentiranja nekoga drugoga djela, njegove teme, stila ili autora, onda je Đurkovićev tekst samo djelomice odrediv kao takav književni oblik. Autor vješto balansira između ozbiljnoga i smiješnoga, pokušavajući prije svega biti realan u svojoj namjeri, nikako destruktivan u krajnjem karikiranju i grotesci. Najbolje bi bilo govoriti o isprepletanju komičnih i tragičnih elemenata. Njihovim nadopunjavanjem u drami se ostvaruje složenost životne

egzistencije u kojoj krive ljudske „vrijednosti“, kao što su laganje, koristoljubivost, neumjerenost, (samo)ubojstvo, i njihovo slijedenje prikazano na ironičan način, dovode do tragičnih posljedica.

Kako je već oprimjeren, Đurković funkcionalno prenamjenjuje Sofoklova *Kralja Edipa* i *Antigonu* u nastojanju da prikaže pogubnost svezvrijedećega materijalizma, povezujući mitsku priču utemeljenu na slučajnim, ali sudbinski predodređujućim proročanstvima s „realističnom“ pričom zasnovanom na sitnim ljudskim interesima kao posve ne-slučajnim motivatorima radnje. Preciznim uvidima u ljudsku psihu, autor uspijeva, generalno gledano, razmotriti problem istinskih/lažnih ljudskih potreba i vrijednosti. U preosmišljanju antičkih tema i motiva, ostvaruje se podugačak niz ostalih tematsko-motivskih sklopova poput: ljubavi majke prema sinu, homoseksualnosti (Frontis i Laj), potom moralnosti filozofije da cilj opravdava sredstvo, pitanja grješnosti ako je grijeh počinjen u neznanju i drugih.

Tiresijina laž dramski je tekst nastao kao posljedica suvremene krize povjerenja u društvene institucije. On je i odraz ideoloških ratova i perfidnih oblika koje oni poprimaju. Odatle i zanimanje za obradu edipovskih/antigonskih tema budući da one sadržajno obuhvaćaju djelovanje vladara i elite. U Đurkovićevu su tekstu izloženi načini njihova uvjeravanja, opravdavanja i legitimizacije vlastitih (ne)djela. Zbog toga Tiresija u dramskoj fikciji Ljubomira Đurkovića sjedinjuje vladarske i božanske zakone pa riječ kralja i vrhovnoga svećenika postaje Božja zapovijed. Upravo da bi se demonstrirali takvi odnosi, a ne zbog intertekstualnoga parazitizma i ismijavanja klasičnoga djela, u dramu se uklapa iznovljena mitska priča pa se posljedično javlja skepticizam u istinitost (hi)storije.

Tiresija, ali i Edip i Kreont prikazani su kao mitotvorci. Vrlo je znakovito što je Tiresija, vrhovni svećenik, najkorumpiraniji lik. Je li to možda pokušaj izravne kritike vladara koji i danas pomišljaju da su Bogom dani, možda svećenstva koje samo deklarativno zastupa duhovnost favorizirajući društvene povlastice, ili pak način posredne kritike lika i djela crnogorskih vladara koji su ujedno bili i crkveni poglavari?

Naposljetku s aspekta čitatelja nije manje važno što recepciju djela obilježava napetost, neprestano iščekivanje što će se dogoditi dalje, na koji će se način dekonstruiratiziranje o izvornom mitu jer se iznova otkriva da njegovo mjesto zauzima znanje po diktatu moćnika, tj. konstrukcija od iskrivljenih činjenica koja je proglašena novim mitom. Kraj Đurkovićeve teksta u kojem se decidirano apostrofira laž kao uzročnik sveopćega sljepila djeluje prilično šokantno i ostavlja čitatelja u nevjerici, ali se ujedno takvim krajem legitimira uvjerljivost samoga teksta u poticanju te iste nevjerice. Naime čitatelj je ostavljen u nedoumici: zar je moguće da se sve to dogodilo zbog laži?!

Literatura

- ĐURKOVIĆ, Ljubomir, 2010: *Tiresijina laž: porodična hronika u dva čina*. Cetinje: Kraljevsko pozorište Zetski dom, Sarajevo: Internacionalni pozorišni festival MESS, Kotor: Festival Teuta – Novi antički teatar Kotor, KOTOR ART.
- ESHIL, SOFOKLO, EURIPID, 2005: *Grčke tragedije*. Zagreb: Mozaik knjiga.

Jakov SABLJIĆ

MYTHOLOGICAL TRANSFORMATIONS IN *TIRESIA'S LIE* BY LJUBOMIR ĐURKOVIĆ

The paper presents an analysis of the drama *Tiresia's Lie* by contemporary Montenegrin playwright Ljubomir Đurković. The drama is specific as it elaborates, in an innovative manner, the history of Labdaković family. As a source for his own, partly parodic drama, Đurković used Sophocles' tragedies with Oedipus and Antigone as protagonists. This is why intertextuality, as a significant determinant of *Tiresia's Lie*, is analyzed at several levels of this drama text – at the levels of plot, characters, theme, motives, genre, language, and style.

Key words: *Ljubomir Đurković, modern drama, intertextuality, Sophocles*

UDK 821.163.4-31.09 Kiš D.

Pregledni rad

Ethem MANDIĆ (Podgorica)

talemandic@gmail.com

PRIPOVIJEDANJE I DOKUMENTARNOST U DJELU *GROBNICA ZA BORISA DAVIDOVIČA*

Autor u ovome tekstu objašnjava pripovijedanje, dokumentarnost i postmodernističke postulate kroz djelo *Grobnica za Borisa Davidoviča* Danila Kiša. Koristeći se, prije svega, Kišovim autopoeitičkim tekstovima i formalističkim pristupom djelu, autor tumači pripovjedačku situaciju, metatekstualne reference i dokumenta, strukturu djela, ideološku tačku gledišta, kao i glavne osobine poetike Danila Kiša.

Ključne riječi: *Danilo Kiš, formalizam, pripovijedanje, dokumentarnost, struktura, roman, žanr, pripovijetka, Jurij Tinjanov*

Baviti se problemom dokumentarnosti u djelu Danila Kiša predstavlja izuzetno težak poduhvat. Dokumentarnost i reference kao književni fenomeni imaju mnogo funkcija u tekstu, stoga je potrebno mnogo prostora da bi se napravila sveobuhvatna analiza. Ovde ćemo se uglavnom baviti njenom književnom funkcijom, ulogom u sižeu priče, kao i povezanošću dokumenata s pripovjedačem priče. Pouzdanost i nepouzdanost izvora, to jest njihova istinitost van teksta, njihov udio u tekstu, komplikovan je zadatak za obradu i ovde se neće tretirati.

Grobnica za Borisa Davidoviča je između ostaloga istorijski roman po tome što autor za građu uzima istorijske događaje iz perioda ratova i revolucija u Evropi tridesetih, četrdesetih i pedesetih godina XX vijeka, s jednim izuzetkom u priči „Psi i knjige“, čija se radnja odvija 1330. godine. Međutim, kao što će kasnije biti pokazano, ta knjiga ne pretenduje da predstavi istorijske činjenice, iako se njima uveliko služi. Ona teži redefinisanju istorije, isticanju onoga što je zajedničko svakom velikom zločinu, stvaranju *dajdžesta istorije*, u kojoj činjenice pomiješane s fikcijom tvore „sanjalačku i dirljivu pomešanost različitih sfera“; stvaranju jedne jedine istorije, uvijek iste, *istorije zla*. Kako kaže u samoj knjizi pripovjedač: „Ovim tekstom, ma koliko fragmentarnim

pokušaću da oživim uspomenu na čudesnu i protivurečnu ličnost Novskog“. S obzirom na to da se na početku te priče postavlja pitanje: „Da li ga je istorija zaista sačuvala?“, taj tekst postaje, ne samo oživljavanje kao vraćanje, već stvaranje ličnosti Novskoga.

U prvoj priči „Nož sa drškom ružinog drveta“, kaže se da priča koja slijedi, koja će biti napisana, „ima jedinu *nesreću* (neki to zovu srećom) što je istinita: ona je zapisana rukom časnih ljudi i pouzdanih svedoka.“¹ Iz toga slijedi da ta priča, kao i sve ostale u knjizi, pokušavaju uvjeriti čitaoca da su istinite i zasnovane na istinitim događajima. Da se fiktivni autor služi dokumentima (u kojoj mjeri i da li su pravi – čitaoci često to ne mogu razlučiti) i, da li ti dokumenti postoje, ili se autor možda igra s našom maštom, vidimo u primjeru: „Posle jedne vidne praznine u izvorima kojima se služimo (i kojima nećemo opterećivati čitaoca, kako bi mogao imati prijatno i lažno zadovoljstvo da je u pitanju priča koja se obično na sreću pisaca, izjednačava sa moći fantazije)...“ Ne možemo pobjeći od osećaja ironijske pozicije koju pripovjedač zauzima u odnosu na nas čitaoce.

Takvih primjera potvrđivanja dosljednosti, istinitosti tih priča, kao i mistifikovanja, đe pripovjedač tvrdi da se tu ipak čita nešto što je fiktivno, zaista je mnogo, i oni su u direktnoj vezi s dokumentarističkim pristupom u tome djelu za koji se autor opredijelio. Dokumentarnost kao građa pojavljuje se kao želja pripovjedača za pravljjenjem istorije. Pripovjedač stvara *dajdžest istorije* tako što kritički propituje i stavlja pod sumnju zvanična dokumenta. „Dokumentaristički pristup je, jednom rečju, antiromanički, antipoetski princip, okvir i posuda, Nojeva barka, koja vodi tačnu i jasnu evidenciju o inventaru“²

U priči „Mehanički lavovi“, prisustvujemo razotkrivanju istorije i tome kako nastaju istorijske činjenice. Eduard Erio, vođa francuskih radnika, dolazi u posetu Kijevu i postaje od velike važnosti za sliku revolucije na zapadu da se on ubijedi kako se u revolucionarnoj Rusiji i dalje poštuje i praktikuje religija. Za tu priliku, Čeljstnikov će, po naređenju nadređenih, napraviti čitav *cirkus*, u kome će crkvu Svete Sofije, koja je u međuvremenu pretvorena u pivaru, privremeno vratiti u službu religije i dovesti, naravno, plaćene vjernike, sve rođake i poznanike zavjere.

Iz svjedočanstva Čeljstnikova saznajemo pravi tok događaja, kako su pivaru i stovarište privremeno sakrili, kako je Avram Romanič, šminker u pozorištu, prerušio samog Čeljstnikova u protojereja, stavivši mu bradu i mantiju, kao i lažni trbuh, kako je držao bogoslužjenje, i da su mu sva lica,

¹ Danilo Kiš, *Grobnica za Borisa Davidoviča*, Biblioteka Dani, Sarajevo, 2004, str. 7.

² Danilo Kiš, *Čas anatomije*, str. 55.

osim jedne starice, koja su prisustvovala bila poznata (prepoznao je Alju koja mu je toga jutra služila čaj). Eduard Erio zapisuje u notes predgovor svoje knjige u kome čitamo sljedeće riječi: „Nisu napujдали mehaničke lavove da reže na mene; mogao sam da posmatram u miru i slobodno.“

Naravno, ne treba smetnuti s uma da je Eduard Erio *jedina istorijska ličnost u priči*, a da je Čeljustnikov, dakle, proizvod našeg pripovjedača i da je shodno tome, svjedočanstvo koje daje Erio ono koje je istorija zapamtila. Pripovjedač nam nudi, alternativnu priču i drugo viđenje poznatih događaja kroz svjedočanstvo Čeljustnikova, čije nam porijeklo nije poznato. U toj priči čitamo da nijesu sva zvanična dokumenta istinita, štaviše, možemo sebe pitati da li uopšte možemo vjerovati stvarima koje nam se serviraju kao nepromjenljive i bogom dane.

Grobnica je roman zato što priče u njoj, kojih je sedam, iako nezavisne jedna od druge, razvijaju određenu povezanost – homogenost na nivou kompletne strukture. Homogenost je ostvarena preplitanjem likova i događaja, sličnošću kompozicija, kao i značenjskim jedinstvom. U samome podnaslovu knjige stoji „*Sedam poglavlja jedne zajedničke povesti*“; dakle, to je roman, odn. superstruktura koja integriše sedam različitih priča, koje obrađuju sedam biografija ličnosti zahvećenih represijom totalitarnih sistema. U svih sedam priča sriječemo *menažeriju* revolucionara, policajaca, otpadnika, pjesnika, jeretika, izdajnika, robijaša, trockista, doktora, urednika, stražara, službenika, isljednika koji su povezni jednom istom poviješću, *poviješću zla*.

Pitanje žanra, iako je ta knjiga već nazvana romanom, svakako je otvoreno. Po Tinjanovu žanrovi nijesu fiksne, neizmjenljive strukture, već su one uvijek podložne redefinisanju – *premještanju*. U tome smislu, ta knjiga bi mogla biti nazvana zbirkom pripovjedaka, ili vijencem pripovjedaka imajući u vidu njihovu visoku fragmentarnost. Jedini preostali čimbenik koji pravi distinkcije među proznim tekstovima je, po riječima samog Kiša, njegova dužina. Ta knjiga, dakle, ima dužinu nekog manjeg romana i određenu povezanost među većim cjelinama, ali je, takođe, skup različitih priča. Ta povezanost je po Tinjanovu – sižejna dinamika, i ona je glavni čimbenik konstrukcije proznih tekstova.

U priči „*Nož sa drškom od ružinog drveta*“, glavni lik Mikša, ubija tvora i zguljuje mu kožu i tako ga kači o žicu na dovratku. Kraj priče „*Krmača koja proždire svoj okot*“ i smrt njene glavne ličnosti, Goulda Verskojlsa, neodoljivo podseća na ono što je Mikša uradio tvorcu: „*Njegov zaleđeni, goli leš, vezan žicom, okrenut naglavce, bio je izložen pred logorskim ulazom kao opomena onima koji su sanjali nemoguće.*“ Na ovome kraju kao da nam se vraćaju riječi očaja Reb Mendela: „*Neka me kazni veliki pravednik koji je rekao da su svi živi stvorovi jednako vredni njegove pažnje i milosti*“, i

te dvije priče spajaju u *sanjalačku poveznost sfera*, đe ne samo da tvorovi i košinšinske kokoške nijesu jednake, nego su i košinšinske kokoške vrednije od ljudi.

Čeljustnikov, koji se pojavljuje u drugoj priči kao sporedna ličnost, pomoćnik komandanta, u trećoj priči „Mehanički lavovi“ druga je glavna ličnost i nalazimo ga u ulozi spoljnog saradnika lokalnoga lista. Naravno, kao i sve ličnosti u toj knjizi, pod torturom priznaje sve zločine koje je počinio i koje nije. Tako prva priča povezana s drugom, druga s trećom itd., pravi sižeju dinamiku na nivou kompletne strukture. Iako sve priče djeluju kao odvojene, nezavisne, jedan čimbenik koji stavlja romanički prosede u pogon jeste *red priča*. Priče nijesu date hronološki, one su povezane tako da izgleda kao da se dešavaju sve u jednom vremenu, simultano, iako postoje ponekad veliki razmaci u godinama. Povezivanje priča preplitanjem likova, ili događaja ostvaruje se, kako bi Nabokov to nazvao, *tehnikom sinhronizacije*. U tome se sastoji napuštanje realističke, hronološke povezanosti događaja. Na kraju priče „Psi i knjige“ u napomeni stoji: „U ovom kontekstu redosled varijanti je bez većeg značenja; ipak sam se opredelio za redosled duhovnih a ne istorijskih datuma.“

Nevjerojatna sličnost povijesti „Grobnica za Borisa Davidoviča“ i „Psi i knjige“ i snaga slike koju takva sličnost proizvodi u umovima čitalaca, iako se radi o pričama koje su prostorom i vremenom dešavanja udaljene šest vjekova, da je svako zlo isto otkad postoji ljudsko pamćenje, da samo se mijenjaju imena, da, štoviše, postoji neko đavolsko kruženje događaja i da se oni vraćaju u identičnome obliku u kojem su nekad bili.

U pogledu što boljeg objašnjenja reda u kojem su se našle te dvije priče i kakva je njihova povezanost prenio bih jedan duži dio *Napomene* iz povijesti „Psi i knjige“: „Slučajno i iznenadno otkriće ovog teksta, otkriće koje se vremenski podudara sa srećnim završetkom rada na povesti pod naslovom *Grobnica za Borisa Davidoviča*, imalo je za mene značenje ozarenja i mirakla: analogije sa pomenutom pričom u tolikoj su meri očigledne da sam podudarnost motiva, datuma i imena smatrao božjim udelom u stvaralaštvu, *le parte de Dieu*, ili đavoljim, *le parte de Diable*. Postojanost moralnih uverenja, prolivanje žrtvene krvi, sličnost u imenima (Boris Davidovič Novski – Baruh David Nojman), podudarnost u datumima hapšenja Novskog i Nojmana (u isti dan kobnog meseca decembra a u razmaku od šest vekova, 1330...1930), sve se to odjednom pojavilo u mojoj svesti kao razvijena metafora klasične doktrine o cikličnom kretanju vremena: 'Ko je video sadašnjost, video je sve: ono što se dogodilo u najdavnijoj prošlosti i ono što će se zbiti u budućnosti.'“ Sjajan primjer kako i na koji način te priče šire svoje polje značenja jedna na drugu, i povezuju se u jedan nerazdvojni mozaik, u jednu sliku koja povezana na više nivoa.

Svih sedam poglavlja predstavlja sedam biografija istorijskih ličnosti i, bivajući biografije, te priče iziskuju enciklopedijski pristup, koji autoru ni u ranijim radovima nije bio stran, tako da daje gomilu dokumenata, svjedočenja, zapisnika, fotografija, dnevnika, hronika, oglasa, istražnih dokumenata, citata i referenci iz knjiga drugih autora, itd.

Pripovjedač nam u pričama nekad otkriva izvore iz kojih nam daje detalje, a nekad ih sakriva. U pričama nailazimo na prave izvore, izvore koji su nam poznati iz opšte istorije, lako provjerljive, i neke veoma nepoznate i teško provjerljive. Npr. u priči „Mehanički lavovi“, u fragmentu „Ljudina“, pripovjedač ostavlja fusnotu sa memoarima Eduara Erioa, „jedine istorijske ličnosti“, dok, u fragmentu „Onaj drugi“, o Čeljustnikovu, koji nije istorijska ličnost, pripovjedač navodi da o njemu „znamo pouzdanije samo toliko da je imao oko četrdeset godina(...)“³, iako je kao književni lik u potpunosti podređen mašti autora. Takva književna „mistifikacija“, koju je inaugurisao Horhe Luis Borhes, „gde se mešaju istinito i lažno“⁴, ima za cilj „postizanje neke *istorijske istine*(...)“⁵

Reference su nekad zamaskirane i ne daje se pravo ime autora citata, kao na primjer u priči „Krmača koja proždire svoj okot“, u kojoj je početak radnje smješten u Dublinu, Irskoj i pripovjedač citira najpoznatijeg Dablinca, Džejmsa Džojso, nazivajući ga „Dedalusov dvojnik“, naravno po junaku njegovih djela, Stivenu Dedalusu: „Prvi čin ove drame započinje, dakle, u Irskoj, *najdaljoj Tuli, zemlji s onu stranu znanja*.“

U fragmentu „Crna Bara“, Gould Verskojls, prije nego što će napustiti Dublin, izgovara rečenicu kojom izražava odvratnost prema svom gradu: „Napuklo ogledalce djevojke za sve, krmača koja proždire svoj okot.“. Naravno, naš pripovjedač ne navodi porijeklo te rečenice i te riječi pripisuje glavnom junaku, iako svi koji su čitali Uliksa znaju da je „napuklo ogledalce djevojke za sve“, jedna od poznatih izreka Stivenu Dedalusa. Dablin iz „Grobnice“ sa svojom menažerijom ekscentrika podseća na Džojsov Dablin 16. juna 1904. godine, a Gould Verskojls kao da je pobjegao iz Džojsovog, a ne Kišovog Dabilna.

U *Grobnici za Borisa Davidoviča* pripovjedač, na nivou pojedinačnih povijesti, prisutan je samo kao glas, kao viša instanca koja kontroliše slijed priče, njenu psihološko-motivacijsku povezanost. Pripovjedač je poput nekoga istoričara koji nam daje uvid u arhivu dokumenata i uvid u svoj stvaralački nagon. Ti autorefleksivni momenti, koji su tipični za modernu književnost XX vijeka, u *Grobnici* su brojni. Npr. u priči „Mehanički lavovi“, autor (pisac) javlja se u parentezi kao komentator sopstvenoga djela: „Nisam mogao da se

³ Isto, str. 32.

⁴ Danilo Kiš, *Čas anatomije*, Prosveta, Beograd, 2005, str. 111.

⁵ Isto.

lišim zadovoljstva pripovedanja koje piscu daje varljivu ideju da stvara svet i, dakle, kako se to veli da ga menja.“⁶ U tome i sličnim primjerima pripovjedač nam se otkriva kroz način na koji organizuje fabulu. Umberto Eko, u knjizi *Šest šetnji pripovijednim šumama* kaže da su „mnoge teorije književnosti us-trajale na shvaćanju da se glas modela autora čuje isključivo kroz organi-zaciju činjenica (fabule i sižea)...“ Pri tome, model autora kod Eka je ono što kod formalista i strukturalista predstavlja (ili nešto što je jako slično tome) pripovjedača, a ne autora-pisca.

Na nivou pojedinačnih povijesti pripovjedač je, koristeći se ženetovskom terminologijom, ekstradijegetički „koji je iznad priče, odnosno, koji je superioran u odnosu na priču koju pripoveda.“⁷ Čitalac nema nikakve podatke o vremenu u kojem se on nalazi (naravno, postoji izvjesna vremen-ska distanca u odnosu na pripovijedano vrijeme, potrebna da bi o događajima postojala dokumentacija), ni kako on izgleda, ni kako se zove. U tome smislu, stepen vidljivosti svodi se na komentare i autopoetičke opaske, a pouzdanost pripovjedača prenosi se na nivo koji bi čitalac trebao da *smatra autoritativnim opisom fikcionalne istine*.

Čitalac prisustvuje stvaranju istorije, i to fikcionalne, a pripovjedač-pisac, prema riječima samoga Kiša, postaje Bog. Pisac postaje Bog „na način Božjeg arhivara i zapisničara koji u času smrti vadi veliki protokol postupaka i iz njih čita *već zapisane* postupke, misli i ideje svojih junaka!“⁸ Ja bih ga nazvao terminom kojim je Roland Bart nazvao pisce u eseju „Smrt autora“, a to je *moderni skriptor*. Autor kao da se povodio za načelima pisanja koje je Flober dao u svojim pismima, đe kaže: „Umjetnik treba da bude u svom djelu kao bog u svemiru, nevidljiv a svemoćan; nek se svuda osjeća, ali neka se ne vidi.“

Glas iz *Grobnice* je moderni skriptor, kompilator dokumenata i pošeduje izuzetno veliki inventar izvora kojima se služi u *predstavljanju* priča. Taj inventar izvora, koji nekad imaju argumentalnu, a nekad ornamentalnu funkciju, kreće se na skali od lažnih do pravih, često je podvrgavan sumnji i ironijskoj lupi pripovjedača. Imamo, već pomenut, primjer u poglavlju (svih sedam manjih cjelina te knjige možemo nazivati poglavljima, pripovijet-kama, povijestima, biografijama, pričama) „Grobnica za Borisa Davidoviča“. Pripovjedač, nakon što nas je u priču uveo rečenicom: „Istorija ga je sačuvala pod imenom Novski“, pita: „No ono što odmah izaziva sumnju jeste pitanje: da li ga je istorija zaista sačuvala?“

Primjera ornamentalnoga izvora ima mnogo, ali ću za priliku izdvo-jiti samo jedan. U poglavlju „Krmača koja proždire svoj okot“ na početku

⁶ Danilo Kiš, *Grobnica za Borisa Davidoviča*, str. 33.

⁷ Šlomit Rimon-Kennan, *Narativna proza*, str. 54.

⁸ Danilo Kiš, *Čas anatomije*, str. 114.

fragmenta „Izbledele fotografije“, đe sam *skriptor* upućuje na njegovu moguću lažnost i ornamentalnost rečenicom: „Pouzdanost dokumenata, makar bili nalik na palimpseste, ovde za trenutak prestaje.“ Fotografije (snimci) sa kojih nam pripovjedač čita dalju sudbinu Gould Verskojlsa su ornamentalnog karaktera i daju nam statične opise njegovog izgleda u ratu.

Primjer argumentalnoga izvora možemo naći u priči „Psi i knjige“, u kojem pripovjedač daje u fusnoti Divernoovo objašnjenje povodom jedne rečenice iz teksta. Fusnota iz iste priče o dekretu Arnoa Dežana, argumentalni je citat. Pripovjedač ga komentariše riječima koje možemo poistovjetiti s političkim i pragmatičnim ciljem te knjige koja opisuje staljinističke i totalitarne sisteme: „U kolikoj meri lični stav i građanska hrabrost u teškim vremenima mogu da izmene sudbinu koju kukavice smatraju neminovnom i proglašavaju je fatumom i istorijskom nužnošću.“⁹

Ekstradijegetički pripovjedač, koji ne učestvuje kao lik u prvih šest priča, pojavljuje se u sedmoj priči „Kratka biografija A. A. Darmolatova“. On postaje dio priče i o njemu saznajemo da je bio na Njegoševom jubileju o kojem piše i na kojem se pojavio sam Darmolatov i da (pripovjedač) ima ujaka, koji je čuvar muzeja. Pripovjedač se otkriva na Njegoševom jubileju kad je Darmolatov seo na Njegoševu golemu stolicu, nalik prijestolu kakvoga boga. Pripovjedač eksplicitno kaže „Ja (ja koji pričam ovu priču)“ i iznosi nam svoju osnovnu i jedinu funkciju u djelu, a to je pričanje priče. Otkrivajući svoje prisustvo u posljednjoj priči, pripovjedač postaje intradijegetički, odnosno dio je istorije o kojoj priča i, sljedbeno tome, knjiga koju stvara postaje i sama dio istorije, dio dokumenata, dio krhkog ljudskog pamćenja i ideološki gledano pokušaj *građanske hrabrosti i lične inicijative*.

Dakle, imamo pripovjedački okret na samome kraju knjige „opisavši, u prostoru, jedan 'evropski krug kredom' (Bukovina, Poljska, Irska, Španija, Francuska, Mađarska, Rusija) i, u vremenu, jednu vertikalnu od nekih šest vekova, objektivni se Duh Pripovedanja na poslednjim stranicama otelovljuje kao Duh Pripovedača, koji se tu, na kraju pojavljuje kao jasno naglašeno Ja naratora.“¹⁰

To što se pripovjedač pojavljuje na samom kraju knjige, u posljednjoj priči, nije slučajno. Posljednja priča je ujedno i sublimacija i naravoučenije cijele knjige. Na samom početku priče, pripovjedač kaže „U naše vrijeme kad se mnoge pesničke sudbine grade po čudovišno standarnom modelu epohe, klase i sredine (...)“. To je, dakle, vrijeme u koje je smješten pripovjedni glas. Vrijeme u kojem on stvara priču. Sam taj početak ima i ironičan karakter, što je,

⁹ Danilo Kiš, *Grobnica za Borisa Davidoviča*, str. 115.

¹⁰ Isto, str. 58.

kako ćemo vidjeti iz Darmolatovljeve biografije, svako vrijeme takvo i svako vrijeme daje neki model pravljenja pjesnika i pisaca, kojim upravljaju više sile, i da im se (pjesnicima) *omogućava potpuna sloboda u izboru stvaralačkih metoda, 'ali pod uslovom...'*, što će reći da ideologije često stvaraju pjesnike.

U toj priči pominje se i Novski, glavni lik biografije „Grobnica“, kao poznanik i Darmolatovljeva veza za izdavanje njegovog djela. Kasnije, nakon pada Novskog, Darmolatov biva progonjen zbog poznanstva s revolucionarima. Vidimo da se Darmolatovljeva biografija sastoji od svega, osim od opisa njegove književnosti, to jest, da je ona potpuno nevažna i minimalizirana, i u službi revolucije i vremena u kojem živi. Sam pripovjedač u njemu ne vidi dobrog pjesnika čijim je djelom važno pozabaviti se i kaže: „Nije mi namera da se ovde pobliže pozabavim pesničkim osobenostima Darmolatova, niti da ulazim u složeni mehanizam književne slave.“ Darmolatov se kao ličnost, kao čovjek-biografija, razvija u vremenu koje obuhvata vrijeme u kojem se dešavaju sve prethodne priče, s već pomenutim izuzetkom u priči „Psi i knjige“.

U post scriptumu priče kaže se da je slika Darmolatovljevih mošnji ušla u sve novije udžbenike patologije i da je njegov slučaj uvećanih mošnji (elephantiasis nostras) medicinski fenomen i preštampana se u stranim stručnim knjigama. Taj pjesnik je postao poznatiji po svojoj bolesti nego po svom djelu, i njegov život je naravoučenije piscima „da za pisanje nisu dovoljna samo muda“.

Ukoliko je forma *mogućnost izbora* onda je izbor enciklopedijskog stila tih priča, u skladu sa životima ličnosti koje predstavljaju, i koje, poput srednjovjekovnih hagiografija, opisuju njihove živote od rođenja (biološkog ili revolucionarnog), pa sve do logičnog, neumtino kraja, smrti (opet biološke ili revolucionarne). Fragmentarnost njihovih biografija, koja je intencionalna, predstavlja nemogućnost da se obuhvate svi momenti u životu jednog čovjeka, pogotvu čovjeka koji je živio u godinama ratova i revolucija. Fragmentarnost je slika nepouzdanog ljudskog pamćenja, necjelovitosti i nepouzdanosti dokumenata i kulturne baštine, nepouzdanosti istorije i istorijskog predanja.

Grobnica za Borisa Davidoviča obrađuje likove koje su totalitarni sistemi progutali, čiji je život postao niz istorijskih događaja i koji su nestali u lavini života. U samoj priči „Grobnica za Borisa Davidoviča“ kaže se da su Grci imali običaj da naprave kenotafe, prazne grobnice, za ljude koji su umrli, a čije tijelo nije bilo moguće pronaći. Ta knjiga predstavlja moderni kenotaf za žrtve staljinističkih logora i svih totalitarnih sistema, ona je pamćenje, *tijelo-voda, vatra i zemlja, duša-alfa i omega* svih ljudi koje istorija nije mogla da sačuva.

Literatura

- Eko, Umberto. – *Šest šetnji pripovjednim šumama*, Algoritam, Zagreb, 2005.
- Flober, Gistav. – *Pisma*, Lom, Beograd, 2011.
- Kiš, Danilo. – *Homo poeticus*, Prosveta, Beograd, 2007.
- Kiš, Danilo. – *Život, literatura*, Prosveta, Beograd, 2007.
- Kiš, Danilo. – *Čas anatomije*, Prosveta, Beograd, 2005.
- Kiš, Danilo. – *Grobnica za Borisa Davidoviča*, Biblioteka Dani, Sarajevo, 2004.
- Rimon-Kennan, Šlomit. – *Narativna proza*.
- Tinjanov, Jurij. – *Pitanja književne povijesti*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1998.

Ethem MANDIĆ

NARRATION AND DOCUMENTATION IN THE *TOMB FOR BORIS DAVIDOVICH*

The author of this article explains the narration, documentation and postmodern principles through the *Tomb for Boris Davidovich* by Danilo Kiš. Using, primarily, Kiš's autopoietic texts and a formalistic approach, the author interprets the narrative situation, meta-textual references and documents, structure of the work, the ideological point of view, as well as the main features of the poetics of Danilo Kiš.

Key words: *Danilo Kiš, formalism, narration, structure, novel, genre, Yury Tynyanov*

UDK 821.163.4.09 Petrović Njegoš Petar II

Izvorni naučni rad

Vesna KILIBARDA (Podgorica)

Filofski fakultet – Nikšić

veskili@t-com.me

ITALIJANSKE TEME U NJEGOŠEVOJ *BILJEŽNICI*

Prilog razmatra zapise „italijanske inspiracije“ u Njegoševoj *Bilježnici*, sveščici džepnog formata neobične sudbine, objavljenoj više od stotinu godina poslije smrti crnogorskog vladike-pjesnika, i to u samo jednom izdanju do danas. „Italijanske teme“ u *Bilježnici* najvećim dijelom vezane su za Veneciju, kako savremenu, tako i nekadašnju Mletačku republiku, mnogo manje za neke druge italijanske krajeve, uglavnom one koje je Njegoš imao prilike da upozna. Prilog ima za cilj da rekonstruiše kontekst ovih Njegoševih „italijanskih zapisa“, sačinjenih od kratkih fragmenata putopisne proze i raznovrsnih misli, zapažanja i podataka koji se odnose na pojave, ličnosti i događaje koji su privukli posebnu pažnju crnogorskog vladike-pjesnika, ostavljajući prepoznatljiv odjek i u njegovom pjesničkom djelu.

Ključne riječi: *Njegoš putopisac, Njegoš i Venecija, Njegoš u Italiji*

Njegoševa *Bilježnica* pojavila se pred naučnom i širom publikom ravno stotinu i pet godina poslije smrti crnogorskog vladike i pjesnika.¹ Objavljena

¹ Poslije Njegoševe smrti bilježnicu je preuzeo njegov sestrić Stevan Perović Cuca (1830–1857), i sam pjesnik, ponijevši je sa sobom kad je, zbog sukoba s knjazom Danilom Petrovićem, 1854. godine napustio Crnu Goru. Perović je bilježnicu poslao srpskom piscu Ljubomiru Nenadoviću koji, iako Njegošev prijatelj i obožavalac, za vladčina života o njoj nije ništa znao, a tokom nekoliko godina, koliko je bila kod njega, iz nje nije ništa objavljivao, niti je pominjao. Nenadović je kasnije bilježnicu predao knjazu Nikoli I Petroviću, u čijem je domu čuvana kao svetinja. Podijelila je i izbjegličku sudbinu te vladarske porodice, a poslije smrti Nikole I, 1921. godine u Francuskoj, završila je u porodičnom sefu u jednoj banci u Nici. O njoj je od tada, a posebno tokom i poslije Drugog svjetskog rata, brinula uglavnom princeza Ksenija, koja je i poklonila Narodnom muzeju Crne Gore na Cetinju, u kome se i danas nalazi. – Up. Dr Pero Šoć, „Njegoševo uzdarje. Neobična istorija dosad nepoznatog Njegoševog dnevnika“, *Politika*, 8. april 1956, str. 10; „Šta priča

je 1956. u izdanju Istorijskog instituta NR Crne Gore koje je donijelo faksimil i prepis njenog sadržaja, uključujući i pjesmu „Paris i Helena ili Noć skuplja vijeka“, čiji je autograf pronađen u koricama te neobične sveščice. Izdanje je, uz rječnik i registar, praćeno i jednim neočekivano kratkim i iznenađujuće šturim pogovorom koji potpisuje Redakcioni odbor u sastavu: Jagoš Jovanović, Pero Šoć, Risto Dragičević, Jevto Milović i Miloš Vušković. Odbor je smatrao da „nije bilo potrebno davati komentar, jer će čitalac sam, bez teškoće, moći da shvati i razumije svaku bilješku“², pa je *Bilježnica* ostala bez ikakvih pratećih napomena, ako se izuzmu one koje se odnose na dileme vezane za transkripciju Njegoševog rukopisa. U pogovoru nema ni riječi o zanimljivoj sudbini te sveščice, iako se iste godine, uoči njenog izlaska iz štampe na Cetinju, u beogradskoj *Politici* oglasio Pero Šoć, jedan od članova Redakcionog odbora, koji je, nastojeći da makar dijelom zadovolji veliko interesovanje javnosti, dao dragocjene podatke o dotadašnjoj istoriji bilježnice i iznio prve informacije o njenoj sadržini.³ Upravo je Šoć, još uoči Drugog svjetskog rata, saopštio podatak o njenom postojanju.⁴ On ju je, konačno, i prenio iz Pariza u Crnu Goru, a za to izdanje izvršio je transkripciju rukopisa.

Sljedeće 1957. godine u *Letopisu Matice srpske* izišao je prikaz Jelene Šaulić koja nije propustila priliku da se na cetinjsko izdanje i kritički osvrne.⁵ Zamjerajući što u knjizi nije dat ni istorijat rukopisa, ni njegov opis, spočitala je Odboru da je „iz nekih razloga“ izostavio opširni komentar koji je bio pripremio Pero Šoć, a koji bi proučavaocima *Bilježnice* bio koristan a široj publici neophodan. Ona kritikuje i formalnu stranu ovog izdanja, tvrdeći da ni imenski registar ni rječnik malo poznatih riječi nijesu potpuni, i sugerišući da bi bolje bilo da je format knjige zadržao format originala, kako bi se štampani tekst mogao s njim lakše upoređivati. Jelena Šaulić zamjera Odboru čak i na izboru ilustracije, smatrajući da je umjesto slike Njegoševе biste, rad Ivana Meštovića, izdanju primjerenija bila dagerotipija Anastasa Jovanovića iz vremena kad je Njegoš unosio svoje zapise u bilježnicu.⁶ Ukratko, Šaulićeva smatra da „ovo izdanje beležnice ne zadovoljava ni naučne, ni šire potrebe“ i

Njegošev dnevnik. Svestrano interesovanje velikog pjesnika“, *Politika*, 15. april 1956, str. 10; Jelena Šaulić, „O Njegoševoj Beležnici“, *Letopis Matice srpske*, 380, 2, 1957, str. 139–146.

² *Njegoševa Bilježnica*, Istorijski institut NR Crne Gore, Cetinje, 1956, str. 209.

³ Dr Pero Šoć, nav. radovi.

⁴ Dr Pero Đ. Šoć, *Prilozi za kulturnu istoriju Crne Gore, sa sedamdeset slika*, izdanje autora, Grafičko umetnički zavod „Planeta“, Beograd, b. g. [1939].

⁵ Jelena Šaulić, nav. rad, str. 146.

⁶ Isto.

predlaže da je beogradska „Prosveta“ ponovo objavi, s neophodnim komentarom i objašnjenjima i s upotpunjenim rječnikom i registrom, kao desetu knjigu Njegoševih *Celokupnih dela*.⁷

Jelena Šaulić ne samo da je u svom prikazu dala opis te Njegoševe sveščice, saopštavajući podatke o formatu i broju strana i iskazujući svoje utiske o Njegoševom rukopisu i načinu unošenja zabilježaka, nego je iznijela i određene pretpostavke u vezi s nekoliko ključnih tema koje će zaokupljati pažnju i docnijih, rijetkih istraživača, a koje se odnose na raznovrsnost sadržine, hronologiju zapisivanja, moguće izvore i uzore *Bilježnice*. Što se tiče datiranja zapisa, za koje je očito da nijesu unošeni hronološkim redoslijedom, Šaulićeva je kao najraniji datum u *Bilježnici* identifikovala 14. mart 1844. godine, vezan za Njegoševu prvu pošetu Veneciji, držeći da je vladika upravo toga dana počeo da unosi svoje zapise u malu sveščicu s koricama od crnoga platna, koju je, prema pretpostavci ove autorke, moguće tada i nabavio u ovom gradu.⁸

Za razliku od Jelene Šaulić, Alojs Šmaus, koji o *Bilježnici* piše 1963. godine povodom obilježavanja stope desete godišnjice rođenja crnogorskog vladike-pjesnika, vjeruje da „svaki poštovalac Njegoševog genija a posebno istoričar književnosti mora biti blagodarani Istorijskom institutu na Cetinju i redakcionom odboru [...] na trudu uloženom oko izdavanja Njegoševe *Bilježnice*“.⁹ Šmaus se u svom prilogu pozabavio najviše pitanjem hronologije i rasporedom njenoga sadržaja, svjestan da je to samo „prvi pokušaj“ i da će za definitivno rješenje pitanja koje ta sveščica postavlja pred nauku biti potrebne „mnogobrojne korekture i preciziranja“.¹⁰ On uočava da pitanje nastanka i međusobnog odnosa Njegoševih „često uzgrednih“ i „prividno slučajnih“ zapisa, nastalih u razdoblju između 1844. i 1851. godine, usložnjava činjenica da *Bilježnica* ipak nije dnevnik u koji se upisivalo po hronološkom principu, već skup najraznovrsnijih zapisa, unošenih često na preskok i preko reda na praznim stranama ili praznim mjestima već djelimično popunjenih strana, što je uvijek iznova narušavalo hronološki red i njegovo utvrđivanje učinilo skoro nemogućim.¹¹ Zaključivši da se o hronologiji može govoriti samo približno, Šmaus vjeruje da je ipak morao

⁷ Isto. – Redakcioni odbor Prosvetnog izdanja Njegoševih djela sačinjavali su N. Banašević, R. Bošković, R. Lalić, V. Latković, P. Petrović i M. Stevanović.

⁸ Isto, str. 140. – J. Šaulić iznosi i podatak da je princeza Jelena, kći Nikole I i buduća italijanska kraljica, dala da se za Njegoševu bilježnicu pripremi navlaka od crvenog velura, sa dvije kopče, na kojoj je pisalo *Souvenirs*. Isto, str. 139.

⁹ Alojs Šmaus, „O Njegoševoj Bilježnici“, *Glasnik Etnografskog muzeja*, knjiga III, Cetinje 1963, str. 29.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto, str. 30.

postojati neki Njegošev prvobitni plan rasporeda zapisa, čija je koncepcija kasnije, očito, narušena. On drži da je *Bilježnica* u stvari neka vrsta zbornika, zasnovanog na tematskom ili sistematskom umjesto hronološkog principa. Taj autor u *Biljeznici* identifikuje, kao manje ili više samostalne jedinice, četiri obimnija kompleksa, razlikujući među njima Njegoševe originalne filozofske misli (I), ispise na francuskom iz Lamartinove i Igoove poezije (II), skupinu zapisa najrazličitije sadržine, koji svjedoče o širini i mnogostranosti Njegoševih interesovanja (III) i, najzad, Njegoševe putničke bilješke (IV).¹² Težište zapisivanja, po Šmausu, vremenom se sve više prenosilo na treći kompleks, koji taj autor naslovljava *Variae*. U njemu preovlađuju zapisi iz istorije, geografije, mitologije, etnografije, astrologije i drugih oblasti, koji su imali za cilj da obogate Njegoševo opšte obrazovanje. Ti su podaci preuzimani iz različitih izvora, najviše francuskih i ruskih, smatra Jevto Milović koji se na *Bilježnicu* osvrće takođe 1963. godine.¹³ Treba dodati da je vladika u tu sveščicu unio i još neke, veoma raznorodne zapise, među kojima se nalaze i adrese pojedinih ličnosti, spisak njegovih dužnika, dnevni program ishrane, mjesečeve mijene u 1846. godini, koncepti raznih pisama itd., što pokazuje da mu je ona povremeno služila i kao neka vrsta „agende“.

Može se reći da Njegoševi zapisi „italijanske inspiracije“ pripadaju uglavnom trećem i četvrtom kompleksu Šmausove podjele. Od ukupno 129 rukopisnih stranica *Bilježnice* na „italijansku tematiku“ otpada približno 16, lociranih uglavnom pri samom njenom kraju.¹⁴ Što se njihove sadržine tiče, najveći dio, oko dvije trećine tih zapisa, odnosi se na Veneciju. „Vencijanske teme“ grupisane su u prvoj skupini Njegoševih „italijanskih bilježaka“, ali ih, sporadično rasutih, ima i na još nekim „italijanskim stranicama“ te rukopisne sveščice. S obzirom na to da je hronologija *Bilježnice* ispreturana, moguće ih je možda, uz razumljive rezerve, preciznije datirati i protumačiti u kontekstu Njegoševih poseta Veneciji. Crnogorski vladika različitim je povodima u tome gradu duže ili kraće boravio tri puta (1844, 1847, 1850), a kroz njega je u nekoliko navrata i prolazio.¹⁵ Svoje neposredne utiske iz prvog susreta s gradom na lagunama, prilikom četvorodnevne posete u martu 1844. godine, pretočio je u vrlo upečatljive kratke odlomke nadahnute putopisne proze, čija bogata jezička metaforika pokazuje snagu njegove vizuelne uobrazilje.

¹² Isto, str. 33–34.

¹³ „Njegoševa Bilježnica“, *Narodni list, Zadar*, 21. septembar 1963. Preštampano u: Jevto. M. Milović, *Staze ka Njegošu*, Univerzitetska riječ, Titograd 1983, str. 341–345.

¹⁴ Up. str. 42, 110–115, 119–124, 126–128 rukopisnog originala ili str. 163, 187–189, 191–194 prepisa u postojećem izdanju *Bilježnice*.

¹⁵ Više u: Vesna Kilibarda, „Njegoš i Venecija“, u: *Venecija i slovenske književnosti*, Slovo Slavia, Beograd 2011, str. 289–302.

Možda začuđujuće, ali Njegoševa slika Venecije je mračna, njegovo viđenje pomalo i prezrivo:

„14ga marta 1844 god[ine].¹⁶ Pojaviše se zvonici mletački kako giganti gazeći po moru. (Pletenica od dima i pletenica od parohodni kolah, preko mora, prva crna i žalostna, a posljednja srebrna (vesela, kipeća)¹⁷... Venecija se vidi sa zvonika svet[og] Marka kao gomila crnih klijetakah, izbačenih burom u morske lužine; odande čovjek vidi kakvu je žalostnu kabanicu oblačila¹⁸ ... Kuće venec[ijanske] ne imaju domaćih (gazdah), nego su iz njih utekli, a ostale kuće puste, te se ruše i padaju. Gondule, kao traurni grobovi. Smiješna vkusa! Mletke su kao da ih je volkan svojim dihanijem zapahnuo.“¹⁹

Poznato da je Njegoš tokom toga boravka nastojao da što bolje upozna Veneciju, a posebno njenu istoriju.²⁰ Koracima je premjerio *Ponte di Rialto*, zapisujući u *Bilježnici* koliko je „nogah“ taj most dug i širok, dok mu se

¹⁶ Datum je po starom kalendaru, po kome se kod nas tada računalo vrijeme. Za datume po novom kalendaru, potrebno je dodati 12 dana za XIX a 13 za XX vijek. Stoga neki autori taj Njegošev datum navode kao 26. mart.

¹⁷ *Njegoševa bilježnica*, str. 187.

¹⁸ Isto, str. 188.

¹⁹ Isto, str. 189.

²⁰ Jefto Milović je objavio dva policijska izvještaja na italijanskom jeziku, pronađena u Opštem upravnom arhivu u Beču (*Allgemeines Verwaltungsarchiv*), poslata tokom toga Njegoševog boravka u austrijsku prestonicu pod oznakom 'hitno'. Oni sadrže podatke sakupljene, kako se navodi, zahvaljujući aktiviranju „odgovarajućeg i obazrivog nadzora“ austrijske policije nad crnogorskim vladikom prilikom toga boravka u Veneciji. U prvom izvještaju bilježi se da je Njegoš odšeo u hotelu *Leone bianco* (naziv hotela upisan je i u *Bilježnici*) i da je u stalnom kontaktu s ruskim konzulom, čiji ga sin prati tokom razgledanja grada. Navodi se kako u razgledanje znamenitosti Venecije odlaze gondolom, budući da su pojava i način odijevanja ovog „neobičnog putnika“, dok su prvoga dana obilazili grad pješice, „na poseban način“ privlačili pažnju naroda. U drugom izvještaju, poslatom na dan kad je vladika parobrodom već napustio grad, uputivši se prema Trstu, naglašava se kako je Njegoš gondolijerima davao „najzdašnije napojnice“. Konstatuje se i da se vladika, izuzev s ruskim diplomatskim predstavnikom i njegovim sinom, nije vidao ni s kim drugim, osim što su ga u hotelu posetili bogati pošednik Đorđo Korona, rodom iz Skadra, već godinama nastanjen u Veneciji, kao i Petar Restušev, ruski potporučnik koji se u tome gradu zadesio samo u prolazu. U izvještaju se notira da je na večeri u kući ruskog konzula, priredenoj noć uoči Njegoševog odlaska, primijećeno prisustvo brojnih Rusa koji su se tada zatekli u Veneciji. U policijskom izvještaju zabilježen je i podatak da je vladika posetio kuće slikara Liparinija i Skjavonija. – Up. Jefto Milović, „Stvarna pozadina Draškove scene u *Gorskom vijencu*“, *Radovi Filozofskog fakulteta*, Razdio lingvističko-filološki (3), Zadar, 5/1963–1964, str. 149–159. Preštampano u: Jevto M. Milović, *Staze ka Njegošu*, Univerzitetna riječ, Titograd 1983, str. 270–280.

Ponte dei Sospiri učinio „podoban prevozu čerez Aheron“.²¹ Uz pomen slikara Skjavnija (Natale Schiavoni, 1777–1858), unio je podatak da su njegov sin i unuka, takođe slikari, zajedno s njim „tvorci nimfah“ koje su mu se, očito, veoma dopale, o čemu svjedoči opaska u *Bilježnici* u kojoj kaže: „No je bi-jeda što samo na kartinama i pod njen krov obitavaju“.²² Utisak na vladiku ostavile su i tri slike iz kolekcije Palate Manfrin (*Palazzo Manfrin Vernier*), pa je, uz opis tema, u *Bilježnici* zapisao i njihove naslove.²³ Unio je i podatak da je Venecija osnovana kao „kolonija azijatska koju je doveo Trojanac Antenor“, kao i na koliko „ostrovah“ se prostire (130) i koliko u njoj ukupno ima „mostovah“ (306).²⁴ Posebnu pažnju crnogorskog vladike privukla je Duždeva palata (*Palazzo Ducale*). Zapisi u *Bilježnici* svjedoče da je Njegoš s njenog centralnog prozora uživao u lijepom pogledu na more i na Trg *degli Schiavoni*, a izlazio je i na balkon sa koga je Napoleon nekad posmatrao „trku gondulah“.²⁵ Najupečatljiviji, mada turoban utisak ostavio je na njega prizor koji je zatekao u glavnoj sali te palate:

„Moj ulazak u palatu i primjećanije na statue i obraze od mramora: imper[ator] rim[ski] *Trajan* bez nosa, crnoga obraza; imper[ator] *Kaligula* leži žalostno pri zidu; grabljivi *Paris* ćuti zablenu u ćošak bez po nosa; *Jupiter* bez očih; *Minerva* s velikom kapom, mračnoga i naruženoga vida; opet imper[ator] *Trajan* bez očih; *Ulis* slomjenih nogah; *Trag[edija]* i *Komed[ija]*, dvije statue, s vratih svet[og] Joan[a] od Akre, mračne i pokrite prašinom; *Trag[edija]* nosi glavu mrtvu obezobraženu u ruke; *Cibela*, slomjene krune; *Minerva* slomjene kape i naružena, predsjedateljstvuje ovom žalostnome sobraniju bogovah i polubogovah, u velikoj žalostnoj zali“.²⁶

Očito, kod Njegoša su te drevne skulpture, kao i slike koje u *Bilježnici* pominje, manje pobuđivale estetski doživljaj, a više melanholične misli o prolaznosti i „ničtožnosti ljudskoj“, kao što na drugim mjestima on više govori o visini i širini čuvenih arhitektonskih spomenika, nego o njihovoj ljepoti. U *Bilježnicu* je, na primjer, pored podatka od kada do kada je građena, na dva odvojena mjesta čak dva puta upisao koliko je „metarah“ ili „lakatah“ široka i dugačka Crkva Svetoga Marka i koliko ima „kolonah mramornijeh“, kao i koliko je „nogah“ visok njen zvonik, na koji se očito i

²¹ Isto, str. 188–189.

²² Isto, str. 187.

²³ Isto, str. 188.

²⁴ Isto, str. 189.

²⁵ Isto, 188–189.

²⁶ Isto, str. 188.

peo, u poređenju sa zvonnicima crkava Sv. Petra u Rimu, Sv. Stefana u Beču i Katedrale u Strasburu.²⁷

Njegošev doživljaj Venecije i Italije uopšte izazivao je različite komentare njegovih proučavalaca. Jelena Šaulić tim povodom zaključuje da je Njegoš „imao prilično izgrađeno merilo za ocenjivanje književnosti“ ali ne toliko i drugih umjetnosti.²⁸ Olga Stuparević u Njegoševoj sklonosti ka mjerenju i premjeravanju nalazi „nešto od romantičarski naivne zanesenosti fizičkim veličinama“.²⁹ Milovan Đilas, međutim, drži da je Njegoša u Italiji privlačilo sve što je na prvi pogled znamenito i izrazito, a naročito „ono što je veliko obimom“, i to ne toliko ili samo kao potvrda dostignuća ljudskog uma i ruku nego, mnogo više, kao doživljaj propadanja koje je „utoliko punije ukoliko je nešto sebe više dotjerivalo i utvrđivalo za vječnost“.³⁰ Mirko Deanović ističe kako je doživljaj Venecije, ne samo kod Njegoša, nego i kod nekih drugih južnoslovenskih romantičarskih pisaca, nadahnjivao oprečne osećaje, od divljenja i zanosa do neobjašnjive melanholije i šete.³¹

Njegoša je Venecija zanimala ne samo kao grad nego i kao država, po starinskom nazivu Mleci, a kratkotrajni boravak 1844. godine očito mu je poslužio i kao neposredna, mada ne i jedina inspiracija za prikaz mletačke civilizacije u epizodi o 'Drašku u Mlecima' iz *Gorskog vijenca*, dramskog spjeva završenog prije njegove druge posete tome gradu, do koje će doći tri godine kasnije. Prikaz Mletaka u tome Njegoševom djelu u saglasnosti je s podacima i sudovima iz *Bilježnice*, mada je spektar „mletačkih tema“ u spjevu mnogo širi (st. 1460–1690). Prepoznatljiv je odjek Njegoševih zapisa iz *Bilježnice* u nekim stihovima te čuvene epizode. Na primjer, bilješka da u nizu portreta u Sali Velikog vijeća (*Sala del Maggior Consiglio*) Duždeve palate nema Marina Faliera, te da njegovo mjesto „crna zavjesa pokrijeva“, jer su tome duždu „odsjekli glavu 1354 (sic!)god[ine] na glavne ljestvice pred palatom, zato što je ovaj ohtio da uništiži republ[ičko] pravl[enije], drugi pak kažu da je bio žrtva intrigah i laže“,³² pretočen je u stihove: „Grbičić se meni kunijaše / da su jednom žbiri i špijuni / oblagali jednoga principa / pred senatom i svijem narodom,

²⁷ *Njegoševa Bilježnica*, str. 191, 193, 194.

²⁸ Jelena Šaulić, nav. rad, str. 141.

²⁹ Olga Stuparević, „Srpski putopis o Italiji“, u: *Uporedna istraživanja I*, Institut za književnost i umetnost, Beograd 1976, str. 111.

³⁰ Milovan Đilas, *Njegoš, pjesnik, vladar, vladika*, „Zodne“, Beograd-Ljubljana, 1988, str. 549.

³¹ Mirko Deanović, „Mleci u hrvatskoj i srpskoj književnosti“, *Filologija* 2, Zagreb 1959, str. 126.

³² *Njegoševa Bilježnica*, str. 187. – Marin Falier (1275–1355) bio je pedeset peti mletački dužd, pogubljen 1355. a ne 1354. godine, kako stoji u *Bilježnici*. Kao izdajnik Republike, bio je osuđen ne samo na smrt, nego i na brisanje imena i slike u palati, tj. *damnatio memoriae*.

/ i da su mu glavu otkinuli / baš na stube njegova palaca“ (st. 1521–1526). Njegoš u *Bilježnici* notira i da „kad su salon gradili, trinaest su mjestah za portrete odviše napravili“, pa su ostala prazna.³³ Taj detalj njegovu pažnju privukao je vjerovatno kao dokaz da neizvjesna i nemilosrdna sudbina ne zaobilazi ni moćne vladare i države. U zabilješkama se nalaze i podaci da je „115 duždah bilo svega u Mletkama“, te da je „njina vlada ukinuta 1797 god[ine]“, a navedena su i imena prvog i potonjeg mletačkog dužda, što svjedoči da su Njegoša zanimali različiti detalji hiljadugodišnje istorije Presvijetle republike.³⁴ Posebnu pažnju crnogorskog vladike privukle su „mračne klijeti đe su davili i mučili prestupnike“ što, po njegovim riječima, Mlecima „slavu mrači“.³⁵ Sam Njegoš, koji je dao da se napravi prvi zatvor na Cetinju (1831), silazio je u te podzemne tamnice ispod Duždeve palate (tzv. *pozzi*) i s njihovih zidova prepisivao u *Bilježnicu* zapise na italijanskom jeziku koje su ostavili nekadašnji sužnji.³⁶ Ti Njegoševi neposredni utisci nesumnjivo su ostavili traga u sljedećim stihovima iz *Gorskog vijenca*: „Najgore im pak bjehu tavnice / pod dvorove đe dužde stojaše; / u najdublju jamu koju znađeš / nije gore no u njih stojati: / konj hoćaše u njima crknuti, / čovjek pašče tu svezat ne šćaše, / a kamoli čojka nesretnjega; / oni ljude sve tamo vezahu / i davljahu u mračnim izbama“ (st. 1474–1482). Njegošev stav u skladu je s etičkim obrascem tzv. „čojstva“ klasične Crne Gore, po kome je vrhunski nedostojnim smatrano ne samo gaženje ličnog dostojanstva čovjeka kroz fizičko mučenje osuđenika ili ponižavanje osumnjičenih i uhapšenih, nego i nepoštovanje date riječi.³⁷

Prikaz Mletaka u *Gorskom vijencu* u znaku je negativnog stereotipa, ništa manje izraženog nego u Njegoševom prikazu otomanskog svijeta u istom djelu.³⁸ Epizoda o 'Drašku u Mlecima' specifična je i po tome što, u kontekstu imagoloških tumačenja, predstavlja jedan od onih ne tako čestih primjera koji podupiru tezu da se u prikazivanju *Drugog* „omalovažavajući stereotipi [...] ne rađaju samo na Zapadu da bi se okomili na Balkan, nego [...] mogu da se zametnu i na ovoj drugoj strani, da bi uzeli na nišan Zapad“.³⁹

³³ Isto, str. 188.

³⁴ Isto, str. 187.

³⁵ Isto, str. 188.

³⁶ Isto, str. 189.

³⁷ Up. Slobodan Tomović, *Komentar Gorskog vijenca*, Univerzitetska riječ, Nikšić 1986, str. 219–243.

³⁸ Negativnu sliku Mletačke republike, s kojom su Crnogorci vjekovima živjeli u najbližem sušedstvu, Njegoš je razvio i u nekim svojim prije i poslije *Gorskog vijenca* napisanim djelima (*Glas kamenštaka*, *Svobodijada*, *Ogledalo srpsko*, *Lažni car Šćepan Mali*). – O tome up. Vesna Kilibarda, nav. rad, str. 294–296.

³⁹ Ivan Čolović, „Balkanistički diskurs i njegovi kritičari“, <http://www.republika.co.rs/490-491/>

Što se „venecijanskih tema“ tiče, osim pomenutih, u *Bilježnici* se nalazi još samo jedna bilješka koja se hronološki i tematski može dovesti u vezu s Njegoševom drugom, mnogo dužom pošetom Veneciji, u trajanju od oko dvadeset i pet dana, tokom februara i marta 1847. godine. Iako nije moguće sasvim pouzdano razlikovati Njegoševe zapise o Veneciji iz prvog (1844) i drugog (1847) boravka, neka rješenja ipak nameće širi kontekst. Zna se da je tokom toga drugog boravka vladika najviše bio posvećen pregledanju spisa i dokumenata u mletačkom Arhivu. Otuda, vjerovatno, u *Bilježnici* i podaci o Državnom arhivu (*Archivio di Stato*), za koji Njegoš zapisuje da je smješten u samostanskom kompleksu Santa Maria dei Frari (*Convento dei Frari*) i da „broji do 300 salah u kojima ima komadah papira 10.562.115, bez mnogobrojnih svezakah“. ⁴⁰ O svom radu u tome arhivu nekoliko podataka Njegoš je ostavio u predgovoru svoga djela *Lažni car Šćepan Mali* đe kaže:

„... da slučajem ne podoh u Mletke u početku 1847 godine, ne htijah ništa vjernoga o njemu [Šćepanu Malom – prim. V.Kilibarda] svome rodu objelodaniti. Ali u Mletke kada dođoh, potrudim se i kojekako uljezem u ogromnu arhivu bivše stare republike mletačke [...] Čuvara od arhive, staroga markiza Solarija, gotovo slobodnom i veselom gorskom poezijom i pričanjem zamađijam, te mi dobri starac počne po mojoj čudi igrati; pet šest valjatijeh pisarčićah tri čitave nedelje po svima uglovima od arhive kopaše, i što god se moglo nač o čudnovatom Šćepanu i o drugijem stvarima odnoseći se Jugoslovenstva, sve ispisaše“. ⁴¹

Zanimljivo svjedočanstvo o tome Njegoševom boravku u Veneciji zabilježio je Milorad Medaković, njegov tadašnji sekretar, koji ga je na tome putu i pratio. ⁴²

Manji dio „italijanskih zapisa“ u *Bilježnici* može se dovesti u vezu s Njegoševim putovanjem kroz razne italijanske krajeve u posljednjoj godini njegovoga života (1850–1851). ⁴³ Među njima nema ni putopisnih fragmenata, ni Njegoševih opservacija kakvih je bilo među prvim zapisima iz Venecije. U *Bilježnicu* on sada uglavnom upisuje šture podatke koji su mogli biti unijeti i tokom ali i poslije obilaska određenih kulturno-istorijskih znamenitosti. Prema

⁴⁰ *Njegoševa bilježnica*, str. 191.

⁴¹ Petar Petrović Njegoš, *Šćepan Mali – Proza - Prevodi*, u: *Celokupna dela*, knjiga četvrta, Prosveta-Obod-Svjetlost, Beograd-Cetinje-Sarajevo, 1967, str. 10.

⁴² Medaković je isprva bio zadužen da, po vladichinoj želji, svakoga dana prepisuje „gramate“ ruskih careva mletačkim duždjevima, a nekoliko ih je, po ovom autoru, vladika i svojeručno prepisao. Up. Milorad Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Knjigopечатnja A. Paevića, Novi Sad 1882, str. 132–134.

⁴³ Up. Vesna Kilibarda, „Njegošovo posljednje putovanje: kroz Italiju 1850-1851“, *Lingua montenegrina*, V/1, 2012, br. 9, str. 151–172.

njihovom sadržaju, vrlo je moguće da se ovde radi o tzv. „knjiškom znanju“, tj. o podacima preuzetim iz raznih štampanih izvora. Ozbiljno bolesni Njegoš, tada već veliki i priznati pjesnik, nije više mnogo zapisivao, nije čak trpio ni zapisivanje svoga saputnika, Ljubomira Nenadovića, kako je već primijetila Isidora Sekulić.⁴⁴ Bilježio je i dalje podatke o visini, dužini ili širini značajnih kulturno-istorijskih zdanja koja je razgledao, nekad ih i sâm mjereći i premjeravajući, nekad preuzimajući podatke iz dostupnih izvora. U tom smislu, vezano za Njegoševe dvije posete Rimu, prvu u januaru a drugu u aprilu 1851. godine, u *Bilježnici* se pominju i neke rimske znamenitosti, i to papska basilika Sv. Petra (*San Pietro*) i antički spomenici Koloseum (*Colosseo*), koji je s pažnjom razgledao, i Pompejev teatar (*Teatro di Pompeo*), razrušen u srednjem vijeku, o kome se mogao samo obavijestiti. Crkva Sv. Petra i Koloseum dvije su od tri rimske znamenitosti za koje je sam vladika u pismu svom tršćanskom prijatelju Dimitriju Vladiavljeviću ustvrdio da su u 'vječnom gradu' na njega ostavile najsnažniji utisak.⁴⁵ To je u *Pismima iz Italije* potvrdio i srpski putopisac i Njegošev tadašnji saputnik Ljubomir Nenadović. Za Koloseum, najveći amfiteatar antičkoga Rima, sagrađen u prvom vijeku n.e., Njegoš u *Bilježnici* zapisuje kako se u vrijeme praznika „vidalo [...] da padnu po pet hiljadah divljih zvjerova i veliko čislo mačebojajah“ i da je u njega „moglo stati više od stotine hiljadah dušah i sjedeti, zaklonjeni platnom od sunca i vremena“.⁴⁶ O drugoj rimskoj znamenitosti, hramu Sv. Petra, najvećoj hrišćanskoj crkvi, u *Bilježnici* na jednom mjestu vladika daje podatke o tome koliko je „stopah“ visoka, duga i široka, upisuje broj njenih „oltarah“ i „kandelah“, kao i kad je i koliko dugo građena, a na drugom, i dalje opsjedjen brojevima i veličinama, upoređuje po visini zvonik ove crkve sa zvonnicima katedrale u Strasburu i crkava Sv. Stefana u Beču i Sv. Marka u Veneciji.⁴⁷ Što se treće rimske znamenitosti tiče, a koja se i prema svjedočenju samog Njegoša i prema potvrdi Nenadovića našla na prvom mjestu Njegoševih rimskih preferenci, a to je Rafaelova slika *Preobraženje*, u *Bilježnici* nema ni pomena. Ime toga majstora visoke renesanse zabilježeno je u toj sveščici, uz podatak o godini njegovog rođenja i smrti, među imenima „najslavnijeg kolorista od Italije“, Ticijana, i uz pomen „vajatelja, pitura i arhitekta“ Mikelandela.⁴⁸

⁴⁴ Isidora Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Srpska književna zadruga, Beograd 1951, str. 335.

⁴⁵ Pismo je datirano 31. januara po starom kalendaru. - Petar Petrović Njegoš, *Izabrana pisma*, u: *Celokupna dela*, knjiga šesta, str. 202–206.

⁴⁶ *Njegoševa bilježnica*, str. 192.

⁴⁷ Isto, str. 191, 193.

⁴⁸ *Njegoševa bilježnica*, str. 191–192.

U toj posljednjoj skupini bilježaka „italijanske tematike“ pominju se, uz uobičajene podatke o ogromnim dimenzijama, i Crkva Sv. Ambrozija (*Sant’Ambrogio*) u Milanu i Avgustov amfiteatar u Veroni (*Arena di Verona*), iako nema podataka da se Njegoš zadržavao u ta dva grada.⁴⁹ Kao što je i kroz Torino samo proputovao željeznicom, a u *Bilježnicu*, na čak dva mjesta, upisao podatak o dimenzijama mosta na rijeci Dori koja protiče kroz taj grad.⁵⁰ Ono što ipak iznenađuje jeste činjenica da u *Bilježnici* nema zapisa vezanih za Napulj, u kome je vladika početkom 1951. godine u kontinuitetu proveo preko tri mjeseca. O tome južnoitalijanskom gradu, međutim, Njegoš je ostavio zanimljive putopisne fragmente u već pomenutom pismu D. Vladislavljeviću. Takođe, u *Bilježnici* nema ni zapisa koji bi se odnosili na Firencu, iako se na povratku iz Napulja vladika nekoliko dana zadržao razgledajući taj grad i njegovu okolinu. Na putu prema Firenci Njegoš je, u društvu Nenadovića, svratio da vidi čuveni Krivi toranj (*Torre pendente*), odnosno zvonik Katedrale u Pizi. Moguće da je tom prilikom bilo riječi i o Galileu Galileju, koji je na tome tornju nekad vršio eksperimente, pa se čuveni uzvik italijanskog naučnika *Eppur si muove!* našao zapisan i u Njegoševoj *Bilježnici* i u Nenadovićevim *Pismima*.⁵¹

Na kraju, vjerujemo da misli, zapažanja i podaci u Njegoševoj *Bilježnici* koji se odnose na pojave, ličnosti i događaje italijanske provenijencije, ma koliko njihov udio u cjelokupnom korpusu te sveščice bio skroman, ipak doprinose rasvjetljavanju pojedinih aspekata književnog djela ali i same ličnosti crnogorskog vladike i pjesnika.

Literatura

- Čolović, Ivan (2010). Balkanistički diskurs i njegovi kritičari, <http://www.republika.co.rs/490-491/>
- Deanović, Mirko (1959). Mleci u hrvatskoj i srpskoj književnosti, *Filologija* 2, Zagreb 1959, str. 121–136.
- Đilas, Milovan (1988). *Njegoš, pjesnik, vladar, vladika*, Beograd-Ljubljana: „Zodne“.
- Kilibarda, Vesna (2011). Njegoš i Venecija, u: *Venecija i slovenske književnosti*, Beograd: SlovoSlavia, str. 289-302.
- Kilibarda, Vesna (2012). Njegoševo posljednje putovanje: kroz Italiju 1850–1851, *Lingua montenegrina*, V/1, br. 9, str. 151–172.

⁴⁹ Isto, str. 193-194.

⁵⁰ Isto, str. 163, 192.

⁵¹ Isto, str. 194.

- Milović, Jevto (1963–1964). Stvarna pozadina Draškove scene u 'Gorskom vijencu', *Radovi Filozofskog fakulteta*, Razdio lingvističko-filološki (3), zadar, 5, str. 149-159.
- Milović, Jevto (1983). Njegoševa Bilježnica, u: *Staze ka Njegošu*, Tito-grad: Univerzitetska riječ, str. 341–345.
- Stuparević, Olga (1976). Srpski putopis o Italiji, u: *Uporedna istraživanja I*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, str. 103–182.
- Sekulić, Isidora (1951). *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Šaulić, Jelena (1957). O Njegoševoj Beležnici, *Letopis Matice srpske*, Novi Sad, 380, 2, str. 139–146.
- Šoć, Pero [1939]. *Prilozi za kulturnu istoriju Crne Gore, sa sedamdeset slika*, Beograd: izdanje autora, Grafičko umetnički zavod „Planeta“, b. g.
- Šoć, Dr Pero (1956). Njegošovo uzdarje. Neobična istorija dosad nepoznatog Njegoševog dnevnika, *Politika*, Beograd, 8. april, str. 10.
- Šoć, Dr Pero (1956). Šta priča Njegošev dnevnik. Svestrano interesovanje velikog pjesnika, *Politika*, Beograd, 15. april, str. 10.
- Šmaus, Alojs (1963). O Njegoševoj Bilježnici, *Glasnik Etnografskog muzeja*, knjiga III, str. 29–36.
- Tomović, Slobodan (1986). *Komentar Gorskog vijenca*, Nikšić: Univerzitetska riječ, str. 219–243.

Vesna KILIBARDA

**ITALIAN THEMES IN *BILJEZNICA*
BY PETAR PETROVIC NJEGOS**

The enclosure investigates records of “Italian inspiration” in *Bilježnica* by Njegos, a pocket-size booklet of an extraordinary destiny, published more than one hundred years after the death of the Montenegrin ruler and poet, only in one edition until today. “Italian themes” in *Bilježnica* mostly refer to Venice, both contemporary and former Venetian Republic, less to other Italian areas, mostly those that Njegos had the opportunity to acquaint. The goal of the enclosure is to reconstruct the context of these “Italian records” of Njegos, comprising short fragments of travel prose and various thoughts, observations and data referring to phenomena, persons and events that attracted a special attention of the Montenegrin ruler-poet, leaving a remarkable echo also in his poetic work.

Key words: *Njegos travel writer, Njegos and Venice, Njegos in Italy*

UDK 821.111(73).09 Plat S.

Pregledni rad

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

alexmontenegro@t-com.me

**UMIJEĆE SINTETIZOVANJA ŽIVOTA I KNJIŽEVNOSTI:
KRITIČKI I TEORIJSKI POKUŠAJI RAZUMIJEVANJA
POETIKE SILVIJE PLAT ILI IZUČAVANJE TIŠINA
I KONTRADIKTORNOSTI TEKSTA (I)**

U prvome dijelu rada koji je naslovljen „Umjeće sintetizovanja života i književnosti: kritički i teorijski pokušaji razumijevanja poetike Silvije Plat ili izučavanje tišina i kontradiktornosti teksta“, namjera mi je da predstavim neke od najreprezentativnijih pojedinačnih tekstova i studija koji su u protekle tri decenije objavljeni o američkoj pjesnikinji Silviji Plat; da ih sistematizujem i opišem; i izvedem zaključak o dominantnim književnoteorijskim modelima uopšte, prateći razvoj kritičkoga i teorijskoga mikrokosmosa koji se od ranih sedamdesetih godina konstituiše o pjesničkome i proznome radu te pjesnikinje (pri tom na umu imam uglavnom psihoanalitički kritički model, feministički, itd.). U uvodnome dijelu podsetiću na koncept interpretacije i/ili čitanja ili, drugačije rečeno, skiciraću mapu teorijske analize toga koncepta, pri čemu ću se posebno osvrnuti na formulacije koje su u tome kontekstu iskazali Eko, De Man, itd.

Ključne riječi: *čitanje, interpretacija, poezija, tekst, Silvija Plat*

„Nekoliko sjajnih pjesama objavljeno je u časopisu *The New Yorker*, 3. avgusta 1963. godine. Napisala ih je pjesnikinja koja čitalačkoj publici nije bila poznata, a čiji glas je zvučao drugačije od ostalih, do tada poznatih pjesničkih glasova. Pomenute pjesme intrigantno su pripisane Silviji Plat (1932–1963). Kako u časopisu nije bilo rubrike u kojoj su predstavljani saradnici, o pomenutoj pjesnikinji čitaoci nijesu mogli ništa saznati. Zloslutna godišta navedena u zagradama pored imena pjesnikinje potvrdila su da ona nije više među nama na ovoj tužnoj planeti. Otišla je, poput Alkestide, u Zemlju mrtvih.“

Erika Džong, *Zavođenje demona*¹, 2007. godine

¹ *Ars*, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, br. 5–6, 2010, str. 92.

„Taj pjesnički glas (kakogod da se zvala ona kojoj je pripadao) bio je u potpunosti evoluirao. Nije bio suv, niti je mirisao na gorkoslatke dvadesete u stihovima Doroti Parker, niti je bio romantičan/ironičan/transcendentalan poput glasa Edne St. Vinsent Milej. Možda je konfesionalnu otvorenost isprovocirao Robert Lovel. Možda je En Sekston doprinijela svojim mračnim menstrualnim ludilom. Na njen pjesnički glas nijesu uticale u ritmičke himne uvijene meditacije o ljubavi i smrti iz pera Emili Dickinson. Nije bilo moguće uporediti ih sa pjesmama drugih autora.“

Erika Džong, u istoj knjizi.

Uvod

Knjiga je poseban svijet, napisao je Bart u *Kritici i istini* i dodao kako kritičar pred knjigom oseća uslove za jezičko ostvarenje koji nijesu drugačiji od onih koje pisac oseća pred svijetom. U istoj knjizi on je naveo kako „delo nije okruženo, niti određeno, niti zaštićeno, niti usmereno nikakvim okolnostima. Nema stvarnog života da nam kaže koje značenje treba da mu pripisemo [...] ma koliko rečito bilo, ono poseduje nešto od konciznosti delfijskog proročišta, čije se reči prilagođavaju prvobitnom kodu (proročište nije buncalo), a opet su otvorene za više značenja, zato što su *one* izgovorene izvan svake okolnosti, izuzev same dvosmislenosti. (*Kritika i istina*, 1966).“² Za čitaoca, onog koji će ga pažljivo pročitati, tekst je, prema Umberto Eku, poput bašte sa stazama koje se razdvajaju: „Da upotrebim metaforu Horhea Luisa Borhesa (još jedan duh koji je veoma prisutan u ovim raspravama i koji je i sam držao predavanja na Nortonu pre dvadeset pet godina)“³ piše ovaj semiotičar u knjizi *Šest šetnji kroz narativnu šumu*, „šuma je bašta sa stazama koje se razdvajaju. Čak i kad nema utabanih staza u šumi, svako može da napravi sopstvenu, odlučujući da li će da krene levo ili desno od određenog drveta i da kod svakog sledećeg opet načini izbor.“⁴ Borhesovo gledište po tome pitanju interesantno je – šetimo se, knjiga i lavirint su jedno: roman se može pročitati na različite načine. Pjesma, takođe. Dotakavši se pitanja interpretacije apstraktne poezije u jednom intervjuu,⁴ Mardžori Perlof navodi kako su djelimično i sami pjesnici krivi za

² Džon Starok, „Rolan Bart“, <http://polja.eunet.rs/polja456/456-19.htm>

³ Umberto Eko, *Šest šetnji kroz narativnu šumu*, Narodna knjiga Alfa, Beograd 2003, str. 12–13.

⁴ David Clippinger, “Marjorie Perloff Interview”, <http://www.argotistonline.co.uk/Perloff%20interview.htm>, “But we suffer from the awful high school (and also college teaching) which reads poems for their ‘messages’. I always have to remind students not to think in terms of ‘the message’. Then, too, the opposite obtains: go to a reading by Language poets and their students and everything read is judged to be unassailable. No one questions how something is said. No one asks whether, say,

nedoumice koje poetski iskazi izazivaju: „Ne odgovara nam sklonost koju u akademskoj sredini ispoljavaju – da se pjesma čita isključivo zbog 'poruke'. Podsjećam studente da ne razmišljaju u kontekstu 'poruke'. Povremeno, nešto sasvim suprotno prevlada: pođite na pjesničko veče koje organizuju Jezički pjesnici i njihovi studenti i shvatićete da se sve što pročitaju prihvata kao apodiktično. Niko ne postavlja pitanje kako je nešto rečeno. Niko neće postaviti pitanje, na primjer, da li je Kulidž to što je rekao morao reći baš na taj način i biti tako opskuran. Kao i u drugim primjerima, postoje dobre i loše verzije. Napisano je mnogo užasne 'jezičke' poezije koja nije toliko opskurna koliko je nejasna i loše napisana. Sasvim prirodno, ovo odbija čitaoce. I same pjesnike djelimično treba kriviti jer oni odbijaju da objasne što rade (ili ne rade) i zapravo samo čekaju 'pravu' reakciju.“⁵

U uvodnome tekstu drugoga izdanja *Nortonove antologije* podsećaju nas na vitalnost, uzbuđljivost, kompleksnost književno-teorijske oblasti,⁶ i na visoko kompetentne teoretičare koji razmatraju različite modele čitanja, iniciraju, stimulišu i regenerišu teorijske rasprave o interpretaciji:

„Na primjer, Fridrih Šlajermaher, detaljno piše o interpretaciji i kao istorijski informisanoj gramatičkoj eksplikaciji i kao psihološkoj identifikaciji s autorom. Njegovo gledište u suprotnosti je sa perspektivom Frederika Džejmsona koji zagovara složeni trofazni proces interpretacije koji se posebno fokusira na ideološku kritiku socijalnih kontradiktornosti, klasnih antagonizama i istorijskih etapa socijalnog razvoja koji se manifestuju u tekstu. Umjesto toga Pol de Man opisuje čitanje kao vrstu egzegeze u kojem će čitaočevo ponovno ispisivanje ili ponovno prikazivanje teksta zamijeniti originalnom interpretativnom alegorijom: čitanje za njega neizostavno postaje 'pogrešno čitanje'.“⁷

Coolidge really has to say it that way and be so 'obscure'. And, as in everything else, there are good and bad versions. There's a lot of terrible 'language' poetry that isn't so much obscure as it is just vague and badly written. So naturally this sets people off. And the poets themselves are partly at fault in that they refuse to explain what they're doing (or not doing) and just wait for the 'right' response.”

⁵ Ibid.

⁶ *The Northon Anthology of Theory & Criticism*, second edition, ed. Vincent B. Leitch, W.W.NORTON & COMPANY, New York, London 2010, pogledati u uvodnom tekstu na stranama 3–33.

⁷ Ibid., str. 3, “For instance, Friedrich Schleiermacher draws a detailed account of interpretation both as historically informed grammatical explication and as psychological identification with the author. His view contrasts with the perspective of Frederic Jameson, who advocates an elaborate three-phase process of interpretation focused specifically on ideology critique of social contradictions, class antagonisms, and historical stages of social development manifested in texts. And Paul de Man instead pictures reading as a mode of exegesis wherein the reader's rewriting or restaging of the text replaces the original with an interpretative allegory: reading for him becomes 'misreading'”.

Svoje specifično značenje (kako čitamo u *Rečniku književnih termina*) interpretacija je dobila tek u savremenoj nauci o književnosti.⁸ U helensko doba značila je „tačno razumevanje književnog teksta“⁹, iako se u periodu od srednjovjekovnoga doba i humanizma taj termin nije „shvatao kao poseban način razumevanja i prikazivanja književnih tekstova“¹⁰:

„Interpretacija našega veka treba da prikaže književno delo u njegovoj umetničkoj posebnosti i značajnosti, upravo u njegovoj jedinstvenosti i nepovnljivosti; treba da logičkim putem prikaže njegovu estetičku bit. Time se i razlikuje od explication de texte (tumačenja teksta), kakva se od 19. veka radi u francuskim školama: francusko tumačenje je delom jezični i stvarni komentar, delom ukazivanje na pojedine stilske karakteristike, delom vrednovanje. Interpretacija naprotiv želi uvek da govori o književnom delu kao o umetničkoj celini, koju stvaraju i izgrađuju pojedini elementi dela. [...] Ako je pogrešno misliti da se kompletna nauka o književnosti iscrpljuje u interpretacijama, ipak bez nje nema nauke.“¹¹

To je jedan od načina na koji može da se inicira priča o trajektorijama elementarnoga interpretacijskog toka o pjesničkome ostvarenju jedne od najznačajnijih američkih autorki, Silvije Plat. I kratak pogled na tekstove koji su o njenome stvaralaštvu napisani, svjedoči o suočavanju s „manihejskom logikom binarizma, koja je tako draga stručnjacima književnosti, sadržina ili forma, deskripcija ili naracija, predstava ili značenje.“¹² *Grosso modo* nije moguće ukazati na poetičku genezu njena stvaralaštva koju pratimo oslanjajući se na navode kritičara koje karakteriše naučna zasnovanost metoda i okrenutost tekstu; ili kontekstualista koju su u svojim osvrtima ispitivali nastanjenost teksta „dugim lancem parazitskih prisustava, odjeka, aluzija, gostiju, duhova koji su pripadali nekim prethodnim tekstovima“¹³ kako je to naveo dekonstrukcionista Dž. Hilis Miler, podsećajući nas, još jednom, na Borhesa i njegovu tezu prema kojoj je dobra literatura ona koja u sebi sadrži čitavu prethodnu književnost i svi pisci svijeta oduvijek, u stvari, pišu istu knjigu. Džon Fredriks Nims započeo je analizu tehničke strane Silvijinih pjesama u tekstu koji je naslovio „Poezija Silvije Plat: Tehnička analiza“ u kome je prvu rečenicu uputio mladim pjesnicima, prevazilazeći okvire zadate teme: „Zaboravite *Ariel* na kratko; izučavajte *Kolos*. Opazite sve stihovne forme, sve

⁸ *Rečnik književnih termina*, „TERMIN Interpretacija“, <http://www.interpretacije.com/p/termin-interpretacija.html>

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Umberto Eko, *Granice tumačenja*, Paideia, Beograd 2001, str. 20.

¹³ *Ars*, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, br. 5–6, 2010, str. 99.

upotrebe ritma i rime; obratite pažnju kako se biraju pjesničke slike i kakav je njihov međusobni odnos; kako se, tendenciozno, koristi zvuk.¹⁴ On navodi da u zbirci *Kolos* glas često vibrira:

„[...] kao da ne pripada pjesnikinji. Ponekad, kao u pjesmi 'Ploča za primanje poruka od duhova' to je glas Valasa Stivensa, 'pravičnog hroničara svih odvratnih opadanja'. U 'Usjedjelici' to je glas Rensoma, a u 'Tamnoj kući' Retkea. Prisutan je Dilen Tomas, ali i neki drugi glasovi. Ima u ovoj zbirci sjajnih stihova napisanih po ugledu na druge pjesnike i (što pokazuju i neki drugi stvaralački impulsi) jasno je da su to bili momenti koji su je pripremali da u *Arieli* iskaže svoj glas. Možda pjesnik najbolje pronalazi sebe nakon što je pokušao da bude neko drugi“.¹⁵

O stvaralaštvu pjesnikinje o kojoj je riječ pisali su kritičari koji su „inicirali modifikaciju paradigme“, u tekstovima o njoj ali i o drugim autorkama/autorima (Sandra Gilbert, Linda Vagner-Martin, Dajen Midlbruk, Žaklin Rouz itd.), i čiji rad nalikuje bekonovskoj strukturi kad se „nakon euforične prve berbe, prelazi na bahusovsku fazu u destruktivnom i u konstruktivnom delu, destruens i construens“¹⁶ i autorka sasvim potiskuje iz proučavanja, iako je za mnoge kritičare upravo ona središnja referencijalna tačka u skladu sa registri- ma nekada aktuelnih interpretacijskih tokova. Istraživanje sekundarne literature objavljene o Silvijinom djelu svjedoči o pravilu da „izmjene paradigme nastaju gomilanjem rasprava koje su im prethodile“, na šta se sasvim korisno, kako se čini autorki ovoga teksta, mogu nadovezati riječi Ričarda Rortija¹⁷ koji je pisao o dva tipa tekstualizma: prvi tip obrađuje tekst prema načelu unutrašnje koherencije; drugi, zastupaju kritičari koji smatraju da je svako čitanje promašeno – oni ne pitaju za intencije autora ili teksta već „prekuju tekst tako da ga saobraze svojim namerama i liče na psihoanalitičara koji slobodno tumači san ili anegdotu kao simptom ubilačkog nagona“.¹⁸ Dosezi kritičara, koje razvrstavamo u dva interpretacijska okvira, a čije ćemo zaključke ovom prilikom zbog prostorne ograničenosti tek blago skicirati (objavljeni u *Kembridžovom priručniku za Silviju Plat*,¹⁹ uz kratko podsećanje i na druga

¹⁴ *Ars*, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, br. 1–2, 2009, str. 102.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Eko, *op. cit.*, str. 127.

¹⁷ Rortijev citat, kao i značajan dio teksta u ovom, uvodnom dijelu, citiran je ili parafraziran iz Ekove *Granice tumačenja*. Konkretno, Eko se više puta poziva na Ričarda Rortija i to na stranama: 29–31, 51, 300, 325, 329, 333.

¹⁸ Tu Ekovu studiju, u nekim njenim segmentima, prepoznali smo kao dobar okvir u koji se mogu smjestiti sve ambivalentnosti koje prepoznajemo kao karakteristiku interpretacijskih diskursa o stvaralaštvu Silvije Plat i zato smo je citirali ili parafrazirali.

¹⁹ U uvodnom tekstu te knjige priređivačica navodi da su su za priručnik koji je priredila od posebnoga značaja tri objavljene knjige: zbirka pjesama Teda Hjuza, *Rodendanska pisma*,

izdanja koja nas na različite načine inspirišu), pokazuju koliko je beskorisno čitanje prema vlastitim željama koje „potpuno zanemaruje semantičke konvencije u pozadini“,²⁰ i u tekstove uvode *intentio operis*. Oni, da parafraziramo Eka, potvrđuju da neko tumačenje, ako nam se i učini opravdanim na nekom mjestu u tekstu, može da se prihvati samo ako bude potvrđeno, što ide u prilog tvrdnji jednoga kritičara na kojega nam je ukazao Eko, a koji piše koliko su šašavi ljudi koji kažu da pedantno iščitavanje teksta predstavlja smrt njegove magije – uskraćuje nam *zadovoljstvo u tekstu* (R. Bart).

U autopoetičkome tekstu pod naslovom „Kontekst“, Plat je dala pledoaje raznovrsnim interpretatorima, posebno onima koji su pisali o radikalizaciji njenih političkih interesovanja i buđenju interesovanja za žensko pitanje, o njoj (da parafraziramo riječi napisane o Adrien Rič) kao ženi koja je proživjela istoriju žena dvadesetoga vijeka, potvrđujući između ostaloga i Eliotovu tezu prema kojoj nijedan pjesnik, nijedan umjetnik, nema za sebe cjelovito značenje:

„Jedna od činjenica koja bi mogla da izbije na svetlost dana tokom takvog procesa jeste naša težnja da dok hvalimo nekog pesnika, podvlačimo one vidove njegovog dela u kojima on najmanje podseća na bilo kog drugog. [...] Sa zadovoljstvom se zadržavamo na onome po čemu se taj pesnik razlikuje od svojih prethodnika, a naročito od svojih neposrednih prethodnika; nastojimo da pronađemo nešto što se može izdvojiti da bismo u tom uživali. Međutim, ako pridemo jednom pesniku bez ovakvih predrasuda, često ćemo otkriti da ne samo najbolji već i najindividualniji delovi njegovog dela mogu biti oni u kojima su mrtvi pesnici, njegovi preci, najsnažnije potvrdili svoju besmrtnost“.²¹

Džo Džil, urednica Kembridžovog izdanja, navodi da su istorijski kontekst stvaralaštva Silvije Plat i njeno angažovanje u političkoj, kulturnoj

1998, u kojoj se vratio životu i djelu Plat; *Dnevnici Silvije Plat* vrijedni zbog razumijevanja izvora i praksi pisanja kojima je bila sklona; objavljivanje *Ariela* (iz 2004. godine u kojem je vraćen originalni redosljed pjesama), s predgovorom koji je napisala Platina kćerka, Frida Hjuž. Ted Hjuž je u predgovoru sabranim pjesmama Plat napisao da izdanje *Ariela* koje je objavljeno posthumno nije slijedilo originalni redosljed niti je uključivalo sve pjesme koje je ona u tu knjigu namjeravala da uključi, dok je u drugom tekstu napisao kako je u pjesničkome razvoju koji je bio sjajan kao njen, hronološki red pjesama veoma važan za njihovo razumijevanje.

²⁰ Eko, *op.cit.*, str. 127.

²¹ Petar Milosavljević, ur., *Teorijska misao o književnosti*, Svetovi, Novi Sad 1991, str. 469–470.

i ideološkoj sferi, često bili zanemarivani u entuzijazmu koji je oduvijek karakterisao čitanje njenih djela kao privatnih i introspektivnih – kao vrstu 'ogledanja' (prišetimo se, još jednom, Barta prema kome „želja, strast, frustracija mogu i te kako proizvesti suprotne predstave, stvarni motiv se može *pretvoriti* u alibi koji mu protivreči, rad može biti upravo fantazam kojim autor kompenzuje loš život...“²² i riječi Toril Moi koje na pravi način upotpunjuju tu vrstu približavanja Silviji Plat: izučavanje tišina i kontradiktornosti teksta omogućuje kritičaru da ga povežu sa specifičnim istorijskim kontekstom u kome se čitav niz različitih struktura ukršta kako bi stvorile upravo te tekstualne strukture, tako da autorova lična situacija i namjere mogu postati tek jedna od mnogih konfliktnih niti koje sačinjavaju kontradiktorni konstrukt koji nazivamo tekstom²³). U već pomenutoj knjizi, reprezentativnom uzorku sekundarne literature o poetskim i proznim formama Silvije Plat, koja nam daje za pravo da ustvrdimo kako njeno djelo ostaje polje stalnoga propitivanja, prostor, kako je to napisala Pegi Kamuf, „za različite vrste efekata“, ponuđen je recentan kritički osvrt (na prijelazu iz jednoga u drugi vijek, i na taj način podoban za izvođenje zaključaka o književno-teorijskom korpusu u totalitetu): u prvom dijelu raspravlja se o njenome pisanju u odnosu prema kontekstu i perspektivama dvadesetoga vijeka s ciljem da se pokaže kako ono „nije zatvoren konstrukt koji govori sam za sebe; nastalo je u određenim istorijskim, ideološkim, književnim i ličnim kontekstima i, štaviše, da je predstava o Plat koju smo prihvatili, proizvod kompleksnog, nepostojanog i spornog tkiva diskursa.“²⁴ U drugom dijelu²⁵ slijedi konkretniji osvrt na neke od tekstova koje je napisala. Fokus kritičara je na diverzitetu i jednome broju važnih aspekata koji joj djelo sačinjavaju, „u svom njegovom bogatstvu, zanatskom umijeću, tehničkoj kompleksnosti, koncentrisanoj i ambicioznoj razradi pjesničke forme“.²⁶

²² Takođe preuzeto iz teksta Džona Staroka o Rolanu Bartu (<http://polja.eunet.rs/polja456/456-19.htm>)

²³ *Ars*, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, br. 5–6, 2010, str. 85.

²⁴ Jo Gill, ed., *The Cambridge Companion to Sylvia Plath*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, str. XI, “The aim here is to show that Plath’s work is not entire unto itself; that it emerged in particular historical, ideological, literary and personal contexts, and, moreover, that the figure of Plath we may think we know is a product of a complex, mutable and contested tissues of discourses.”

²⁵ Što nas podseća na riječi Mardžori Perlof kada je pokušavajući da opiše, uz tendenciju generalizovanja, modus američkoga književno-teorijskog modela u prvoj deceniji XXI vijeka, navela kako okretanje tekstu jeste ono što književno-teorijskoj misli nedostaje na prijelazu u novi vijek. Pogled na antologije kazuje da se politika previše uplela u interpretacije književnih tekstova. Ona navodi da francuska književnoteorijska misao svakako treba da se regeneriše.

²⁶ Jo Gill, ed., *The Cambridge Companion to Sylvia Plath*, Cambridge University Press, Cam-

Džil zaključuje da su se pristupi djelu Silvije Plat tokom vremena mijenjali i da ih karakteriše ortodoksija kritičkoga mišljenja. U najranije objavljenim studijama, njeni tekstovi razmatrani su u kontekstu „konfesionalne škole“, s kojom je pjesnikinja nerijetko dovođena u vezu, što je stav koji se danas definiše kao ograničavajući iako, kako to Džil navodi, revizije konfesionalizma u djelu Fukoa i Deборе Nelson sugerišu potencijalnu vrijednost ponovnoga okretanja djelu Silvije Plat u svijetlu preispitane definicije toga termina.²⁷ U jednome od ranije objavljenih tekstova o poeziji Silvije Plat (u kontekstu konfesionalizma) Rozental²⁸ navodi da njene pjesme, poput „Dva pogleda na sobu sa leševima“, predstavljaju pokušaj da se jukstapozicijom u vezu dovedu šokantna, lična iskustva, brutalne činjenice o smrti s opštom temom smrti na način kako je predstavljena na slici „Panorama dima i pokolja“ (Brojgel) i sa transcendentnom prirodom umjetnosti, što ukazuje na preokupacije u kasnijoj poetici Silvije Plat. Rozental navodi da je nakon pjesnikinje smrti Ted Hjuz napisao da u njenoj kasnijoj poeziji živi čudnovata muza, goletna, bijela i divlja u „skeletnoj kukuljici“, i da pluta iznad pejzaža kao na slikama primitivnih slikara, poput plamteće, luminozne vizije raja – raja, koji je u isto vrijeme jezovito zastrašujući, stalno mjesto prikaza vizija smrti. U sličnom kontekstu, Hjuz je napisao kako u tekstovima njenih pjesama identifikujemo jedinstvene centre moći i svjetlosti koji su zajednički svim pjesama, ali je mali broj pjesama „prigodan“ i njene se pojedinačne pjesme vjerno izgrađuju u jednu dugu pjesmu.

„[...] Njene pjesme su kao poglavlja u mitologiji gdje je zaplet, sagledan u cjelini i u retrospektivi, snažan i jasan – iako su mu porijeklo i dramatis persone, u osnovi, enigmatične. Svijet njene poezije nastanjen je simboličkim događajima, matematičkim simetrijama, jasnovidošću i metamorfozama... Njena inicijacija u duhovni svijet bila je neizbježna i nije se naglo desila. U njoj su, što je slučaj sa malim brojem pjesnika još od davnina, priroda, pjesnički genij i aktivno biće postali jedno. Možda nam nije potrebno psihološko objašnjenje da bismo razumjeli kako bolnu i čudnu sudbinu to nameće. Ona ne posjeduje uobičajenu budnost i moć kojom bi se zaštitila od sopstvene stvarnosti. [...] Možda je to jedna od privilegija ili cijena koja se mora platiti kada ste žena i u isto vrijeme inicirani u pjesnički red događaja“.²⁹

bridge, 2006, str. XI, “in its richness, its craft and its technical complexity, and it focuses on Plath’s concentrated and ambitious use of poetic form.”

²⁷ Korisni tekstovi na tu temu, temu konfesionalizma, mogu se pročitati u časopisu *PMLA Publication of the Modern Language Association of America*, March 2012, Volume 127, Number 2. Temat je priredila Debora Nelson.

²⁸ *Ars*, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, br. 1–2, 2009, str. 104.

²⁹ *Ibid.*, str. 100.

Pogledajmo kakve još zaključke možemo izvesti iz ponuđenih kritičkih uzoraka. U tekstu pod naslovom „Svijet kao slika – o temama Silvije Plat“, Anet Lavers piše da su njene pjesme suštinski simboličke:

„One izvode svoje značenje, dubinsko i ponekad doslovno, iz fundamentalnog koda, u kome su objekti i njihovi kvaliteti obdareni fiksiranim značenjem i postavljeni u hijerarhijski odnos. [...] Čitalac će neizostavno percipirati takav sistem i bez obzira koliko se nejasno nazirao, prihvataće ga dok čita... kod je krajnje rigidan, kao i objekat, jednom obavezan značenjem kojeg nikada ne biva lišen: mjesec, snijeg, crna boja, uvijek imaju istu funkciju. Ali, stav pjesnika može varirati i tako nagovijestiti ambivalentnost: crvena ili plava boja mogu imati različite uloge u različitim kontekstima. [...] Ali te razlike su minimalne i možemo se samo diviti neiscrpoj svježini inspiracije koja dozvoljava beskrajne varijacije tako fiksiranih tema“.³⁰

Prema Lavers, prepoznavanje te karakteristike pomaže nam da uvidimo i sljedeće: u izražavanju iskustava, Plat je zazirala od sredstava koja su im tradicionalno pripisivana – slično je i sa njenim odnosom prema sopstvenome životu, jer mnogi događaji su bez sumnje bili doživljeni na mitološkom i simboličkom nivou, u vrijeme kada su se desili. Fond kulturalnih slika, koji je opsežniji nego što se na prvi pogled čini, doprinosi nastojanju da ostvari neophodnu distinkciju u svome životu i umjetnosti: „reminiscencije na klasični svijet, nagovještaji istorijskih događaja, aluzije na savremene događaje, brojne hrišćanske anegdote i simboli, filozofski koncepti, legende“.³¹ Ipak, zaključuje se da predmet njenih pjesama nije ništa drugo do individualno iskustvo: početna tačka može biti neka senzacija, radnja, apstraktna ideja ili, veoma često, objekat koji ima funkciju pokretača fluidnog simbolizma.

„Primarni iskustveni objekat se tada lagano istražuje, preispituju se posebno njegovi simbolički potencijali da bi se konačno organizovali prema nepoznatim kategorijama, sa čovjekom koji stoji čvrsto u centru. Priroda, stvarnost, svijet, samo naizgled se preispituju kao potencijalni izvori značenja; jer to se značenje bira jednom za svagda i od tada će biti korišteno samo zbog svojih izražajnih mogućnosti. Raspoloženje nikada nije kolektivno; iako pjesnikinja projektuje svoje privatno iskustvo na široj pozadini, glas koji govori ostaje individualan.“³²

Prateći dalje navode Lavers, o određivanju opštih poetskih karakteristika pjesama Silvije Plat, moglo bi se zaključiti i sljedeće: a) iskušavanje života u njenim pjesmama prikazuje se kao igra između posebnoga i opštega (i iskazuje kroz širok raspon leksike i pjesničkih slika); b) jukstapozicioniranje

³⁰ Ibid., str. 100–101.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

uzvišenog i naravnog, „pjesničkog“ ili naučnog diskursa, otkriva se konstantna i živa razmjenu između dubine i površine; c) ambivalentna uloga pjesnika, „najobičnijeg ali i najneobičnijeg od svih bića, najbližeg prirodi ali i najdaljeg od nje“, ³³ jedna je od tema koja pjesnikinju neprestano intrigira; d) dijalektika života i smrti jedinstvena je tema njenih pjesama i, kako to precizno navodi Lavers, pjesnička egzistencija je predstavljena kao kosmička drama u kojoj se ta dva velika principa konfrontiraju i njihova borba se izražava kroz obrasce čija struktura je, shodno tome, antitetička: „Životni princip obilježavaju boje, pulsirajući ritam, buka, vrelina, blistavost, ekspanzija, emocija i komunikacija. Smrt ja na suprotnom polu: iskazuje se tminama, zastojećima, tišinama, mrazevima, precizno definisanim uglovima i čvrstinom stijene, draguljima, lobanjama, suvoćama, svime što je samostalno i odvojeno i što izvodi svoje pozitivne attribute iz nekog drugog izvora, umjesto da ih generiše slobodno – jer smrt je odsustvo, praznina. Takav je okvir u kojem ove pjesme zasnivaju svoje brojne varijacije“. ³⁴

U daljem tekstu navodi se kako simbolička mreža kojom Plat zaodijeva svijet percepcije ima ličnu vrijednost (i moramo pristati na djelimičnu identifikaciju s njom), iako zbog stilskih kvaliteta konačan sud o njenim pjesmama moramo donositi nezavisno od njena života, što je stav koji podseća i na jednu od polemika iz predgovora *Kembridžovom priručniku* u kojem Frida Hjuž izražava strepnju zbog čitalačke sklonosti ka disekciji ključnih pjesama Silvije Plat. Džil odgovara da njena poezija ne može postojati izvan interpretacijskih procesa: sugerisati da može biti tako znači negirati kompleksnost i bogatstvo njena pisanja, svoditi pisanje na singularitet. „U ovoj tački ne slažem se sa Fridom Hjuž koja kaže da pjesme govore same za sebe. Ono što pjesme govore zavisi i od onoga ko ih čita i kada, kako i zašto se čitaju“ – zaključuje ona.

Literatura

- Annas, Pamela J., *A Disturbance in Mirrors: The Poetry of Sylvia Plath*, Westport, Connecticut: Greenwood Press 1988.
- *Ars*, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, br. 1-2, 2009.
- *Ars*, časopis za književnost kulturu i društvena pitanja, br. 5-6, 2010.
- Bloom, Harold, ed., *Sylvia Plath: Comprehensive Research and Study Guide*, Chelsea House Publishing 2001.
- Bennett, Paula, *My life, a loaded gun: Dickinson, Plath, Rich, and Female Creativity*, Urbana: University of Illinois Press 1990.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

- David Clippinger, “Marjorie Perloff Interview,” <http://www.argotistonline.co.uk/Perloff%20interview.htm>
- Eko, Umberto, *Granice tumačenja*, Paideia, Beograd 2001.
- Eko, Umberto, *Šest šetnji kroz narativnu šumu*, Narodna knjiga Alfa, Beograd 2003.
- Gill, Jill, ed., *The Cambridge Companion to Sylvia Plath*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Juhasz, Suzanne, *Naked and Fiery Forms: Modern Poetry by Women: A New Tradition*, New York: Harper & Row 1976.
- Kroll, Judith, *Chapters in a Mythology: The Poetry of Sylvia Plath*, New York: Harper & Row 1976.
- Milosavljević, Petar, ur., *Teorijska misao o književnosti*, Svetovi, Novi Sad 1991.
- Ramakrishnan, E. V. *Crisis and Confession: Studies in the Poetry of Theodore Roethke, Robert Lowell and Sylvia Plath*, South Asia Books 1988.
- *Rečnik književnih termina*, „TERMIN Interpretacija,” <http://www.interpretacije.com/p/termin-interpretacija.html>
- Rose, Jacqueline, *The Haunting of Sylvia Plath*, Cambridge, MA: Harvard Univ. Press 1992.
- Džon Starok, „Rolan Bart,” <http://polja.eunet.rs/polja456/456-19.htm>
- *The Northon Anthology of Theory & Criticism*, second edition, ed. Vincent B. Leitch, W.W.NORTON & COMPANY, New York, London 2010.
- Van Dyne, Susan R. *Revising Life: Sylvia Plath's Ariel Poems*, Chapel Hill: University of North Carolina Press 1993.
- Wagner, Linda W. ed. *Critical Essays on Sylvia Plath*, London and New York: Routledge, Chapman and Hall 1984.

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ

**THE ART OF SYNTHESIZING LIFE AND LITERATURE:
CRITICAL AND THEORETICAL ATTEMPTS AT UNDERSTANDING
SYLVIA PLATH'S POETICS OR LISTENING TO TEXTUAL
SILENCES AND CONTRADICTIONS (I)**

In the first part of the paper entitled “The Ability of Synthesizing Life and Literature: Critical and Theoretical Attempts at Understanding Sylvia Plath’s Poetics, or Listening to Textual Silences and Contradictions”, the author’s intention is to focus on the presentation of critical and theoretical models that create the corpus about American poet Sylvia Plath. Within the interpretation of results, the focus will be on some of the most representative individual texts and books that have been published about Plath over the span of thirty years; their systematization and description; and on a conclusion about dominant interpretative models in general, tracing the critical and theoretical microcosm that has, since the early seventies, been constituted about Plath’s poetic and prose forms (psychoanalytical, feminist critical model, etc). In the introductory part of the paper, the concept of interpretation and/or reading is briefly introduced, and a map is outlined of theoretical attempts at analyzing these concepts, with a special emphasis on the formulations by Eco, de Man, and others theorists.

Key words: reading, interpretation, poetry, text, Sylvia Plath

Ivan JOVOVIĆ (Bar)

Matica crnogorska

ijovovic@t-com.me

OSVRT NA BARSKI GLAGOLJSKI MISAL IZ 1893. GODINE

Barski misal iz 1893. godine možemo označiti kao sociolingvistički relikv davno minulih stoljeća, mada, u konačnici, i kao neuspjeli politički projekat njegovih inicijatora. Uprkos tome, *Misal* na glagoljici je trajna zaloga prijateljstva crnogorskoga i hrvatskoga naroda, čije je štampanje obogatilo zajedničku ćirilometodsku riznicu kulturnoga blagata dva naroda. Kako se približava 120-godišnjica od njegova prvog izdanja, stvara se obaveza za dostojno obilježavanje toga jubileja, ne samo unutar barske nadbiskupije, već i od strane referentnih institucija Crne Gore i Hrvatske.

Ključne riječi: *Misal*, *glagoljica*, *Antun Parčić*

Crnogorsku hiljadugodišnju povijesnicu, složenu po svojoj civilizacijskoj strukturi, uglavnom prepoznajemo po brojnim ličnostima i obilju raznovrsnih sukoba i ratova. Međutim, previše proizvedene istorije na tako malome prostoru manifestuje se u nemogućnosti njena apsorbovanja kod značajnoga dijela crnogorske populacije, u čijoj kolektivnoj memoriji je mnogo prisutnija ona događajna od kulturne istorije.

Jedan od mogućih razloga takvog stanja su neproduktivne institucije, koje djeluju bez utvrđene nacionalne strategije u toj oblasti. Nasuprot spomenutog procesa postoje vrijedni pojedinci i nevladine organizacije koje svojim entuzijazmom i odgovornim odnosom prema kulturnoj baštini pokušavaju nadomjestiti birokratizovano djelovanje crnogorskih institucija kulture. Najbolja potvrda navedenog stava jeste luksuzno opremljeni reprint Barskoga ili Parčićeva glagoljskog misala na staroslovenskome jeziku (Treće izdanje, Rim, 1905) u suizdavaštvu NVO „Ivan Mažuranić“ i Fonda za manjine Crne Gore. Reprint izdanje ima posebno značenje, jer se radi o veoma rijetkoj knjizi, nedostupnoj široj javnosti.

Iako je ratnički mentalitet Crnogoraca trajna identifikaciona odrednica, često zaboravljamo i ostale segmente našega nacionalnog habitusa, poput

brojnih tragova materijalne i duhovne kulture naših predaka. Kad je u pitanju pismenost na slovenskome jeziku, akademik Pavle Mijović smatra da je autentičnost duha crnogorskoga čovjeka najbolje očitovana u „Ljetopisu popa Dukljanina“, „Oktoihu“ i „Gorskome vijencu“, de svako od navedenih djela nastaje na onim istorijskim razdjelnicama koje su bile od presudnoga značaja za očuvanje identiteta crnogorskoga naroda u svim fazama njegova razvitka. Ujedno one svjedoče da knjiga na crnogorskome prostoru nije bila incident kulture.¹

Da bismo spoznali društvene okolnosti koje su uslovile nastanak *Barskoga misala* na glagoljici iz 1893. godine, neophodno je razmotriti najdublje slojeve naše duhovnosti, kako bismo shvatili da povratak glagoljice krajem XIX vijeka u Crnu Goru nije bila neutemeljena projekcija crnogorskoga knjaza i dijela ondašnjeg hrvatskoga katoličkog episkopata. Prva od gore spomenutih knjiga, „Ljetopis popa Dukljanina“ nastala je u okrilju najstarije žive duhovne institucije na crnogorskom tlu Dukljansko-barske nadbiskupije. U buli pape Klementa III 1089. godine kojom je utemeljena nadbiskupska katedra u Baru, vidimo da se pod crkvenom vlašću barskog nadbiskupa nalaze manastiri Latina, Grka i Slovena.² U doba Dukljanskog kraljevstva ta duhovna institucija zauzimala je centralno mjesto u društvenim procesima na ovome dijelu Balkana, zbog čega je u jednome trenutku prepoznata kao *Primaria Sedes* (Prvoprijestolnica) hrišćanstva cijelog slovenstva.³ To je razlog što su barski nadbiskupi još u XIII stoljeću počeli da nose titulu *archiepiscopus Sclaviniensis* – prvi put zabilježene 1256. godine.⁴

Treba napomenuti da ni u Rimu ni u Carigradu nijesu blagonaklono gledali na proces kulturne emancipacije južnoslovenskih naroda. Odluke Splitskog sabora 925. godine nanijele su težak udarac slovenskom bogoslužju, pobjedom popova latinaša nad glagoljašima. Književnik Miloš Crnjanski u tim saborskim odlukama nalazi osnov budućih nesporazuma među južnoslovenskim narodima, viđevši poraz popova glagoljaša kao neprovratno izgubljenu nit povezivanja katoličanstva i pravoslavlja.⁵ Ipak u istorijskoj nauci preovladava mišljenje da u primorskim latinskim biskupijama južno od Neretve nema tragova progona slovenske liturgije.

Još početkom X vijeka u basenu Skadarskog jezera postojale su slovenske crkve u kojima se obavljala književna i prepisivačka djelatnost pod uticajem Ohrida i Rima. Slovenska literatura u Duklju dolazila je iz Ohrida

¹ P. Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar, 1995, str. 134.

² R. Rotković, *Kraljevina Vojislavljevića XI i XII vijek*, Podgorica, 1999, str. 48.

³ L. Tomanović, *Primas Serbiae*, Zapisi, Podgorica, 1927, str. 350.

⁴ M. Šuflaj, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925, str. 90.

⁵ M. Crnjanski, *Sveti Sava*, Beograd, 2011, str. 15–16.

(rasadnika glagoljice), i prvenstveno se odnosila na biblijske tekstove, dok su djela religiozne dogmatike dolazila iz Rima. Uostalom, pop Dukljanin, odnosno nadbiskup Grgur barski kaže na početku „Ljetopisa“ da ga je preveo sa slovenskoga na latinski jezik, dok iz autorovog izlaganja zaključujemo da je bio upućen u život i djelo slovenskih prosvetitelja sv. Ćirila i Metoda.⁶ Iako izvornik „Ljetopisa popa Dukljanina“ nije sačuvan na slovenskome jeziku, dosadašnja istraživanja ukazuju da je latinska verzija prepisana s glagoljskoga predloška.⁷

Staroslovenski jezik tokom srednjega vijeka smatran je za jedan od sakralnih jezika pri katoličkoj crkvi u Duklji/Zeti, budući da je papa Inoćent IV 1248. godine dao saglasnost barskoj nadbiskupiji da se latinska služba prevede na staroslovenski jezik.⁸ Iako je slovenska liturgija do skorašnjih dana imala dosta protivnika u katoličkoj crkvi, ali i izvan nje, rimska kurija se nije protivila slovenskome bogoslužju u onim dijecezama u kojima je ono stoljećima bilo utemeljeno, odnosno za čijom su upotrebom postojale duhovne potrebe vjernika i klera. Na to ukazuju i kodicili pape Benedikta XIV i Pia VI u drugoj polovini XVIII vijeka, kojima se ponovo omogućava upotreba slovenske liturgije u barskoj nadbiskupiji, kao i u nekim drugim krajevima Dalmacije.⁹ Zato među crkvenim mobilijarom u primorskim župama barske dijeceze nailazimo na misale na slovenskome jeziku, o čemu svjedoči izvještaj barskoga nadbiskupa Frana Borzija 1795. godine. Međutim, iz spomenutoga izvještaja ne doznajemo da li su misali štampani glagoljicom ili ćirilicom (bosančicom),¹⁰ budući da je Kongregacija za širenje vjere u Rimu još 1627. godine odobrila upotrebu tih crkvenih knjiga na primorju za potrebe katolika slovenskoga porijekla.¹¹ Sličan slučaj je i sa pastirskim pismom barskoga nadbiskupa Marina Bicija 1610. godine, upućenim barskom kleru i vjernicima na slovenskome jeziku, ali nepostojanje izvornika onemogućava konkretna saznanja o pismu kojim je napisana ta poslanica.¹²

Kod katoličkog klera i vjernika u barskoj dijecezi od XVII vijeka nailazimo na sporadičnu upotrebu slovenskoag jezika u službenoj i privatnoj korespondenciji, na latiničnom i ćiriličnom pismu, ali ne i na glagoljici.

⁶ R. Rotković, op.cit., str. 359.

⁷ A. Radoman, „O pismu izvornika hronike Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 10–108.

⁸ Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962, str. 270.

⁹ Antivari, *Catholic Encyclopedia*

¹⁰ I. Jovović, „Naznake o slovenskom jeziku i pismu među barskim katolicima do Bečkog dogovora“, *Lingua Montenegrina*, br. 7, Podgorica, 2011, str. 315.

¹¹ P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast, 1999, str. 252.

¹² M. Bici, *Iskušenja na putu po crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610 godine*, Budva, 1985, str. 20.

Međutim, ovdje ne možemo zauzeti konačan stav, s obzirom na to da srednjovjekovni arhiv barske nadbiskupije uništen za vrijeme turske uprave, od kaptolskoga do samostanskih i župnih arhiva. To je razlog da sva saznanja o toj duhovnoj instituciji do druge polovine XVIII vijeka dobijamo posredno, koristeći prvenstveno arhive Rima i Venecije, kao i arhive gradova duž istočnojadranske obale. Tako, na primjer, sredinom XVIII vijeka susrijećemo pobornike glagoljštva u zadarskoj nadbiskupiji, čije mjesto rođenja vezujemo za podrumijski kraj. Jedan od popova glagoljaša je don Jure Jović, rođen u Gornjim Šestanima, a obavljao je službu u župi Arbanasi nedaleko od Zadra. Drugi mnogo poznatiji glagoljaš je Ivan Petani (Petanović), rođen u selu Brisaka u Krajini 1715. godine, koji je kao dječak napustio zavičaj. Bio je imenovan za šibenskog biskupa, ali kao glagoljaš nije odgovarao latinaškom dijelu zadarskog nadbiskupskog kaptola, pa je zbog intriga bio primoran da papi vrati oznake biskupske časti. Međutim, papa ga je ubrzo imenovao za rektora zavoda u Loretu (Italija), najznačajnijem katoličkom studijskom centru za bogoslove sa južnoslovenskoga etničkoga i jezičkoga prostora.¹³

Za vrijeme Otomanske uprave barska nadbiskupija je teško devastirana u duhovnom i materijalnom pogledu. Sve škole pri crkvama i samostanima bile su zatvorene. Obnavljanje prosvjetne djelatnosti katoličke crkve u Starome Baru (naselje Gretva) vezujemo za 1845. godinu, kad je otvorena konfesionalna škola, u kojoj su деца podučavana pismenosti i vjeronauci na slovenskome jeziku.¹⁴

Tek potpisivanjem Konkordata između Knjaževine Crne Gore i Svete Stolice 1886. godine, stvoreni su preduslovi za reafirmaciju barske nadbiskupije. Koristeći povoljne spoljnopoličke prilike poslije potpisivanja Konkordata, knjaz Nikola u dogovoru s nadbiskupom Milinovićem i J. J. Štrosmajerom nastoji da isposluje saglasnost Svete Stolice oko upotrebe staroslovenskoga liturgijskog jezika u katoličkoj crkvi u Crnoj Gori. U obrazloženju svoga zahtjeva, knjaz Nikola u pismu papi ističe da je on prvi slovenski vladar koji je sa Svetom Stolicom potpisao konkordat, pri tome konstatujući da bi potpisani konkordat imao potpunu primjenu ako bi u njegovoj državi Božja služba bila na staroslovenskome jeziku.

U svome obraćanju papi, knjaz Nikola evocira uspomene na istorijski razvitak katoličke crkve na ovim prostorima, osobito u primjeni slovenske liturgijske službe, de spominje slovenske misionare sv. Ćirila i Metoda, čijom je zaslugom slovenski jezik uvršten među sakralne jezike. S tim u vezi

¹³ K. Krstić, *Arbanasi u Zadru*, Zadar, 1988, str. 57. – Usp. M. Barančić, *Arbanasi i etnojezični identitet, Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar, 2008, str. 563.

¹⁴ P. Perkolić, „Škole u Baru u tursko vrijeme“, *Sveti Nikola (Katolički list mladih)*, Bar, jul, 2001, str. 11.

on napominje papi jednu značajnu ličnost iz crnogorske crkvene povijesti, barskoga nadbiskupa Andriju Zmajevića, koji je između ostaloga poznat po tome što je za njegova pontifikata u barskoj arhidijecezi uveden staroslovenski jezik. Na kraju pisma navodi da uvođenje staroslovenskoga jezika ima i državnu i političku konotaciju, jer bi se taj način crnogorski podanici raznih vjera približili jedni drugima, a ujedno katolici bi mogli na maternjem jeziku razumjeti Božju službu.¹⁵

Uvođenje starosloveskoga jezika u liturgijski obred katoličke crkve u Crnoj Gori, imalo je šire crkveno-političko značenje, što zaključujemo po interesovanju velikih sila, ali i po novinskim člancima u domaćoj i inostranoj štampi. Naročito je za to pitanje bio zainteresovan hrvatski katolički episkopat, bez čijega angažovanja teško da bi se isposlovalo vraćanje slovenske liturgije. Upravo zbog tih širih interesa, papskim kodicilom je Sveta Stolica 29.03.1887. godine, nakon više vjekova, ponovno odobrila upotrebu staroslovenskoga jezika u katoličkoj crkvi u Crnoj Gori.¹⁶

Na zahtjev crnogorske vlade i hrvatskih intelektualaca, a za potrebe crnogorskih katolika, Kongregacija za širenje vjere u Rimu pristala je da odštampa liturgijske knjige na građanskoj ćirilici, ali se ruska diplomatija suprotstavila toj odluci, videvši u tome nove zakulisne radnje rimske kurije.¹⁷

Istovremeno sa objelodanjivanjem papskoga kodicila koji se odnosio na upotrebu staroslovenskoga jezika, bečka vlada i njen poslanik pri Vatikanu, grof Paar, preduzeli su korake kako bi pokrenuli papu da povuče tu dozvolu. Ali sve što je austrougarska diplomatija mogla da postigne bilo je obećanje pape Lava XIII da Crna Gora dobijenu koncesiju nikako ne proširi na slovenska područja Habzburške monarhije.

Austrougarski poslanik pri Vatikanu u jednoj studiji s prilično nediplomatskim vokabularom optužuje Vatikan za političku kratkovidost, smatrajući da je inicijator, odn. glavni krivac za realizaciju te ideje đakovački biskup J. J. Štrosmajera. U stvari bečka vlada je strahovala od panslavističkih snaga pri katoličkoj crkvi u Češkoj, Slovačkoj i Hrvatskoj, jer su se pribojavali da te snage ne zahtjevaju ona ista prava koja je Sveta Stolica priznala Crnoj Gori.

Svakako da je ta odluka rimske kurije imala mnogo šire okvire nego što je to bila barska nadbiskupija, ali pojedini historičari u zahtjevu knjaza Nikole vide i čisto lokalne interese za uvođenjem staroslovenske liturgije u katoličkoj crkvi u Crnoj Gori. Jedna od tih pretpostavki počiva na tvrdnji da je

¹⁵ N. Petrović, *Djela* (priredio Ratko Đurović), Podgorica, 2001, str. 940.

¹⁶ R. Dragičević, „Ugovor Svete Stolice sa Knjaževinom Crnom Gorom 1886“, *Zapisi*, XII, knjiga XXIV, 1940, str. 83–85.

¹⁷ J. Rastoder & Š. Rastoder, *Dr Nikola Dobrečić nadbiskup barski i primas srpski*, Budva, 1990, str. 14.

crnogorski knjaz putem slovenskoga bogoslužja htio postepeno da slavizira Albance katoličke vjere. Međutim, više je vjerovatno da je njegova glavna ambicija bila da kod domaćih katolika, kao i onih na južnoslovenskim prostorima, borbom za slovensku liturgiju, stvori simpatije za sebe i crnogorsku dinastiju, i da pokaže da će on kao eventualni vladar neke buduće južnoslovenske državne formacije biti tolerantan i naklonjen pripadnicima rimske crkve.¹⁸

Iako je papa Lav XIII svojim kodicilom 1887. godine riješio pitanje oko upotrebe staroslovenskoga jezika u barskoj nadbiskupiji, pokazalo se da to pitanje u potpunosti nije skinuto sa dnevnoga reda, jer je postojao problem kojim pismom (ćirilicom ili glagoljicom) treba štampati staroslovenske crkvene knjige. To je poslužilo kao osnov za bezrazložno odugovlačenje štampanja *Misala*, koje se proteglo na više godina. U pozadini je stajao austrougarski pritisak na rimsku kuriju, što je stvaralo nezadovoljstvo kod knjaza Nikole i nadbiskupa Milinovića. U jednome pismu od 26.12.1889. godine, biskup Štrosmajer savjetuje knjaza Nikolu da bude strpljiv, ukazujući mu na bezrezervnu lojalnost nadbiskupa Milinovića. Na kraju spomenutog pisma, Štrosmajer crnogorskome knjazu saopštava stvarne razloge odugovlačenja štampanja *Misala*, riječima koje bezmalo imaju proročki karakter: „Nesreći našoj uzrok je rascjepkanost, razdvojenost i rastrojnost naša. Naši neprijatelji o tomu rade, da u rascjepkanosti uvijek slabi ostanemo. Najveća nam je pak nesreća što smo mi sami u duši rascjepkani i razdvojeni a naši vječiti neprijatelji iz svih sila nastoje, da nam dušu i srce otruju i da nas jednoga od drugoga razdvoje. Vjera nam je sveta s jedne to jest pravoslavne i s druge to jest katoličke, divna ona s jedne i druge strane strane na ljubav i slogu opominje. Mi Slavjani na jugu Bog sam znade kakvu ćemo sudbinu dočekati. Od dvoga jedno ili drugo: ostat na vijeke razdvojeni, tako da nam je smrt i propast konačni udes; ili ćemo svi što nas je na balkanskom poluotoku združiti se tako da nam je konačni udes život, sloboda, pobjeda i slava.“¹⁹

Nakon urgencije knjaza Nikole i nadbiskupa Milinovića, papa Lav XIII ostao je na svojim ranijim stajalištima, pa je posebnim kodicilom 15.03.1890. godine odobrio štampanje crkvenih knjiga glagoljicom za barsku nadbiskupiju.²⁰

Dozvolom papske kurije više nije bilo prepreka za štampanje *Misala*, a glavnu aktivnost na realizaciji toga projekta je preuzeo nadbiskup Milinović. Iz njegova pisma upućenog tadašnjem ministru prosvjete i crkvenih poslova

¹⁸ M. Zoller, „O odnosima J.J. Štrosmajera prema Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, 1-2, Podgorica, 1978, str. 191.

¹⁹ F. Ivanišević, „Šimun Milinović“, *Pučka prosvjeta*, II/1922, str. 79.

²⁰ D. Živković, „Neka razmišljanja oko publikovanja 'Misala' i bogoslužjenja na staroslovenskom jeziku“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, knjiga I, 1968, str. 76.

Jovanu Pavloviću saznajemo da se Milinović konsultovao oko izrade *Misala* sa najvidenim hrvatskim naučnicima toga doba, i tom je prilikom ovlastio Dragutina Antuna Parčića u stručno-organizacionim i tehničkim poslovima u vezi s pripremanjem i štampanjem *Misala*. Prvobitna zamisao da se *Misal* štampa u Zagrebu bila je u potpunosti neostvariva, jer se pobornici te ideje nijesu mogli izboriti za njeno ostvarenje. To je uticalo da se štampanje *Misala* otegne do sredine 1893. godine.²¹ Primjerak *Misala* štampanog u Rimu nadbiskup Milinović svečano je uručio knjazu Nikoli, a kardinal Rampola je takođe poslao primjerak ministru spoljnih poslova, javljajući mu da će štampanje *Misala* biti završeno do kraja godine, kad će preostali tiraz poslati u barsku nadbiskupiju. Takođe, Milinović je s odobrenjem i blagoslovom pape Lava XIII poslao na poklon i jedan primjerak ruskom caru Aleksandru III posredstvom ruskog poslanika na Cetinju.²²

Međutim, prvu službu na staroslovenskome jeziku u katoličkoj crkvi u Crnoj Gori trebalo je sačekati još godinu i po dana, tj. do 01.01.1895. godine. Bogoslužjenje u katedrali u Starome Baru je ciljno održano na mlado ljeto i datum svečane mise poklapao se sa godišnjicom oslobođanja Bara od Turaka. U *Glasi Crnogorca* taj događaj je zabilježen u članku pod naslovom „Sa barske svečanosti“. Na početku toga novinskog članka prisutne su istorijske reminiscencije u pogledu upotrebe staroslovenskoga jezika, dok su najveće zasluge pripisane knjazu Nikoli i nadbiskupu Milinoviću za realizaciju toga svetog cilja. Iz reportaže zaključujemo da su država i crkva ozbiljno pristupile organizaciji te svečanosti. „Ima već četiri pet dana da se čine pripreme u ovdašnjoj varoši za mnoge predstavnike iz svih krajeva naše mile domovine. Nemilosrdna priroda na naše veselje se nije obazirala, nego svoje sile, kišu i vjetar upotrebila – ali badava. Naš ministar predsjednik g. Vojvoda Božo Petrović i pored sve te prirodne nepogode, sa svojom svitom juče je prispio. Ovdašnja varoš bila je zastavama iskićena, a barska Arci-biskupija, zastavama i raznim vjenčevima od lovorike. U crkvi pri bogoslužjenju, bilo je naroda od sve tri vjeroispovjesti, da, koliko god što je crkva prostrana, u njoj narod nije mogao stati, nego je i avlija oko crkve dosta punana bila.“ Po obavljenoj misi, svečanost je nastavljena u nadbiskupskome dvoru, uz prisustvo najviših predstavnika političke vlasti i delagacija crnogorskih gradova. Kraj teksta posvećenog tim svečanostima u Baru, izvještač *Glasa Crnogorca* završava ovim riječima: „Ko god razumije ovog događaja svak će reći: daj Bože da se u čovječanstvu rađaju i dugo žive muževi, koji su kao rimski Papa Lav XIII i crnogorski knjaz Nikola I, pa

²¹ M. Nikčević, *Odsjaji kultura* (Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima), Zagreb, 2002, str. 80–82.

²² D. Vujović, „Štrosmajer i Crna Gora“, *Pobjeda*, feljton 02–15.07.1990.

takvim duhovima Bože daj izvršioca njihovih poduzeća, kao što je današnji barski prabiskup o.Šimun Milinović“.

Zbog strahovanja austrougarskih vlasti da bi *Misal* mogao biti prodavan u slovenskim biskupijama Habzburške monarhije, austrougarski poslanik pri Vatikanu otkupio je skoro cjelokupni tiraž *Misala*, zbog čega je samo 4–5 primjeraka poslato u Crnu Goru. Međutim, i da je u dovoljnom tiražu dopremljen u Crnu Goru, *Misal* ne bi riješio pitanje bogoslužjenja na staroslovenskome jeziku. Radi se o tome što crnogorska katolička provincija nije imala dovoljno popova glagoljaša koji bi se njome služili. Staroslovenska služba u Crnoj Gori jedino je bila primjenjivana u barskoj crkvenoj opštini, a jedini poznavac glagoljice među klerom barske nadbiskupije bio je opat Metod Radić.²³

Ipak, glagoljanje u katoličkoj crkvi u Crnoj Gori na razmeđu XIX i XX vijeka nije dalo značajnoga rezultata, s obzirom na to da je u pitanju bila lingvistička regresija u odnosu na nekadašnji srpskohrvatski jezik. Staroslovenski liturgijski jezik, koji je u srednjem vijeku Južnim Slovenima bio jednako blizak i razumljiv, nije mogao naći jače uporište u širim narodnim masama, zbog izmijenjenih društveno-političkih okolnosti, pa otuda njegova disfunkcionalnost u svakodnevnome životu. Zato *Barski misal* iz 1893. godine možemo označiti kao sociolingvistički relikv davno minulih stoljeća, mada, u konačnici, i kao neuspjeli politički projekat njegovih inicijatora. Uprkos tome, *Misal* na glagoljici je trajna zaloga prijateljstva crnogorskoga i hrvatskoga naroda, čije štampanje je obogatilo zajedničku ćirilo-metodsku riznicu kulturnoga blaga ta dva naroda. Kako se približava 120-godišnjica od njegova prvog izdanja, stvara se obaveza za dostojno obilježavanje toga jubileja, ne samo unutar barske nadbiskupije, već i od strane referentnih institucija Crne Gore i Hrvatske.

Literatura

- Antivari, Catholic Encyclopedia
- Barančić, M. *Arbanasi i etnojezični identitet, Croatica et Slavica Iaderitina*, Zadar, 2008.
- Bici, M. *Iskušnja na putu po crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610 godine*, Budva, 1985.
- Bošković, Đ. *Stari Bar*, Beograd, 1962.
- Butorac, P. *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast, 1999.
- Crnjanski, M. *Sveti Sava*, Beograd, 2011.

²³ D. Živković, op.cit., str. 70–71.

- Dragičević, R. „Ugovor Svete Stolice sa Knjaževinom Crnom Gorom 1886“, *Zapisi*, XII, knjiga XXIV, 1940.
- Ivanišević, F. „Šimun Milinović“, *Pučka prosvjeta*, II/1922.
- Jovović I. „Naznake o slovenskom jeziku i pismu među barskim katolicima do Bečkog dogovora“, *Lingua Montenegrina*, br. 7, Podgorica, 2011.
- Krstić, K. *Arbanisi u Zadru*, Zadar, 1988.
- Mijović, P. *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar, 1995.
- Nikčević, M. *Odsjaji kultura* (Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima), Zagreb, 2002.
- Perkolić, P. „Škole u Baru u tursko vrijeme“, *Sveti Nikola (Katolički list mladih)*, Bar, jul, 2001.
- Petrović, N. *Djela* (priredio Ratko Đurović), Podgorica, 2001.
- Radoman, A. „O pismu izvornika hronike Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezokoslovlje „Vojislav Nikčević“, Cetinje, 2008.
- Rastoder, J. & Rastoder, Š. *Dr Nikola Dobrečić nadbiskup barski i primas srpski*, Budva, 1990.
- Rotković, R. *Kraljevina Vojislavljevića XI i XII vijek*, Podgorica, 1999.
- Šušflaj, M. *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925.
- Tomanović, L. *Primas Serbiae*, Zapisi, Podgorica, 1927.
- Vujović, D. „Štrosmajer i Crna Gora“, *Pobjeda*, feljton 02–15.07.1990.
- Zoller, M. „O odnosima J.J. Štrosmajera prema Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, 1-2, Podgorica, 1978.
- Živković, D. „Neka razmišljanja oko publikovanja 'Misala' i bogoslužjenja na staroslovenskom jeziku“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, knjiga I, 1968.

Ivan JOVOVIĆ

A REVIEW OF THE BAR'S GLAGOLITIC MISSAL FROM 1893

The Bar's Missal from 1893 may be described as a sociolinguistic relic of long past centuries, but also, ultimately, as a failed political project of its initiators. Nevertheless, the *Glagolitic Missal* is a permanent pledge of friendship between Montenegrins and Croats, as its printing enriched the common Cyril-Methodius' cultural heritage of the two nations. On the eve of 120th anniversary of its first publication, an obligation arises to adequately celebrate this date, not only in the Bar's Archdiocese, but also by relevant institutions in Montenegro and Croatia.

Key words: *Missal, Glagolitic script, Antun Parčić*

GRADA

UDK 811.163.4'373.21(497.16Spuž)

Preliminarno saopštenje

Vukić PULEVIĆ (Podgorica)

Dukljanska akademija nauka i umjetnosti

ORIJENTALIZMI U TOPONIMIJI SPUŽA I NEPOSREDNOJ OKOLINI

U radu je prikazano 156 toponima s teritorije Spuža i neposredne okoline koji u osnovi imaju orijentalizme. Kako su toponimi fiksirani za lokalitete, oni predstavljaju trajna svjedočanstva o viševjekovnom osmanlijskom prisustvu na prostorima Crne Gore. Po strukturi prikazani toponimi su veoma različiti, a najviše je onih koji su i do danas zadržali lična imena ili prezimena vlasnika imanja (njive, livade, šume), kao npr. Bećirovina, Burazerovina, Kolarevina, Remove šume i dr. Na sličan način imenovani su i graditeljski objekti: Huseinova džamija, Ali-agina vrata, Derviš-pašina kula, Azizija, Birindži kula, Šefketija i dr. Zabilježeno je i 9 toponimiziranih mahala, kao i nekoliko naziva mostova, orografskih i hidrografskih objekata i dr.

Ključne riječi: *toponimija, orijentalizmi, Spuž*

Na pravcu Skadar – Podgorica – Nikšić i dalje prema Hercegovini Turci su naseljavali najpogodnije ravničarske terene s plodnim zemljištem i povoljnom klimom i hidrografijom. Tu su se nalazile i najbolje lokacije za izgradnju naselja i gradova, kao i glavna saobraćajnica od Hercegovine prema Skadru i Istanbulu. Na tome pravcu nalazio se i Spuž, koji je pružao sve pogodnosti za život osmanlijske vlastele, zato je i bio dobro utvrđen i čuvan. Predstavljao je važnu osmatračnicu u središnjem dijelu Crne Gore, odakle su se u svim pravcima kontrolisali svi značajni procesi i događaji u širem regionu, kako prema podlovcenskome dijelu Crne Gore tako i prema tzv. Brdima. Tome su znatno doprinosili meandar rijeke Zete i usamljena i veoma eksponirana Spuška glavica, koja je dominirala Bjelopavličkom ravnicom. Oko Glavice nalazile su se kuće i imanja osmanske vlastele, a na samome vrhu i jako utvrđenje, čiji su se ostaci i konture očuvali i do danas.

Svjedočanstva o turskim pošedima i vladanju ovim prostorima sačuvana su preko brojnih (mikro)toponima s orijentalnim apelativima, koji su veoma

raznovrsni: kuće, kule, tvrđave, džamije, mostovi, izvori, potoci, njive, livade, pašnjaci, mahale pa i čitava naselja i sela. Takvi su *Birindži kula*, *Tvrđava Šefketija*, *Burum*, *Kemezača*, *Beglak*, *Bulin most*, *Remova šuma*, *Musina livada*, *Mujov potok*, *Bećirovina*, *Mamućevine*, *Begovine*, *Dečevina*, *Pašina kuća* i dr.

Pored brojnih parcijalnih podataka razasutih po raznim putopisima, historiografskim radovima, leksikonima, enciklopedijama i dr., postoje i dvije veoma značajne tematizovane knjige u kojima je sveobuhvatno prikazan Spuž i njegova istorija. Prva je *Spuž – na Glavici i oko nje* (1999) poznatoga novinara i publiciste Đura Lakovića. Druga je *Spuž i njegova okolina* (2007), koja ima formu i strukturu monografije, čiji je autor doktor istorijskih nauka Branko Babić.

U Lakovićevoj knjizi nijesu posebno prikazivani toponimi, ali se strpljivim iščitavanjem mogu sresti dragocjeni podaci o nazivima brojnih utvrđenja, mahala, sakralnih objekata i dr., kao i o njihovim lokacijama. Lakovićeva knjiga sadrži dragocjene podatke o tome da su ugledne spuške porodice posedovale imanja i podalje od Spuža: u Pješivcima (uglavnom pored rijeke Zete), Lješkopolju, Lješanskoj nahiji, Vranjini, čak i u Crmnici. O tome svjedoče brojni toponimi, npr. u Pješivcima: *Kučevina* – posed porodice Kučevića, *Trnovica* – Trnjevića, *Kula Abdula Turovića* i dr. Informator Rade Mugoša (iz Donje Gorice – Lješkopolje) saopštio nam je više toponima iz Lješkopolja koji se mogu povezati sa spuškim vlasnicima, kao što su *Bećirovo polje*, *Beglak*, *Ametovine*, *Kalačine*, *Koristovača*, *Čirkovina* i dr. Slično je i sa svim drugim krajevima u kojima su spuški Turci imali svoja imanja i ekonomske uticaje.

Monografski karakter knjige *Spuž i njegova okolina*, autora Branka Babića, ogleda se u svestranoj obradi definisane teme. Uz prirodne karakteristike Spuža i okoline prikazan je i istorijski kontinuitet od praistorije i antike, preko južnoslovenskoga naseljavanja i viševjekovne osmanlijske vladavine, do istorijske prekretnice koju je donijela 1879. godina i Berlinski kongres. Svi ti događaji ostavili su slojevite tragove na crnogorski jezik i onomastiku kao njegov veoma bitni dio. Babić (str. 41–45) znalački je izdvojio i poglavlje „Toponimi Spuža i okoline“, u kome je prikazao 422 recentna toponima, preuzeta iz katastarskih knjiga Opštine Danilovgrad (Zavičajni muzej). Na tome spisku nalazi se oko 40 toponima s osmanskim obilježjima.

Babić je toponime svrstao prema tzv. katastarskim opštinama Danilovgrada: Spuž, Grbe, Novo Selo, Kosić, Podglavice i Jelenak. Ovde izostaje prostrano Crnačko polje, Pričelje, Velje Brdo (selo) i dr., koji pripadaju Opštini Podgorica.

Pri izučavanju toponimije Spuža, i Bjelopavlića u cjelini, dobro može koristiti monografija *Bjelopavlići i Pješivci* (1923) Petra Šobajića, ne toliko zbog toponima (kojih i nema dovoljno u knjizi), koliko zbog etnogeografskih i istorijskih tumačenja i objašnjenja.

Obimnu građu o toponimiji Bjelopavlića sakupio je poznati onomastičar Drago Ćupić, ali, nažalost, ostala je nepublikovana, osim dva kraća priloga u kojima je objašnjavao toponime sa sufiksima *-ina*, *-ac* i *ica* te priloga o fito-toponimima i zootoponimima oko srednjega toka rijeke Zete.

Većinu toponomastičkih podataka, više od 100, dobili smo od informatora s terena: S(lavko) Raspopović, B(ajo) Knežević, B(ranko) Džankić, R(ade) Mugoša. I autor ovoga priloga, V. Pulević, zadržao je u memoriji više toponima iz sela Crnci i Crnačkoga polja, koji su njegov rodni kraj.

Kako smo postepeno ulazili u probleme spuške toponimije, to smo sve više uočavali njihovu složenost, koja je nadilazila mogućnosti autora. Zapravo, toponimiju s orijentalnim supstratom mogu uspješno izučavati samo dobri poznavaoци odgovarajućih jezika, jer se jedino oni smiju sa stručnom sigurnošću upuštati u etimologiju i semantiku takve leksike. Iz svih tih razloga morali smo da zaobilazimo sve one toponime koji su za nas bili neprozirni, a njih je bilo i previše. Zato ovaj skromni toponomastički prilog treba ocijeniti samo kao podsticaj i ideju o potrebi konstituisanja jednoga multidisciplinarnog projekta o izučavanju orijentalizama u crnogorskome jeziku, koji bi obuhvatio i složene onomastičke probleme.

Ada (Vada) – v. Vada.

Adska (Acka) vrata – jedan od ulaza u utvrđeni Spuž. (Više izvora)

Adsko groblje – na desnoj obali Zete. Spuž. (BABIĆ B. 2007:119)

Adžijin most – na rječici Sušici, selo Mijokusovići. Bjelopavlići (na staroj granici regiona Spuža). (I: Sait Šabotić)

Adžov krš – katastarska opština Podglavice, blizu Spuža. (BABIĆ B. 2007:44)

Adžova ploča – u blizini Daljma. Spuž. (I: S. Raspopović)

Adžovac – izvor. Selo Podglavice, Martinići. (I: S. Raspopović)

Alagina vrata – jedna od kapija na spuškome bedemu. (I: S. Raspopović). (= Ali-agina vrata)

Ali-agina vrata – „na severoistoku prema Piperima bila su izlazna vrata – Ali-agina vrata“. Spuž. (BABIĆ B. 2007:117). (=Alagina vrata).

Alijina lokva – prema vrhu Lisca, iznad Gostilja. Bjelopavlići. (I: S. Raspopović & B. Knežević)

Asovina – livada. Selo Kosić, Bjelopavlići. (BABIĆ B. 2007:43; I: S. Raspopović)

Avnija – utvrđenje i vojni položaj u reonu Spuža. (BABIĆ B. 2007:276)

- Azizija** – utvrđenje i vojni položaj u reonu Spuža. (B. Babić. 2007:276)
- Babovine** – u selu Kosić. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970a:304)
- Babovište** – u katastarskoj opštini Kosić. Bjelopavlići. (BABIĆ B. 2007:43)
- Bakovac** – u katastarskoj opštini Grbe, kod Spuža. (BABIĆ B. 2007:41)
- Balavčevića potok** – šuma, livada i potok (uliva se u Zetu). Selo Podglavice, blizu Spuža. (I: S. Raspopović)
- Baračevina** – šuma pored mosta na Sušici (na putu Spuž – Danilovgrad). (I: S. Raspopović)
- Barovo** – livada. Selo Kosić, Bjelopavlići. (I: S. Raspopović)
- Bašta** – u „katastarskoj opštini Spuž“. (BABIĆ B. 2007:41)
- Bečarice** – u selu Gostilje. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970:311)
- Bečina livada** – iza Moromiša, prema Gradini. Blizu Spuža. (I: Bajo Knežević)
- Bećirov grm** – u katastarskoj opštini Spuž. (BABIĆ B. 2007:41)
- Bećirovica** – u katastarskoj opštini Kosić. Bjelopavlići. (BABIĆ B. 2007:43)
- Bećirovića mala** – mahala između Derdemeza, Buruma i karaule Spuž. (BABIĆ B. 2007:118)
- Bećirovića šume** – u katastarskoj opštini Kosić. Bjelopavlići. (BABIĆ B. 2007:43)
- Bećirovići** – u katastarskoj opštini Kosić. Bjelopavlići. (BABIĆ B. 2007:43)
- Bećirovina(ne)** – u katastarskoj opštini Kosić. Bjelopavlići. (BABIĆ B. 2007:43)
- Bećirovo guvno** – u katastarskoj opštini Spuž. (BABIĆ B. 2007:41)
- Bečkovno guvno** – u katastarskoj opštini Grbe, blizu Spuža. (BABIĆ B. 2007:41)
- Beglaci** – livada (na njoj je danas spuško groblje). (BABIĆ B. 2007:41; I: S. Raspopović)
- Begovine** – selo u Bjelopavlićima. (Više izvora)
- Bešandži-kula** (peta kula) – „na vrh Zorskog luga ... na samom brijegu Zete“. Gradio je Derviš-paša 1862. (DRAGOVIĆ M. 1976:234-235)
- Birindži-kula** (prva kula) – tvrđava „na dnu Vranjickih njiva“, gradio je Derviš-paša 1862. Na putu Podgorica – Spuž. (DRAGOVIĆ M. 1976:233)
- Blokhauzi-karaule u Martinićima, Turski blokhauzi** – više utvrđenja u Martinićima. Bjelopavlići. (BABIĆ B. 2007:198)
- Bostani** – kompleks imanja (njive i voćnjaci) u centru Spuža. (PECO A. 2007:46-47 riječ *bostan* stavlja među turcizme.)
- Bubine** – livada ispod Spuža prema rijeci Zeti. (I: S. Raspopović)
- Bulin most** – na rječici Brestici (lijeva pritoka Zete), Crnačko polje (blizu Spuža). (I: B. Džankić)
- Burazerovića bare** (kao: **Bare Burazerovića**) – imanje u Crnačkome polju (blizu Spuža). (I: B. Džankić)

- Burazerovića kula** – u selu Kujava. Bjelopavlići. (I: Sait Šabotić)
- Burazerovina** – lokalitet u selu Kujava. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970a:304)
- Burazerovina** – lokalitet u selu Martinići. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 197a:304)
- Burdžine** – u katastarskoj opštini Novo Selo, kod Spuža. (Babić B. 2007:42.)
Postoje i nazivi: **Burčine**, **Burčevine**, **Buržine**, **Buržinje** i sl. *NAPOMENA*:
nazivi neprozirni.
- Burum** – dio Spuža. (Više izvora.) Postojalo je i **Burumsko groblje**
(**Burum**). (BABIĆ B. 2007:41 & 119)
- Burumska mala** – zapadne i severozapadne padine Spuške glavice. (BABIĆ
B. 2007:118)
- Bustur** – veća livada, dio Donjega Sela. Martinići. (I: S. Raspopović)
- Colevine** – kompleks livada i njiva u Crnačkom (Spuškom) polju. (I: B.
Džankić.) U Spužu je živjela muslimanska porodica Colevići, po kojoj je,
vjerovatno, i nastao naziv **Colevine** (nap. V. Pulević).
- Čajnica** – mahala na jugozapadnim padinama Glavice. Spuž. (BABIĆ B.
2007:160.) Pominje se i kao **Čajnice** (BABIĆ B. 2007:41).
- Čajnica** – na izlazu iz Spuža prema Piperima. (I: S. Raspopović.)
- Čakmačica** – u selu Kujava. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970:313)
- Čakmačka glavica** – u Bjelopavlicima (ĆUPIĆ D. 1970:311)
- Čengel-kula** – na pravcu Spuž – Podgorica. (BABIĆ B. 2007:276)
- Ćeremidica** – lokalitet u selu Ćirilac. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970:312)
- Ćeremidica** – lokalitet u selu Glavica. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970:312)
- Ćeremidica** – lokalitet u selu Kujava. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 197:312)
- Ćeremidnica** – lokalitet u selu Vrela. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970:312)
- Ćukovac** – dio Spuža. (Više izvora). Ranije mahala (mala). (Babić B. 2007)
- Ćukovići** – u katastarskoj opštini Spuž. (BABIĆ B. 2007:41)
- Ćukovina** – u katastarskoj opštini Spuž. (BABIĆ B. 2007:41.) (Vjerovatno
isto što i **Ćukovine**.)
- Ćukovine** – livada pod Bubine, popred Zete kod Spuža. (I: S. Raspopović)
- Ćulevina** – u katastarskoj opštini Spuž. (BABIĆ B. 2007:41)
- Derdemez** – dio Spuža između lijeve obale Zete i Spuške glavice. (BABIĆ B.
2007:115.) Danas se u narodu čuje i **Dardamez** – dio Spuža: u **Dardamezu** i
Mali „živjele su izvorne turske familije, tj. civilno tursko stanovništvo“ (I: S.
Raspopović).
- Derviševića uba** (kao: **Uba Derviševića**) – u selu Kosić. Bjelopavlići. (I: S.
Raspopović)
- Derviš-pašina kula (=Pazarište)** – na brijegu iznad rječice Brestice, „60
koraka daleko od crnogorske granice“, blizu Spuža. (BABIĆ B. 2007:203)
- Dizdarevića mala** – do Ade. Spuž. (BABIĆ B. 2007:118)

- Dortandži-kula** (četvrta kula) – na prostranoj livadi „koja se zove Dedova šuma“. Kulu je gradio Derviš-paša 1872. U podnožju Veljega brda na putu Podgorica – Spuž. (Dragović M. 1976:234)
- Dečevina** – u katastarskoj opštini Jelenak. Bjelopavlići. (BABIĆ B. 2007:44)
- Đulina** – u katastarskoj opštini Spuž. (BABIĆ B. 2007:41)
- Đumrukana** – „čak je Spuž imao i đumrukanu (carinarnicu) blizu spuškog mosta“. BABIĆ B. 2007:118-119)
- Endek** – u katastarskoj opštini Kosić. Bjelopavlići. (BABIĆ B. 2007:43)
- Fazlovina** – imanje (livada) u Crnačkom (Spuškom) polju. (I: B. Džankić)
- Ferizovine** – imanje u Crnačkom (Spuškom) polju. (I: B. Džankić)
- Frbovački udut** – u selu Crnci (gravitira Spužu). (BABIĆ B. 2007:45)
- Galičića ploča** – na Stologlavu (pored Spuža). (I: S. Raspopović)
- Hamidija** – fortica na Veljem Stologlavu, podignuta 1876. Postoje ostaci bedema i kasarne. Pored Spuža. (BABIĆ B. 2007:224–227)
- Hifizija** – utvrđenje i vojni položaj u regionu Spuža. (BABIĆ B. 2007:276)
- Huseinova džamija** – istočno od severnoga ulaza u most. Spuž (BABIĆ B. 2007). Pominje se i naziv **Husein-agina džamija**. (I: S. Šabotić)
- Ibrasim** – u katastarskoj opštini Kosić. Bjelopavlići. (BABIĆ B. 2007:43)
- Ićandži kula** (druga kula) – tvrđava „na dnu Vratkova potoka“. I nju je gradio Derviš-paša 1862. Na putu Vranjicke njive – Spuž (u podnožju Veljega brda). (DRAGOVIĆ M. 1976:233–234)
- Ispuj, Ispus – Ispuș** – „mahala Spuž“. (BABIĆ B. 2007:104)
- Jeni Koj (Yeni köy, Jeni-Keui)** – turski naziv za Novo Selo. Blizu Spuža. (BABIĆ B. 2007:206 & 223)
- Kadijina bukva** – kod Lokava, Gostilje. Bjelopavlići. (I: V. Knežević)
- Kapu-tabija** – utvrđenje u reonu Spuža. (BABIĆ B. 2007:276)
- Karaula** – na lijevoj obali rijeke Zete, jugozapadno i južno od Bećirovića male. Spuž. (BABIĆ B. 2007:118)
- Kemezača** – na Ždrebaniku blizu Danilovgrada. (I: V. Vukčević)
- Kolarevina** – u katastarskoj opštini Spuž. (BABIĆ B. 2007:41)
- Kolašinovići** – zaselak kod Martinića. Bjelopavlići. (PECO A. 2007:133 toponim *Kolašin* smatra turcizmom: „područje pod kolosom“.)
- Kučevina** – u Pješivcima. Naziv po porodici Kučević, vlasnik iz Spuža. (LAKOVIĆ Đ. 1999:36)
- Kula Abdula Turovića** – u Pješivcima. Naziv po vlasniku iz Spuža. (LAKOVIĆ Đ. 1999:36)
- Kula na Gomilu** – turska kula pored Zorskoga luga, na prilazu Spužu iz pravca Podgorice. Gradio ju je Omer-paša, kad je ratovao protiv Crne Gore 1852. godine. (DRAGOVIĆ M. 1976:235)

Kula na Stologlav – „ova kula služila je Turcima kao stražarica od strane Komana i Zagarača“. Na samom ulazu u Spuž. (DRAGOVIĆ M. 1976:235)

Kulina – zapadno od Burumske male (Burum). Spuž. (BABIĆ B. 2007:118)

Lulaševa bara – blizu rječice Brestice i Mlina. Na samome prilazu Spužu. (I: B. Knežević)

Madžovina – lokalitet u selu Ćurilac. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970a:305)

Madžovina – lokalitet u selu Jastreb. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970a:305)

Mahala – toponim u Spužu. (Više izvora.) *NAPOMENA*: Vjerovatno je u pitanju uopšteni (svedeni) naziv koji je u sadašnjoj upotrebi. Inače, BABIĆ B. 2007:118–119 ističe da je Spuž u svome razvoju imao devet mahala.

Mala ciganska (Ciganska mala) – na granici Spuža i Pipera. (BABIĆ B. 2007:180)

Mamućevina – selo između Spuža i Danilovgrada. (Poznati toponim.)

Mećikukića lazine (Lazine Mećikukića) – livade pored sela Kosić. Bjelopavlići. (I: S. Raspopović)

Mehteb – „U Spužu je postojao i mehteb – kao osnovna škola“. (BABIĆ B. 2007:129)

Memedova glavica – u Spužu, lokalitet na kome je bio zadružni dom. (Ime je potisnuto, zaboravljeno). (I: S. Raspopović)

Metića grm - u katastarskoj opštini Podglavice. Blizu Spuža. (BABIĆ B. 2007:44)

Metića trn – livada. Selo Podglavice. Blizu Spuža. (BABIĆ B. 2007:44; I: S. Raspopović)

Mlin na vodotoku Dobrik – u Pješivcima. Vlasništvo spuške vlastele. (LAKOVIĆ Đ. 1999:36)

Moromiška kula (Smail-pašina kula) – na Moromiškoj glavici. Blizu Spuža. (BABIĆ B. 2007:203)

Mujin brijeg – dio Visočice. Selo Podglavice. Blizu Spuža. (I: S. Raspopović)

Mujov potok – njiva/livada i potočić. U Crnačkome polju. Blizu Spuža. (I: V. Ljumović, sadašnji vlasnik imanja.)

Muletina – u katastarskoj opštini Grbe. (BABIĆ B. 2007:41). *NAPOMENA*: toponim neproziran.

Muratova glavica – „na Beglakama, na oko 30-tak metara jugoistočno od zadružnog doma ... bio je to omanji hum: visine 7-8 metara, prečnika 30-tak metara. Poravnat je 1966/7. god.“ (LAKOVIĆ Đ 1999:87.) *NAPOMENA*: Toponim **Muratova glavica** treba povezati s nazivom **Memedova glavica**, pošto je u pitanju ista lokacija, te je ostalo da se provjeri radi li se o sinonimima ili o eventualnoj grešci nekoga od informatora.

Musina livada – u katastarskoj opštini Grbe, kod Spuža. (BABIĆ B. 2007:42)

Mustafina džamija – između Derdeneza i Bečkovića male (u blizini nje je bila i treća spuška džamija). Spuž. (BABIĆ B. 2007)

Nježe – „dvije livade na dvije strane Zete“. Kosić – Podglavice. Bjelopavlići. (I: S. Raspopović). *NAPOMENA*: Toponim neproziran.

Odžina mahala – U selu Grlić. Kosovi Lug. Bjelopavlići. (I: S. Šabotić)

Omerovina – u selu Brijestovo. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970a:306)

Pašina kuća – pored Spuške glavice, đe je sad željeznička stanica. (I: B. Knežević)

Pašina kuća – u Bregovima Mijovića. Donji Crnci. (Više izvora.) U 19. stoljeću u Spužu je živjela porodica Pašić.

Pazar – dio Spuža „đe se vodi trgovina“. (DRAGOVIĆ M. 1976:236)

Pazarište – vidi **Derviš-pašina kula**.

Ramov kiljan – na putu Gostilje – Radovče. (I: S. Raspopović.) U Šarancima postoji toponim **Ramovo ždrijelo**.

Ramov laz – dio između Maljta i Visočice. Selo Podglavice kod Spuža. (BABIĆ B. 2007:44; I: S. Raspopović)

Ramovac – mali izvor i potok (uliva se u Zetu), izvire ispod Maljta u blizini Spuža. (I: S. Raspopović)

Redžovina – od Martinića prema Gostilju. Bjelopavlići. (I: S. Raspopović)

Redžovina – u selu Pažići. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970a:306)

Redžovine – blizu mlina, prema Pričelju. Istočno od Spuža. (I: S. Raspopović)

Remove šume – šuma u Donjim Crncima, blizu Pazarišta. (I: P. Savović)

Režovina – u katastarskoj opštini Spuž. (BABIĆ B. 2007:41)

Salkovina – (toponim bilježi BABIĆ B. 2007:149).

Sarkovina – u selu Kujava. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970a:306). *NAPOMENA*: toponim je neproziran.

Selimbegovina – lokalitet pored rijeke Sušice. Selo Begovine. Bjelopavlići. (I: M. Vlahović)

Selimovina – u selu Jastreb. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970a:306)

Selmanovina – uz Rimanić, ispod Mahale. Spuž. (I: B. Knežević)

Semovina – lokalitet u selu Martinići. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970a:306)

Semovina – u selu Jastreb. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970a:306)

Serdar kula – u katastarskoj opštini Grbe, kod Spuža. (BABIĆ B. 2007:42.)

Kao lokacija pominje se i Kolovoz blizu Spuža. Postoji dopunjeno ime **Serdar (ekrem) kula** u Daljmu. Gradio ju je Omer-paša 1852. i 1853. u vrijeme njegovih ratova protiv Crne Gore. Imao je čin serdar-ekrema. (DRAGOVIĆ M. 1976:235.)

Smail-pašina kula – vidi: **Moromiška kula**.

Souk su (Hladne vode) – utvrđenje i vojni položaj u reonu Spuža. (BABIĆ B. 2007:276)

Spuška tvrđava – izgradnju tvrđave (sa 24 kule) organizovao je Hodaverdi paša po sultanovoj naredbi. Gradnja je završena 1704. Na samome vrhu Spuške glavice izgrađena je posebna tvrđava (90x13–25m), s pratećim objektima. (BABIĆ B. 2007:115)

Spuški most – „najzad od značaja je i spuški most sagrađen od kamena i drveta“. (BABIĆ B. 2007:129)

Šabov krug – livada (sad novo groblje). Martinići. (I: S. Raspopović.)

Šabovo oko – estavela u koritu Sušice (pritoke Zete). (BABIĆ B. 2007:20.)

Šefketija – tvrđava na Veljem brdu. Zidao ju je Šefket-paša. (DRAGOVIĆ M. 1976:234 & BABIĆ B. 2007:276.)

Škrljevo kućište – dio Maljta, kod Spuža. (I: S. Raspopović). *NAPOMENA*: toponim neproziran.

Šogovina – u selu Jastreb. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970a:307)

Šogovina/Šogovine – u Novome Selu. (BABIĆ B. 2007:42)

Šućovina – u selu Brijestovo. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 1970a:307)

Šuma Zotovića – livada i šuma. Selo Podglavice, kod Spuža. (I: S. Raspopović)

Taban – izvor u Donjim Crncima, blizu Spuža. (I: B. Džankić)

Tablja – dio Spuža. (BABIĆ B.2007:118/legenda ispod slike; I: S. Raspopović.)

Trnovica – u Pješivcima. Naziv po porodici Trnjević, vlasniku iz Spuža. (LAKOVIĆ Đ. 1999:36)

Učandži kula (treća kula) – pri vrhu Miletine njive, blizu rijeke Zete, na padinama Veljega brda. Na putu Podgorica – Spuž. Gradio ju je Derviš-paša 1862. (DRAGOVIĆ M. 1976:234)

Utvrđenje na Visočici – (Visočica je glavica u blizini Spuža). (BABIĆ B. 2007:280)

Vada (Ada), Mahala Vada – dio Spuža na desnoj obali meandra Zete. (BABIĆ B. 2007:115; I: S. Raspopović)

Višnja – postoji više toponima vezanih za ovu voćku: **Višnja, Višnjata livada, Višnjice, Podvišnje** i dr. (PECO A. 2007:219 fitonim *višnja* ubraja u turcizme.)

Zadrmovac – livada ispod Maljta, kod Spuža. (I: S. Raspopović)

Zemani most (Zemeni most) – na rijeci Zeti, u selu Podglavice. (I: S. Raspopović). BABIĆ B. 2007:43 toponim locira u katastarskoj opštini Kosić.

Zotovina – „livada pored mlina, uza Zetu“. Spuž. (I: S. Raspopović.) U katastarskoj opštini Spuž. (BABIĆ B. 2007:41). U selu Glavica. Bjelopavlići. (ĆUPIĆ D. 2007a:305.) Naziv po begu Zotoviću.

Literatura

- BABIĆ, B. (2007): *Spuš i njegova okolina od praistorije do 1879. godine*. Cetinje.
- ČUPIĆ, D. (1970): „Mikrotoponimi sa sufiksom *-ac* i *-ica* u Bjelopavličima“. – *Prilozi proučavanju jezika*, 5:309–313. Novi Sad.
- ČUPIĆ, D. (1970a): „Mikrotoponimi sa sufiksom *-ina* u Bjelopavličima“. – *Prilozi proučavanju jezika*, 5:304–307. Novi Sad.
- ČUPIĆ, D. (1977): „Govor Bjelopavlića“. Institut za srpskohrvatski jezik. – *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. 23. Beograd.
- ČUPIĆ, D. (1981): „Iz toponimije oko srednjeg toka rijeke Zete“. SANU – *Onomatološki prilozi*, 2:171–187. Beograd.
- ČUPIĆ, D. (1994): „Složenice u bjelopavličkoj mikrotoponimiji“. CANU – *Naučni skupovi*, 33(11):227–232. Podgorica.
- ČUPIĆ, Ž. (1990): „Onomastika Lješkopolja“. SANU – *Onomatološki prilozi*, 11:451–474. Beograd.
- DRAGOVIĆ, M. (1976): „S. puta“. In: VUKOVIĆ, Č. (1976): *S praga u svijet*. Biblioteka „Luča“, str. 227–243. Titograd.
- LAKOVIĆ, Đ. (1999): „Spuš – na Glavici i oko nje“. *Pobjeda*. Podgorica.
- LIPOVAC-RADULOVIĆ, V. (1981): *Romanizmi u Crnoj Gori – jugoistočni dio Boke Kotorske*. Cetinje – Titograd.
- LIPOVAC-RADULOVIĆ, V. (1997): *Romanizmi u Crnoj Gori – Budva i Paštovići*. Novi Sad.
- MUSIĆ, S. (1972): *Romanizmi u severozapadnoj Boki Kotoskoj*. Filol. fak. Beograd. Univerz. Knj. XLI. Beograd.
- PECO, A. (2007): „Turcizmi u Vukovim rječnicima“. In: PECO, A. (2007): *Radovi o turcizmima*. Bosansko filološko društvo i Akademija nauka i umjetnosti BiH. Izabrana djela I–VI, knj. 5:7–311. Sarajevo.
- SMAILOVIĆ, I. (2003): *Bosansko-turski rječnik*. Sarajevo.
- ŠKALJIĆ, A. (1966): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. „Svjetlost“. Sarajevo.
- ŠOBAJIĆ, P. (1923): „Bjelopavlići i Pješivci“. *Srp. Etn. Zbor.*, Knj. XXVII, Naselja i poreklo stanovništva, Knj. XV. Beograd. (Reprint: CID, 1996. Podgorica).
- ŠOĆ, L. B. (2002): *Romanizmi i grecizmi u crnogorskom jeziku*. Centr. nar. bibl. „Đurđe Crnojević“. Pos. izd. 45. Cetinje.

Vukić PULEVIĆ

**WORDS OF ORIENTAL ORIGIN IN THE TOPONYMY
OF SPUŽ AND ITS SURROUNDINGS**

The paper lists 156 toponyms from the territory of Spuž and immediate surroundings, whose stems are of Oriental origin. Bearing in mind that toponyms are inseparable from their locations, they are a testimony of centuries-long Ottoman presence in the territory of Montenegro. According to their structure, the toponyms listed are very different, whereas the majority of them have maintained personal names or surnames of land (fields, meadows, forests) owners, such as Bećirovina, Burazerovina, Kolarevina, Remove šume, etc. In a similar manner, constructions have been named: Huseinova džamija, Ali-agina vrata, Derviš-pašina kula, Azizija, Birindži kula, Šefketija, etc. Several names of quarters, bridges, orographic and hydrographic buildings are also listed.

Key words: *toponymy, words of Oriental origin, Spuž*

UDK 811.163.4'373.21(497.16 Crmnica)

Preliminarno saopštenje

Adnan ČIRGIĆ & Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i književnost – Podgorica

adnan.cirgic @icjk.me

aleksandar.radoman @icjk.me

PRILOG TOPONOMASTICI CRMNIČKOGA SELA BRAĆENI

Autori ovoga priloga pokušali su dati popis toponima crmničkoga sela *Braćeni*, koje su zabilježili na terenu od informatora Milorada Radomana. Dati spisak sigurno ne sadrži svu braćensku toponimiju, ali su u njemu vjerovatno svi toponimi koji se danas pamte.

Ključne riječi: *Braćeni*, *Crmnica*, *toponimija*

Crmničko selo Braćeni nalazi se na drugome kilometru staroga kolskog puta koji od Vira vodi prema Rijeci Crnojevića, na uzvisini iznad Oraovskoga polja. Seosko jezgro koje se nalazi na 155 m nadmorske visine razvilo se u plitkoj, prisojnoj karsnoj zaravni okruženoj brdima Meret, Silim, Strana i Brigeg. Naselje je zbijenoga tipa pa samo jezgro sela čini šest kaskadno povezanih kuća, izvan čega su još samo tri starije i tri kuće sagrađene u posljednjih tridesetak godina. Zemljište je krečnjačko i oskudno vodom. Jedini periodični izvor u selu je Škoreč, ali je stanovništvo ovoga sela koristilo izvore Sopot i Mogila, koji pripadaju sušednim selima, a vodom se snabdijavalo i iz nekoliko bistijerni. Seoski atar znatno je veći od samoga seoskog jezgra, a u njegov opseg ubrajaju se i sušedna manja naselja Selokuće (danas napuštene) i Potkraj. Površina atara (zajedno sa sušednim Kruševicama) je 1020 ha, 62 a i 59 m².¹ Selo se kao „mahala Bratene“ s 14 kuća prvi put pominje u turskim defterima iz 1521. i 1523. godine.² Kao žitelj sela i vlasnik imanja u tim se defterima spominje Rado Bratan(ov), pa uvjerljivo djeluje pretpostavka Radosava

¹ Jovan Vukmanović, *Crmnica. Antropogeografska i etnološka istraživanja*, SANU, Beograd, 1988. str. 357.

² Branislav Đurđev & Lamila Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skenderbega Crnojevića*, II sveska, ANUBiH, Sarajevo, 1975, str. 62.

Boškovića da je ime sela dobijeno od ličnoga imena *Bratěň* preko nominativa množine muškoga roda, sa značenjem *Brätjenovi*.³ Ipak, Boškovića treba ispraviti u akcentu, budući da je naziv sela Bračēni, a ne Brāčeni, kako on bilježi. Od kraja XVII vijeka seosko jezgro nastanjuje bratstvo Radoman, čiji se predak doselio s Ljubotinja. Na ranije vlasnike imanja koja danas ulaze u sastav Bračeni i na moguće starošedioce podsećaju neki toponimi: *Lunjeva zgrada*, *Talina kuća*, *Popo(i)ća zgrada*, *Omeroića kamenica*, *Lakoića bregovi*, *Bastaći*, *Bokanov dolac*, *Plamenčeva njiva*... Jovan Erdeljanović je početkom XX vijeka u širem arealu sela zabilježio toponime *Čardak Perkočevića* i *Alijina skala*⁴ no ti su nazivi današnjim stanovnicima sela nepoznati.

Sve prisutniji proces urbanizacije u Crnoj Gori umnogome podstiče nestajanje brojnih toponima naših ruralnih krajeva. Naša su sela danas manje ili više pusta, a nestaju i oni koji su pamtili obilje lokalnih toponima. I rijetki stanovnici koji su ostali na selu uglavnom zaboravljaju te toponime jer su i u njihovu životu izgubili praktičnu primjenu. Nema više razloga da se pamte imena lišnjaka jer se list više ne bere, ne pamte se brojni sitniji pašnjaci u bregovima đe se ćerala stoka u vrijeme zabrana livada jer se te livade više ne kose, ne pamte se ni imena sitnih baština koje su se doskora obrađivale tako da je „plug u među zadirao“ jer se ni te baštine više ne koriste. I tako dalje. Mnogi su naši toponimi nepovratno izgubljeni. A ako još uvijek ima njihovih pamtiša, uglavnom su to stariji ljudi koji ne mogu izići na teren i neposredno ukazati na imena pojedinih lokaliteta.

Kad je u pitanju crmničko selo *Bračeni*, autori ovoga priloga imali su sreću što su naišli na posljednjega današnjeg tipičnog govornog predstavnika toga sela, Milorada Radomana (rođ. 1943), izuzetno vitalna čovjeka s kojim smo oktobra ove godine obišli kompletno selo i zabilježili toponime koje prenosimo ovđe. Srećna je okolnost što je Milorad Radoman cijeloga života bio vezan za svoje selo, u kojemu se i danas bavi stočarstvom. Tako je i morao upamtiti sve toponime o kojima je riječ.

Prije no prijeđemo na spisak toponima crmničkoga sela Bračeni, treba skrenuti pažnju na problem njihove klasifikacije. Da su braćenski toponimi popisani koju deceniju ranije, lako bi se mogli razvrstati na nazive baština, livada, pašnjaka, kamenjara, voda i sl. Međutim, kako su baštine danas uglavnom zapuštene, autori ovoga priloga ne mogu dati jasnu distinkciju između naziva kojima su se nekad označavale baštine od naziva kojima su označavane livade ili pašnjaci. Pašnjaci su danas uglavnom zapušteni i obrasli šumom, nerijetko

³ Radosav Bošković, „Povodom nekih toponima“, in: *Odabrani članci i rasprave*, CANU, Titograd, 1978, str. 381.

⁴ Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora – Bokelji*, Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica, 1997, str. 82.

su takve i livade, a baštine su pretvorene ili u livade ili zapuštene i obrasle šumom. Gotovo nestvarno djeluje podatak da je današnje polje, obraslo gustom vrbovom šumom, prije svega 20-ak godina bila oranica. I nekadašnji kamenjari, zbog nestanka sitne stoke i zbog toga što se list odavno ne bere, danas su obrasli grabovinom ili sitnim rastinjem. Stoga je bilo kakva valjana klasifikacija danas gotovo nemoguća. I ono malo održavanih livada i baština za koju će godinu vjerovatno biti šumarci i pašnjaci. Brojne su staze i putevi takođe zarasle šumom, godinama se ne koriste, pa su vjerovatno zbog toga izgubljene i iz šećanja našega informatora. Čini se da su najbolje ostali upamćeni nazivi voda jer, iako pri Jezeru, selo Braćeni prilično je ljeti bezvodno. Zato su korišćene i najsitnije kamenice i lokvice kako bi se s njih mogla pojit stoka, a posebno su se čuvalе bistijerne u kojima je bila voda za piće. Iako je selo davno dobilo vodovod, naš informator još uvijek odlično pamti svaku (danas gotovo potpuno zapuštenu) bistijernu i kamenicu u selu.

Prije no pokušamo dati kakvu takvu klasifikaciju braćenskih toponima, ukratko ćemo se osvrnuti na nekoliko apelativa koji su u vezi s problemom ovoga rada. Kaskadne bašte koje su nastajale kultivisanjem i podziđivanjem strmoga terena zovu se *zgrāde* ili *zgrādice* (a podzide koje drže te *zgrade* zovu se *međice*). Ako se takve *zgrade* nalaze uz kuću i ako se u njima sije i sadi povrće, te se bašte zovu *džardīni* ili *džardinīci*. Veća *zgrada* zove se *leđina* ili *prōdō* - i to onda ako se ne obrađuje (otuda i glagol *zaleđinīt* u značenju „zapuštiti, zalivati njivu“). Veće bašte nazivaju se *njīve*, a veće obradive površine (uglavnom u polju) zovu se *bāštine*. A manja parcela u okviru njive zove se *dolāc* (rjeđe *dōčič*). Mjesto đe se sijalo povrće zove se *bostān*. Močvarna zemlja zove se *pōtkisa*, a za pjeskovitu zemlju kaže se da je *prželjāva*. Veličina zemlje računa se na *rāla* (oko 1800m²), odnosno na *motīke* (četvrtina rala). Voda može biti *izvōr* (živa voda), *kāmenica* (prirodno udubljenje u kamenu đe se skuplja kišnica; ako je riječ o dubljim kamenicama (poput one u *Lončićima*), narod ih je najčešće zasvodio kako u njih ne bi upadala stoka), *lōkva* / *lōkvica* (prirodna ili vještačka udubljenja u zemlji ili kamenu, obično male zapremine, đe se ljeti pojila stoka), *bistijerna* (ozidana i zasvođena jama u kojoj se skupljala kišnica (ili se s proljeća punila s kakva izvora) koja se koristila za piće i kućne potrebe). Padina na brdu (bilo gola bilo šumovita) zove se *strāna*, a golet povrh brda zove se *kōdra*. Oštri i visoki škrljci u kamenjaru zovu se *škōlj*, a šumovite uvale ili usijeci na brdu nazivaju se *vāle*. Zaravan ili čistina na brdu, između šume i kakve provalije, naziva se *ōbēr*. S obzirom na to da je, kako je već rečeno, danas teško uočiti razliku između toga što je *dolac*, *njiva*, *džardin(ić)*, *zgrada* i sl. i da su sva imanja manje-više zapuštena te da su čak i neki vinogradi danas postali šume, teško je napraviti valjanu klasifikaciju braćenske toponimije. Stoga smo se odlučili da toponime o kojima je riječ izdvojimo u ove kategorije:

1. *Vode* (izvori, bistijerne, kamenice, lokve)
2. *Putevi* (i pješački i kolski, i zapušteni i oni koji su danas u funkciji)
3. *Obrađive površine* (i one koje su se obrađivale i one rijetke koje se danas obrađuju)⁵
4. *Neobrađive površine* (šume, kamenjari i sl.)
5. *Ostalo*

Vode

Bistijernā u Lončiće – dobro očuvana bistijerna u prirodnoj jami, zasvođena odozgo

C'rnā kàmenica – voda („ona miždi kad malo jače kiše počnu, nije ona prevelika“)

Gòrnjā bistijerna – šuma u kojoj se nalazi i „lokvica“

Grīlo – izvor (zimski) blizu crkve

Grlič – prirodna bistijerna „između dva škripa“ („a naši su stari pobačali krša ozgor da ne upada živo“)

Kalīmūt – izvor pitke vode u *Potkraju* („odio je od Mogile, to je bila žica od Mogile, to je vazda *tòčilo* bilo“)

Konâvli – kanali s vodom u polju

Külj – bistijerna iznad kuća Radomana (vrlo mala bistijerna s izuzetno hladnom vodom, koristila se isključivo za piće)

Lipröš – strana, kamenjar i izvor u tome kamenjaru („tu lipa nema; no usret toga Liproša, tun je izviralala voda iz gologa krša, iz jene male kamenice, to je možda po tojzi vodi nazvano, ili ot česa drugoga se tako zove – ja ne znam“)

Ljeskövac – izvor u polju

Ljètnjā vòda – voda iza *Vrha* (pripada Dabovićima)

Mogīla – izvor („malo jače kiše kat su ona uzavri, i vele preko ljeta neđe visočije da se ona isto čuje u dubinu da ide, no ja nijesam odijo“)

Omèroića kàmenica – voda (kamenica) u *Dubravi*

Oräostica – rijeka što prolazi *Oraoskim poljem*

Popò(v)a vòda – bistijerna pokraj puta prema Selokućama, „koju je oni pop Peroić ogradijo“

Söpöt – izvor („to uzavri, tu se nekæt mlini mljeli, ali sad je sve manje te vode; kat su velike kiše, možeš videt e je to ka vodopad, ali brzo kala“)

⁵ U obrađive površine svrstali smo i *zgrade* ili *njive* koje su obrasle šipražjem, a koje su se donedavno obrađivale. Međutim, površine koje su se nekad obrađivale a danas su obrasle gustom šumom (kakvih ima u polju, recimo) ili kaskade koje su razorene erozijom zemljišta i zarasle u gusti čečar – svrstali smo u neobrađivo zemljište, tj. u kamenjar ili šume.

Škõrẽč – zimski izvor („ako odavri ujesen, onda ne faljiva do proljetnjega Nikolja dne“)

Ublĩci – šuma („ima tun mala voda, mali izvor zimski“)

Putevi

Bẽnat – kolski put (odnosno nasip ispod puta) od magistrale do uspona prema selu Braćeni

Dõnja džâda – kolski put od *Benta* do Braćeni

Dũpioskã džãdica – krak puta koji se odvaja od puta Vir – Rijeka i vodi kroz Oraosko polje prema Dupilu

Gõrnja džâda – kolski put od Braćeni k Dabovićima

Džâda krãlja Nikõlẽ (ili *Stãrã džâda*) – nezavršeni kolski put koji je trebalo da spoji Braćeni s Dupilom i dalje

Iznad Bõstãnã – pješački put

Kroza zgrãde – pješački put

Nĩs Ploçe – pješački put

Niz Grlĩc – pješački put

Niz Grõšezu – pješački put kroza selo

Niz Jãzbine – pješački put

Niz Ronkãlje – pješački put

Niz Ūjkovinu – pješački put

Niza Skãlu – pješački put

Niza Smõkvicu – pješački put

Niza Strãnicu – pješački put

Mostĩc – kameni mostić iznad Kalimuta, Pod skalom

Mostĩc – kameni prijelaz na izvoru Kalimuta

Pũ(t) Tora – pješački put

Pũt po(v)r zgrãdã – pješački put iznad *Lunjevih zgrada*

Skãla – pješački put

Skãla selokũckã – pješački put

Skãlica – pješački put i uspon prema *Lončićima*

Srẽdnjã džâda – dio kolskoga putu od Vira prema Braćenima

Ūs Ploçe – strana, put prema *Toru*

Uz Grlĩc – pješački put

Uz Grõšezu – pješački put kroza selo

Uz Jãzbine – pješački put

Uz Ronkãlje – pješački put

Uz Ūjkovinu – pješački put

Uza Skãlu – pješački put

Uza Smõkvicu – pješački put

Uza Strãnicu – pješački put

Obradive površine

- Bästāci* – livade i kućišta u polju, u podnožju *Lakoića bregova*
Bokānov dōlac – nekadašnja baština (zapuštena)
Bostānčīci – njivice u polju (zapuštene) pored *Kalimuta*
Bostāni – njiva u polju (zapuštena)
Brēgovi – strana, v. *Lakoića bregovi*
Būrgeze – njive iznad *Selokucke skale*, u pravcu *Narca* (danas zalivađene)
Dōlac – nekadašnja parcela u Njivama
Dōnjā bistijerna – šuma („danas nema ni bistijerne ni lokvice“)
Dōnjē njīve – parcela u Njivama
Dūgelja – nekadašnja baština u polju
Dūšæk – zapuštena njiva
Fūšica – ledina („Markova ledina“)
Gōrnjē njīve – njive u Selokućama
Gōrnjē zgrāde – kaskadna imanja iznad puta od Braćeni prema Selokućama
Grāodolac – njiva ispod puta, đe je vidikovac
Gřdobe – dvije zgradice u strani više Njiva
Gřšeze – nekadašnje dvije livadice (manja i veća) „ispot kuće Mitrove“, danas zapuštene
Kolōvrāt – njive u polju, od puta prema Viru do Kalimuta, danas šuma
Komūnjskā njīva – zapuštena baština („nije komunika, tu se oralo“)
Kōpīšta – zgradica („tu su se sadijevale kope sijena“)
Lākōića brēgovi – strana, odnosno kaskadna imanja ispod Džade kralja Nikole („to izgori o Nikolju dne u proljeće“)
Livādica – livada u polju
Lōnčīci – imanje u strani, sastavljeno od više kaskadnih danas zapuštenih njiva (na tome je imanju dobro očuvana bistijerna i kućište, „neko je živijo tun, ma je ne znam ko“)
Lunjēve zgrāde – livade, baštine (danas prilično zapušteno ili pretvoreno u pašnjake) („tu su tizi Lūnjevi živjeli“)
Međugla(v)ice – njivica između glavica („nema motika zemlje“)
Milō(v)ića lūg – polje pri jezeru, danas prešećeno magistralom i prugom („od Velje stijene, ispod Sopota i Crnija krša do Lisinja“)
Na Kūlj – zgrada („po motike“)
Nā(v)r Gōrnjē njīvē – parcela u Njivama
Nazāmoć – velika baština (4 rala)
Njīve – velike baštine (danas pretvorene u pašnjake) naspram Crkve, pored puta

Njivice – baština, „jedna motika zemlje“
Oräoskō pölje – veliko polje uz rijeku Oraošticu
Petäno(v)ina – zgrada u selu
Plämēnčeva zgräda – baština (obrasla šibljem)
Pländišta – baštine „od Mostića do pot Torijun“ („tun je nekæd živo plandovalo“)
Pônici – njive, danas ledine
Popö(v)ića zgräda – baštica
Pot Füşicōm – njiva
Pot kücōm – baštica
Pötkrāj – predio u polju, pri brdu
Prödō – livada, dio Lunjevih zgrada
Přžina – baština u polju („zove se takon e je zemlja přželjava“)
Ronkälje – predio ispod crkve, nekadašnje oranice (oko dva rala zemlje), a danas zapušteno i zaraslo u šipražje, ostaci kucišta
Rüpe – baština
Zäläzi – livadice
Zämoće – livada
Žükve – nekad njive, danas vodoplavni teren obrastao trskom, bara, između magistrale, i Benta

Neobradive površine

Bäčvīk – strana od *Mogile* do *Umca*, više kuća u Potkraju
Brījeg – glavica pri ulazu u selo, s lijeve strane puta, prema polju
Čelovēljestijenē – strana iznad puta nadomak Vira (od Podgorice)
Dračë(v)ī křš – kamenjar prema Dabovićima
Dubrāva – šuma poviše *Lončića*
Dügī läz – kamenjar, neprohodna šuma
Göli brījeg – glavica
Görnjä bistijerna – šuma (u kojoj se nalazi i „lokvica“)
Grabö(v)ā prödō – strana
Jäzbine – šuma
Jeđuko(v)laz – strana („ona vāla“), preko *Crne kamenice*
Jüg – strana
Läz – v. *Jeđukolaz*
Läzine – gusta grabova šuma
Lipröš – strana, kamenjar i izvor u tome kamenjaru („tu lipa nema; no usret toga Liproša, tun je izviralala voda iz gologa krša, iz jene male kamenice, to je možda po tojzi vodi nazvano, ili ot česa drugoga se tako zove – ja ne znam“)

- Lis̄nj* – brdo, pripada Dabovićima
Lûkića k̄řš – kamenjar i šuma (komunica)
Lj̄tnjī vr̄h – v. *Vrh*
Lj̄ūtī k̄řš – vrh, kamenjar – od *Lončića* prema *Mogili*
Măčkina gla(v)ica – strana iznad *Popo(v)e vode*, put Selokuća
Mălăc – brdo iznad *Crne kamenice*
Mălă Đeskôta – uvala na vrhu glavice
Merēt – brdo, strana iznad *Lunjevih zgrada*, vidikovac iznad polja
Mrk̄nje – strana
Mûsīn – vrh
Na(v)r k̄řša – glavica, mjesto đe se skreće uz Daboviće za Vučku goru
Na(v)r Br̄jega – glavica na kojoj je prva radomanska kuća pri ulazu u selo
Nărăc – brdo iznad magistrale, iznad jezera, preko Burgeze
Ŏbēr – zaravan u brdu, zapadno od *Tora*
Plôče – strana prema *Gornjoj bistijerni*
Pod Skălôm – predio ispod radomanskih kuća
Pôsijek – šuma („tu su nekad klačine gore, pa se ono posiječe, pa se branilo živome da ide u to pošečeno“)
Rukăčica – strana, šuma, ispod Dugoga laza
Ružě(v)ă gla(v)ica – glavica, škripovi
Silim – brdo iznad radomanskih kuća
Smôkvica – strane, „od Po(d) Skale do Srednje džade“
Strâna – strana („sve zovemo *Strana* od *Malca* do *Grićă*“)
Stranica – kamenjar
Širôkă strâna – brdo
Ublîci – šuma („ima tun mala voda, mali izvor zimski“)
Ŭjkovina – strana iznad radomanskih kuća
Ŭmăc – brdo, prema Dupilu
Ŭs Ploče – strana, put prema *Toru*
Věljă Đeskôta – uvala na vrhu glavice
Věljă stijěna – uzvišenje iznad puta nadomak *Vira* (od Podgorice)
Věljī kămēn – stijena više *Vinograda*
Vinôgrăd – strana obrasla u šipražje, iznad kuća Radomana (nekad bio vinograd u kaskadnim imanjima)
Vřh – vrh brijega više kuća Radomana (granica između Braćeni i Dabovića)
Za Gôlī br̄jeg – strana
Zasilim – strana, šuma
Ždrijelo – uvala (usijek) između dva vrha više kuća Radomana

Ostalo

Bokänov tór – nekadašnje kućište

Cřkva Svetē Pētkē – braćenska i dabovička crkva

Dónjī vòlat – dvorište jedne radomanske kuće

Dvâ šedòka – „dva ‘stanca’ oko stanca“, odnosno dva kamena oko kamena međaša („stanac“) („tu je edan oštri kamen stānāc i už njega ovi stančevi, bajagi ka šedoci“)

Đūrilovo kùcištē – kućište u brdu, na granici sela Braćeni, iznad

Ježěvā jàma – pećina (u kojoj su se skrivali za vrijeme rata) pri strani iznad polja, ispod *Mereta*

Klāčina – lokalitet „u Strane“

Kùcica – napuštena kućica kod Mostića, Pod Skalom

Kùcište – ostatak kuće u *Lunjevīm zgradama*

Lābūdov torijūn – krivina na putu Vir – Braćeni s prirodnim obrisom labuda na stijeni pokraj puta

Lākò(v)iči – kućišta u Potkraju

Na(v)rpòlja – „mjesto đe su Purlije, ispot puta“

Tālina kùca – kuća nepoznata porijekla među radomanskim kućama (danas vlasništvo Radomana); po predanju koje bilježi Vukmanović Talija je u Braćeni doselio iz Brčela

Tór – spratno kućište u brdu, nekad se na tome lokalitetu nalazio kameni tor za spraćanje stoke

Torijūn – krivina na putu Vir – Braćeni („U Skalu“)

Vòlat – v. *Donji volat*

Adnan ČIRGIĆ & Aleksandar RADOMAN

**CONTRIBUTION TO THE TOPONOMASTICS
OF CRMNICA'S VILLAGE *BRAĆENI***

The authors of this paper have attempted to provide a list of toponyms in Crmnica's village *Braćeni*, recorded on the spot from informant Milorad Radoman. A list certainly does not contain all the toponyms in Braćeni, but it most likely includes all the toponyms that are still remembered.

Key words: *Braćeni*, *Crmnica*, *toponymy*

UDK 811'367.62(497.16 Crmnica)

Preliminarno saopštenje

Sveto Markov ĐUROVIĆ (Bar)

IZ LEKSIKE CRMNIČKOGA SELA DUPILO*

Ovaj rad predstavlja leksikografski prilog koji sadrži riječi što ih je autor sakupio od 1985. godine u selu Dupilo, u Crmničkoj nahiji.

Ključne riječi: *Dupilo, Crmnica, toponimija*

adet, -a, *m.* – običaj
ajter, -a, *m.* – ćef, volja
alamunja, -e, *f.* – razbojnik, snalažljiva osoba
angarija, -e, *f.* – stare stvari, otpad
ankaret, -a, *m.* – grdna, ružna osoba
apa, -e, *f.* – miris, vonj
aram, -a, *m.* – ono što je prokletu; prokletstvo
avetan, -tna, -tno – lud, blesav
avizat se, -am, *pf.* – doći sebi, osvijestiti se
bačun, -a, *m.* – ostava za meso
badanj, -dnja, *m.* – drvena kaca, bure za vino, meso i sl.
bagaš, -a, *m.* – mjera za žito (20 kg)
banak, -nka, *m.* – dugačka klupa bez naslona
banda, -e, *f.* – strana, bok
bandačke, *pril.* – s boka, postrance
barabar, *pril.* – jednako, isto
barelo, -a, *n.* – drveni sud za vodu koji se tovari
baroč, -a, *m.* – buba, insekt
bastat, -am, *impf.* – smjeti, biti hrabar
bastadur, -a, *m.* – hrabar čovjek
batit se, -im, *pf.* – sresti se
baun, -a, *m.* – skrinja, sanduk
beštija, -e, *f.* – šarlatan

* Rad je priredila i strukturi časopisa prilagodila Jelena Šušanj.

betit, -im, *pf.* – preskočiti, nadvisiti, prestići
bijelit, -im, *pf.* – krečiti
biskat, -štem, *impf.* – čistiti, trijebiti
bišalo, -a, *n.* – trulež, crvotočina
biza, -e, *f.* – kučka, keruša
bizin, -a, *m.* – kućak, pas
blejat, -im, *impf.* – pričati bez veze, lupati
bljudva, -e, *f.* – zdjela, vangla, supijerna
bljuštaka, -e, *f.* – slaba rakija
bljuvanje, -a, *n.* – povraćanje
bolandža, -e, *f.* – kantar, mjera
bostan, -a, *m.* – njiva
botilja, -e, *f.* – boca, flaša
brdun, -a, *m.* – lastar, mladika na lozi
brecat, -am, *impf.* – galamiti, vikati
bređa, -e, *f.* – trudna žena
brnjica, -e, *f.* – alka, minduša
bronzin, -a, *m.* – lonac, pinjata
brstina, -e, *f.* – grana, prut
brštulin, -a, *m.* – pržulin, aparat za prženje kafe
brušket, -a, *m.* – kocka, žrijeb
burokat, -am, *impf.* – junačiti, duvati
busat se, -am, *impf.* – hvaliti se
bušit, -im, *pf.* – pasti, slomiti se
buškat, -a, *m.* – loša riba
capica, -e, *m.* – alatka za kopanje, mala motika
ceka, -e, *f.* – rasa, soj, prva klasa
celiv, -a, *m.* – poljubac
cibar, -bra, -bro – bistar, pametan
cica, -e, *f.* – četurica
ciknut, -em, *pf.* – pući, propasti
cklo, -a, *n.* – staklo
ckvrnja, -e, *f.* – cicija, jado
cmiljet, -lim, *impf.* – dogorijevati (o svijeći), lagano teći (o vodi)
cotat, -am, *impf.* – hramati
crevlja, -e, *f.* – cipela
crijepnja, -e, *f.* – zemljani sud za pečenje hljeba
čapra, -e, *f.* – koža
čardak, -a, *m.* – balkon, terasa, doksat
čeprljat, -am, *impf.* – grebati

čerek, -a, *m.* – komad, dio mesa
 česov, -a, -o – kakav
 čokanj, -anja, *m.* – čaša za rakiju
 čepanica, -e, *f.* – drvo za vatru, kamin
 čeperan, -rna, -rno – veseo, bistar, raspoložen
 čeremida, -e, *f.* – cigla, kanalica
 čikara, -e, *f.* – šolja za kafu
 činterac, -rca, *m.* – jakna, dolama, koporan
 čišunica, -e, *f.* – nezgoda, šala, posljedica
 čosati se, -am, *impf.* – rugati se
 čotek, -a, *m.* – batina
 ćutuk, -a, *m.* – budala, glupak
 dati, *rječ.* – valjda, možda
 davija, -e, *f.* – svađa, polemika
 dekica, -e, *f.* – ćebe, prekrivač
 demek, *rječ.* – kobajagi, kao, recimo
 demirodžak, -a, *m.* – nosač drva na ognjištu
 denjat, -am, *impf.* – željeti, htjeti
 derdemez, -a, *m.* – inadžija, nepretvor, tvrdoglav čovjek
 dimidžana, -e, *f.* – stakleni sud za rakiju ili vino
 domata, -e, *f.* – paradajz
 drača, -e, *f.* – trn, bodlja
 dragoman, -a, *m.* – tumač, pisar u sudu
 držalo, -a, *n.* – drška
 duduk, -a, *m.* – svirala, frula; neznalica
 džamadan, -a, *m.* – prsluk izvezen zlatom
 džanja, -e, *f.* – vrsta šljive; žensko ime
 džeferdar, -a, *m.* – dugačka puška
 džibra, -e, *f.* – loša rakija
 džora, -e, *f.* – krmača, svinja, prasica
 đeskota, -e, *f.* – tjeskoba
 đugum, -a, *m.* – bakarni sud za vodu
 đusto, *pril.* – tačno, upravo, taman
 đuturum, *nepromj. pridj.* – star
 facan, -cna, -cno – truo, kvaran
 faculet, -a, *m.* – maramica
 fanjela, -e, *m.* – potkošulja
 fastak, -a, *m.* – mangup, galiot
 fetat, -am, *impf.* – rezati na kriške
 fetit, -im, *pf.* – uzeti, ukrasti, poteći

fetak, -tka, -tko – star, otrcan
fijok, -a, *m.* – mašnica
fijomanto, *nepromj. pridj.* – nov, očuvan
fis, *nepromj. pridj.* – zoran, bistar
fištilo te – munja te udarila, kap te trefila
foj, -a, *m.* – list papira
fortica, -e, *f.* – tvrđava
fortuna, -e, *f.* – navala, gužva; vjetar
frengat, -am, *impf.* – ribati četkom
frkadela, -e, *f.* – ukosnica, šnala
frleknut, -em, *pf.* – baciti
frnjok, -a, *m.* – čvrga, udarac prstima
fugin, -a, *m.* – miner
fukara, -e, *f.* – sirotinja; ništavilo
furmina, -e, *f.* – šibica
fustuljina, -e, *f.* – komina od grožđa
galiot, -a, *m.* – mangup, loš čovjek
galjuv, -a, *m.* – nepristojna osoba, gladnica
garib, -a, *m.* – čudak, stranac, sirotan
glamnjica, -e, *f.* – zapaljeno drvo
glib, -a, *m.* – blato, prljavština
gnjat, -a, *m.* – potkoljenica, list
golija praća – oskudno odjeven
gravalja, -e, *f.* – cigla na vrhu krova
grešpa, -e, *f.* – čipka
grib, -a, *m.* – lov na ukljeve
grst, -i, *f.* – mjera za količinu, pregršt
guka, -e, *f.* – gomila vune, konca, dlaka i sl.
hajter, -a, *m.* – korist, ćar, interes
ibret, -a, *m.* – nemirna osoba, vragolan
ijedit, -im, *impf.* – ljutiti, nervirati
ikanat, -nta, *m.* – hipoteka, zajam zelenaški
iljat, -am, *impf.* – lukaviti, varati
inkaret, *nepromj. pridj.* – ružan, nagrđan, odvratn
inokosan, -sna, -sno – sam, bez pomoći
intrat, -am, *pf.* – naići, sresti
isan /hinsan/, -a, *m.* – čovjek
iskups, -bem, *pf.* – izvući, iščupati
istražit, -im, *pf.* – uništiti, nestati
išćućat, -am, *pf.* – izgubiti pamćenje, poseniliti

iščuriti, -im, *pf.* – izlapiti, ispariti, postati zaboravan
 itopat, -am, *pf.* – naići, potrefiti
 izagnjet, -im, *pf.* – istruliti, propasti
 izmet, -a, *m.* – služba, posao, pospremanje, rad u kući
 ižljeć, -gnem, *pf.* – izaći
 jaudija, -e, *f.* – cicija, škrtac, štediša
 jedanak, *pril.* – istovremeno, odjednom
 jeftika, -e, *f.* – sušica, bolest, tuberkuloza
 jeka, -e, *f.* – odjek, galama, eho
 jektat, -im, *impf.* – odzvanjati, odjekivati
 jemješ, -a, *m.* – ralo, raonik
 joncat se, -am, *impf.* – ljuljati se, njihati se
 kača, -e, *f.* – metalni sud za vodu s drškom
 kain, -a, *m.* – lavor
 kalešin, -a, *m.* – kočija, čeza, zaprega
 kaliž, -a, *m.* – čudo; ružna osoba
 kaltavat, -aje, *m.* – malterisati
 kamara, -e, *f.* – soba, odaja
 kamenica, -e, *f.* – vodokup u kamenu
 kameno, *pril.* – slabo, jedno
 kami, *rječ.* – slabo, jedno, ništa
 kamizat, -am, *pf.* – opametiti se
 kamodeti, -nem, *pf.* – sakriti, izgubiti, spremi
 kantun, -a, *m.* – ćošak
 kapac, -pca, *m.* – vlasnik, imalac, onaj koji se pita
 kartica, -e, *f.* – papir za duvan
 kastig, -a, *f.* – sprdnja, sramota, kazna
 kastio, kaščela, *m.* – drveni sud za pranje
 kastradina, -e, *f.* – suvo bravlje meso
 kašeta, -e, *f.* – sanduk
 kauša, -e, *f.* – zatvorska ćelija
 kazamat, -a, *m.* – zatvor, zatvorska ćelija, robija
 kazma, -e, *f.* – kramp, budak
 kijamet, -a, *m.* – nevrjeme
 kismet, -a, *m.* – sreća
 klačina, -e, *f.* – krečana
 klada, -e, *f.* – trup, panj
 klak, -a, *m.* – kreč
 klasmor, -a, *m.* – klošar, neuredan čovjek, odrpanac
 klepačka, -e, *f.* – sprava na mlinu za žito

klepetuša, -e, *f.* – zvono za ovna; pričalica
klisat, -še, *impf.* – hramati
klobuk, -a, *m.* – šešir
kolecat se, -će, *impf.* – ljuljati se, mrdati
kolijer, -a, *m.* – kragna
kolo, -a, *m.* – točak, krug
kolomat, -a, *m.* – sedalo oko gumna
kolomboć, -a, *m.* – kukuruz
komod, -i, *f.* – udobnost, širina
konoba, -e, *f.* – podrum, staja za stoku
kontrina, -e, *f.* – zavjese
kopanja, -e, *f.* – drveno korito
koporan, -a, *m.* – sako, jakna, ogrtač
kopornut, -em, *pf.* – krenuti, požuriti
koret, -a, *m.* – dio crnogorske nošnje
korut, -a, *m.* – žalost za bližnjim
košet, -a, *m.* – plećka kastradine
kotoljač, -a, *m.* – podmetač za nošenje na glavu
kotula, -e, *f.* – haljina, suknja
krlja, -e, *f.* – panj
krok, -a, *m.* – korak
krpatak, -tka, *m.* – komad tige kanalice
kuđelja, -e, *f.* – alatka za pređu vune
kufelica, -e, *f.* – prosušena smokva
kuljar, -a, *m.* – ćošak, kraj
kuljota, -e, *f.* – trbonja, veliki stomak
kužljat, -am, *m.* – imati dijareju
labikat, -am, *impf.* – lupati, zveckati, zvrjati
lagum, -a, *m.* – mina, eksplozija
lakomica, -e, *f.* – lijevak, piriželica
lapis, -a, *m.* – olovka
laspaćak, -ćka, *m.* – komad, ostatak
lastra, -e, *f.* – lim, pleh
lembo, -a, *m.* – jaka kiša, upor
lencun, -a, *m.* – čaršav, plahta
lenger, -a, *m.* – kotva, sidro
lenka, -e, *f.* – kanap za veš, štrik
lentra, -e, *f.* – slika, fotografija
lentrat, -am, *impf.* – slikati
lepetnut, -em, *pf.* – otići, ošamariti, odalamiti

levor, -a, *m.* – pištolj, revolver
 libat se, -am, *impf.* – ljujati se
 libit se, -im, *impf.* – stideti se, ustručavati se
 liman, -a, *m.* – mali zaliv, lučica
 limica, -e, *m.* – turpija
 lizijeran, -rna, -rno – slab, krt, nježan
 lomina, -e, *f.* – drača, korov, šikara
 lopiža, -e, *f.* – kutlača
 lumbrela, -e, *f.* – kišobran
 ljesa, -e, *f.* – taraba od debljega pruća
 maca, -e, *f.* – teški malj, čekić
 madijer, -a, *m.* – modrica, podliv
 mainat, -am, *pf.* – ostaviti (posao), bataliti
 makanja, -e, *f.* – siročče
 makina, -e, *f.* – mašina, fabrika
 maljic, -a, *m.* – čekić
 manit, -a, -o – lud, blesav, bijesan
 manjkamenat, -nta, *m.* – manjak
 mastio, maščela, *m.* – drveni sud za pranje veša
 mašice, -a, *m.* (pl. tantum) – sprava za žar, hvataljka
 matrak, -a, *m.* – ništa, nula
 mazbata, -e, *f.* – pismo, knjiga
 mekobrazan, -zna, -zno – nježan, popustljiv
 milet, -a, *m.* – narod, masa
 miritat, -am, *impf.* – nadoknaditi, namiriti
 mitarit se, -im, *impf.* – linjati se, mijenjati perje
 mnit, -im, *impf.* – misliti
 mobilje, -a, *n.* (pl. tantum) – namještaj, pokućstvo
 mojasilj, -a, *m.* – kožno oboljenje
 molovat, -ujem, *impf.* – krečiti
 monza, -e, *f.* – pesnica, šaka
 motovilo, -a, *n.* – nespretan, nekoristan
 mučat, -im, *impf.* – ćutati
 mulegin, -a, *m.* – pregrada, zid od pruća
 munida, -e, *f.* – loš čovjek, nečovjek
 muonat, -a, -o – ljutit, nervozan
 na poruku, *pril.* – blizu, na dohvat ruke
 načve, ava, *f.* (pl. tantum) – drvena posuda za tijesto
 nadgornjavat se, -am, *impf.* – takmičiti se
 najedit, -im, *pf.* – naljutiti

nakarada, -e, *f.* – ružan, grdan majci
nakomod, *pril.* – polako, natenane
nakvečit, -im, *pf.* – nakriviti, iskriviti
naloga, -e, *f.* – gužva, navalica
naodit, -im, *impf.* – nalaziti, padati (o kiši)
napučat, -am, *impf.* – ljutiti, srditi
nasočit, -im, *pf.* – preporučiti
navidijet, -dim, *impf.* – napadati stalno nekoga
navrata, -e, *f.* – mjesto đe se voda kupi i skreće
navrnut, -em, *pf.* – svratiti, navratiti
nefalj, *pril.* – slučajno, greškom, nehotice
nemrčipuška, -e, *f.* – slab čovjek, neborac, kukavica
nožice, -a, *f.* (pl. tantum) – makaze
ober, -a, *m.* – uzbrdica, strmen
obidovat, -ujem, *impf.* – probati, malo pojesti
oburdat, -am, *pf.* – razvaliti, porušiti
odar, odra, *m.* – krevet, ležaj
odit, -im, *impf.* – ići, hodati
odiva, -e, *f.* – žena iz roda
odlibat, -am, *pf.* – odliti, isprazniti
odžak, -a, *m.* – kuća, dom, dimnjak
ofit, -a, *m.* – zakup, najam
ofrengat, -am, *pf.* – oribati, iščetskati
ofrlje, *pril.* – odoka, bez mjere, otprilike
ofundat se, -am, *pf.* – srušiti se, oburdati se
omrčit, -im, *pf.* – ocrniti, nagaraviti
omrza, -a, *f.* – mržnja, svađa
omuvat se, -am, *pf.* – ubosti (kad goveče ubode obad, osa i sl.)
ondan, *pril.* – prekšutra
onomadne, *pril.* – prekjuče
opačke, *pril.* – naopako
opoznit, -im, *pf.* – zakasniti
oprekljat, -am, *pf.* – ugojiti se, odebljati
optat, -am, *pf.* – spaziti, primijetiti
opuvat, -am, *pf.* – pojesti, uzeti
orijat, -a, *m.* – nitkov, nezasić čovjek, osoba bez manira
orluk, -a, *m.* – veselje, galama, mnozina
oseknut se, -em, *pf.* – očistiti nos
osmanik, -a, *m.* – mjera za žito, drveni sud od 10 kg
ostalešnica, -e, *f.* – neudavana žena

- ostanj, -a, *m.* – gonič volova, osoba koja čisti ralo/plug
 osvijeklit, -im, *pf.* – pomesti
 ošklapit, -im, *pf.* – uzeti, ukrasti, pojesti
 oškrap, -a, *m.* – vrsta zmije
 ošvice, -a, *m.* (pl. tantum) – vez na crnogorskoj košulji
 otaborit, -im, *pf.* – odmoriti, ulogoriti
 ožica, -e, *f.* – kašika
 pačmaga, -e, *f.* – stara, iznošena obuća
 pas, -a, *m.* – pokoljenje, generacija
 pasat, -am, *pf.* – proći
 pašada, -e, *f.* – pribor za jelo
 patarica, -e, *f.* – važna ličnost; strana kreveta
 patišpanj, -a, *m.* – suvi kolač, biskvit
 peča, -e, *f.* – komad; veličina
 pečit, -im, *pf.* – udariti
 peda, -e, *f.* – mjera za dužinu: razmak od vrha palca do maloga prsta (oko 20 cm)
 pedav, -a, -o – spor, trom, nespretan
 pedenca, -e, *f.* – uzbrdica
 pepeljak, -ljka, *m.* – ograđeni dio zida za pečenje hljeba
 perčin, -a, *m.* – duga kosa
 petar, -tra, *m.* – tavan
 pića, -e, *f.* – stočna hrana, sijeno za zimu
 piljug, -a, *m.* – mladica, izdanak
 pinjata, -e, *f.* – veći lonac za varenje na ognju/verigama
 piplica, -e, *f.* – pile, mlada koka
 pirit, -im, *impf.* – paliti vatru, gorjeti
 pirijelica, -e, *f.* – lijevak, lakomica
 pirun, -a, *m.* – viljuška
 pisaljka, -e, *f.* – olovka za tablu
 pitat, -am, *impf.* – nuditi, moliti, hraniti
 pizma, -e, *f.* – zloba, pakost, zavist
 pižun, -a, *m.* – ivica zida, volta
 plasa, -e, *f.* – komad zemlje, leđa i sl.
 pleća, -a, *n.* (pl. tantum) – leđa, rebra na leđima
 pljaska, -e, *f.* – fleka, mrlja
 pljaštenica, -e, *f.* – jetra, slezina
 pljaštiti, -im, *pf.* – ošamariti
 pljat, -a, *m.* – tanjir
 poara, -e, *f.* – šteta od stoke
 poatit, -im, *pf.* – predahnuti, udahnuti

počkat se, -am, *pf.* – pomokriti se
podlimač, -a, *m.* – poluga, podmetač za rame
podnjivit, -im, *pf.* – uzgojiti, othraniti
podrepnica, -e, *f.* – zadnji kaiš samara
podument, -a, *m.* – baza, temelj, osnova
podumenta, -e, *f.* – vidi *podument*
pofermat, -am, *pf.* – odobriti, poštovati, cijeniti
pogan, -i, *f.* – bezobraznik
poganica, -e, *f.* – zmija
pojata, -e, *f.* – štala
pojat, -em, *impf.* – pjevati
pojit, -im, *impf.* – davati vodu
pomet, -a, *m.* – mraz, hladnoća
pometina, -e, *f.* – lijenština; plodova voda
pontura, -e, *f.* – promaja
poplat, -a, *m.* – taban
poprug, -a, *m.* – prednji kaiš samara
porat, -a, *m.* – luka, gat
portela, -e, *f.* – otvor na podu ili tavanu
posrkat, -čem, *pf.* – popiti, ispiti
postopica, -e, *f.* – uska staza, prtina kroza snijeg
potkolečit, -im, *pf.* – postaviti, zaglaviti, utvrditi
potleuša, -e, *f.* – koliba, stračara, krovinjara
prdakana, -e, *f.* – zatvor
pređa, -e, *f.* – oprana i izvlačena vuna
preša, -e, *f.* – potreba
preteć, -čem, *pf.* – prestići; ozdraviti
pretio, -la, -lo – debeo, ugojen
prežat, -im, *impf.* – motriti, špijunirati
prijecnjak, -a, *m.* – sprava za zatvaranje vrata spolja
prikotnjet, -im, *pf.* – zagorjeti (o šerpi, loncu i sl.)
primit se, -im, *pf.* – popeti se
privalit, -im, *impf.* – ćutati
prnjacat, -am, *impf.* – buniti se, koprcati
proingat, -am, *pf.* – proćerati (o dijareji)
prokufelit, -im, *pf.* – oronuti, oslabiti, ostarati
prosočit, -im, *pf.* – odati, prošpijati
prosulja, -e, *f.* – tiganj, tava
prošmagat, -am, *pf.* – ojaditi; smršati
prošperat, -am, *pf.* – napredovati, zaraditi

prozukat, -am, *pf.* – smrznuti, promrznuti
 prt, -a, *m.* – trag u snijegu
 prtit, -im, *impf.* – gaziti snijeg, probijati se kroz snijeg
 pruga, -e, *f.* – autobus
 pržun, -a, *m.* – sprava za prženje kafe
 pustina, -e, *f.* – deblja podloga za šedenje
 putijer, -a, *m.* – veća čaša, krigla
 puvalica, -e, *f.* – cijev koja služi za potpalu vatre
 ramaljez, -a, *m.* – panjega, otvor za palangu
 ranit, -im, *impf.* – spremati, ostavljati, pohranjivati
 raskubat, -am, *impf.* – vući, derati, kidati
 raša, -e, *f.* – suknja
 razbulan, -a, -o – otvoren (pismo, koverat)
 razmarit, -im, *pf.* – otopiti, omekšati
 razurit, -im, *pf.* – razvaliti, porušiti
 remik, -a, *m.* – kaiš
 rilica, -e, *f.* – usna
 rivat, -am, *impf.* – ići, dolaziti
 rkina, -e, *f.* – stara krpa
 rodulica, -e, *f.* – kalem za konac
 rpa, -e, *f.* – gomila, hrpa; krupan čovjek
 rumetin, -a, *m.* – kukuruz; kukuruzno brašno
 sač, -a, *m.* – metalni poklopac ispod kojega se peče
 sadžak, -a, *m.* – nosač pinjate na vatri
 saket, -a, *m.* – kesa, vrećica
 salidžan, -a, -o – sređen, izravnat
 samodavit, -im, *pf.* – slomiti, pasti, saplesti
 san, -a, *m.* – lavor, kain
 šeknut, -em, *pf.* – viknuti, razgalamiti se, burno odgovoriti
 šekomanit, -im, *impf.* – grditi, ogovarati; galamiti, vikati
 šen, -i, *f.* – prikaza, utvara
 šen, -i, *f.* – hlad
 šenokos, -a, *m.* – livada, travnjak
 šenopad, -a, *m.* – šenka, hladovina
 sičija, -e, *f.* – jeftika, tuberkuloza
 sijerit se, -im, *impf.* – čuditi se, sprdati se
 silav, -a, -o – svileni pojas za oružje
 sindžir, -a, *m.* – lanac
 skalapit, -im, *pf.* – zbiti, sklopiti, savladati
 skapulat, -am, *pf.* – spasiti, preteći

skopos, -sti, *f.* – snaga, živahnost
solat, -lta, *m.* – dinar, para, novac
spešigat, -am, *pf.* – istući, slomiti, izgubiti, potrošiti
sporučan, -a, -o – praktičan, koji ide naruku
sprštit, -im, *pf.* – zgaziti
stegno, -a, *n.* – butina, batac
stelja, -e, *f.* – meki dio samara
stima, -e, *f.* – pažnja posvećena gostu
stolovač, -a, *m.* – tronožac s naslonom
stramac, -mca, *m.* – dušek, prostirač
stud, -i, *f.* – zima, mraz, hladnoća
sućit, -im, *pf.* – baciti, izliti
suklata, -e, *f.* – nespretnan, smotan čovjek
sumavat, -aje, *impf.* - gledati, posmatrati
sumpreš, -a, *m.* – pegla na žar
supijerna, -e, *f.* – zdjela za supu/čorbu
surgum, -a, *m.* – progon, izgon, napad
suturisar, -šem, *pf.* – slomiti, pasti, povrijediti se
suvopletnjak, -a, *m.* – sitan, mršav čovjek
svijeklit, -im, *impf.* – čistiti, mesti
šamata, -e, *f.* – ruganje
šenit se, -im, *impf.* – pomaknuti se
šesan, -sna, -sno – zgodan, uredan
šežanj, -žnja, *m.* – mjera za dužinu: raširene ruke
šijun, -a, *m.* – nalet vjetra, kiša
šiša, -e, *f.* – boca, flaša
šišana, -e, *f.* – puška na kremen
škaf, -a, *f.* – fioka
škancijera, -e, *f.* – polica za suđe, kredenac
škanj, -a, *m.* – tronožac
škatula, -e, *f.* – kutija
šklapit, -im, *pf.* – ukrasti; ošamariti
škljanac, -nca, *m.* – nožni zglob
škrinja, -e, *f.* – sanduk za odjeću
škrnja, -e, *f.* – mrva, trun, prašina
škrokat, -am, *pf.* – ne opaliti, ne pogoditi, zakisnuti (o fišeku)
škudela, -e, *f.* – šolja, čaša
škura, -e, *f.* – žaluzina, drveni prozorski kapak
škur, -a, -o – taman, crn, loš
šljeme, -ena, *n.* – vrh krova kuće

šokat se, -am, *impf.* – šaliti se, ćerati šegu
 šorak, -rka, *m.* – kocka, žrijeb
 špag, -a, *m.* – džep
 špag, -a, *m.* – konop, vrpca
 špagarica, -e, *f.* – rupa, skrivalica u zidu
 štacija, -e, *f.* – stanica
 šufit, -a, *m.* – tavan, petar
 šut, -a, -o – koji nema rogove
 šutan, -a, *m.* – glup čovjek
 švagnut, -a, -o – lud, blesav
 tain, -a, *m.* – obrok, vojnički hljeb
 takat, -kta, *m.* – snaga, moć
 takulin, -a, *m.* – novčanik
 tančica, -e, *f.* – jedinac
 tandžara, -e, *f.* – stara puška
 tantarat, -am, *impf.* – mnogo pričati
 taulin, -a, *m.* – sto, astal
 teća, -e, *f.* – šerpa
 tefter, -a, *m.* – notes, sveska računa
 tigla, -e, *f.* – cigla, crijep
 tipatnik, -a, *m.* – vrag, đavo
 tiraka, -e, *f.* – treger, naramenica
 tirenta, -e, *f.* – komadić
 tiskat, -am, *impf.* – gurati
 toć, -a, *m.* – soc od kafe
 tođavolje, *pril.* – prazno, siromašno
 traga, -e, *f.* – rasa, soj
 tragat, -am, *impf.* – tražiti, istraživati
 traveša, -e, *f.* – kecelja
 tringo nov – dobro očuvan
 tulit, -im, *impf.* – gasiti
 tuminjat, -am, *impf.* – gorjeti, dimiti polako
 tuta, -e, *f.* – noćni sud, noša
 uba, ubla, *m.* – bunar, bistijerna, studenac, pojilo
 ublo, -a, *n.* – videti *uba*
 uglijer, -a, *m.* – žar, žeravica
 uja, -e, *f.* – jed, bijes, ljutnja
 ujačit, -im, *impf.* – utvrditi, pojačati
 ukočanjit, -im, *impf.* – ozepsti, zalediti
 uljeć, -žem, *pf.* – ući

upirit, -im, *pf.* – upaliti, zapaliti
upor, -a, *m.* – jak pljusak, kiša
ušeka, -e, *f.* – trud za paljenje cigara
usićiti se, -im, *pf.* – umusiti, naljutiti, ukrutiti
ušperak, -rka, *m.* – umetak
utanačiti, -im, *pf.* – dogovoriti, precizirati
utuliti, -im, *pf.* – ugasiti
uzet se, uzmem, *pf.* – smanjiti se, suziti
vagan, -a, *m.* – drveni sud
vakat, -kta, *m.* – vrijeme, rok
vapor, -a, *m.* – parobrod, lađa
vardat, -am, *impf.* – preturati, prevrtati; galamiti
varodne, -eva, *n.* – podne, najviša vrućina
vas u голу vodu – sav u znoju, mokar
vel, -a, *m.* – svečana krpa za glavu
veledun, -a, *m.* – kapot, gunj
veljat se, -am, *impf.* – praviti se važan
vida, -e, *f.* – šaraf
vidat, -am, *impf.* – liječiti
viganj, -a, *m.* – kovačnica
vijedro, -a, *n.* – drveni sud za vodu
volat, -lta, *m.* – terasa
vrgnut, -em, *pf.* – baciti, tresnuti, uteći
zabreknut, -em, *pf.* – nadoći u vodi (bačva, kaca)
zabroždit, -im, *pf.* – ugaziti, potopiti
zabulan, -a, -o – zatvoren (pismo)
zadriga, -gla, -glo – neotesan, debeo, neumjeren
zagon, -a, *m.* – zalet, juriš, nasrt
zaklop, -a, *m.* – poklopac
zaleg, -a, *m.* – zalogaj, puna usta
založit, -im, *pf.* – pojesti, progutati
zaljuštiti, -im, *pf.* – ošamariti
zamit, -im, *pf.* – povesti, odvesti, počerati stoku
zamiritat, -am, *pf.* – zaslužiti, zaraditi
zapalangat, -am, *pf.* – zatvoriti, zaključati
zapanut, -em, *pf.* – zagrcnuti
zapatat, -am, *pf.* – zatvoriti, zaključati
zapotit, -im, *pf.* – oznojiti
zaprdovat, -ujem, *impf.* – rugati se, sprdati
zapretat, -am, *pf.* – staviti u pepeo (jaje, krtolu i sl.)

zapučit, -im, *pf.* – zakopčati
zatisak, -ska, *m.* – čep, oklasina, pampur
zatrajat, -em, *pf.* – ostati dugo, kasniti
zatutešan, -šna, -šno – punačak, podebeo
zavidat, -am, *pf.* – zaviti, zašrafiti
zduvač, -a, *m.* – vrač, vidovnjak
zipa, -e, *f.* – kamen, grumen
zlojo, -a, *m.* – slabić, mršavko
zlojutro, -a, *n.* – nevolja, slab čovjek
zlopitan, -a, -o – kome se ne može ugoditi
zvek, -a, *m.* – bruka
zvelektat, -ćem, *impf.* – galamiti, glasno pričati
žarulja, -e, *f.* – sijalica
žiška, -e, *f.* – iskra, varnica
živo, -oga, *n.* – stoka, mal
žmira, -e, *f.* – čvarak
žulit, -im, *impf.* – mnogo raditi; guliti, drati

NARODNI IZRAZI I MUDROSTI

- činjet izmet – služiti, biti potrčko
- dat kome dvije iz osta – ošamariti koga dvaput
- dvoje u jedno breme – trudnica, blizanci
- imat oko sokolovo – videti dobro
- imat srce na vrh guzice – lako se ljutiti, biti živčan
- ižes drve – dobiti batine
- ja ti jamac – garantovati
- jesi li ga ušeja – izgubi li ga
- kam ti u dom – nema ništa
- kosa na srguče – uvijena kosa, loknice
- krsti vuka, vuk u goru – džabe ga savjetuješ, učiš
- mainat rabotu – ostaviti posao
- mali mi je posa – ne interesuje me
- na koji si konat – dokle si stigao u poslu
- na sokola nema mesa – biti mršav, žilav
- na svu prešu – na brzinu
- nabit kome obruče – dobiti batine
- ne bijeljet zuba – biti ozbiljan, žalostan, na muku
- ne puva mu ispod smara – nosi teško breme
- neđe se izut – odati tajnu

- nemat ni kukavice – sirotinja, jadi
- nemoj ga cvijelit – nervirati, zadijevati
- nije mi peda među oči – nijesam glup
- nijedna munida – nikakav čovjek, nikakva roba
- nijesam tođavolje ječi – milo mi je
- nočas ti samodava pukla – kletva: crkao, slomio se
- nos okiđeni – sramota, bruka
- obraz okiđeni – sramota, stid, bruka
- obrnut alavija – okrenuti sreća
- ognjica te nadušila – kletva: crkao od vrućine
- oru u jednu brazdu – prijatelji, drugari, isto misle
- ostat za bruku – ne održati obećanje
- ovi bi đavolu ispod maljica uteka – mangup, hitar, živ
- plakat usta s kime – ogovarati koga
- sručit živo – srediti stoku naveče
- stavit kome zvono – isticati se, veljati se
- stojat ka fendak – biti mršav, jadan
- šapat kuću muti – u društvu sve valja biti javno
- tać se guzicama – sporečkati se, naljutiti se
- ufatit koga šen – uplašiti se, prepasti se
- ugnat koga u brazdu – dovesti u red
- uzet kome obraz – osramotiti koga, obrukati
- valjat vola iz jarma – puno vrijeđeti
- vuć bruškete – izvlačiti slamku: manja slamka gubi, kladiti se
- zlome si dovijek dužan – nezahvalan

Sveto Markov ĐUROVIĆ

FROM THE LEXICON OF VILLAGE DUPILO IN CRMNICA

The paper represents a lexicographical article containing words collected by the author from 1985 in village Dupilo in Crmnica.

Key words: *Dupilo, Crmnica, toponymy*

UDK 736.3“11“

Preliminarno saopštenje

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i književnost – Podgorica

aleksandar.radoman@icjk.me

O NOVOPRONADENOME PEČATU DUKLJANSKOGA KRALJA BODINA

U ovome prilogu dat je osvrt na novootkriveni pečat dukljanskoga kralja Bodina, nastao najvjerojatnije početkom osme decenije XII vijeka. Pored osnovnih napomena vezanih za ovaj dragocjeni izvor, u dodatku je data i ilustrovana rekonstrukcija pečata.

Ključne riječi: *Konstantin Bodin, pečat, protosevast, eksusijast, Duklja, Sv. Teodor, Sv. Đorđe*

Nedostatak dokumentarnih izvora za crnogorsku istoriju srednjega vijeka, osobito za period Vojislavljevića, predstavlja veliki problem za našu istoriografiju. Takvo stanje često je izvor brojnih nedoumica pa i osporavanja jedinoga domaćeg narativnoga izvora, *Kraljevstva Slovena* Popa Dukljanina, koji nam se sačuvao u znatno poznijem latinskome prijepisu. Ipak, posljednjih nekoliko decenija, trudom u prvome redu Vojislava D. Nikčevića, Radoslava Rotkovića i Božidara Šekularca, ono postojećih izvora našlo se sistematizovano u okviru nekoliko edicija i zbornika, od kojih je najzamašnija *Monumenta Montenegrina* priređivača Vojislava D. Nikčevića. Koliki značaj u tim okolnostima ima pronalazak novih izvora, nije teško naslutiti. Otkriće olovnoga pečata dukljanskoga kralja Bodina, koje je naučnoj javnosti 2008. godine predstavio francuski medijevalist Žan-Klod Šene,¹ svakako pripada prvorazrednome događaju i za crnogorsku medijevalistiku, sfragistiku i istoriografiju.

¹ Jean-Claude Cheynet, „La place de la Serbie dans la diplomatie Byzantine à la fin du XIe siècle“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLV, Beograd, 2008, 89–98.

Pečat je pronađen u Arheološkome muzeju u Istanbulu. Djelimično oštećeni kružni natpis na aversu i reversu pečata na grčkome jeziku: „Konstantin, protosevast i eksusijast Duklje i Srbije“² jasno je uputio na dukljanskoga kralja Bodina. Detaljnom analizom pečata, na osnovu njegovih sigilografskih karakteristika, Šene je njegov nastanak smjestio u sam početak Bodinove vladavine,³ kad su odnosi između njega i novoga vizantijskog cara Aleksija I Komnina (1081–1118) bili dobri.⁴ To dragocjeno Šeneovo otkriće prati i vrijedna analiza nekoliko problema vezanih za sam pečat – od datacije i ikonografije do pitanja titula koje se javljaju na pečatu. Nakon Šenea, problemu titula eksusijastis i dostojanstva protosevast u posebnome prilogu pažnju je posvetio Predrag Komatina.⁵ No i jedan i drugi autor prave istu metodološku grešku – u skladu sa shvatanjima tradicionalističke, hegemonijske historiografije, dukljanskoga kralja Bodina tretiraju kao srpskoga vladara, premda je iz same Bodinove titule zasvjedočene na pečatu jasno da je Srbija osvojeni, dakle pridodati entitet.⁶

Bez pretenzija da donesemo neke novine vezane za Šeneovo otkriće u ovome prilogu, samo ćemo naznačiti najbitnije karakteristike pečata, donoseći u dodatku njegovu rekonstrukciju koju je za ovu priliku uradio Milutin Marković.

Na aversu pečata nalazi se poprsje Svetoga Teodora koji u desnoj ruci drži koplje a u lijevoj štit u čijem je središtu prikazan biser od kojega se prema rubovima štita šire zraci. S jedne i druge strane lika smješten je natpis: Ⓣ|ⓉⓃ|Ⓝ — Δ|Ⓣ|ⓆⓆⓃ Ⓞ odnosno u Šeneovoj rekonstrukciji (ἄγιος) Θεόδωρος. U prostoru koji okružuje poprsje sveca, oivičen prstenovima, nalazi se djelimično oštećen natpis: +.....ΕΙΚΩΝC.... ΙΝΩ.ϸΕΒΑϸΤΩ, po Šeneu: [Κ(ύρι) ε βοήθ]ει Κωνσ[ταντ]ίνω [(πρωτο)]σεβαστφ. Na reversu je poprsje Svetoga Đorđa, koji drži koplje i izduženi štit. S jedne i druge strane lika nalazi se natpis: Ⓣ|ⓉⓃ — Ⓣ|Ⓠ|ⓆⓃ Ⓞ odnosno: (ἄγιος) Γεωργ(ιος). Oko središnje kružnice u kojoj je lik sveca smješten je natpis: ΚΑΙΕΖΒΙΑϸΤ ΔΙΟΚΛΙΑϸϸΕΡ... ili u Šeneovoj rekonstrukciji: καὶ ἐζουσιαστ(η) Διοκλίας (καὶ) Σεργ(ίας).

² [Κ(ύρι)ε βοήθ]ει Κωνσ[ταντ]ίνω [(πρωτο)]σεβαστφ καὶ ἐζουσιαστ(η) Διοκλίας (καὶ) Σεργ(ίας)

³ Bodin je na prijestolu zamijenio kralja Mihaila 1081. godine. V. Tibor Živković, „Dva pitanja iz vremena vladavine kralja Bodina“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLII, Beograd, 2005, 45.

⁴ Jean-Claude Cheynet, isto, 95–96.

⁵ Predrag Komatina, „Vizantijska titula Konstantina Bodina“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLVIII, Beograd, 2011, 61–76.

⁶ Dukljaninova vijest da je Bodin zauzeo Rašku i Bosnu, najvjerojatnije oko 1083/1084. godine, u historiografiji je gotovo bezrezervno prihvaćena. Ukoliko bi se takva datacija Bodinove ekspanzije prema severu uzela kao pouzdana, to bi značilo da je 1083/1084. godina donja granica mogućeg nastanka pečata.

O tituli eksusijastis i dvorskome dostojanstvu protosevast, opširnije su pisali Šene i Komatina. Pozivajući se na tzv. *Listu titula*, odnosno 46. poglavlje *Knjige o ceremonijama* Konstantina Porfirogeneta, Komatina zaključuje da je titula ἐξουσιαστής „predstavljala jednu od najviših vladarskih titula koje je carski dvor priznavao vladarima susednih naroda, višu i značajniju od titule ἄρχων i ostalih iz nje izvedenih titula, koje se pobrajaju u *Listi adresa*.“⁷ Dostojanstvo *protosevasta*, kao jedno od najviših u hijerarhiji dvorskih dostojanstava, uveo je upravo Bodinov savremenik, car Aleksije Komnin, odmah nakon stupanja na prijesto.⁸ Poznato je da je Bodin naslijedio kraljevsku titulu od svoga oca Mihaila, što potvrđuju i latinski izvori toga doba, no činjenica da se na novopronađenome pečatu potpisuje vizantijskom titulom, kako s pravom pretpostavlja Komatina, svjedoči da je on, najvjerojatnije na početku svoje vladavine u vrijeme održavanja dobrih odnosa s novim carem Aleksijem Komninom, titulu ἐξουσιαστής „smatrao odgovarajućom zamenom za svoju kraljevsku titulu prilikom obraćanja carskom dvoru, ne narušavajući carske obrasce.“⁹ Šene pretpostavlja da se pečat nalazio na nekom pismu kojim se Bodin obraćao caru te da je u korespondenciji s imperijalnom kancelarijom morao koristiti titulu koju mu je priznao car.

Kad je riječ o ikonografiji, Šene konstatuje kako nije neobično što je jedan kralj ratnik za svoj pečat odabrao prikaze dva sveta ratnika. No činjenica da je riječ o kultovima raširenim na Istoku, kod ovoga autora izaziva nedoumicu i pitanja na koje ne daje odgovor. Šeneove pretpostavke da je Bodin kult Sv. Teodora mogao donijeti iz Antiohije, da je bio u progonstvu kao vizantijski zatočenik, ili da je izbor Sv. Đorđa svojevrсно odavanje počasti dinastiji Komnin, možemo sasvim odbačiti. Po svemu sudeći, Šene nije detaljnije upoznat s crkvenim prilikama u Duklji XI vijeka. Naime, kako je poznato iz istorijskih izvora,¹⁰ patron katedralne crkve u Baru bio je upravo Sv. Teodor. Ta je crkva izgorjela u požaru krajem XI vijeka i na njenim temeljima

⁷ Predrag Komatina, isto, 67.

⁸ Vizantijski hroničar XI vijeka Jovan Skilica svjedoči da je Bodinovu ocu, Mihailu, car Konstantin Monomah, najvjerojatnije oko 1052. godine, dodijelio protospatarsko dostojanstvo (v. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom III, Vizantološki institut, Beograd, 1966, 162). Prema Fransoa-Olivije Tuatiju protospatar je „dostojanstvo prvoga među spatarima, titula vizantijskog stratega, ukinuta za vreme Aleksija Komnena“ (v. Fransoa-Olivije Tuati, *Istorijski rečnik srednjeg veka (Zapad, Vizantija, Islam)*, Unireks, Podgorica, 2008, 297). To je dostojanstvo niže od dostojanstva protosevasta potvrđenog na Bodinovu pečatu, što posredno potvrđuje i promjenu statusa dukljanskih vladara, odnosno oprežno prilagođavanje imperijalne kancelarije kraljevskome statusu dukljanskih vladara.

⁹ Isto, 71.

¹⁰ V. Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Naučna knjiga, Beograd, 1950, 427.

sagrađena je crkva Sv. Đorđa, prvi put notirana u istorijskim izvorima 1125. godine.¹¹ Uostalom, i površan uvid u registar kultova rasprostranjenih u Duklji X–XII vijeka ukazaće na dominaciju upravo istočnjačkih kultova.¹² Prikaz Sv. Teodora na Bodinovu pečatu odgovara njegovu ikonografskom prikazu na fresci iz XI vijeka u Zemenskome manastiru u zapadnoj Bugarskoj. Zanimljivo je da se lik Sv. Đorđa javlja i na olovnome pečatu Bodinova sina, kralja Đorđa, pronađenom kod Borisovgrada u južnoj Bugarskoj i naučnoj javnosti predstavljenom 1938. godine.¹³

Ovim sumarnim opisom novootkrivenoga olovnog pečata dukljanskoga kralja Bodina i komentarima nekih spornih pitanja vezanih za njega, nijesmo pretendovali da damo završnu riječ o ovome problemu. Naprotiv, namjera nam je bila da crnogorskoj naučnoj javnosti skrenemo pažnju na jedan dragocjen, u nas nepoznat i još uvijek nedovoljno proučen dokumentarni izvor s kraja XI stoljeća.

Bibliografija

- *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art: The East (continued), Constantinople and environs, unknown locations, addenda, uncertain readings*, Edited by Eric McGeer & John Nesbitt & Nicolas Oikonomides, Dumbarton Oaks, 2005.
- Cheynet, Jean-Claude: „La place de la Serbie dans la diplomatie Byzantine à la fin du XIe siècle“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLV, Beograd, 2008.
- Gerasimov, T.: „Un sceau en plombe de eorges fils du roi Bodine“, *Studia historico-philologica Serdicensia*, I, Serdicae, 1938.

¹¹ Sv. Đorđe smatran je zaštitnikom Bara, prijestonoga grada Dukljansko-barske nadbiskupije, a iz perioda XI–XII vijeka s teritorije Duklje poznate su još dvije crkve posvećene tome svecu – ona u Podgorici iz XI vijeka i benediktinska opatija na ostrvcu pored Perasta koja se prvi put pominje 1166. godine.

¹² V. *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd, 1967, 439–442.

¹³ T. Gerasimov, „Un sceau en plombe de eorges fils du roi Bodine“, *Studia historico-philologica Serdicensia*, I, Serdicae, 1938, 217–218. Na aversu se nalazi latinski natpis: Geor(gius) regis Bodini filius, a na reversu je prikazan Sv. Đorđe s grčkim natpisom ὁ ἄγιος Γεώργι(ο)ς. Poznat je još jedan pečat iz X–XI vijeka, „Nikite, carskog spatarokandidata i arhonta ostrva Diokleje (νήσῳ[v] Διοκλείας)“, kojeg autori monografije o vizantijskim pečatima dovode u vezu s prostorom Duklje (v. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art: The East (continued), Constantinople and environs, unknown locations, addenda, uncertain readings*, Edited by Eric McGeer & John Nesbitt & Nicolas Oikonomides, Dumbarton Oaks, 2005, 155). Na aversu toga pečata, baš kao i na poznatome pečatu arhonta Petra, nalazi se Bogorodica.

- *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd, 1967.
- Komatina, Predrag: „Vizantijska titula Konstantina Bodina“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLVIII, Beograd, 2011.
- Radonić, Jovan: *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Naučna knjiga, Beograd, 1950.
- Tuati, Fransoa-Olivije: *Istorijski rečnik srednjeg veka (Zapad, Vizantija, Islam)*, Unireks, Podgorica, 2008.
- *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom III, Vizantološki institute, Beograd, 1966.
- Živković, Tibor: „Dva pitanja iz vremena vladavine kralja Bodina“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLII, Beograd, 2005.

Aleksandar RADOMAN

**ON THE NEWLY DISCOVERED STAMP
OF THE DOCLEAN KING BODIN**

The paper presents an overview of the newly discovered stamp of the Doclean King Bodin, created most probably at the beginning of the eighties of the XII century. In addition to the basic comments related to this valuable source, an illustrated reconstruction of the stamp is provided.

Key words: *Constantine Bodin, stamp, prōtosebastos, Doclea, St. Theodor, St. George*

Ilustracija: Milutin Marković

PORTRETI

UDK 811.163.4:929Radojević D.

Pregledni rad

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i književnost – Podgorica

adnan.cirgic @icjk.me

aleksandar.radoman @icjk.me

DANILO RADOJEVIĆ KAO MONTENEGRIST

U ovome prilogu dat je osvrt na filološki rad akademika Danila Radojevića. Radojević pripada generaciji crnogorskih autora koji su odbacujući uvriježena shvatanja tradicionalističke nauke trasirali puteve moderne montenegrstike. Njegova naučna interesovanja su široka, pa je svojim radovima dao značajan doprinos u više disciplina – književnoj historiografiji, folkloristici, jezikoslovlju, kulturologiji, arhivistici, etnologiji, heraldici... U književnoistorijskim radovima Radojević pokazuje široko obrazovanje i posvećenost osvjetljavanju nepoznatih ili manje poznatih segmenata našega književnoga i kulturnoga nasljeđa.

Ključne riječi: *Danilo Radojević, montenegrstika, istorija književnosti, jezikoslovlje*

Za razliku od današnje Crne Gore, u kojoj postoje neophodni društveno--istorijski okviri i institucije za bavljenje crnogorskom kulturnom baštinom, donedavno nije bilo ni društvenih uslova ni institucija crnogorskih koje bi mogle uposliti naučnike i kulturologe željne proučavanja i afirmacije sopstvene prošlosti. No izgleda da ni institucije ni društveni uslovi nijesu u tome presudni. Da nije tako, ne bi se moglo govoriti o paradoksu da je Crna Gora imala više reprezentativnih predstavnika iz oblasti montenegrstike u doba kad ta nauka nije imala društvenu verifikaciju i podršku, no što ih ima danas – u vrijeme povraćene državne nezavisnosti i makar verbalnoga zalaganja za očuvanje sopstvenoga nacionalnog i državnog identiteta. Istina, sve je više doktora i magistara po Crnoj Gori, no sve je manje i osnovnoga poznavanja sopstvene kulturne prošlosti i sve manje stvarnoga doprinosa crnogorskoj kulturi. Zbog svega toga svako se valjano istraživanje i danas mora oslanjati na montenegrstike starije generacije, koji su utirali put i državnoj nezavisnosti i zvaničnoj afirmaciji montenegrstike.

Jedan od značajnijih predstavnika te generacije, i dalje vrlo aktivan, jeste Danilo Radojević.

Danilo Radojević brat je Radoja Radojevića – poznatoga začinjavca nauke o crnogorskoj samobitnosti. No nije to ono što njega čini značajnim jer Danilov rad nije ostao u senci bratovljeve djelatnosti. Teško je zamisliti kakvu sintezu o crnogorskoj kulturologiji, istoriologiji, njegologiji, arhivistici i sl. – bez oslonca na studije i radove Danila Radojevića. Za razliku od današnjih suviše usko specijalizovanih i prilično neznavenih i površnih naučnih i kulturnih djelatnika, predstavnici starije generacije morali su kompenzirati sve ono što je institucionalno nedostajalo Crnoj Gori. Stoga su bili aktivni u svim segmentima društvenih nauka – i kao istoričari, i kao književni kritičari, i kao jezikoslovci, i kao književni istoričari, a neki od njih – poput Danila Radojevića – bili su aktivni i kao književnici. Njegov je književni rad ostao u senci naučnoga rada, što je bilo i realno očekivati kad se zna koliko je malo bilo i tada i danas onih koji su se bavili afirmacijom Crne Gore i njene kulturne prošlosti. Taj književni rad neće biti povod ni ovoga teksta.

Danilo Radojević rođen je u Mokrome, kraj Šavnika, 1932. godine. Filološki fakultet i magistraturu završio je u Beogradu, a na Sveučilištu u Zagrebu stekao je zvanje doktora humanističkih nauka. Do danas je objavio 18 monografskih publikacija, priredio 14 knjiga te nekoliko desetina studija, eseja i novinskih članaka.¹ O njegovu radu Krsto Pižurica je zapisao: „Danilo Radojević je znani nam crnogorski književnik i kulturni poslanik koji je već duže vremena prisutan na crnogorskoj kulturnoj i društvenoj sceni. On je jedan od najangažovanijih crnogorskih intelektualaca što utkivaju sebe u savremena crnogorska previranja i utiču na tokove društvene svijesti današnje Crne Gore. Danilo sa svojim bratom Radojem spada u najuži krug onih kulturnih radnika koji rade na revitalizaciji crnogorske državnosti i vaspostavljanju samobitnosti crnogorskoga naroda i njegove nacije. Visoko obrazovan i učen Danilo Radojević imponuje crnogorskoj intelektualnoj eliti koja se, u svojoj grčevitosti, oslobađa retardirane prošlosti i trasira nove puteve crnogorskoga društvenog i kulturnog života.“² Kao i brat mu Radoje, za takav rad Danilo je Radojević bio „nagrađen“ zabranom objavljivanja radova 1972. godine (tzv. Bijela knjiga).³ No i prije te zvanične zabrane, njima je objavljivanje u Crnoj Gori praktično bilo onemogućeno, pa su svoje stavove mogli iznositi

¹ Opširnije o tome videti u: Ljiljana Lipovina-Đorđević, *Bio-bibliografija Danila Radojevića*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

² Krsto Pižurica, „Njogoš (i oko njega) u naučnikovome ogledalu“, u knjizi Danila Radojevića, *Studije o Njogošu*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 7.

³ Videti: Vojislav P. Nikčević, *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004, str. 8–10.

samo u ondašnjim hrvatskim časopisima (koji su takođe uskoro proglašeni nacionalističkim). Na šednici CK SK Crne Gore, 24. XII 1971. godine, konstatovano je: „Crnogorski separatisti Danilo i Radoje Radojević i Vojislav Nikčević objavljivali su svoje tekstove u onim glasilima u Hrvatskoj u kojima su, prema sadašnjoj ocjeni tih sredina, nacionalisti imali bitnog uticaja. Izgovor je bio da su za njih glavna sredstva informisanja u Crnoj Gori zatvorena, što je tačno.“⁴

Premda je po svojem obrazovanju u prvome redu istoričar književnosti i filolog, Radojević se od početaka bavljenja naukom, kako je već rečeno, uspješno ogledao i u drugim naučnim disciplinama – kulturnoj, političkoj, vojnoj i crkvenoj istoriji, arhivistici, heraldici, jezikoslovlju... Sagledan s ove distance čini se da se naučni opus Danila Radojevića, zapravo, u kontinuitetu izgrađivao oko zanemarenih, tabuiziranih pitanja crnogorske istorije i kulture. Tako već na samome početku njegove naučne karijere, krajem šezdesetih godina XX stoljeća, sriječemo niz kritičkih i polemičkih radova vezanih za crnogorsku istoriju, jezik i kulturno nasljeđe koje je publikovao u značajnim južnoslovenskim časopisima toga vremena. Već 1967. godine objavljuje kritički osvrt na izdanja Leksikografskoga zavoda u Zagrebu đe uočava brojne primjere izostanka važnih jedinica vezanih za crnogorsku kulturnu i političku istoriju. I ne samo to, da je riječ o tendencioznome postupanju Radojević potcrtava primjerom odsustva jedinice *Crnogorci* iz prvoga izdanja *Enciklopedije Leksikografskoga zavoda*, iako su data objašnjenja za sve druge nacije. Radojević upozorava: „Kao logična posljedica ovakvog stava redaktora Enciklopedije, potpuno je izostao prijedlog crnogorske istorije i svih crnogorskih duhovnih tekovina do sada! Znači, jedini Jugoslovenski leksikografski zavod nije obradio u posebnoj jedinici političku i kulturnu istoriju čitavog jednog naroda!“⁵ Na sličan način, osvrnuo se i na pojavu prve knjige ambiciozno zamišljenoga državnog projekta *Istorija Crne Gore*. Konstatujući da je riječ o značajnoj sintezi, Radojević ipak najviše prostora u svojem osvrtu posvećuje analizi manjkavosti te knjige, posebno dijela *Istorije* čiji je autor Jovan Kovačević. Navodeći brojne primjere nedosljednosti i oskudnih saznanja koje Kovačevićeva radnja nudi, Radojević posebnu pažnju posvećuje problemu narodnosne pripadnosti slovenskih plemena koja su naselila prostor bivše rimske provincije Prevalis, ukazujući na zablude tradicionalističke historiografije, čiji je izdanak i Kovačević, koja je po svaku cijenu dokazivala da je riječ o Srbima. Analitički i dokumentarno

⁴ Danilo Radojević, „Čupićeva verzija 'Bijele knjige““, *Dukljanski horizonti*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 1995, str. 196.

⁵ Danilo Radojević, „Enciklopedijske nedosljednosti“, *Književne novine*, br. 294, Beograd, 1967, str. 8.

obesmišljavajući takve tendencije, Radojević zaključuje: „Znači, ako ne polazimo od romantičarskih pretpostavka o životu i odnosima raznorodnih slavenskih plemena koja su došla na Balkan i imala različita imena, od kojih su neka i danas poznata (...), onda nećemo živjeti u maglama terminoloških odrednica romantičarske historiografije.“⁶ U zagrebačkoj *Kritici* Radojević 1969. godine publikuje dva amblematična teksta. U prvome od njih, „Neistoriska paradoksanja o Dukljaninu“⁷, kroz osvrt na predgovor prvome crnogorskom izdanju *Ljetopisa Popa Dukljanina*, koje je za prestižnu Biblioteku „Luča“ Grafičkoga zavoda priredio dr Slavko Mijušković, lucidno razotkriva mehanizme marginalizovanja najstarijih perioda crnogorske prošlosti i najvažnijega domaćega izvora za crnogorsku istoriju do sredine XII stoljeća. Minucioznom analizom postojećih izvora i literature, u tome obimnom osvrtu, Radojević je manirom istinskoga erudite opovrgao brojne nelogičnosti i netačnosti Mijuškovićeva tendencioznog historiografskog domišljanja čiji je jedini interes bio da „novom interpretacijom“ *Ljetopis* prilagodi poželjnoj istorijskoj vizuri kontinuiteta srpske idejne i državne tradicije na prostorima današnje Crne Gore. U drugome radu, objavljenom u *Kritici* 1969. godine, „Kontinuitet jedne antinacionalne (antidržavne) politike“⁸, polemisući sa stavovima Mitra Pešikana, Radojević piše o posebnostima crnogorskoga jezika i problemima s kojima se suočava pod pritiskom nametnute, unifkatorske jezičke norme. U vremenima kad je i sami pomen crnogorskoga jezika imao prizvuk neoprostive jeresi Radojević je imao i građanske hrabrosti i naučnoga rafinmana i intuicije da formuliše, nažalost, i danas podjednako aktuelan sud: „Crnogorski lingvisti, pa i Pešikan (...) – služili su istome, unitarističkome duhu belićevske epohe (osjećali su se kao nekada država i crkva, bili su podržavani od režima, pa su se ponašali u jeziku kao tvorci zakona o prekršajima: proturali su laž da dirati u jezik – znači dirati u jedinstvo!). Tako su za posljednjih pedeset godina olako gazili sve osobenosti crnogorskog jezika, trudili se da sve poravnaju i podrežu (pod tijem pritiskom mnogi crnogorski intelektualci stvarali su kompleks da je crnogorski jezik arhaičan, primitivan).“⁹

Ovim kratkim osvrtom na rani kritički angažman Danila Radojevića namjera nam je bila da ukažemo na neke paradigmatične topose njegova naučnoga postupka i stila. Tokom decenija predanoga istraživačkoga rada

⁶ Danilo Radojević, „Povodom prve knjige *Istorije Crne Gore*“, *Stvaranje*, br. 5, Titograd, 1968, str. 514.

⁷ V. Danilo Radojević, „Neistoriska paradoksanja o Dukljaninu“, *Kritika*, br. 6, Zagreb, 1969, str. 370–377.

⁸ Danilo Radojević, „Kontinuitet jedne antinacionalne (antidržavne) politike“, *Kritika*, br. 8, Zagreb, 1969, str. 583–587.

⁹ Isto, 585.

Radojević je otvorio i problematizovao brojna pitanja vezana za crnogorsku političku, vojnu i kulturnu istoriju. Nekim od tih pitanja nerijetko se i vraćao, pa je njima posvećivao i djela monografskoga karaktera. Primjera radi, višedecenijski trud i pionirski posao na osvjetljavanju zapretane povijesti Crnogorske pravoslavne crkve, preporučio ga je da bude autor jedinice „Crnogorsko-primorska mitropolija“ za drugo izdanje Enciklopedije Jugoslavije, a ta ga je iz poznatih kuhinja beskrupulozno napadana jedinica ponukala na dalji naučni angažman, što je rezultiralo pojavom kapitalne knjige *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori: crkveno-povijesne rasprave*.¹⁰ Teme crnogorskih potuđenika i uzroka nestanka crnogorske države 1918. godine, kojima se kontinuirano više decenija u brojnim studijama bavio, iscrpan leksikografski opis dobiće u knjizi *CXIV godina i ličnosti (1827–1941). Prilog leksikonu ličnosti koje su doprinijele nestanku crnogorske države*.¹¹ Višedecenijsko bavljenje proskribovanim autorima, Sekulom Drljevićem i Savićem Markovićem Štedimlijom, Danilo Radojević će takođe zaokružiti posebnim izdanjima njihovih djela.¹²

No u ovome prilogu više pažnje ćemo posvetiti Radojeviću filološkome radu, odnosno njegovu književnoistorijskome opusu. U tome opusu, pored značajnih monografija, studija i ogleada o raznovrsnim fenomenima crnogorskoga književnoga nasljeđa, posebno mjesto pripada i priređenim izdanjima. Pored dva izdanja Njegoševa *Gorskoga vijenca*¹³, *Antologije crnogorske revolucionarne poezije*¹⁴, dragocjenog dokumentarnog svjedočanstva *Pisma Vuku Karadžiću Vuka Popovića*¹⁵, te dijela zaostavštine Radoja Radojevića¹⁶ i već

¹⁰ V. Danilo Radojević, *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori: crkveno-povijesne rasprave*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 2000. Drugo izdanje publikovala je Dukljanska akademija nauka i umjetnosti 2010. godine.

¹¹ V. Danilo Radojević, *CXIV godina i ličnosti (1827–1941). Prilog leksikonu ličnosti koje su doprinijele nestanku crnogorske države*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2011.

¹² Dr Sekula Drljević, *Politička misao. Izabrana djela*, uvodna studija, izbor tekstova i dokumentarnih priloga dr Danilo Radojević, Podgorica, 2007; Dr Danilo Radojević, *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlje*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2008.

¹³ Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, priredio Danilo Radojević, Školska knjiga, Zagreb, 1981; Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.

¹⁴ „Antologija crnogorske revolucionarne poezije“, izbor Danilo Radojević, u knjizi: *Jugoslavensko pjesništvo NOB i revolucije: SR Bosna i Hercegovina, SR Crna Gora, SR Hrvatska, SR Srbija*, Spektar, Zagreb, 1983.

¹⁵ Vuk Popović, *Pisma Vuku Karadžiću*, priredio Danilo Radojević, CID, Podgorica, 1999.

¹⁶ Radoje Radojević, *Mučenici*, priredio Danilo Radojević, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2005; Radoje Radojević, *Osporavana kultura: kritike i polemike*, priredio Danilo Radojević, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2006.

pominjanih knjiga Sekule Drljevića i Savića Markovića Štedimlje, Radojević je crnogorsku književnu historiografiju i folkloristiku zadužio finalizovanjem antologijskoga izbora crnogorskih narodnih basni *Kad je sve zborilo*¹⁷ njegova rano preminuloga brata Radoja, za koji je Danilo napisao predgovor i pogovor, publikovanjem antologijskoga izbora crnogorskih narodnih priča *Potopno vrijeme*¹⁸ te osobito priređivanjem rukopisa *Tužbalica* Vuka Vrčevića¹⁹, za koji je napisao i instruktivan predgovor. Kad se zna da je taj etnološki, folkloristički, književno i jezički neprocjenjiv Vrčevićev rukopis na objavljivanje čekao cijelih 118 godina, značaj Radojevićeva izdanja postaje i očiti.

Dvojici crnogorskih pisaca Radojević je posvetio posebnu pažnju – Petru II Petroviću Njegošu i Mirku Banjeviću. Dok je njegova magistarska radnja tretirala probleme vezane za Njegoševo književno djelo, u doktorskoj disertaciji odbranjenoj na Filozofskome fakultetu u Zagrebu 1978. godine pozabavio se genezom stvaralaštva Mirka Banjevića. Radove o Njegošu Radojević je počeo objavljivati od 1967. godine, a kruna njegova njegošološkoga rada su dvije knjige – *Studije o Njegošu* (Beograd, 1974)²⁰ i *Studije o Njegošu. Njegoševa raskršća* (Podgorica, 2011).²¹ Ova druga knjiga nije tek novo izdanje, već po svemu nova cjelina. Ona zapravo predstavlja izbor tekstova, objavljenih u periodičnim publikacijama i zasebnim knjigama, koje je Radojević napisao i objavio tokom višedecenijskoga bavljenja njegošološkim temama. Knjiga sadrži dvanaest studija i ogleđa u kojima se ispituju različiti aspekti Njegoševa stvaralaštva, recepcija Njegoševa djela u kritičkoj literaturi te donose savremeni primjeri zloupotrebe Njegoševa djela. Sastavljena je iz dvije cjeline. U prvu, naslovljenu „Studije o Njegošu“ ušle su tri studije publikovane u knjizi *Studije o Njegošu* 1974. godine. Studije „Geneza Njegoševe estetike“, „Problemi etike u Njegoševu *Lažnome caru Šćepanu Malom*“ i „Komentari *Gorskoga vijenca*“ iz ovoga dijela knjige svaka na svoj način osvjetljavaju neke od osnovnih problema njegošologije. Autor pokazuje zavidnu upućenost u obimnu literaturu o Njegošu, vješto pomjerajući fokus na pojedine čvorišne probleme tri Njegoševa najznačajnija djela, ispravljajući

¹⁷ *Kad je sve zborilo. Crnogorske narodne basne*, izbor Radoje Radojević, predgovor i pogovor Danilo Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 61, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1979.

¹⁸ *Potopno vrijeme. Crnogorske narodne priče*, izbor Radoje Radojević i Danilo Radojević, predgovor i pogovor Danilo Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 67, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1982.

¹⁹ Vuk Vrčević, *Tužbalice*, priredio Danilo Radojević, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1986; Vuk Vrčević, *Tužbalice*, drugo, prošireno izdanje, priredio Danilo Radojević, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

²⁰ Danilo Radojević, *Studije o Njegošu*, Književna zajednica „Petar Kočić“, Beograd, 1974.

²¹ Danilo Radojević, *Studije o Njegošu. Njegoševa raskršća*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

zablude tradicionalističkih tumačenja i donoseći nove analize najvažnijih mjesta. U drugome dijelu knjige, naslovljenom „Njegoševa raskršća“ nahode se tekstovi raznorodna obima i žanra – od radova o recepciji Njegoševa djela do osvrta na djela Isidore Sekulić, Anice Savić-Rebac, Vojislava P. Nikčevića i Milovana Đilasa te svjedočenja o primjerima zloupotrebe Njegoševa djela u prošlosti i sadašnjosti. No centralno mjesto u tome dijelu knjige pripada obimnijoj studiji „O pojavi lika Miloša Obilića kao mitskoga junaka u svijesti Crnogoraca“, prvobitno objavljenoj 1987. godine u časopisu *Ars*. Akribično analizirajući mnoštvo izvora i literature, Radojević u toj prelomnoj studiji osvjetljava genezu pojave mitskoga lika Miloša Obilića u Crnoj Gori, superiorno dokazujući da do Petra II Petrovića Njegoša o Obiliću u narodnoj svijesti Crnogoraca nema ni pomena. O značaju te studije na posredan način svjedoči i činjenica da je i u novijim radovima vodećih crnogorskih folklorista u potpunosti uvažena Radojevićeva argumentacija, makar i bez navođenja njegove studije u spiskovima literature. Meritoran sud o ovoj Radojevićevoj knjizi izrekao je književni historičar Krsto Pižurica: „I u knjizi *Studije o Njegošu*, (...) Radojević pokazuje visoku kulturu i informisanost ne samo o Njegošu, već i o vremenskome kontekstu života i pjesničkoga djela vladike Rada.“²²

Najveći dio radova vezanih za izučavanje crnogorske književne baštine Radojević je sabrao u svojim knjigama, no mi ćemo se ovom prilikom detaljnije osvrnuti na one naslove u kojima su teme iz književne historije dominantne. Riječ je o knjigama *Crnogorska literatura i tradicija*²³ i *Od književnog do povijesnog*.²⁴

U knjizi *Crnogorska literatura i tradicija* Radojević je objedinio devetnaest priloga, raznovrsnoga tematskog usmjerenja, opsega i žanra – od kompleksnijih studija o *Kraljevstvu Slovena* Popa Dukljanina ili pojedinim vrstama usmene književnosti do kraćih oglada o poeziji Stefana Mitrovića, Janka Đonovića ili Aleksandra Lesa Ivanovića, držeći se pritom hronološkoga reda i nastojeći da osvijetli najznačajnije fenomene crnogorske literature.

Na samome početku knjige nalazi se studija „*Kraljevstvo Slavena* Popa Dukljanina“, prvobitno objavljena u *Zadarskoj reviji* 1990. godine. Kao što smo već pomenuli, Radojević se problematikom naše najstarije sačuvane hronike iz XII vijeka bavio još od 1969. godine, objavivši do danas znatan broj radova o različitim pitanjima vezanim za *Kraljevstvo Slovena*,²⁵ pa se

²² Krsto Pižurica, isto, str. 7.

²³ Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, Montenegrin P.E.N. Centre, Cetinje, 1993.

²⁴ Danilo Radojević, *Od književnog do povijesnog*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 2003.

²⁵ Up. Danilo Radojević, „Neistoriska paradoksanja o Dukljaninu“, *Kritika*, br. 6, Zagreb,

ta studija može posmatrati kao sinteza njegovih proučavanja hronike. Pisana svedenim, enciklopedijskim stilom, raspravljajući o pitanjima rukopisa i redakcija, a prije svega o istorijskim i literarnim vrijednostima hronike, ta studija donosi sveobuhvatan uvid u problematiku, osvjetljavajući značaj i domete, istorijske koliko i književnoistorijske, naše najstarije srednjovjekovne hronike. U zaključku rada Radojević veli: „Dukljaninova ambicija bila je velika, da registruje i ocijeni bitne događaje i aktere, od vremena dolaska Gota i Slavena na Balkansko poluostrvo do piščevoog vremena. *Kraljevstvo Slavena* nesumnjivo dokazuje da su pretci Crnogoraca imali jak smisao za istorijsko predanje, koje je, što je u prirodi usmene predaje, doživljavalo različite transformacije, dopune i odstupanja; djelo je, dakle, kako i sam autor saopštava, velikim dijelom narodna istorija.“²⁶

U radu „Mleci kao simbol kod naših stvaralaca“, analizirajući prikaz Mletaka u djelima Petra II Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubiše i Radovana Zogovića, odnosno prateći transformaciju stereotipa o Drugom, Radojević daje značajan doprinos imagološkim propitivanjima u našoj književnoj historiografiji. Poredeći tretman Mletaka u djelima ta tri autora, on suptilno objašnjava sličnosti i razlike – od Njegoševe zaokružene slike o Mlecima kao simbolu otuđenosti, preko Ljubišina bogaćenja te semantike snažnom nijansom konfesijske distingviranosti, do Zogovićeva povratka na Njegoševu simboliku, s naglašenom univerzalizacijom osnovnoga motiva.

Ogledom „Narodni duh u poslanicama Petra Prvog“, prvi put objavljenim u knjizi *Crnogorska literatura i tradicija*, Danilo Radojević je dao enciklopedijski preciznu analizu života i djela Petra I Petrovića Njegoša, s posebnim osvrtom na njegove poslanice, za koje konstatuje kako se „izdvajaju širinom misli, razvijenom metaforikom i vještinom gradiranja svoga unutrašnjeg osjećajnog svijeta, kao i bogatstvom opisa dramatičnih zbivanja, počev od porodičnog života do krupnih bitaka“.²⁷

Vraćajući se nepresušnoj temi Njegoševa književnoga djela, Radojević u eseju „Istraga kao dramski osnov“, koji je zapravo dio predgovora izdanju *Gorskoga vijenca* priređenog 1985. godine, pravi otklon od tradicionalističkoga

1969, str. 370–377; Danilo Radojević, „Pop Dukljanin: prilog bibliografiji *Kraljevstva Slovena*“, *Stvaranje*, br. 8–9, Titograd, 1986, str. 1233–1236; Danilo Radojević, „Smisao sporova nekih istoričara oko izvora za staru crnogorsku istoriju“, *Ars*, br. 1, Cetinje, 1987, str. 41–46; Danilo Radojević, „Problemi izučavanja *Kraljevstva Slavena*“, *Monitor*, br. 333, str. 52–53 i br. 334, str. 52–53; Danilo Radojević, „*Kraljevstvo Slavena*“, *Monitor*, br. 348, Podgorica, 1997, str. 46–47; Danilo Radojević, „Zapis na marginama *Kraljevstva Slavena*, u knjizi: *Opet crnogorske teme*, DANU, Podgorica, 2009, str. 108–115.

²⁶ Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, Montenegrin P.E.N. Centre, Cetinje, 1993, str. 14.

²⁷ Isto, str. 22.

pristupa problemu „istrage poturica“, posmatrajući ga s aspekta motivacije samoga teksta, a ne s aspekta njegove istoričnosti.²⁸ Na primjerima iz teksta *Gorskoga vijenca* on pokazuje na koji je način Njegoš oko toga motiva izgradio dramski sukob potcrtavajući njegov značaj za homogenizaciju nacije i izbjegavanje „cijepanja bića“, ali i kao primjer borbe sušednim, porobljenim narodima. Sa sličnom suptilnošću, na nešto široj osnovi, tome problemu u crnogorskoj književnoj historiografiji pristupao je i Božidar Pejović.²⁹ Kako se u posljednje vrijeme, čak i kod dobrih poznavalaca našega književnog nasljeđa, sve češće može čuti teza o Njegoševu antiislamizmu, ovde ćemo navesti i malo opširniji stav kojim Radojević zaključuje svoj esej, ali, po našem mišljenju, i precizno i ubjedljivo stavlja tačku i na taj problem: „Posebno treba naglasiti da Njegoš nikada nije ispoljio mržnju prema muslimanima. Naprotiv, on je cijelim svojim moćnim literarnim djelom tragao za korijenima konflikata među ljudima. Smatrao je da je čovjek, kao potomak anđela (Adam) koji je prognan na Zemlju, te kao usamljeno i sebi prepušteno biće – dužan da se bori za ostvarivanje odnosa u kojima će svaki pojedinac i narod biti slobodni. Prilazeći ljudima moralnim kriterijumima, oštro je naglašavao da 'laktom vjere, glupost čojka mjeri'.³⁰ Ta njegova široka tolerancija nije u koliziji s njegovim osuđivanjem muhamedanstva kada se ono, u jednom istorijskom trenutku, izjednačilo s nosiocima najsiurovije agresije.“

U prilogu „Epistolarna kazivanja Vuka Popovića“ Radojević osvjetljava lik i djelo Rišljanina Vuka Popovića, sakupljača crnogorskoga usmenog nasljeđa, čije djelo je „značajno za istorijska, etnografska, lingvistička, kulturološka i druga izučavanja crnogorske prošlosti“. Time je Radojević, nakon što je iz arhiva SANU publikovao rukopis *Tužbalica* Vuka Vrčevića, crnogorskoj naučnoj javnosti približio i drugoga poznatog saradnika Vuka Stefanovića Karadžića, dotad sakrivenog velom anonimnosti Karadžićevih zbirki usmene književnosti. Obimnu građu dragocjene Popovićeve korespondencije s Karadžićem upravo je Radojević prvi izdvojio i sakupio u knjizi *Pisma Vuku Karadžiću*.³¹ A ta su pisma, kako s pravom u eseju konstatuje Radojević, ne samo izvanredno svjedočanstvo o tri decenije (1836–1864) društvenoga, političkoga i kulturnoga života Crne Gore, već i trag otuđenja crnogorske kulturne baštine, budući da je Popović, osim građe iz usmene

²⁸ O istoričnosti „istrage poturica“ završnu riječ dao je Vojislav P. Nikčević u knjizi *Istraga poturica – mit ili stvarnost*, Almanah, Podgorica, 2001.

²⁹ Up. Božidar Pejović, „Tragedija unifikacije u *Gorskom vijencu*“, u knjizi: *Problemski ogledi*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, str. 38–50.

³⁰ Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, Montenegrin P.E.N. Centre, Cetinje, 1993, str. 29.

³¹ Vuk Popović, *Pisma Vuku Karadžiću*, priredio Danilo Radojević, CID, Podgorica, 1999.

književnosti koju je Karadžić utapao u svoje zbirke, Karadžiću slao i vrijedne rukopisne i štampane crkvene knjige. Ocjenjujući vrijednost epistolarnih kazivanja Vuka Popovića, Radojević zaključuje: „Pisma Vuka Popovića predstavljaju veoma značajan dio crnogorske epistolarne literature, što je rezultat njegovog pripovjedačkog dara i moći zapažanja. On je uspio ostvariti veći broj portreta iz crnogorskog političkog života i ratničke povijesti. Naročito je vrijedna ona opšta slika koju pisma sadrže, o Crnogorcima toga nemirnoga perioda, u kojemu su vođeni veliki ratovi protiv osvajača, a u samoj Crnoj Gori dolazilo do političkih konflikata.“³²

Ogledom „Etički problemi u djelu S. M. Ljubiše“, objavljenome u značajnome zborniku Crnogorske akademije nauka i umjetnosti *Stefan Mitrov Ljubiša* 1976. godine, Radojević je ponudio jedan opšti osvrt na etičke probleme u Ljubišinu djelu. Polazeći od premise da su u osnovi Ljubišinih pripovjedaka najčešće problemi koje rađa borba za slobodu pojedinaca i društva, Radojević na nizu primjera iz Ljubišina djela problematizuje fenomene borbe, sloge, izdaje, nasilja i morala u Ljubišinu opusu. Dotičući i pitanja eksplicitne poetike Stefana Mitrova Ljubiše, Radojević sumira svoje analize stavom da „Ljubišina etička misao ima dva osnovna toka: a) afirmacija pozitivnih moralnih principa i djela, i b) otvorena, aktivna borba protivu zla, nepravde, izdaje i svega što se uključuje u borbu za negiranje moralnih svojstava čovjeka. Pošto je svaka individua na frontu borbe za moralno ostvarenje, nužni su mudrost, junaštvo, čojstvo i stalna spremnost da se djeluje za kolektivni interes, jer je služenje ciljevima ostvarivanja naroda, njegovog duhovnog, moralnog i istorijskog trajanja – najviši moralni princip.“³³

Radojević nije propustio da se osvrne ni na djelo četvrtoga klasika crnogorske književnosti XIX vijeka – Marka Miljanova Popovića, kojemu je posvetio ogled „Literarni otpori Marka Miljanova“. Kao i u drugim svojim osvrtima na književne fenomene, autor i ovđe djelo sagledava u kontekstu vremena u kojemu je nastalo, analizirajući u prvome redu motive njegova nastanka, vezanost za društveni ambijent sredine iz koje potiče te u njemu izložen aksiološki sistem. Osim tih pitanja koja se tiču imanentne strukture Popovićeve djela, Radojević detaljno raščlanjuje i Popovićev društveni angažman, osvjetljavajući razloge njegova razlaza s Knjazom i naglašavajući da je čak i u tim okolnostima kučki vojvoda iz rodoljubivih pobuda odbio da bude zastupnik tuđih interesa okrenutih protiv crnogorske države i njenoga suverena. U zaključku toga priloga Radojević konstatuje da „djelo Marka Miljanova Popovića afirmiše najviše moralne vrijednosti, pa je izdaja data

³² Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, Montenegrin P.E.N. Centre, Cetinje, 1993, str. 39.

³³ Isto, str. 45.

samo kao uzgredna pojava, kao tamna pozadina široke narodne borbe za ideal slobodnog življenja.³⁴

U eseju „Lik Crnogorke u drami *Balkanska carica*“ Radojević podseća na genezu motiva rascjepa u dinastiji Crnojević koja je dovela do islamizacije Staniše Crnojevića i pada crnogorske srednjovjekovne države. Radojević prati prisustvo toga motiva od usmene pjeme *Ženidba Maksima Crnojevića*, preko *Dike crnogorske* Sima Milutinovića Sarajlije i Njegoševa *Gorskoga vijenca*, ukazujući na neke motivske sličnosti s Danteovom *Božanstvenom komedijom*, da bi u fokus svojega ispitivanja smjestio *Balkansku caricu* Nikole I Petrovića. Autor eseja s punim pravom dokazuje da je odstupajući od varijanata motiva prisutnih u nabrojanim djelima Nikola I – u prvome redu iz rodoljubivih pobuda – za glavnoga junaka svoje tragedije odabrao Crnogorku. I upravo u dubokoj etičnosti toga lika te u nekim idejama drame, a ponajviše onoj o „vjeri u sopstvene snage za očuvanje slobodne egzistencije“, Radojević prepoznaje svježinu i aktuelnost djela, ne propuštajući da naznači i njegove formalno-stilske mane.

U ogledu „Riječ o časopisu *Zapisi*“ Danilo Radojević osvrće se na časopis nesumnjiva značaja za crnogorsku nauku i kulturu pokrenut između dva svjetska rata. Autor iznosi sud da je najznačajniji dio toga časopisa zapravo izvorna građa koja je u njemu objavljivana, a u centar interesovanja postavlja pitanje kako je u tome časopisu interpretirana crnogorska istorija, pravno nasljeđe, jezik i književnost u odnosu na crnogorsko nacionalno biće insistirajući prije svega na etičkim aspektima. On s pravom daje zamjerku što se u znatnom broju historiografskih radova objavljenih u tome časopisu Crnogorci shvataju kao regionalni fenomen. Ipak, opšta ocjena časopisa je povoljna: „Značaj časopisa *Zapisi* za crnogorsku kulturu je veliki. Njime je, između dva svjetska rata, u vrijeme potpunog brisanja Crnogoraca, već samim kvantitetom objavljene građe, postavljeno pitanje njihovog nacionalnog identiteta.“³⁵

Studija „Cetinjski Brijest i Belveder kao pjesnički motivi“ okrenuta je problemima crnogorskoga međuratnoga pjesništva. Autora prije svega zanima koliko je to pjesništvo uspjelo „kao transponirani, umjetnički, izraz jednog istorijskog stanja i odnosa“. Impuls buntovništva, reakcije na eksploataciju, torture i moralno unižavanje Radojević ilustruje primjerom poeme *Brijest* Mirka Banjevića, posvećene kultnome cetinjskom toposu, Brijestu pod kojim su se okupljali glavari i pod kojim je kralj Nikola dijelio pravdu, a koji je posiječen 1937. godine. Kako primjećuje Radojević: „M. Banjević u poemi *Brijest*,

³⁴ Isto, str. 55.

³⁵ Isto, str. 68.

kroz sudbinu toga spomenika personificira položaj crnogorskoga naroda.“ Na sličan način reagovao je i Radovan Zogović kad je potaknut policijskom torturom, hapšenjima i mučenjima crnogorskih komunista 1936. godine napisao poznatu pjesmu „Internacija Crne Gore“. Nakon Belvederskih demonstracija (1936) i njihova krvavog gušenja od strane žandarmerije, pjesničkim otporom tom nasilju oglasili su se Savo Dragojević, Janko Đonović i Mirko Banjević, pa Radojević kroz analizu pjesničkih postupaka i osobenosti svakoga od tih autora i njihovih ostvarenja ponaosob, precizno ilustruje istorijski ambijent i načine na koji su crnogorski međuratni pisci pružali pjesnički otpor režimskome nasilju.

Iako nešto šire zasnovan, ogled „Skadarsko jezero inspiracija pjesnika“ svojim središnjim dijelom takođe je usmjeren na osvjetljavanje crnogorske međuratne poezije. Radojević podseća na korpus crnogorskih narodnih legendi koji se vezuje za Skadarsko jezero i konstatuje da je ono bilo istovremeno „izvor dobra, straha i patnja“. Polazeći od premise da je crnogorska socijalna literatura najpotpunije odrazila stanje obespravljenosti crnogorskoga naroda u versajskoj Jugoslaviji, Radojević kroz analizu pjesama *Skadarsko jezero* Mirka Banjevića i *Kontrabandžije* Janka Đonovića lucidno pokazuje na koji je način ideja o regulaciji Skadarskoga jezera našla odjeka u crnogorskoj međuratnoj poeziji i kako su crnogorski pjesnici toga doba iskazivali svoju misao o ugroženosti cijeloga društva.

Crnogorskim pjesnicima Radojević je posvetio još četiri priloga u knjizi *Crnogorska literatura i tradicija* – obimniju studiju „Intelektualno i emotivno jezgro poezije Radovana Zogovića“ te kraće osvrtne „Zapis o djelu Janka Đonovića“, „Pjesnički govor Stefana Mitrovića“ i „Lirika Aleksandra Ivanovića“. Dok je prvi rad kompleksnije strukturiran pokušaj da se da cjelovit uvid u poetiku Radovana Zogovića, koju Radojević lapidarno definiše kao „angažovanost za ugroženog i uniženog čovjeka“, preostala tri eseja pisana su svedenim, enciklopedijskim stilom i prepoznatljivom erudicijom autora s namjerom da u najkraćim crtama ošene ključne poetičke smjernice tri značajna crnogorska lirika.

Posljednji blok knjige čine četiri rada iz oblasti crnogorske usmene književnosti. U prvome od njih, „Najstarije crnogorske legende“, Radojević se nadovezuje na istraživanja Anice Savić-Rebac, Radmile Fabijanić i Radoja Radojevića dajući pregled najstarijega ciklusa crnogorskih narodnih legendi, o caru Dukljanu i tragajući za istorijskim i mitskim slojevima u njemu. Opsežnije studije „Crnogorske narodne basne“, „Crnogorske narodne priče“ i „Crnogorske tužbalice“ prvobitno su publikovane kao predgovori antologijama basni, priča i tužbalica. Svaka od njih predstavlja sveobuhvatan književnoteorijski i književnoistorijski uvid u konkretni žanr usmene

književnosti. Radojević i u tim radovima pokazuje sve kvalitete svojega naučnoga postupka – izvanredno poznavanje kako šire problematike, geneze i poetike pojedinih žanrova, tako i društvenoistorijskih okolnosti pojave i razvoja tih žanrova u crnogorskoj sredini.

Pozitivan sud o knjizi *Crnogorska literatura i tradicija* izrekao je njen urednik, Pavle Mijović u „Riječi urednika“, objavljenoj u prvome izdanju knjige: „U ovoj knjizi Danila Radojevića dublje se i izdalje otkrivaju porivi ka nasilnom zauzimanju našeg duhovnog prostora i pobiranju njegovih bogatih plodova. Pisac knjige je pjesnik, ali svoj pjesnički jezik pretače u racionalno prozno štivo uspješno vrjednujući literarne ostavštine uzornih veterana crnogorske moderne. Čitalac će u njoj, nadam se, s lakoćom to zapaziti i naslutiti puteve koji su Crnogorce kroz besprimjerno žrtvovanje sebe, vodili sve većem istanjivanju i zametanju tragova i korijena. Treba ovom piscu odati priznanje što je ispravno usmjerio svoja istraživanja u oblasti našeg duhovnog nasljeđa.“³⁶

Književnoistorijski ogledi dominiraju i u Radojevićevoj knjizi *Od književnog do povijesnog*. U prvome dijelu knjige, naslovljenom „Književne teme“, nahodi se dvanaest priloga iz oblasti filologije. Problemski ogled „O nekim nerealnim problemima s nacionalnim i internacionalnim u književnosti“, objavljen u zagrebačkoj *Kritici* 1969. godine, raspravlja o teorijskoj ravni tretmana nacionalnog i internacionalnog, raščlanjujući neke od suptilnih modela negacije crnogorske književnosti. Problemskoga su karaktera i ogledi „Elementi poetike crnogorske socijalne literature“ i „Crnogorska književnost između regionalnog i nacionalnog“. Dok je u prvome dat enciklopedijski sveden i informativan opis poetičkih i estetičkih osnova crnogorske socijalne literature, u drugome se autor kritički osvrće na antinacionalnu kulturnu politiku u Crnoj Gori poslije II svjetskog rata i posebno na tretman crnogorskoga književnoga nasljeđa u prvih nekoliko kola prestižne Biblioteke „Luča“, u kojima je crnogorska književnost tretirana kao regionalni fenomen srpske literature, da bi tek od IX kola Biblioteka i podnaslovom i koncepcijom bila nacionalno definisana kao „Antologija crnogorske književnosti“. Ostali radovi u ovom bloku knjige *Od književnog do povijesnog* kraći su osvrta na određene literarne i kulturne fenomene, kao što su primjeri zloupotrebe Njegoševa djela, zapisi o Mažuranićevu djelu, poemama Mirka Banjevića, novelistici Radovana Zogovića, proznome opusu Nikole Lopičića te poeziji Janka Đonovića i Radmile Nikčević-Brajović. Segment knjige posvećen književnim temama Radojević zaključuje osvrtima na dvije knjige iz domena filologije.

³⁶ Pavle Mijović, „Riječ urednika“, u knjizi: Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, Montenegrin P.E.N. Centre, Cetinje, 1993, str. 3.

U tekstu „Crnogorska epika u studiji Radovana Zogovića“ osvrće se na opsežnu studiju Radovana Zogovića štampanu kao predgovor *Antologije crnogorskih epskih pjesama raznih vremena*. Radojević afirmativno piše o Zogovićevu priređivačkom poduhvatu i književnoistorijskoj analizi predočenoj u predgovoru, pa zaključuje: „U studiji koja prati izbor, Zogović nije uopšteno govorio o izabranim pjesmama, već je napravio ogroman napor izvršivši pojedinačnu estetsku analizu (odabranih pjesama), a preko njih i crnogorske epike uopšte. Zaustavljajući se analitički na nosećim mjestima, pokazao je kako treba čitati epiku, što je u njoj zadržalo trajnu poetsku draž i za domaće čitaoce modernog senzibiliteta, kao i za one iz drugih kultura.“³⁷ U osvrtu „Inicijativa za normiranje jezičkog unitarizma“ Radojević kritički analizira *Rječnik (i) jekavizama srpskog jezika* Branislava Ostojića i Dragomira Vujičića, odnosno predgovor toj knjizi čiji je autor Branislav Ostojić. Primjećujući da se pod vidom objektivnih naučnih analiza u tome tekstu zapravo kriju očite političke tendencije, Radojević navodi veliki broj nedosljednosti, netačnosti i krivih interpretacija u pristupu materiji te zaključuje: „Igrajući jezičkog demokratu, Ostojić neće da vidi da je jedini put normiranja crnogorskog jezičkog izraza – tretiranje njegove dijahrone cjelovitosti, dakle i jezičke tradicije, potvrđene višestoljetnom literarnom upotrebom, što je dobilo svoj moderni oblik tokom XIX vijeka...“³⁸

Filološkim temama Danilo Radojević se bavio i u drugim svojim knjigama – *Dukljanski horizonti*,³⁹ *Crnogorci na limesu*⁴⁰ i osobito u knjizi *Opet crnogorske teme*.⁴¹ U svim tim radovima zrcali se prepoznatljiv postupak i stil autora, čiji je ključni pokretački cilj – osvijetliti nepoznate slojeve crnogorskoga književno-jezičkoga nasljeđa i raskrstiti sa starim nametnutim zabludama o njemu. Kao što je iz ovoga osvrta na Radojevićev filološki rad razvidno njegova interesovanja su široka, i kreću se od propitivanja teorijskih, estetskih, ontoloških i etičkih dimenzija književnumjetničkoga djela do konkretnih analiza književnih fenomena u rasponu od srednjovjekovnih tekstova i usmenoknjiževne ostavštine do vrhova crnogorske međuratne socijalne literature i savremenih literarnih tokova. Posebno mjesto u Radojevićevu filološkome opusu pripada crntralnoj figuri crnogorskoga književnog kanona – Petru II Petroviću Njegošu, kojemu je posvetio na desetine pojedinačnih radova, dva priređena izdanja i dvije knjige. Radojevićevu naučnu pažnju pored

³⁷ Danilo Radojević, *Od književnog do povijesnog*, CDNK, Podgorica, 2003, str. 70.

³⁸ Isto, str. 75.

³⁹ Danilo Radojević, *Dukljanski horizonti*, CDNK, Podgorica, 1995.

⁴⁰ Danilo Radojević, *Crnogorci na limesu*, Crnogorski centar Međunarodnog P.E.N.-a, Podgorica, 1999.

⁴¹ Danilo Radojević, *Opet crnogorske teme*, DANU, Podgorica, 2009.

Njegoša, posebno je zaokupljao i pjesnik Mirko Banjević, pa je o njemu ostavio veliki broj priloga i još uvijek neobjavljenu doktorsku disertaciju *Geneza stvaralaštva Mirka Banjevića*. Kad se Radojevićev filološki opus sagleda kao cjelina, nameće se utisak da je riječ o jednome od najsuptilnijih tumača crnogorske književno-jezičke baštine, utemeljivaču moderne crnogorske književne historiografije i vrijednome pregaocu na poslu očuvanja crnogorske nacionalne, kulturne, jezičke i književne samosvijesti.

Bibliografija

- „Antologija crnogorske revolucionarne poezije“, izbor Danilo Radojević, u knjizi: *Jugoslovensko pjesništvo NOB i revolucije: SR Bosna i Hercegovina, SR Crna Gora, SR Hrvatska, SR Srbija*, Spektar, Zagreb, 1983.
- Drljević, Sekula: *Politička misao. Izabrana djela*, uvodna studija, izbor tekstova i dokumentarnih priloga dr Danilo Radojević, Podgorica, 2007.
- *Kad je sve zborilo. Crnogorske narodne basne*, izbor Radoje Radojević, predgovor i pogovor Danilo Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 61, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1979.
- Lipovina-Đorđević, Ljiljana: *Bio-bibliografija Danila Radojevića*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Mijović, Pavle: „Riječ urednika“, u knjizi: Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, Montenegrin P.E.N. Centre, Cetinje, 1993.
- Nikčević, Vojislav P.: *Istraga poturica – mit ili stvarnost*, Almanah, Podgorica, 2001.
- Nikčević, Vojislav P.: *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004.
- Pejović, Božidar: „Tragedija unifikacije u *Gorskom vijencu*“, u knjizi: *Problemski ogleđi*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.
- Petrović Njegoš, Petar II: *Gorski vijenac*, priredio Danilo Radojević, Školska knjiga, Zagreb, 1981.
- Petrović Njegoš, Petar II: *Gorski vijenac*, priredio Danilo Radojević, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
- Pižurica, Krsto: „Njegoš (i oko njega) u naučnikovome ogledalu“, u knjizi Danila Radojevića, *Studije o Njegošu*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.
- Popović, Vuk: *Pisma Vuku Karadžiću*, priredio Danilo Radojević, CID, Podgorica, 1999.
- *Potopno vrijeme. Crnogorske narodne priče*, izbor Radoje Radojević i Danilo Radojević, predgovor i pogovor Danilo Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 67, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1982.

- Radojević, Danilo, „Neistoriska paradoksanja o Dukljaninu“, *Kritika*, br. 6, Zagreb, 1969.
- Radojević, Danilo: „Čupičeva verzija ‘Bijele knjige’“, *Dukljanski horizonti*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 1995.
- Radojević, Danilo: „Enciklopedijske nedosljednosti“, *Književne novine*, br. 294, Beograd, 1967.
- Radojević, Danilo: „Kontinuitet jedne antinacionalne (antidržavne) politike“, *Kritika*, br. 8, Zagreb, 1969.
- Radojević, Danilo: „Povodom prve knjige *Istorije Crne Gore*“, *Stvaranje*, br. 5, Titograd, 1968.
- Radojević, Danilo: *Crnogorci na limesu*, Crnogorski centar Međunarodnog P.E.N.-a, Podgorica, 1999.
- Radojević, Danilo: *Crnogorska literatura i tradicija*, Montenegrin P.E.N. Centre, Cetinje, 1993.
- Radojević, Danilo: *CXIV godina i ličnosti (1827–1941). Prilog leksikonu ličnosti koje su doprinijele nestanku crnogorske države*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2011.
- Radojević, Danilo: *Dukljanski horizonti*, CDNK, Podgorica, 1995.
- Radojević, Danilo: *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori: crkveno-povijesne rasprave*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 2000.
- Radojević, Danilo: *Od književnog do povijesnog*, Crnogorsko društvo nezavisnih pisaca, Podgorica, 2003.
- Radojević, Danilo: *Opet crnogorske teme*, DANU, Podgorica, 2009.
- Radojević, Danilo: *Studije o Njegošu*, Književna zajednica „Petar Kočić“, Beograd, 1974.
- Radojević, Danilo: *Studije o Njegošu. Njegoševa raskršća*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.
- Radojević, Danilo: *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlje*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2008.
- Radojević, Radoje: *Mučenici*, priredio Danilo Radojević, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2005.
- Radojević, Radoje: *Osporavana kultura: kritike i polemike*, priredio Danilo Radojević, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2006.
- Vrčević, Vuk: *Tužbalice*, drugo, prošireno izdanje, priredio Danilo Radojević, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.
- Vrčević, Vuk: *Tužbalice*, priredio Danilo Radojević, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1986.

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ

DANILO RADOJEVIĆ AS A MONTENEGRIST

The authors of this paper provide an overview of the philological work of academician Danilo Radojević. Belonging to a generation of Montenegrin authors who rejected the traditionalist perceptions, Radojević is one of those who traced the paths of modern Montenegristics. His scientific interests are broad, and his contribution is significant in many disciplines – literary historiography, philology, culturology, ethnology, etc. In his historical-literary works Radojević shows a broad education and commitment to shed light on unknown or lesser known segments of our literary and cultural heritage.

Key words: *Danilo Radojević, Montenegristics, the history of literature, philology*

UDK 821.163.4:929Minić V.

Pregledni rad

Čedomir DRAŠKOVIĆ (Cetinje)

Matica crnogorska

VUK MINIĆ – OLIČENJE KULTURNOGA IZAZOVA I STVARALAČKOGA ENTUZIJAZMA

(Podsećanje na jednog od protagonista duhovnoga
i političkoga preporoda Crne Gore)

Autor ovoga priloga daje osvrt na život i rad Vuka Minića. Čitav životopis Vuka Minića bio je jedna ubjedljiva priča o etičkome i estetičkome – od toga kako se od deteta gradi i formira čovjek, i kako nastaju originalne i zrele, mentalno snažne i dominantne ličnosti. To je raritetna priča o ljudskome postanju, o racionalnome sazrijevanju života i odgovornome trošenju vremena, o dostojanstvenome rvanju i sa najsloženijim životnim izazovima. Dugi proces školovanja i stručnoga sazrijevanja, uporedo sa sticanjem naučne afirmacije najvišega ranga – samo su podizali univerzalnu vrijednost ovoga skromnog i stamenog čovjeka.

Ključne riječi: *Vuk Minić, Crna Gora, crnogorski jezik*

U novembru 1983. godine, u listu *Rad*, u rubrici „Junaci naših dana“ (iz pera crnogorskoga pjesnika i novinara Fehima Kajevića), između ostalog piše: „Nemirni duh na trnovitoj stazi života – iz siromaštva do najvišeg duhovnog bogatstva, od ukradenog djetinjstva do odbrane doktorata – to je krivulja rada i učenja Vuka Minića“! U nastavku teksta Kajević citira Minića: „Ja sam generacija siromašnih godina. Rat nam je ukrao djetinjstvo. Morali smo isuviše mladi da brzo sazrijevamo, da se snalazimo... Ja sam se davno odlučio, onog dana kada sam otišao iz Prošćenja, da se družim sa knjigama. Knjige su mi bile najbolji drug i skoro i jedini prozor u svijet koji se ni jednog trenutka nije zamaglio“.

Vuk Minić je rođen 1940. godine. Bio je jedno od desetoro dece (petoro braće i isto toliko sestara) u brojnoj porodici Minića iz mojkovačkoga sela Prošćenja. Bio je odličan đak, i uz to uvijek – veoma smiono dijete. Siromaštvo

i tzv. ranjeno, odnosno ratno djetinjstvo prosto su ga „istisnuli“ iz roditeljskoga doma! Prvo je završio podoficirsku sanitetsku školu. Bio je, dakle, vojni pitomac (i to najbolji u klasi) – i već sa sedamnaest godina domogao se svoje plate i pristojnih uslova za život. Surova životna škola, odnosno veoma gruba prozaičnost rođenja i odrastanja, izvorno su krijepili njegovu mentalnu snagu i bogatili njegovo moralno žilište. Radio je u Jugoslovenskoj narodnoj armiji od 1957–1962, zatim u Medicinskome centru u Karlovcu (1962–1964). Međutim, kao suštinski pregalac i čovjek budućnosti, mladi Vuk Minić uz rad stalno uči: završava gimnaziju, a onda je na Višoj pedagoškoj školi u Karlovcu diplomirao na grupi – ruski jezik i književnost. Potom je od 1964. do 1976. radio kao nastavnik po mnogim manjim mjestima u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, da bi već 1973. godine (vanredno studirajući, ali gotovo redovno stižući) diplomirao na Filozofskome fakultetu u Novom Sadu. Uporno učeći i radeći, i lično i principijelno mijenjao je uzuse ustajale društvene sredine. Nametao je alternativu neznanju, površnom i pogrešnom obrazovanju, zapuštenom vaspitanju. Oprezan je bio prema ideologijama – političkim, stranačkim i kvazireligijskim – svjestan njihovih pogubnih posljedica za narod iz gomile, za prepuštene pojedince u licemjerno tetošenim tzv. narodnim masama.

Definitivno se vraćajući Crnoj Gori, godinu dana (1976) bio je sekretar Mjesne zajednice Kruševac u Titogradu, a od 1976. do 1984. radio je kao prevodilac za ruski jezik u Mornaričko-tehničkome remontnom zavodu „Sava Kovačević“ u Tivtu. Neumoran u borbi za bolji život, magistrirao je na Zagrebačkome sveučilištu 1980. godine, na kojemu je i doktorirao samo tri godine kasnije, na temu: *Interferentni i konstitutivni odnosi usmene narodne i pisane književnosti u djelima Mihaila Šolohova i Branka Ćopića*. Od 1984. godine (do iznenadne smrti u Bijelome Polju 2003. godine) radio je kao profesor na Katedri za ruski jezik i književnost na Nastavničkome, odnosno na Filozofskome fakultetu u Nikšiću.

U poštenim kulturno-istorijskim i društveno-političkim realijama, rad bi trebao biti osnovni, tj. presudni kriterijum koji određuje mjesto čovjeka u društvu. Nažalost, nije veliki broj onih koji ostvare takve želje. Život često đavolski zna da bude nemilosrdan i oprečan snovima i nerealnim planovima. Međutim, snažna ličnost Vuka Minića kao da je ostvarila sve svoje želje, počev od dječaćkih snova toga tršavog mališana iz surovoga mojkovačkog zaleđa, koji se 1955. godine otisnuo „trbuhom za kruhom“ u potpuno mu nepoznati i neizvjesni svijet. Bukvarski jednostavno, na primjeru Vuka Minića uzorno je dokazana simbioza mentalne snage, tj. snage volje i moći njegove inteligencije, koji samo u zdravome sadejstvu ostvarene ličnosti grade snažnu vertikalnu razložnost i primarne humanosti. U drukčijem odnosu razvoja, i

najveća inteligencija – ako infrastruktorno nije zasnovana na temeljima jakoga karaktera – biva rizična raskrsnica i promajno mjesto na kome se često svašta događa, ili se može dogoditi.

Jedinstven je primjer i kako se dr Vuk Minić, redovni profesor univerziteta, direktno uključio u predreferendumski politički život Crne Gore! Osećajući veliku opasnost po budućnost Crne Gore od dodatno smraćenoga i nameraćenoga hegemonalno-svetosavskog velikosrpskog nacionalizma (Miloševićevskog), samoinicijativno je pošao u prostorije reformisanoga krila tivatskoga DPS-a i ponudio saradnju i želju „da koliko mogu pomognem u svetoj dužnosti crnogorskoj i građanskoj: za odbranu njena dostojanstva i čistog imena, i vraćanja njene potpune samostalnosti“. Dakle, potpuno svjesno, i bez rezerve (čak i politički angažovano) – Vuk Minić je snažno pregnuo za slobodnu, samostalnu i emancipovanu Crnu Goru! Naravno, takva ličnost rado je prihvaćena... Vuk se odmah veoma aktivno uključio u društveno-politički život Crne Gore. I to ne simulirajući, niti bilo kako; nego veoma dinamično: britkim perom, osobeno snažnom živom riječju, žestokim polemikama i izuzetno ubjedljivim i sugestivnim elaboracijama kulturno-istorijskih i društveno-političkih problema. Postao je gotovo nezamjenjiv u indipendističkome i procrnogorskome bloku! Nastavljajući da živi jednako skroman i pošten život, do potonjega dana (između ostaloga) vozeći „jugo“ – čak i na veoma čestim službenim relacijama do Podgorice i Nikšića. Nažalost, nije dočekao 21. maj 2006. godine. Sagorio je u vrtlogu borbe, u svome dugom i nemilosrdnom, cjeloživotnom dvoboju sa banalnim i podmuklim izazovima života.

Rijetkom stazom, od izgledne šanse do ostvarenoga kapaciteta!

Dr Vuk Minić bio je čovjek širokog interesovanja, i u svemu iskrenoga i snažnoga djelovanja. Prevođenjem sa ruskoga jezika bavio se čitavoga radnog vijeka, a naučne priloge, pripovijetke, razne stručne zapise, epigrame, reportaže i sl. objavljivao je u mnogim listovima i časopisima, počev od: *Jedinstva*, *Mostova*, *Pobjede*, *Prosvjetnog rada*, *Zbornika Matice srpske (za slavistiku)*, *Stvaranja*, *Spona*, *Odziva*, revije *Ovdje*, *Univerzitetske riječi*, itd. O osobenome „sistemu vlastite poetike“ Vuka Minića pisao je još 1980. J. Grebelja u zagrebačkome *Večernjem listu*, a ta poetika (kako je sam govorio) počela je u njemu da tinja i prije nego je sigurno ovladao azbukom, slušajući uz ognjište mnoge mudre razgovore, koji su ga navodili na razmišljanje o vjekovnoj borbi naroda za opstanak, i uporedom pretakanju i sublimiranju mudrosti toga istog naroda... Počev od jedne posebne „formule“ čovječnosti, koja ga je naročito zaokupljala: – Junak čovjeku konja vodi!? Na osnovu

toga tipičnog iskaza našeg, često paradoksalnog podneblja, Minić se kasnije spremno hvatao u koštac odnosa najjačih stvaralačkih veza i kreativnih uzajamnosti između narodne i usmene pjesme i priče, i kasnije pisane tj. autorske književnosti. „Još kao čitalac, a ne kao naučni radnik, zapazio sam da su najbolja ona književna djela koja sublimiraju mudrost naroda“, koja na osnovu „pročišćenog iskustva“ bivaju „pretočena u čistu filozofiju“, obrazlaže dr Minić suštinski značaj narodnoga predanja i narodnoga vjerovanja za razvijanje kasnijeg narodnog i nacionalnog duhovnog habitusa (*Pobjeda*, V/1983). Zbog toga je, stasavajući sa tako široke vaspitne i obrazovne platforme, Minić bio podjednako uspješan slavista, univerzitetski profesor, historičar kulture i literature, književnik, prevodilac, folklorista. Veoma obrazovan, uz to razuman i hrabar – Minić je uvijek bio i idealan demokratski sagovornik, kakvim se pokazivao kao poslanik u Crnogorskom parlamentu: kao dio najčistije savjesti naše nedavne neprilične historijske etape kada se, nažalost, i mnogo varalo i obmanjivalo, i klelo i klevetalo, a često i olako ubijalo!

„Najteže za istinu je vrijeme kad sve može da bude istina“, govorio je poljski sociolog S. J. Lec. Odnosno, „istorija je puna kao oko, a ipak je prije svega rupa“! Takvim posljedicama je u zadnjem periodu života bio posebno zaokupljen prof. Minić, što ga je navelo da se aktivno eksponira – i pokaže u punome svijetlu angažovanoga intelektualca, namećući se kao snažna moralna kategorija crnogorske sačuvane izvornosti i primarne dokumentarnosti. I kad je u svome političkom i javnom djelovanju reagovao vrlo konkretno i enegrično, ili se principijelno suprotstavljao kao kamijevski „pobunjeni čovjek“ – uvijek je ostajao (prije svega) otvoren, lucidan i dosljedan, što je uporedo garantovalo njegovu urođenu džentlmensku odmjerjenost i dobrodušnost. Minićevo političko djelovanje u pripremi Referenduma sa samostalnu Crnu Goru je *apriori* bilo moralno i intelektualno angažovanje – što je u tim godinama, za najširu javnost, dopunjavalo njegove kreativne sadržaje, i kompletiralo široki dijapazon njegove stvaralačke ličnosti. Takvo duhovno osvježenje, za razliku od inače dominantne nam provincijalne malograđanštine (koja inferiorno i snishodljivo živi i radi „iz računa“), Vuk Minić se nikad, ničemu i nikome nije ni predavao ni prodavao. Nego, po principu: „Da istina ne ostane bez svjedoka“, on je uvijek bio u žiži interesovanaja, postojan i dostojanstven, hrabro govoreći i obrazlažući, pišući i okupljajući ljude – oko istine! Kao čovjek mjere i demokratskog rezona, čuvao se takođe opasno svirepe „duhovne batine“, iako duboko svjestan da je najteže uticati na javno mnjenje. I kad je komunicirao sa ljudima skromne pameti i kratkog horizonta – „koji misle da znaju, a ne znaju da misle; već gledaju pojave, a ne vide suštinu“ – više je nastojao da ih potakne na razmišljanje, pouči i podseti na odgovornost, prizove na uvažavanje i nekoga ko je drukčiji.

Neko je davno primijetio: – Valjda knjige utiču (ponešto) da svijet bude bolji. Jamačno, bez njih bi sigurno bio mnogo gori! Kao da je i zbog toga Vuk Minić stalno nastojao da što više bude u društvu knjiga i autora – zaslužnog najmuđrijeg dijela planete – marljivo tome beskonačnome ljudskom bogatstvu dajući i svoj pristojan i originalan doprinos. Objavljivanjem znatnijih naslova počeo je sredinom devete decenije prošlog vijeka, knjigom *Odnosi narodne i pisane književnosti u 'Tihom Donu' Mihaila Šolohova i 'Prologu' Branka Ćopića* (Nikšić, 1986), zatim antologijom *Odabrane stranice stare ruske književnosti: izbor, prevod i propratni tekstovi* (Cetinje, 1994), pa zborničkim knjigama *Domaće i ruske teme* (Nikšić – Tivat, 1990), te monografijom *Mojkovačko školstvo 1870–1995* (Podgorica, 1997), a priredio je za štampu i *Sabrana djela mitropolita Mitrofana Bana* (1999). Takođe, priredio je knjigu Špira Račete – *Bokeljke priče* (Tivat, 1986), potom *Valove lutanja* Mirka M. Kostića (Tivat, 1990), kao i *Životopis ili uspomena iz života mitropolita Mitrofana Bana* (Cetinje, 1991).

Od značajnijih prijevoda s ruskoga jezika prof. Minića treba istaći knjigu *Crnogorska teokratija* Jovana P. Roganovića, i njegov veliki doprinos prevođenju višetomne *Crne Gore u prošlosti i sadašnjosti* Pavela Apolonovića Rovinskog. Takođe, jedan je od prevodilaca i kapitalne monografije Evgenija Ljvovića Nemirovskog o Crnojevića štampariji i njenim inkunabulama, *Počeci štamparstva u Crnoj Gori 1494–1496*. Međutim, prevedeni su i Minićevi radovi, npr. *O crnogorskoj narodnoj epici od Vuka do Putilova*, na ruski jezik, ili *Naša narodna epika i ruske biljine* – na makedonski jezik. Vuk je bio učesnik i brojnih naučnih skupova na prostoru bivše Jugoslavije, ali i u Rusiji, Bugarskoj, Slovačkoj, Njemačkoj.

Talenat je brusio radom i karakterom

Čitav životopis Vuka Minića bio je jedna ubjedljiva priča o etičkome i estetičkome! Od toga kako se od deteta gradi i formira čovjek, i kako nastaju originalne i zrele, mentalno snažne i dominantne ličnosti. To je raritetna priča o ljudskome postanju, o racionalnome sazrijevanju života i odgovornome trošenju vremena, o dostojanstvenome rvanju i s najsloženijim životnim izazovima. Dug proces školovanja i stručnoga sazrijevanja, uporedo s sticanjem naučne afirmacije najvišega ranga – samo su podizali univerzalnu vrijednost ovoga inače skromnog i stamenog čovjeka, koji je bio svjestan koliko se teško, čak i personalno „razapinje novo nebo“, i da za to imaju šansu samo oni pojedinci koji vrlo konkretno vjeruju u budućnost – radeći za njen preporod, i koji je svakodnevno oblikuju kao izvjesnu i ostvarivu „riznicu nade“. Zbog toga

je, kad se već ostvario u svome osnovnom životnom opredjeljenju (kao naučni istraživač i univerzitetski profesor), ubijeden sam – sasvim spontano, i bez želje da i tim svojim rezultatima dodatno utiče na sticanje veće popularnosti i širega autorskog prestiža – počeo sve više i krajnje iskreno da se vraća onome što mu je najviše nedostajalo, čega je sve više bio i željan i žedan: detinjstvu, zavičaju, rodnoj grudi, i njihovim fenomenima života. Ono što nije mogao nadoknaditi, niti naučiti i steći ni na jednoj školi niti univerzitetu – bila je glad za detinjstvom. Jedino u čemu su njegov život i njegova ličnost bili uskraćeni, i što je bilo snažnije od bilo kakvoga poriva za autorskim prestižom.

Zbog toga se Vuk Minić, kao već zrela ličnost i zavidan intelektualac, počeo baviti književnošću, odnosno prije svega pisanjem priča za omladinu, i to na jedan veoma emotivan i osobeno lirski način; redovno – u njihovoj kratkoj i jezgrovitoj formi. I što je vrijeme više odmicalo, kao da se Minić sve više predavao toj novoj strasti, pisanju za podmladak. Imaginarno se vraćajući ranoj mladosti kao raju života, i njegovoj najbujnijoj i najljepšoj bašti. Svjestan da su mladi naraštaji najvrednije i najbolje s čim raspolaže svako društvo, ali i najranjiviji sastav kojemu se ne poklanja odgovarajuća pažnja. S tim u vezi, reklo bi se da njegovo stvaralaštvo o deci i za decu predstavlja posebno iskreni i spontano sugestivni iskaz njegova karaktera! Naravno, ta Minićeva proza (što je književna kritika već istakla) ima visoke umjetničke domete, jer autorov talenat i karakter nije podlegao pragmatičnim i poučnim izlaganjima, ili sličnim pedagoškim ili didaktičkim didaskalijama. Taj posebno značajni, literarni opus Vuka Minića čine (koliko je meni poznato) sedam knjiga: *Dva svijeta* (1987), *Ljudi kao mravi* (1995), *Mladi sa pruge* (1998), *Među ptičicama* (1998), *Naša velika livada* (2000) i *Šta jede kralj* (2000). Godine 2001, u izboru i sa predgovorom Rajka Cerovića, pojavila se još jedna knjiga Minićevih kratkih priča, naslovljena imenom jedne od njih – *Rudo polje*.

Što je vrijeme više odmicalo, Vuk se sve više i fizički i stvaralački vraćao zavičaju. Na koliko suptilan i odgovoran način, posebno govore, recimo, i njegove literarno-reporterske opservacije – koje je svakodnevno objavljivala podgorička *Pobjeda*, a koje je on u kontinuitetu pisao svih tih dana (čini mi se) zadnjeg godišnjeg odmora koji je proveo u mojokovačkome kraju i svome rodnom Prošćenju. Koliko je bio kreativan i komunikativan, između ostaloga pokazuju i činjenice da je bio i član Udruženja književnika Crne Gore, predsjednik Društva za ruski jezik i književnost Crne Gore, šef Katedre za rusku književnost u Nikšiću, član Predsjedništva Komisije za folklor na Slavističkom kongresu itd.

Kao razuđen i odgovoran intelektualac (inače po osnovnoj vokaciji slavista), Minić nikad nije uzmicao od problema – nego analitički i argumen-

tovano spremno im išao u susret. O tome govori i jedan od njegovih posljednjih javnih nastupa: predavanje o jeziku, na tribini Univerziteta Crne Gore 8. aprila 2003. godine, koje počinje ključnim stavom: „Svaki narod ima svoj jezik. Nema nemuštih naroda“... Druga je stvar kako je koji narod politički vođen kroz istoriju, i koliko je autentično mogao da ostvaruje sopstvenu istoriju kulture!?! To što je engleski jezik zvanično nametnut narodima Amerike (čak i Indijancima), ili recimo Australije – nikako ne može biti pravilo za uskraćivanje prava drugim narodima da svoj jezik nazivaju svojim imenom! Zatim taj pouzdani istraživač elaborira o nacionalnim i nacionalističkim lingvističkim usaglašavanjima na južnoslovenskim prostorima – od vremena Bečkoga dogovora (1850), počev od stavova i ideja Vuka Karadžića i Bogoslava Šuleka, Franca Miklošića i Ivana Mažuranića, te kako je to politički još uvijek nedefinisano, *nemušto* bečko dogovaranje, tj. još uvijek politički obazrivo imenovanje južnoslovenskih jezika kao „južnog narječja“ – kasnijim odgovarajućim društveno-političkim dogovorima, odnosno konvencijama – ozvaničilo nazive „srpski“, i „hrvatski“ jezik. Odnosno „srpsko-hrvatski“ u Novosadskome dogovoru (1954). Ni na tome političkom i lingvističkom dogovaranju (kao ni u Beču, naravno), opet nije bilo ni Crne Gore, niti njenih institucija i pojedinaca (u koliko u njih ne računamo Radovana Lalića, Mihaila Stevanovića i Jovana Vukovića, koji su bili predstavnici srpske kulturne i jezičke politike). – Zbog toga, obrazlaže dalje dr Minić, Crna Gora i Crnogorci vremenom zapadaju u potpuno apsurdnu situaciju da je „naš standardni jezik, u Crnoj Gori, mnogo bliži jeziku Milovana Glišića i Janka Veselinovića – nego Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova. A svaki jezik se zasniva zapravo na jeziku najboljih pisaca toga vremena“, zaključuje Minić. Dalje, na onaj nacionalno nemušti jezik u Crnoj Gori (kako je Minić eksplicirao na početku navedenoga predavanja), veoma su uticali mediji, a zatim i kadrovi školovani van Crne Gore. Takođe, i to veoma, literatura za decu – od predškolskoga uzrasta do srednje škole (jer „Crnogorci vrlo kasno dobijaju kvalitetnije pisce za djecu“, smatra Minić). S tim u vezi, sva velika imena svjetske literature, kojima su opskrbljivane crnogorske škole – prevođena su i štampana najčešće u srpskim centrima. Zbog toga, „u čitanci za prvi razred imamo 27% ekavskih tekstova, za drugi razred – 20,7%, za treći 26,4% i tako dalje, da bismo u čitanci za sedmi razred imali 40,9% ekavskih tekstova“, – uobičajeno je argumenovan i egzaktan taj nepotkupljivi naučni istraživač.

Površni i naivni Crnogorci uvijek su se guzlarski razmetali bojevima i megdanima, i svojom (izvjesno je) bogatom istorijom. A bagatelno su se odnosili prema onome što je bilo važnije, ukazuje Minić: „Niko se ne sjeti da imamo bogat jezik, bogatu književnost i bogat govorni izraz“. „Davno je osnovan Istorijski institut (1948)...; „moguće je bilo vrlo lako osnovati i In-

stitut za strane jezike, ali nikako da osnujemo Institut za jezik i književnost koji bi proučavao jezičko blago Crne Gore“. Politički osioni a kulturno marginalizovani Crnogorci – sve više su udaljavani od sopstvene duhovne suštine, od svoga temeljnoga kulturnoga bitka, jezika crnogorskog. Leksički i stilski osobenoga i prepoznatljivoga, lapidarnoga, metaforički razuđenoga, bogatog sinonimima. (Kao po drevnom pravilu: zaludnjacima se zalud stiče! Ni sadašnja norma kodifikovanog crnogorskog službenog jezika ne prolazi mnogo bolje. Izložena je potpunom negiranju, pa i patološkom izrugivanju nacionalnih i državotvornih protivnika, a takođe i nemuštom prećutkivanju indiferentne i inferiorne „domaće“ inteligencije. Iako je veoma bliska, gotovo identična ranijoj sadržini: jednim dijelom izuzimajući primjenu jotacije *đ* i *ć* – formalno afirmisane još od Vuka Karadžića – i slično tome dvije tipične crnogorske grafeme, *ś* i *ź*... Koje su takođe u govornome iskazu bile apsolutno zastupljene, može se reći na cjelokupnome crnogorskom prostoru).

Toliko o tome značajnom Minićevom prilogu (koji, koliko mi je poznato, nije publikovan – zbog iznenadne smrti autora). A taj tekst je samo nastavak nekih njegovih ranijih elaboracija o „bogatoj fakturi crnogorskoga jezika“, jezika veoma ubjedljivoga „za nijansiranje opisa, likova, karaktera“... Identičnim pristupom, i s ubjedljivom argumentacijom prof. Minić se zalagao i za potpunu istorijsku rehabilitaciju – institucionalnu, vjersku i državotvornu – Crnogorske pravoslavne crkve, koja tek s ostalim kompletnim korpusom izvorne i autentične crnogorske kulture (oslobođene ideoloških stega i kleronacionalističkih predrasuda) treba da stvara platformu za miran život i koherentan multietnički suživot na dugo već veoma „trusnome“ crnogorskom prostoru. Pri čemu je glavni preduslov da država bude istinski sekularna, a crkvene institucije da budu isključivo obredne i kanonske – bez vlasničkih pretenzija nad teritorijom i sopstveničkoga gazdovanja objektima, spomenicima kulture, i bez dnevno-političkoga uplitanja u socio-politički i kulturološki projekat strategijskoga državnog razvoja.

Miran i dostojanstven, i džentlmenski siguran Vuk Minić svemu je prilazio studiozno, s analitičkom preciznošću – ali i sa stvaralačkom strašću i polemičkom žustrinom. Uvijek na oprezu od istorije kao tzv. učiteljice života, jer je dobro znao kako ona nije nikakva učiteljica, već samo bezošćajni svjedok za mnoge ljudske patnje i istorijske nepravde. I zbog sebe, i za sve nas – uradio je mnogo! Zbog toga mu dugujemo da ga dostojno pamtimo, i da makar, za početak, sačinimo i publikujemo potpunu bio-bibliografsku informaciju o njegovu životu i radu. Kao i da mu se pokušamo javno zahvaliti – posthumnim dodjeljivanjem državne, „Trinaestojulske nagrade“ za životno djelo.

Čedomir DRAŠKOVIĆ

**VUK MINIĆ – PERSONIFICATION OF CULTURAL
CHALLENGES AND CREATIVE ENTHUSIASM**

(Reminder of one of the protagonists of spiritual
and political revival of Montenegro)

The author of this paper gives a brief account of the life and work of Vuk Minić. The whole biography of Vuk Minić was a convincing story of the ethical and aesthetic, of how a person is formed from a child, and how original and mature, mentally strong and dominant personalities are created. It is a rare story of human genesis, maturation of rational life, responsible time consumption, and dignified struggle with the most complex life challenges. The long education process and professional maturation, in parallel with the acquisition of scientific affirmation of the highest order – only lifted the universal worthiness of this modest and persistent man.

Key words: *Vuk Minić, Montenegro, Montenegrin language*

UDK 821.163.4.09:929

Stručni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i književnost – Podgorica

adnan.cirgic@icjk.me

**MAJA BOŠKOVIĆ-STULLI
(1922–2012)
DOPRINOS CRNOGORSKOJ KULTURNOJ BAŠTINI**

Autor ovoga priloga daje kratak osvrt na doprinos montenegristici poznate hrvatske povjesničarke književnosti Maje Bošković-Stulli (1922–2012).

Ključne riječi: *Maja Bošković-Stulli, usmena književnost, Peroj, montenegristica*

U Zagrebu je 14. avgusta 2012. godine umrla poznata hrvatska proučavateljica usmene književnosti i folkloristike akademik Maja Bošković-Stulli.

Maja Bošković-Stulli rođena je 9. novembra 1922. godine u Osijeku, odakle se uskoro s porodicom preselila u Zagreb, đe je u nacionalnome progonu za vrijeme Drugoga svjetskog rata izgubila roditelje i sestru. Školovala se u Zagrebu, Kazanu, Sankt Petersburgu i Beogradu, a doktorat nauka stekla je 1962. godine u Zagrebu, nakon čega je bila direktorica Instituta za etnologiju i folkloristiku (do 1972. godine) te glavna urednica časopisa *Narodna umjetnost*. Bila je članica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Hrvatskoga etnološkog društva, Matice hrvatske, društva „International Society for

Folk Narrative Research“, Etnografskoga društva pri bivšoj Čehoslovačkoj akademiji, počasna članica međunarodnoga udruženja „Folklore Fellows“ pri Finskoj akademiji nauka itd. Dobitnica je više nagrada i priznanja, između ostalih nagrade za životno djelo „Božidar Adžija“, nagrade „Antun Barac“ i međunarodne Herderove nagrade u Beču.

Kao pasionirani proučavalac usmene književnosti objavila je nekoliko knjiga iz te problematike, kao i nekoliko zbirki hrvatskih usmenih pjesama i pripovjedaka. Treba posebno istaći to što su neke od tih zbirki nastale kao plod njezinih vlastitih istraživanja na terenu.¹

Za ovu priliku značajan je jedan njezin rad koji se tiče crnogorskoga usmenoknjiževnog nasljeđa. Riječ je o jednome od prvih terenskih istraživanja Maje Bošković-Stulli. Godine 1954. ondašnji Institut za narodnu umjetnost (odnosno kasniji Institut za etnologiju i folkloristiku) angažovao je istraživače radi sakupljanja usmenoga i folklornoga blaga (pjesme, priče, običaji, igre) u Istri. Uvažena proučateljica o kojoj je riječ priredila je tada rukopis *Folklor na građa istarskoga crnogorskog sela Peroj*, rukopis koji je zahvaljujući angažmanu poznatoga našeg montenegriste Milorada Nikčevića objavljen nakon više od pola vijeka. Taj početnički rad Maje Bošković-Stulli danas je dragocjeno svjedočanstvo o usmenoj književnosti crnogorskih iseljenika u Peroju, svjedočanstvo o brojnim uticajima koje su pretrpjeli u hrvatskoj sredini i talijanskome sušedstvu, ali i o ne manje brojnim sačuvanim tipičnim crtama koje su prenijeli iz svoje domovine u XVII vijeku. Knjiga je objavljena pod naslovom *Priče, pjesme, običaji iz Peroja – sela crnogorskih doseljenika u Istri* (Osijek, 2006). Nije to antologijski izbor onoga što je skupljeno, nego – kako Maja Bošković-Stulli ističe – „preslik zatečenoga kazivanja“². Ako se zna da je tada „magnetofon bio još nedostižan san“³, onda je jasno o kakvome je poduhvatu i pionirskome poslu riječ naročito zbog toga što je proučateljica bila svjesna važnosti „točnoga zapisivanja i svih opažanja o kazivaču i njegovoj okolini (performance i konteksta)“⁴ – onoliko koliko je to dozvoljavala „tehnika“ bilježnice i nalivpera.

Iako u ono vrijeme tek početnica, Maja Bošković-Stulli bila je svjesna važnosti folklorističkoga izučavanja sela Peroj. U njemu je puna tri vijeka prije toga obitavala gotovo homogena crnogorska etnička zajednica, daleko

¹ Detaljniji bio-bibliografski podaci o Maji Bošković-Stulli mogu se naći na sajtu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

² Maja Bošković-Stulli, „Predgovor“, In: *Priče, pjesme, običaji iz Peroja – sela crnogorskih doseljenika u Istri*, HCDP „Croatica – Montenegrina“ & CKD „Montenegro – Montenegrina“, Osijek, 2006, str. 7.

³ Isto, str. 8.

⁴ Isto, str. 8.

od domovine i gotovo bez ikakva kontakta s njom – izuzev tradicije u kojoj se čuvalo šćecanje na tu domovinu. Na osnovu građe koja je u pomenutoj knjizi publikovana danas se mogu praviti komparativne analize i donositi o zaključci o tome koliki je udio nanosa a koliko autohtonih crnogorskih crta u usmenome i folklornom nasljeđu Crnogoraca u Peroju. Mogu te analize poslužiti i za opšte i teorijske postavke o tome koliko jedna etnička skupina u viševjekovnoj izdvojenosti od cjeline kojoj je pripadala može zadržati autohtonih crta koje je prenijela u tu novu sredinu. Kad je u pitanju Peroj i crnogorski Perojci, Maja Bošković-Stulli izdvojila je svadbene običaje, osobito svadbene pjesme, koje se u potpunosti razlikuju od istarskih. I za brojne legende i priče o vukodlacima ona vjeruje da su prenijete iz domovine i, naravno, modifikovane u skladu s okruženjem u kojemu su Perojci živjeli.

Istaći ću ovdje jedan kratak i upečatljiv opis koji je o našim Perojcima dala Maja Bošković-Stulli: „Perojci, iako žive na moru, ništa na moru ne privređuju, ribu kupuju u susjednom selu Fažana, a cijelo selo Peroj posjeduje jedan jedini mali čamac. Bave se poljodjelstvom, ponajviše maslinom i lozom. Prema meni su bili vrlo srdačni, otvoreni i gostoljubivi. Kuće su im građene na isti način kao u svoj Istri. Selo Peroj sudjelovalo je vrlo aktivno u Narodnooslobodilačkoj borbi.“⁵

Pomenuti rad Maje Bošković-Stulli nije ni najbitniji ni najreprezentativniji njen rad. Riječ je – kako je istaknuto – o njezinu početničkom istraživanju, koje se eto sasvim slučajno odnosilo na dio crnogorske baštine, ali iz kojega mi danas možemo crpiti izuzetno dragocjene podatke o običajima i tradiciji koja nestaje. Iako je taj rad možda na margini naučnoga stvaralaštva Maje Bošković-Stulli, za našu je književnu i kulturnu baštinu on od posebna značaja. Njime je – možda i nenamjerno – Maja Bošković-Stulli zadužila crnogorsku nauku i kulturologiju. Ovaj osvrt nema za cilj da uzvratu dug nedavno preminuloj književnoj povjesničarki. No on bi mogao biti podsticaj za proučavanje usmenoknjiževne i folklorne građe koju je Maja Bošković-Stulli sakupila kod Crnogoraca u Peroju.

⁵ Maja Bošković-Stulli, „Uvod rukopisnoj zbirci“, In: *Priče, pjesme, običaji iz Peroja – sela crnogorskih doseljenika u Istri*, HCDP „Croatica – Montenegrina“ & CKD „Montenegro – Montenegrina“, Osijek, 2006, str. 17.

Adnan ČIRGIĆ

**MAJA BOŠKOVIĆ-STULLI (1922–2012)
CONTRIBUTION TO THE MONTENEGRIN
CULTURAL HERITAGE**

The author of this paper gives a short overview of the contribution of renowned Croatian literary historian, Maja Bošković-Stulli (1922–2012), to Montenegristics.

Key words: *Maja Bošković-Stulli, oral literature, Peroj, Montenegristics*

PRIKAZI

UDK 82.09

Stručni rad

Krsto PIŽURICA (Podgorica)

SOLAROVO KAPITALNO DJELO

(M. Solar, *Povijest svjetske književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.)

Ovaj prilog prikaz je *Povijesti svjetske književnosti* Milovoja Solara. Autor primjećuje da Solar ima izvanredan ošjećaj za vrijeme i vremenski kontinuitet. On u vremenskoj kontekstu ispituje, proučava i vrednuje književne epohe, njihove reprezentante i reprezentativna djela odabranih autora. Učinio je pomak u proučavanju djela usmene književnosti, a istorijsko ošćanje vremena dominira i pri proučavanju djela pisane literature. Ima deskripcije u metodu njegova proučavanja literature, ali u pozadini je znanost i znanstveni pristup. On ima smisla za sistemsko proučavanje literature i pojava u njoj. Kad je počelo razgraničavanje literarnih rodova i vrsta, on se pokazao kao dozrio proučavalac i naučnik širokih mogućnosti koji djeluje pouzdano i uvjerljivo. Njegovo proučavanje epoha, stilova, tehnike pisanja, oblika, ideja i struktura je svestrano i toliko sugestivno da zadivljuje i zadovoljava i nauku i laičke ukuse.

Ključne riječi: *Milivoj Solar; Povijest svjetske književnosti*

Slušao sam u Zagrebu na trećem stupnju jugosl. književnosti za šk. 1973–4 Solarova predavanja iz kolegija „Strukturalna poetika“, položio pred njime ispit „s ocjenom odličan“, čitao njegovu knjigu „Ideja i priča“ (1974), kao i onu pod naslovom „Književna kritika i filozofija književnosti“ (1976), i koristio u (svojoj) nastavi književnosti njegovu „Teoriju književnosti“ (1976), (koja je, uzgred, do 1983. doživjela osam izdanja), a sada je preda mnom Solarovo kapitalno djelo „Povijest svjetske književnosti“. Knjigu je izdao „Institut za crnogorski jezik i književnost“, ustanova mlada, ali već renomirana na mapi crnogorskoga izdavaštva i nauke o jeziku i književnosti. U toj ustanovi okupljen je mlad poletarski kolektiv oko Adnana Čirgića i Aleksandra Radomana, u kome se naslućuje nada za crnogorski jezik i književnu kritiku.

Sa sluhom za vrijednosti, ta ustanova je, ne bez razloga, došla na ideju da izda ovo kapitalno djelo i nije se prevarila.

„Povijest svjetske književnosti“ u podnaslovu ima odrednicu „kratki pregled“, što izvjesno treba da znači ograničavajući faktor za autora djela i izvjesnu „ograda“ za njegovu namjeru. To u slučaju da se knjiga ne „dopadne“ i opravda nedovoljnosti ako čitateljstvo ukaže na njih. Međutim, odmah treba naglasiti da knjiga predstavlja pravu vrijednost u svojoj oblasti te da su njeni dometi vrhunskoga karaktera, a u pogledu obimnosti – sve je relativno, pa i broj stranica ove knjige koja seže do cifre od 371. Knjiga je izašla u okviru izdavačeve bibl. „posebna izdanja“, donosi imena recenzenata i kratku „bilješku o autoru“. Zapanjuje broj Solarovih posebnih izdanja djela, koja toga zagrebačkog univerzitetskog profesora svrstava među najuglednije stvaraoce bivšeg jugoslovenskog prostora. Kao i svaki ljudski poduhvat – i Solareva „Povijest“ nosi metodološke specifičnosti, pa u formalnome pogledu ova knjiga se razlikuje od Kohana ili Skerlića i njima sličnih literarnih historičara i izvjesno pokazuje kompatibilnije osobenosti građe i njezinu cjelovitu preglednost. Poslije tri predgovora, u formalnom pogledu je knjiga strukturirana iz „uvoda“ i deset poglavlja, pri čemu se poglavlje „Antika“ dijeli na dva potpoglavlja, a poglavlja „Modernizam“ na četiri. Struktura poglavlja je sljedeća: 1. Usmena kultura. Mitologija, 2. Drevni istok. Temelji velikih religija, 3. Antika – A) Grčka književnost, B) Rimski književnost, 4. Srednji vijek, 5. Renesansa, 6. Barok, 7. Klasicizam i prosvjetiteljstvo, 8. Romantizam, 9. Realizam, 10. Modernizam – A) Esteticizam, B) Avangarda, C) Kasni modernizam, D) Postmodernizam. Slijedi: Umjesto zaključka, Konceptije povijesti svjetske književnosti, Literatura, Indeks imena i anonimnih djela i Bilješka o autoru.

Solar začetke, korijene, svjetske književnosti izvodi iz mitologije, religije i legende. Po njemu „povijest svjetske književnosti moguća je jedino kao projekcija“, a da se „velike književne epohe mogu samo arbitrarno odrediti“. On saopštava „da cjelokupnu povijest svjetske književnosti nekako moramo „razdijeliti“ kako bismo je uopće mogli nekako „prikazati“. Ističući ograničavajuće faktore, autor ističe da bi „književnost morala biti stara kao i jezik, što će reći kao i čovječanstvo“. Prema autoru – fazu prelaza od „signalnog jezika“ do simboličnog jezika nauka ni izdaleka nije razriješila, a da faza pretpovijesti povijesti književnosti mnogo dublje traje od razdoblja koje nauka opisuje. Među ograničavajućim problemima pri fiksiranju i proučavanju svjetske književnosti Solar ističe fazu „usmene kulture“. Solar zaključuje: „Književnost je, po svemu sudeći, posljedica vrlo složenih procesa u razvitku čovječanstva, pa njezino podrijetlo valja tražiti u više različitih 'izvora', možda čak i u smislu nastajanja iz više dosta različitih 'početaka'“. Solar

ističe mitologiju kao temelj cjelokupne književnosti, te da proučavanje svjetske književnosti treba njome i započinjati. On saopštava da su prema zapisima najstarije mitologije „egipatska i ona koja pripada narodima u područjima Mezopotamije, a najutjecajnije su za europski kulturni krug grčka i židovska“. I Čerčil saopštava: „Sem Atine i Jerusalima ne postoje druga dva grada koji više znače za čovječanstvo. Poruke koje su nam Grci i Jevreji saopštili kroz svoju religiju, filozofiju i umjetnost glavne su kule svetilje modernog vjerovanja i kulture“ (5/510). Prema Solaru jevrejska mitologija „ušla je u temelje europske kulture preko 'Biblije'“.

Pitanje prožimanja mitova i religija oduvijek je dražilo proučavaoce svjetske literature. Solar ističe da „sačuvani tekstovi sumerskih i akadskih mitova pokazuju da je između egipatske i mezopotonske, židovske i grčke kulture bilo dodira i međusobnih utjecaja“, a da su „grčku mitologiju postupno preuzeli Rimljani“. Primat grčke kulture u odnosu na rimsku ističe i Hegel. Po Solaru „Biblija“ je ključna knjiga za razumijevanje cjelokupne književnosti svih naroda koji su preuzeli kršćanstvo. Bogovi, anđeli, muze starih mitologija, stalni su izvori simbolike u svjetskoj literaturi, kao i heroji iz grčkog mita. On navodi junake grčkog mita, spominje bogove, muze i Prometeja, koji je uz znanu žrtvu sa vatrom zadužio čovječanstvo što ga je naučio pisati.

Solar ističe da je značenje indijske mitologije za svjetsku književnost „gotovo nemoguće iole točnije odrediti“, ona je temelj i pozadina bogate i razvijene književnosti indijskog potkontinenta. Moguće je da je njena veza s persijskom, židovskom i grčkom mitologijom postojala, te da su unutar toga mogućeg jedinstva počeci svekolike književnosti. Preko Indije moguće su i veze Zapada s kineskom mitologijom. Solar spominje i osnivanje velikih religija, kao Isusa, Budu, Zaratu, Konfučija, Muhameda. To poglavlje Solar zaključuje: „Upravo pozivanje na izvore tradicije upozorava da se novo uvijek može graditi jedino na starim temeljima, a što su ti temelji skriveni u dalekoj prošlosti o kojoj možemo tek nagađati, nipošto ne znači da priča o povijesti svjetske književnosti ne mora baš njima započeti“.

Prelazeći na epove i religiju, Solar „Ep o Gilgamešu“, sačuvan na akadskom jeziku, a zapisan oko 1700. p.n.e., smatra „najstarijim epom svjetske književnosti“. On provlači sadržajnu nit toga djela. Spominje potom „Bibliju“ i „Vede“. „Bibliju“ smatra svetom knjigom hrišćanstva i dijeli je na „Stari zavjet“ i „Novi zavjet“. Prvi dio „Biblije“ smatra „svojevrsnom poviješću izraelskog naroda“, a „Novi zavjet“ je napisan poslije Isusa Hrista. Iz prvoga dijela djela ističe „Pjesmu nad pjesmama“, koja ima systemske vrijednosti. Iz drugoga dijela ističe „Jevandelja“ kao temeljni dio „Novoga zavjeta“. Za „Vede“ Solar smatra „da se ne bi mogle nazvati „svetim pismom“. Saopštava da su „nastajale u dugom razdoblju, od otprilike 1500 prije Krista“. Od indijskih

epova Solar navodi „Mahabharatu“ i „Ramajanu“, pri čemu za prvi saopštava da je „otprilike dvadeset puta veći od „Ilijade“ i „Odiseje“ zajedno. Izlaže i fabulu indijskih epova. Od religija (istočnih) koje su mogle imati uticaja na formiranje književnosti, Solar spominje konfučizam, daoizam, budizam i najmlađi od njih – islam. Poglavlje o religijama koje su mogle imati uticaja na književnost, Solar završava pitanjem: „Je li to slučajno ili postoje neki dublji razlozi zbog kojih su velike svjetske religije, kao budizam, konfučijanizam i daoizam, pa i temelji židovstva i kršćanstva, kao i grčka filozofija, nastali otprilike u gotovo istom razdoblju svjetske povijesti, ostaje otvoreno pitanje“.

Razdoblje od tzv. *homerskih dana*, otprilike od 800. p.n.e do propasti Rimskoga Carstva (5. poslije Isusa) Solar naziva *antikom*. Nju „čini kontinuirani razvoj dviju velikih književnosti, grčke i rimske“. Antičku književnost tako nazvanu – Solar ipak posebno fiksira, dakle kao a) „grčku književnost“ i b) „rimsku književnost“. Razdoblje *antike* Solar započinje prikazom grčkih epova, dakle Homerovih epova „Ilijada“ i „Odiseja“, a završava prikazom faze *helenizma* i u njemu Ksenofantom, autorom iliričkih romana. Za „Ilijadu“ Solar kaže da ima 15693 heksametra, a da je „Odiseja“ nešto kraća – ima 12110 heksametara. Solar daje nit – liniju na kojoj je komponovana „Ilijada“, što čini i u odnosu na „Odiseju“. Poslije Homera slijede: Hesiod, Alkej, pjesnikinja Sapfa, Ana Kreant, Pindar. Slijedi potom basnopisac Ezop i tragičari: Eshil, Sofokle i Euripid. Eshil je „začetnik drame“. Po Solaru „prema trojici tragičara, komedija ima samo jednog velikana, a to je Aristofan“. Sumirajući dramsku književnost, Solar zaključuje: „uz grčku epiku, liriku, tragediju i komediju, ne manji doprinos svjetskoj književnosti čine filozofija, historiografija i retorika“. U tome kontekstu on spominje Sokrata, Platona i Aristotela. Od istoričara spominje Herodota i Tukidida, a od retora Isokrata i Demonstena.

Započinjući razdoblje „Rimske književnosti“ Solar kaže: „naziv 'rimska književnost' izveden je iz naziva države, koja je dobila ime prema glavnom gradu Rimu, pa se uglavnom rabi za književnost pisanu na latinskome jeziku od 3. stoljeća prije Krista pa do sredine ili kraja 6. stoljeća, odnosno do propasti Rimskog Carstva“. Solar dalje ističe da je „rimska književnost najutjecajnija književnost u europskoj pa i u svjetskoj povijesti“. Čini se da Solar malo govori o društvenoj uslovljenosti književnosti, pa tako i ovdje. Za predstavnike *rimske književnosti* Solar uzima: Plauta, Lukrecija, Katula, Cicerona, Vergilija, Horacija, Seneku, Gaj Petronija, Valerija i Apuleja. Za svakog od navedenih velikana, Solar je odrednicom istakao značaj za svjetsku književnost, pa je, primjerice, za Apuleja rekao da je uticao „na kasniji razvitak pripovijedne književnosti“, Marko Valerije je „utemeljitelj epigrama kao priznate književne vrste“, Seneka je „puno utjecao na europsku filozofsku,

a još više dramsku književnost“, a k tome uz G. Petronija značajan je za pojavu satire, Ovidije je značajan za pojavu elegije, Horacijeve „pjesme“ drže se „najvećim dometom rimske lirike“, Vergilije je tvorac „Enejide“, Ciceron je „središnja osoba zlatnog vijeka rimske književnosti“, Plaut je „izvan svake sumnje najveći rimski i jedan od najvećih svjetskih komediografa“ i sl. To poglavlje završava napomenom da će područje o kome je riječ „obuhvatit s vremenom kršćanstvo, nova velika religija koja će promijeniti svijet u idućim tisućljećima“.

U odgovarajućem poglavlju Solar predočava razmirice u vezi s vremenskim određenjem „srednjeg vijeka“. On saopštava da „trajanje epohe srednjeg vijeka povjesničari određuju uglavnom na otprilike tisuću godina, s time što se kao početak najčešće uzima 476. kao godina propasti Zapadnog Rimskog Carstva, a kraj se dosta različito datira“, po nekima čak do francuske revolucije 1789. godine. Tokom tih godina književnost se mijenjala, pri čemu se uzima da su „djela Aurelija Augustina (354–430) možda najbolji primjer za uvod u srednjovjekovnu književnost“. To vrijeme porodilo je autobiografiju kao književnu vrstu, „ustanovljena je nova književna vrsta, legenda, *vita*“, unijelo ideal sveca u srednjovjekovnoj književnosti, ali i viteza, ratnika „bez mane i straha“, porodilo trubadure i vagante, silno uticalo na razvoj ljubavne lirike i sl. Primjere „novog književnog lika kršćanskog viteza“ nalazimo u epovima toga razdoblja, od kojih su najpoznatiji: francuski „Pjesme o Rolandu“, španski „Pjesme o Sidu“, njemački „Pjesme o Nibelunzima“ i finski „Kalavela“. Solar saopštava: „Vaganteka i trubadarska lirika može se povezati sa srednjovjekovnom junačkom poezijom i viteškim romanima“. Po njemu francuski pjesnik „Fransoa Vijan je najveći lirski pjesnik srednjeg vijeka“, a za Danteovu „Božanstvenu komediju“ kaže da je to djelo u kojem se ogleda cjelokupni svijet srednjeg vijeka, na način usporediv kako se u Homerovim epovima ogleda svijet antičke Grčke“. Njegovo pisanje o Danteu je dopadljivo.

Solar saopštava da je pored Zapadnog Rimskog Carstva, u kome je dominirao latinski jezik, postojalo Istočno Rimsko Carstvo. Iz posljednjeg „potječe glasovita arapska zbirka priča „Tisuću i jedna noć“. Akcentira lik Šeherezade. Solar svoj pogled upire i prema Kini i prema Japanu. Kineski pjesnici okreću se i „prema društvenim problemima“. Japansku pjesnikinju Ono no Komaki imenuje i „najljepšom ženom Japana svih vremena“, navodeći i kiticu iz njena pjesništva.

Poput razdoblja „srednjeg vijeka“, prema Solaru teško je određivo i razdoblje „renesanse“, pri čemu neki uzimaju da to razdoblje traje od 13. do 17. stoljeća, dok drugi misle da ga treba smjestiti „otprilike od 15. do kraja 16. stoljeća“. Solar ne osporava prekretničko značenje *renesanse* i *humanizma*, posebno u odnosu na srednjovjekovlje. Saopštava da je „o jedinstvenoj

duhovnoj pozadini“ cjelokupne renesansne književnosti ipak dosta teško govoriti. Na čelo toga razdoblja Solar stavlja Petrarku (1304–1374), zatim slijede: Bokačo, Ariosto, Makiaveli, Rable, Motenj. On zaključuje: „sve su to vrhunska ostvarenja, pa ipak je renesansa vjerojatno najveći domen postigla u romanu i drami, zahvaljujući dvojici pisaca, koji poput Dantea u srednjem vijeku, ne samo da izražavaju cjelinu vlastite epohe nego ju i premašuju, pripadajući po mnogim osobinama i idućoj. To su Servantes (1547–1616) i Šekspir (1564–1616)“. Za Servantesa kaže da je obogatio književne konvencije novele, a da je „utjecaj *Don Kihota* na svjetski roman tako velik da bismo gotovo mogli reći kako ga svi kasniji romani samo nastavljaju“. Solar je našao mjesta i za „pikarski roman“ u Španiji toga razdoblja. Za Šekspira vezuje i tzv. elizabetanski ili Šekspirov sonet. Šekspir je, naravno, dramatičar. Po Solaru Servantes i Šekspir „stvorili su uzore za dvije književne vrste koje će postati reprezentativnim vrstama novoga vijeka“. U okviru toga poglavlja Solar spominje i Galileja i E. Roterdamskog.

To Solarevo poglavlje donosi i novinu: našli su u njemu mjesta i hrvatski književnici. Od njih spominje: Nikšu ..., Šiška Menčetića, Džora Držića, Marka Vetranovića, Marina Krstičevića, te „svjetske pisce“ Marka Marulića i Marina Držića. Nije izostavio ni Petra Hektorovića i Petra Zoranića. Zoranićeve „Planine“ smatra romanom.

Za „barok“ Solar saopštava da je to „doista prava velika književna epoha koju povjesničari književnosti pokušavaju odrediti značajkama koje bi bile svojstvene isključivo načinu umjetničkog oblikovanja“. To razdoblje, prema Solaru, dolazi poslije *renesanse*, i on ga omeđuje godinama između 1570. i 1670. godine. Kao preteču toga razdoblja on uzima italijanskoga pjesnika Torkvata Tasa, a da se njegovo „životno djelo, ep „Oslobođenje Jerusalima“ ubraja u vrhunska ostvarenja svjetske epike“. Solar ep analizira. Za Tasovu dramu „Aminta“ kaže da ju je „hrvatski pjesnik Dinko Zlatanić prvi u Europi preveo izravno iz rukopisa i tiskao taj prijevod 1580, prije nego što je uopće objavljen original“. Iza Tasa Solar pominje italijanskoga pjesnika Marina, prema čijem je imenu stvoren naziv „marinizam“. Takođe, prema španskom pjesniku Gongoru čitava škola je dobila naziv „gongorizam“.

To razdoblje dalo je u sedamnaestom vijeku u Španiji „koje povjesničari španjolske književnosti zovu ’zlatnim vijekom’“ dramatičare svjetske slave: Lope de Vegu, Tirso de Molinu i P. Kalderona. Tirso de Molina stvorio je Don Žuana, junaka svjetske slave i simbola zavodništva. U sklopu toga razdoblja spomenut je i veliki engleski pjesnik Džon Milton (1608–1674) koji je prema mišljenjima historičara engleske književnosti „posljednji veliki etičar renesanse, ali se u okvirima povijesti svjetske književnosti zbog njegova životnog djela, epa ’Izgubljeni raj’, s mnogo opravdanja može držati i važnim

pjesnikom epohe baroka“. Barok je po Solaru bio vrlo važna epoha i u hrvatskoj književnosti. Reprezenti su Ivan Gundulić (1589–1638) i Junije Palmatić (1607–1657). To poglavlje svoje „Povijesti“ Solar zaključuje konstatacijom da se „barok može shvatiti kao jedna od temeljnih epoha povijesti europske književnosti“.

Razdoblje „Klasicizma i prosvetiteljstva“ Solar je svestrano opisao. Započeo ga je konstatacijom da se „povjesničari svjetske književnosti ne slažu ni u određenju, ni u trajanju, niti u imenu velike književne epohe poslije baroka, a prije romantizma“. To razdoblje on fiksira „od kraja 17. do kraja 18. stoljeća“. Unutar toga razdoblja fiksiraju se nazivi kao „klasicizam“, „prosvetiteljstvo“ i „sentimentalizam“. S pozivom na Bualoa Solar ističe da to razdoblje naglašava „važnost razuma u književnom stvaralaštvu, a upravo će pojam razuma postati ključnim pojmom kulture 18. stoljeća“. Racionalizam je postao temelj vladajuće poetike „umjesto barokne intuicije, pretpostavlja se da razum mora imati odlučujuću ulogu u književnom stvaralaštvu“. Solar ističe da je nova poetika razrađena posebno u Francuskoj, a da francuska književnost „postaje vodećom europskom književnošću“. Nove ideje su, po Solaru, obuhvaćene posebno u „Enciklopediji“ francuskih enciklopedista. On naglašava da „poetika klasicizma uvelike ponavlja učenja već razrađena u staroj retorici, poziva se na Aristotela i Horacija“. Među radovima, prema Solaru, postoji jasna vrijednosna hijerarhija, pa je tragedija „smatrana vrhunskim književnim rodnom“. U tome pogledu on naglašava stvaralaštvo Kornelija i Rosina. No bez obzira što „komedija nema visok status u klasicističkoj poetici tri komediografa ostvaruju djela koja obilježavaju epohu“. To su: Molijer, Goldoni i Bomarše. „Razlog bi tome možda mogao biti u velikim mogućnostima kritike društvenih običaja i naravi, koji se kriju u komediji, a koje tako uporno zagovara prosvetiteljstvo“. Prema Solaru „najutjecajnija osoba cjelokupne epohe je Volter“. On se zadržava na Volterovom djelu. Preteču *sentimentalizma* Solar vidi u engleskome piscu Ričardsonu (1689–1761). Popularnosti romana, kao književne vrste, prema Solaru doprinijeli su romanopisci Defo i Swift. On naglašava njihovu svjetsku važnost i zaključuje: „U epohi klasicizma i prosvjetiteljstva, osobito u kasnijem razvoju, roman potpuno zamjenjuje ep i tragediju u smislu vrhunskih književnih ostvarenja“. Solar raspravlja i o Didrou. To poglavlje Solar završava pričom o basnopiscima Lesingu i La Fontenu, spominjanjem M. Reljkovića i A. Kačića, kao i Rudera Boškovića. U zaključku saopštava da se u „epohi klasicizma i prosvetiteljstva nalaze korijeni onoga razvoja koji će dovesti do modernizma“.

Poslije tumačenja riječi „Romantizam“ s osloncem na pjesnike – Solar je prešao na opis epohe „Romantizma“ čije se trajanje „podosta različito određuje“ i zaključuje: „uvjetno se može reći kako se danas uglavnom

smatra da se na razini svjetske književnosti romantizam javlja u zadnjoj trećini osamnaestog stoljeća a traje do četrdesetih godina ili do polovine devetnaestog stoljeća“. Za tu epohu Solar kaže da je „neprijeporno da je povjerenje u zdrav razum u književnosti gotovo nepovratno izgubljeno, pa se kao načela prave spoznaje sada javljaju intuicija, mašta i um, koji je shvaćen kao sposobnost uvida u bit svijeta, nadređena razumom“. Solar ističe da je težnja za univerzalnošću vodila romantičare prema zahtjevu za „apsolutnom poezijom“, a da se suprotstavljaju optimizam „konačne i apsolutne spoznaje s pesimizmom takozvane „svjetske boli“. Od romantizma po Solaru, u sustavu književnih vrsta, počela je „žanrovska pomjetnja“. Imenuje vrhunske filozofe epohe: Šelinga, Hegela, Kanta, Šopenhauera, a na čelu literarnih stvaralaca epohe stavlja Rusoa, za koga kaže: „Njegovi pogledi, svjetonazor i književno stvaralaštvo u potpunosti odgovaraju romantizmu“. Poslije Rusoa slijede: Gete, Šiler, Hofman, Navalis, Bajron, Šeli, Kits, Valter Skit, Andersen, Po, Hajne, Igo, Šatobrijan. Za Igoa kaže da je „središnja ličnost francuskog romantizma“ pri čemu posebno naglašava njegov predgovor drame „Kromvel“. Solar akcentira značaj francuskoga romana, pripovjednu prozu i sentimentalni roman. U drami spominje Misea, a u noveli Merimea, spominje Manconija i Leopardija.

Zasluzno mjesto u povijesti svjetske književnosti, Solar je dodijelio i predstavnicima slovenske literature – Rusima Puškinu i Ljermontovu, Poljaku Mickijeviću i Ukrajinu Ševčenku. Za Puškina kaže da se „za kratkoga života okušao u gotovo svim književnim vrstama“, ističući posebno Puškinov roman u stihovima „Jevgenije Onjegin“, prvi „doista vrhunski roman ruske književnosti“, za Ljermontova kaže da je „bio svestrano obrazovan“, za Mickijevića da se drži „utemeljiteljem i neprijepornim prvakom poljskog romantizma“, a za Ševčenka da je „ukrajinski književnik“. „Oba su (Mickijević i Ševčenko – K. P.) izrazito nacionalni pjesnici, oba su bitno utjecala na standardizaciju književnih jezika vlastitih naroda i oba su ostvarili djela koja su prešla granice vlastite književnosti“.

Kako se romantizam kod pojedinih evropskih naroda javljao i u formi nacionalnog buđenja – to je Solar tom razdoblju dodijelio posebno mjesto u hrvatskoj kulturi i književnosti. Po njemu razdoblje preporoda, premda uslovljeno posebnim političkim i kulturnim okolnostima, uveliko se oslanjalo „i na ideje romantizma“. To razdoblje važno je u hrvatskoj književnosti „jer upravo u to vrijeme hrvatska književnost dobiva ne samo novi zamah nego i nove osobitosti“. Spominje Ljud. Gaja, koji je „uveo jedinstveni pravopis, a nakon njegove djelatnosti prihvaćen je jedinstveni književni jezik“, spominje P. Preradovića koji „ne zaostaje za europskim vrijednostima“, kao ni lirika Stanka Vraza. Solar prihvata mišljenje da je Ivan Mažuranić „najbolji pjesnik

hrvatskog romantizma“. To razdoblje Solar završava konstatacijom: „uveliko u epohi romantizma se prvi put u svjetskoj književnosti može doista i s nekim pravom govoriti o povijesti svjetske književnosti u onom smislu u kojem ju je Gete zamislio: kao o jedinstvu u raznolikosti koje se ostvaruje pojačanom međusobnom komunikacijom“. Romantičari su po Solaru „doista premjestili središte zanimanja s razuma na maštu“.

Solar naširoko opisuje razdoblje *realizma*, zadržava se na tumačenju termina i saopštava da je „najopćenitije značenje izvedeno iz Aristotelova pojma *mimesis* (oponašanje)“, a da se pojam *realizma* dosta često uzima „kao književni pravac“, odnosno „kao velika književna epoha između romantizma i modernizma“. Po Solaru „načela poetike realizma zavlada su književnošću otprilike od početka druge trećine devetnaestog stoljeća sve do osamdesetih, pa i devedesetih godina devetnaestog stoljeća“. Realizam je društveno uslovljen. Koliko je teško fiksirati književne epohe – Solar potkrepljuje činjenicom da su iste godine (1857) izašle knjige Bodlerovo „Cvijeće zla“ koju „danas uzimaju temeljnom zbirkom moderne poezije“ i Floberova „Madam Bovari“ koju „svi drže uzorom romana realizma“. Otuda i zaključuje da „biva tako jasno da se opća načela prema kojima se opisuju velike književne epohe teško mogu obuhvatiti jedinstvenom poetikom i neprijeporno prihvaćenim načelima književnog oblikovanja“. Realizam je forsirao pripovijednu prozu – roman i novelu, a biografija, memoari, eseji, pa i književna kritika „slijedi temeljnu funkciju namijenjenu književnosti: ona mora biti manje ili više kritična spoznaja problematike društvenog života“. Roman je postao nasljednik epa. Piše se i drama, dok je lirika nužno „ispala“ pa je „morala krenuti putevima koji su je vodili 'izvan' konvencije realizma“. Naracija je bila vladajuća tehnika stvaranja. Vrhunskim ostvarenjima u smislu realizma, Solar je naznačio Stendalova djela. U centar interesovanja stavio je Stendalov roman „Crveno i crno“, a zatim slijede: Balzak, Flober, Zola, Mopasan; kod Engleza Dickens, kod Rusa Gogolj, Turgenjev, Dostojevski, Tolstoj, Čehov; kod Skandinavaca Ibsen i Strindberg. Raspravlja i o naturalizmu. Od hrvatskih pisaca toga razdoblja, Solar pominje: Šenou, Kumičića, Đalskog, Kozarca, U. i A. Kovačića. To razdoblje Solar završava: „Krajem devetnaestog stoljeća realizam više ne dominira svjetskom književnošću, no utjecaj tehnike koja je u toj epohi razrađena i usavršena nipošto time nije prestao. Štaviše, utjecaj velikih realističkih romana izuzetno se proširio i kasnije, pa čak i izvan granica europskoga kulturnoga kruga“. Spomenuo je i M. Šolohova.

Po Solaru ni u jednoj epohi povijesti svjetske književnosti nije bilo toliko rasprave i polemike u vezi s pojavom trajanja epoha, stilu i tehnici književnog izraza i sl. koliko u epohi „moderne“. Polemike o tome „do zaključaka koji bi bili barem u nekoj mjeri usaglašeni nijesu dovele ni do danas“, zaključuje

Solar. Naziv „moderna“, neke književnosti, pa i hrvatska obično uzimaju „kao naziv jednog razdoblja, najčešće onoga od prijelaza stoljeća pa do početka Prvog svjetskog rata“. Iskrsavaju i teškoće u vezi s nazivom „postmodernizam“. Solar se pita je li taj proces završen negdje sedamdesetih ili osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća?“ Poslije opširnijeg uvoda u epohu „moderne“, Solar zaključuje da je možda „najprikladnije razdijeliti epohu modernizma na 4 temeljna razdoblja: *esteticizam, avangardu, kasni modernizam i postmodernizam*“.

Promjene koje su postupno zahvatile cijelu književnost s kraja 19. stoljeća započele su prvo u poeziji. Već spomenuti Bodler svojom čuvenom zbirkom pjesama na čelu je novog pjesništva. Lansirana je misao o traganju za „nedostižnim savršenstvom ljepote izraza“. Na Bodlera se pozivao direktno pravac nazvan „simbolizam“, koji prožima glasovita parola „L’art pour l’art“ (umjetnost radi umjetnosti). *Esteticizam* postaje značajna karakteristika epohe – pjesništvo se mora oslanjati na shvatanje da je sve prožeto simbolima. Razdoblje ističe zahtjeve za većom autonomijom literature. Rodonačelnici razdoblja su uz Bodlera Lotreman, Mallarmé, Verlaine, Rimbaud. Solar ističe da je modernizam postupno osvajao prozu, pri čemu spominje Rilkea i Prusta. Od hrvatskih pjesnika toga razdoblja Solar ističe Matoša, Vidrića, M. Begovića i Nazora.

Termin „avangarda“ Solar uzima kao opreku tradiciji, kojoj pripada esteticizam i dekadencija. Avangarda upućuje prema budućnosti. Po Solaru razdoblje *avangarde* traje od „desetih pa do tridesetih godina dvadesetoga stoljeća“. Hronološki gledano osporavanje tradicije započeo je „futurizam“, čiji je osnivač Marinetti (1876–1944). Poetika futurizma je avangarda „zbog naglašenog zahtjeva za radikalnim raskidom s književnom tradicijom i zbog izravnog suprotstavljanja esteticizmu“. Osim u italijanskoj književnosti futurizam je do izražaja došao u ruskoj književnosti, čiji predstavnik je V. Majakovski. Uticajniji od futurizma bio je *ekspresionizam* čije se vrijeme trajanja različito određuje. Najčešće se smatra da traje između 1910. i 1930. godine.

Slijedi *nadrealizam* čijim se utemeljivačem smatra Breton. Smatra se da je nadrealizam bio najuticajniji dvadesetih i tridesetih godina 20. vijeka. Solar opisuje i *impresionizam* i *dadaizam*. Prvacima *avangarde* i cjelokupnog modernizma smatraju se još i: Džojls, Kafka, Virdžinija Vulf, Fokner, A. Frans, Pirandeli, Breht. Po Solaru „prema mnogim je mišljenjima najutjecajniji europski književnik ne samo toga razdoblja nego i cijele epohe modernizma T. S. Eliot“. Slijedi ga Lorca. Od hrvatskih književnika toga razdoblja Solar spominje A. B. Šamića i M. Begovića, a nešto kasnije i M. Krležu.

O poglavlju *kasni modernizam* naširoko raspravlja. Ističe da „avangarda četrdesetih godina dvadesetoga stoljeća potpuno zamire“, a da se u razdoblju koje smo nazvali „kasni modernizam“ tradicija još uvijek pov-

ezuje s onim što bismo mogli nazvati „visoka književnost“. A to znači da se književnost modernizma vraća „velikim temama“. U pogledu tehnike govori se o prodoru esejizma u romanu. Prvo djelo „koje podjednako pripada i avangardi kao i kasnijem modernizmu, pa je zato reprezentativno cjelokupnog romantizma je roman „Majstor i Margarita“ Bulgakova (1891–1940). Slijede: Man, Sartr, Kami, Beket, pjesnik Prever, ruski pisac Pasternak. Solar piše o Sartru u sklopu *egistencijalizma*. Za Andrića kaže da je srspski, hrvatski i bosanski književnik, a od drugih pisaca toga razdoblja spominje Ranka Marankovića, Slobodana Novaka, Tina Ujevića, Kaštelana, Mihalića, Slamniga. Spominje i Krležin roman „Zastave“.

Opis „Postmodernizma“ Solar je započeo: „Rasprave o postmodernizmu toliko su obuzele teoretičare i književne kritičare, kao i povjesničare književnosti, od osamdesetih godina prošlog stoljeća, da se naziv ustalio, premda se njegovo značenje još uvijek shvaća i tumači na razne načine“. Taj termin je sinonim za sadašnjost. Spominje Borhesa, Nabokova, U. Eka, M. Kunderu. Pretposljednje poglavlje Solarove „Povijesti svjetske književnosti“ je „Umjesto zaključka“, u kome je sumiranje učinjenoga posla, podsećanje na moguću sudbinu književnosti i navođenje stihova poznatog francuskog pjesnika u kojim stih „Milost za naše zablude, milost za naše grijeh“ ovđe ima i simboličko značenje.

Solar je povijest svjetske književnosti vodio od grčkoga mita, legende i religije do vremena postmodernizma, što je takoreći do naših dana. To je širok vremenski raspon koji i zbunjuje i imponuje. Uspješno obavljen posao najbolja je potvrda izbora odabranoga metoda i stručne predspreme autora. Solar je odigrao priču, naraciju, u kojoj nijesu bili potrebi statistički podaci niti puko zbrajanje pojedinosti događaja – metod koji nije vodio u polemike u osporavanja niti ih je sam izazivao. Rizičan je sam po sebi hod u vremena pritisnuta tamom i vremenskom udaljenošću i izvoditi logične zaključke i davati dopadljive ocjene, ali nije nemoguć. Dužnu pažnju posvetio je velikim svjetskim religijama, sežući do budizma i konfučionizma, pri čemu nije zaboravio ni hristijanizaciju i islam. Veliki narodni epovi Istoka i Zapada, koje Solar navodi svjedok su neuništivosti narodnog duha i stalne iskonske, želje čovjeka da ošjećaj izrazi. Uz kulturnu i literarnu vrijednost ti epovi su bili riznica narodne prošlosti i dokumentacija vremena. Stiče se utisak iz Solarove „Povijesti“ da se on lako kretao u udaljenoj istoriji epova i davno prošlim vremenima.

Solar ima izvanredan ošjećaj za vrijeme i vremenski kontinuitet. On u vremenskom kontekstu ispituje, proučava i vrednuje književne epohe, njihove reprezente i reprezentativna djela odabranih autora. Učinio je pomak u proučavanju djela usmene književnosti, a istorijsko ošjećanje vremena dominira

i pri proučavanju djela pisane literature. Ima deskripcije u metodu njegova proučavanja literature, ali u pozadini njegova proučavanja je znanost i znanstveni pristup. On ima smisla za sistemsko proučavanje literature i pojava u njoj. Kad je počelo razgraničavanje literarnih rodova i vrsta, on se pokazao kao dozrio proučavalac i naučnik širokih mogućnosti koji djeluje pouzdano i uvjerljivo. Njegovo proučavanje epoha, stilova, tehnike pisanja, oblika, ideja i struktura je svestrano i toliko sugestivno da zadivljuje i zadovoljava i nauku i laičke ukuse. Zamršeno prožimanje stilova, ukrštanje uticaja i pojavu novoga, on s lakoćom rješava i premošćuje epohe na način dostojan visokoga dometa. Solarevo proučavanje književnih epoha lišeno je ideologizacije, ali se nazire savremeni filozof materijalističkoga pogleda na svijet, koji u uzročno-posljedičnoj vezi vidi kretanje života i literarnih pojava u njemu.

U proučavanju epskih struktura Solar se sreo i sa likovima odnosnih ostvarenja. U likovima on vidi nosioce ideja, njihovo otjelovljenje duhovnih i svjetovnih principa sredine i epohe. On likove ne šematizuje po principu negativan – pozitivan već ih sagleda u totalu, što će reći u sveukupnosti. Likovi se po Solaru integrišu u cjeline izvan kojih gube vrijednost literarnih ostvarenja. U Solarevom proučavanju literarnih epoha oseća se autorova visoka kultura, široka informisanost, stalozhenost i iznad svega naučnost, koja na ovim prostorima nije česta. Njegova „Povijest svjetske književnosti“ dobro će doći studentima i profesorima, ali i drugima koji književne pojave prate i proučavaju.

Krsto PIŽURICA

SOLAR'S CAPITAL WORK

(M. Solar, *History of World Literature*, the Institute for Montenegrin Language and Literature, Podgorica, 2012)

In this paper, the author gives a brief review of the *History of World Literature* by Milivoj Solar. The author notes Solar's remarkable sense of time and continuity. In a temporal context, he examines and evaluates literary epochs, their representatives and works of art of selected authors. Solar made a breakthrough in studying works of oral literature, but the historical sense of time prevails in the study of written literature as well. Description is present in his study methods, but science and scientific approach are at the core of the process. Solar's manner of studying epochs, styles, writing techniques, and ideas and structures is so comprehensive that it impresses the science as well as the laymen.

Key words: *Milivoj Solar, History of World Literature*

UDK 82.09

Stručni rad

Jelena KNEŽEVIĆ (Nikšić)

Filozofski fakultet – Nikšić

POVODOM PROMOCIJE *POVIJESTI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI* AKADEMIKA MILIVOJA SOLARA

Povijest svjetske književnosti akademika Milivoja Solara sveobuhvatni je hronološki pregled osnovnih činjenica o književnim pojavama od svjetskoga značaja. Oslanjajući se na duhovnoistorijski metod pisanja književne istorije, Geteovo shvatanje svjetske književnosti kao skupa estetski vrijednih književnih ostvarenja koja odražavaju *jedinstvo u raznolikosti* jezika i kultura svijeta, te hermeneutički pristup shvatanju odnosa djelova i cjeline, profesor Solar sačinio je istoriju književnosti kao priču koja istovremeno nudi uvid u istoriju ideja i kontinuitet razvoja književnih oblika. Zbog obilja pregledno raspoređenih relevantnih činjenica i pregnantnosti kratkih interpretativnih portreta pojedinih djela, Solarova *Povijest* prevazilazi intenciju autora da napiše priručnik za studente i za lucidnog čitaoca postaje polazište za dalja književna istraživanja.

Ključne riječi: *istorija književnosti, svjetska književnost, duhovnoistorijski metod, hermeneutički pristup*

Povijest svjetske književnosti uvaženoga akademika i profesora emeritusa dr Milivoja Solara u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost sadrži više od jednoga autorskog predgovora, teorijski uvod i zaključnu elaboraciju o tome istorijskom pregledu svjetske književnosti, a onda i autorski tekst koji prati posljednje izdanje i nudi uvid u koncepcije istorije književnosti. U njima je profesor Solar, uz osnovnu intenciju knjige, postulirao kako pojam svjetske književnosti, tako i pretpostavke pisanja njene istorije. A ako bi se čitaocu to učinilo previše ili premalo, uvijek se može vratiti jednoj od najglasovitijih teorija književnosti, Solarovoj, naime – koja je za generacije studenata i đaka bila prvi susret sa književnom teorijom – tačnije, njenom poglavljju „Znanost o književnosti“, gdje je, posebno objašnjeno što pisanje istorije svjetske književnosti podrazumijeva (2005, *Teorija*: 26–27).

Postoji, međutim, u svakoj knjizi, pa čak i stručnoj, i onaj sloj dejstva koji prevazilazi intenciju pisca i mimo njegove volje se useljava u tekst, da bi se, isto tako samostalno, realizovao u čitalačkom aktu. Ni jedna metodologija ne može to da izbjegne, jer je to ogledalo filozofskoga i životnoga stava pisca, a u slučaju profesora Solarara i dugogodišnjega iskustva posredovanja stvari književnih u nastavnom akademskom okruženju.

Tako je Solararova *Povijest*, napisana iz potrebe da se sačini priručnik „nužan kako učenicima i studentima, tako i ljubiteljima književnosti“ (2007, *Leksikon*: 5), postala istovremeno sveobuhvatni pregled osnovnih činjenica o književnim pojavama od svjetskoga značaja i polazište za dalja književna istraživanja.

Sveobuhvatnost i prezentiranje osnovnih činjenica prvi su postulati Solararova historiografskog postupka i nužno upućuju na duhovnoistorijski metod koji, svoj predmet – ovđe istoriju svjetske književnosti – ne shvata kao istoriju pisaca koncentrisanu u grozdove oko činjenica iz njihova života, nego kao istoriju djela – „pustolovina ljudskog duha“ (2011, *Povijest*: 7), koje mimo svoga istorijskog statusa simultano postoje, ili bolje reći traju, u svakom vremenu, pa i u našem, odnosno kao kontinuitet uspjelih estetskih odgovora na izazove date istorijske stvarnosti.

Mnogostruko svjesna dvadesetovjekovnih teorijskih pomaka, Solararova *Povijest svjetske književnosti* paralelno prati istoriju ideja i kontinuitet razvoja književnih oblika. Ona je istorija slike svijeta uobličene u raznorodne, istorijski i žanrovski markirane, karakteristične izražajne forme. I kao takva ona nudi hronološki slijed estetski vrijednih djela svih vremena i naroda i njihovih pisaca, odnosno, s druge strane, svjedočanstvo – sačinjeno od kratkih, pregnantnih analiza pojedinačnih djela – o postojanju jednog skupa književnih ostvarenja u kojima se ogledaju suštinske vrijednosti čovječanstva.

Takvo shvatanje svjetske književnosti – koje podrazumijeva univerzalne estetske i moralne kriterijume – utemeljio je Gete, anticipirajući modernu percepciju književnosti svijeta kao *jedinstva u raznolikosti* jezika i kultura koje su se zbližile upoznavanjem i prevođenjem, i u tom upoznavanju otkrile zajedničke osnove i pretpostavke svoga duhovnog razvitka.

Književnost svijeta obilježena je, dakle, neminovnošću uticaja, ali i tipološkim analogijama, sličnostima koje su pisane tvorevine duha različitih naroda obilježile ne posredstvom naknadnih uticaja nego apriornim dejstvom sličnih socioloških i istorijskih razvojnih pretpostavki.

Duhovnoistorijski pristup pisanja književne istorije podrazumijeva najprije sagledavanje tih zajedničkih razvojnih pretpostavki književnosti, zajedničkih imenitelja koji svjetsku književnost određuju kao jedinstveni okvir. Evo najvažnijih od njih koje podrazumijeva Solararova *Povijest*:

- zajedničko iskustvo hebrejske i grčko-rimske antike, relevantno prije svega za evropski kulturni krug koji je, ipak, znatno širi od granica današnje ujedinjene Evrope;
- metafizičko, monoteističko, a za evropski kulturni krug i prevashodno hrišćansko shvatanje svijeta (kulturna istorija Evrope i Bliskog istoka neodvojiva je od istorije hrišćanstva, kako u njenim brilijantnim ostvarenjima, tako i najmračnijim poglavljima);
- mjerilo ukusa kakvo je odnjegovala evropska klasika – shvaćena u širem značenju toga pojma od prosvjetiteljstva i Vinkelmanovih ideala do grekomanije prvog talasa romantizma – klasika koja je, očigledno, imuna na moderne i postmoderne potrebe, a koja je i u najužoj vezi sa idejom estetskog vaspitanja čovječanstva na idealima mjere i prevladavanja nagonskog, tamnog i neobjašnjivog ljudskog poriva;
- odlika velike književnosti svih vremena da traje, odnosno da jednako ubjedljivo govori novim generacijama, pridobijajući ih, ako ne za svoje viđenje svijeta, onda svakako za korpus univerzalnih ljudskih vrijednosti.

U tako određenom duhovnoistorijskom okviru konkretni historiografski poduhvat realizuje se kao izbor istoričara, Solarovim riječima „izbor djela u kakvima se zrcali temeljno iskustvo vrijedne književnosti“ (2007, *Leksikon*: 1).

Slijedi pregledno raspoređivanje relevantnih književnih činjenica koje osvjetljavaju i upotpunjuju zadati okvir. Tako nam se svako poglavlje Solarove istorije književnosti svijeta otvara kao nova zaokružena cjelina, obrađena u dijelovima do finesa. Poput epskog pjesnika širokog zamaha i pretendujući na objektivnost (svjestan da je ona uvijek relativna!), autor pridružuje istorijskom trenutku književne pojave koje je taj trenutak iznjedrilo – stvaraće i djela različitih kulturnih krugova. Jednako detaljno u antici, renesansi i postmodernoj, ne žureći ka nekakvom finalnom zaključku, budući da se njegov cilj – istoriopisanje – ispunjava u svakom poglavlju, u svakoj tački njegovog kretanja. Na podgoričkoj promociji *Povijesti*, u oktobru ove godine, profesor Solar rekao je da je ovakvu istoriju jedino i moguće napisati kao priču. A epska raspričanost je, vjerovatno, i razlog tome, što autor – po žanrovskoj srodnosti – znatno više pažnje u dijelovima posvećuje epskim vrstama, pogotovo romanu (čemu razlog dijelom, svakako, leži i u dominaciji te književne vrste od druge polovine 19. vijeka). Uz sklonost ka epskom tu je i metodološko ograničenje duhovnoistorijske historiografije, koje kod Solara, istina, ne isključuje pominjanja pjesnika i pjesništva, ali svakako ide na uštrb detaljnijeg predstavljanja pjesničkih ostvarenja sa aspekta umjetničkih individualnosti pjesnika – za koju, u krajnjoj liniji, i prostor manjka.

Treći korak duhovnoistorijskog metoda je estetska interpretacija sa neizbježnim kritičkim suđenjem i zaključcima, koja dijahronijskoj poziciji književne pojave pridružuje njeno sinhrono važenje, te u pojedinačnom uočava obilježja opšteg – u sadržinskom, formalnom i vrijednosnom smislu, potvrđujući djelu mjesto u jedinstvenoj cjelini svjetske književnosti, a time, na koncu, i postojanje same cjeline.

Istina je cjelina, drži se Hegela profesor Solar, ali cjelina se sastoji od dijelova i tek pažljivo razmatranje dijelova omogućava nam njeno razumijevanje. Tako se u raspoređivanje činjenica unutar zadatoga duhovnoistorijskog okvira, uklapa osnovni hermeneutički stav te knjige, da se u pojedinostima ogleda „bar nešto od opšteg uvida u cjelinu“, što vidimo tek kad svim pojedinostima pridemo na isti način, uvažavajući – mimo svih razlika – njihovu istorijski i vrijednosno ravnopravnu poziciju. Od cjeline ka pojedinostima, pa nazad ka sagledavanju cjeline, ili od hronologije preko interpretacije nazad ka pozicioniranju u hronologiji.

Iako interpretira, Solarova *Povijest svjetske književnosti* ne nameće dominantno ni jedan interpretativni metod. Ona samo nudi dovoljno činjenica o svakom od književnih djela da „kao početna orijentacija“ rafinira čitaoca za „razumijevanje i dalje proučavanje književnosti“ (2011, *Povijest*: 7), ili, još preciznije, da isprovocira misao za mogućnost imanentne književne analize, tumačenja djela na osnovu samoga teksta.

Nije moguće čitati ono čega u tekstu nema, ali ponekad nije moguće čitati ni sami tekst – kad miriše na memlu i prašinu vjekova – sve dok neka dragocjena iskra ne razbukta znatiželju duha. Solarovi prikazi djela svjetske književnosti sadrže tu neophodnu provokaciju koja znatno nadilazi prvobitnu namjeru autora da đacima olakša, a pasionirane ljubitelje pisane riječi pridobije za najbolja djela.

„Volio bih da mi čitatelji 'ne povjeruju na riječ', piše Solar, „nego da ih knjiga potakne na usporedbe, provjere i nadopune, možda i u posve drugačijim okvirima“ (2011, *Povijest*: 7).

Za razliku od književnoga kritičara ili tumača koji prezentuje svoju istinu o djelu, argumentuje je i brani činjenicama iz teksta ili van njega, akademski nastavnik književnosti ima obavezu da predoči što više aspekata i vizura teksta, ali, preko toga, da svoje slušaoce podstakne da umjesto pasivno receptivnih primalaca, sami postanu tragači – za sopstvenim književnim istinama mnogoliko kristalizovanim u pisanoj riječi proteklih vjekova.

Utoliko svaka – „moja, naša i svjetska“ (2011, *Povijest*: 11), pa i Solarova istorija književnosti – iznevjerava, ali i prevazilazi nužno ograničenu namjeru svog autora.

Literatura

- Solar, Milivoj (2011) – *Povijest svjetske književnosti*. Podgorica: ICJK.
- Solar, Milivoj (2011) – *Kritika relativizma ukusa*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Solar, Milivoj (2007) – *Književni leksikon*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Solar, Milivoj (2005) – *Retorika postmoderne*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Solar, Milivoj (2005) – *Teorija književnosti*. XX izdanje. Zagreb: Školska knjiga.

Jelena KNEŽEVIĆ

ON THE OCCASION OF PROMOTION OF THE *HISTORY OF WORLD LITERATURE* BY MILIVOJ SOLAR

History of World Literature by Milivoj Solar is a comprehensive chronological overview of the basic facts about the literary phenomena of global significance. Relying on the spiritual-historical method of writing literary history, Goethe's view of world literature as a set of aesthetically valuable literary works that reflect the *unity in the diversity* of languages and cultures of the world, and the hermeneutic approach to understanding the relationship between the parts and the whole, Professor Solar wrote the history of literature as a story that offers an insight into the history of ideas and the continuity of the development of literary forms at the same time. Thanks to the abundance of clearly arranged relevant facts and short interpretive portraits of individual works, Solar's *History* transcends the author's intention to write a guide for students and becomes, for lucid readers, a starting point for further literary research.

Key words: *history of literature, world literature, spiritual-historical method, hermeneutic approach*

UDK 821.163.4.09

Stručni rad

Jakov SABLJIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet – Osijek

jsabljic@ffos.hr

CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI – KNJIGA DUBOKE ODANOSTI

(Milorad Nikčević, *Crnogorska književnost od 1852. do 1918*,
Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012)

U radu se daje pregled trećeg sveska *Istorije crnogorske književnosti* koji je naslovljen *Crnogorska književnost od 1852. do 1918*. Njegov autor Milorad Nikčević u toj je književnoj povijesti obuhvatio razdoblje od pedesetih godina 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata. Tada se javlja velik broj crnogorskih pjesnika, pripovjedača, putopisaca i memoarista, a postupno se afirmira i dramska književnost i književna kritika. U *Istoriji* je glavni oblik razdiobe analizirane književnoumjetničke strukture zasnovan na literarnim rodovima: poeziji, prozi, drami i diskurzivnom rodu. Zato se u radu daje pregled Nikčevićevih zaključaka o tipološkim posebnostima literarnih ostvarenja u okviru svakoga pojedinoga roda crnogorske književnosti romantizma, realizma i moderne. Posebno se izdvaja sinteza o crnogorskoj drami jer je autor toga dijela *Istorije* Aleksandar Radoman.

Ključne riječi: *povijest crnogorske književnosti, Milorad Nikčević, romantizam, realizam, moderna*

Milorad Nikčević vrlo je dobro poznat crnogorski filološki znanstvenik u dijaspori koji je svojim istraživačkim radom saznao temelje crnogorskoj povijesti književnosti. Materijalni je dokaz toj tvrdnji dragocjena knjiga *Crnogorska književnost od 1852. do 1918*, koja predstavlja treći svezak edicije *Istorija crnogorske književnosti*. U tom je dijelu *Istorije* dan pregled crnogorske književnosti s osobitim obzirom na razdoblja romantizma, realizma i moderne te su predstavljeni opusi najznačajnijih pisaca koji su djelovali između 1852. i 1918. godine.

Budući da je Milorad Nikčević objavio pionirsko izdanje, potrebno je, osim njegova sadržaja, osvijetliti novosti koje je u ulozi književnoga povjesničara unio u svoje kapitalno djelo. Najveća je novost čin postizanja literarne neovisnosti crnogorske književnosti. Ona se razmatra kao samo-svojan kulturni fenomen koji tvori bitnu sastavnicu crnogorskoga nacionalnoga identiteta. Iz toga se može iščitati inovativan odnos prema crnogorskoj književnosti koja se više ne razmatra kao lokalna/regionalna pojava u okviru srpske književnosti na tragu srpskoga literarnoga integralizma Jovana Skerlića, nego s gledišta autonomnosti književnoga razvoja i književnopovijesnoga imperativa traženja dominantni literarne strukture i njezinih tipičnih manifestacija. Valja naglasiti da drukčiji odnos prema crnogorskoj književnosti ne znači Nikčeviću nekritičnost jer u svojem pristupu i tumačenjima književnim tvorbama zaključuje kako autori perioda u žarištu, osim pojedinih izuzetaka i to ne sasvim, nisu uspjeli svojim literarnim djelovanjem dosegnuti kvalitativnu razinu Petra II Petrovića Njegoša koji zato kao pisac funkcionira i kao nedosegnuta veličina, ali i kao kočnica ukupnoga razvoja.

Ono što je autoru, po osobnom priznanju, također bila otežavajuća okolnost, svakako je nedostatak izvora jer su književni tekstovi mnogih crnogorskih pisaca i dalje razasuti u književnoj periodici, neki su ostali u obliku neobjavljenih rukopisa ili su jednostavno zaboravljeni zbog nedostatka interesa i specijaliziranih istraživača crnogorista te zbog krivih predodžbi stvorenih o pojedinim autorima i njihovim djelima. Pored originalnih izvora Nikčević se u svojim književnopovijesnim odabirima i ocjenama također služio dosadašnjim pregledima i antologijama crnogorske književnosti, posebice: Trifuna Đukića, Milorada Stojovića, Čeda Vukovića, Vida Latkovića, Branka Banjevića, Radoslava Rotkovića i Sretena Perovića. Iako su mu preglednici dotičnih autora olakšali smjernice za oblikovanje vlastite priče o povijesti jedne specifične nacionalne literature, morali su se korigirati njihovi promašaji u određivanju pravoga stanja u tematsko-motivskome, žanrovskome i jezično-stilskome određenju crnogorske književnosti. Naime, u dosadašnjim historijskim vrednovanjima te književnosti osim ozbiljnoga književnopovijesnoga pristupa kronično je nedostajalo kompetentnih teorijski, kritički i znanstvenometodološki zasnovanih studija. Taj je nedostatak nadoknađen Nikčevićim trudom koji je rezultirao knjigom od čak 788 stranica.

U *Crnogorskoj književnosti od 1852. do 1918.* glavni je oblik razdobe analizirane književnumjetničke strukture zasnovan na literarnim rodovima: poeziji, prozi, drami i diskurzivnom rodu. Klasificirajući i uspoređujući umjetnička ostvarenja crnogorske književnosti kao povijesnoga niza, Nikčević je osmislio nematerijalnu cjelinu danu skupom svih književnih sastavnica

koje su se izrazile u određenom literarnom ustrojstvu u pojedinim djelima. Inventarizacijom svih mogućnosti spisateljskoga stvaranja Nikčević na općoj razini zaključuje da u najvećem broju kako poetskih, tako i pripovjednih i diskurzivnih, odnosno putopisno-memoarskih tekstova prevladavaju elementi dokumentarizma te raznovrsna faktografska i folklorna građa, osobito ona iz svakodnevnog ruralnog života crnogorske prošlosti i onodobne sadašnjosti. Autor zamjećuje da je ta književnost mnogo manje obojena ideološkim i društveno-povijesnim značajkama, a mnogo je više obilježena folklorom i narodnim okruženjem. Upravo zbog toga crnogorska je književnost snažno obilježena stilskom matricom *folklornoga realizma*. Nikčević na temelju detaljnoga istraživačkoga uvida opravdano upotrebljava tu odrednicu budući da se crnogorska romantičarska poezija može podvesti pod sintagmatsku i stilističku etiketu nacionalnoga poetičkoga romantizma, odnosno folklornoga realizma u pripovijetkama, putopisima, dnevnicima i memoarima toga vremena.

Nikčevićeva povijest književnosti značajna je i po tome što je u njoj dan kompletan pregled života i rada te ocjena umjetničkih ostvarenja ne samo autora koji su dali izniman pečat crnogorskoj književnosti (Nikola I. Petrović Njegoš, Marko Miljanov Popović, Stefan Mitrov Ljubiša, Simo Matavulj), nego i djela velikoga broja drugih autora koji su se afirmirali u tom razdoblju pisanjem poezije, proze, drame i književne kritike. Primjerice svakako valja izdvojiti Stefana Perovića Cucu, istaknutoga vojvodu i pjesnika Mirka Petrovića, pjesnika i slavenofila Jovana Sundečića, zatim Jovana Popovića Lipovca, Filipa Kovačevića i mnoge druge. Takvi pisci, zajedno s Ljubišom, Markom Miljanovim i knjazom/kraljem Nikolom I, čine raznovrsnim razdoblje crnogorskoga romantizma i realizma. Nikčević napominje: „Njihovo stvaralaštvo, iako novijim kritičkim izdanjima nije estetički cjelovito valorizovano i prosuđeno, značilo je, u stvari, i po širini i zamahu, i po žanrovima, oblicima i strukturama, i po tematsko-jezičnim rasponima, izuzetan rast crnogorske književnosti od Petra II Petrovića Njegoša do pojave modernih književnih ostvarenja“ (str. 25). Prema tome slika svakodnevna literarna života Crne Gore u Nikčevićevoj je retrospektivi dobila reljefnije obrise budući da su se pod kritičkim povećalom našli svi autori sagledavanoga perioda bez obzira na kvalitativne omjere njihovih književnih tvorevina.

Znanstveno opravdanje cjelokupnoga literarnohistorijskog istraživanja zahtijevalo je i primjeren metodološki odabir u pristupu korpusu crnogorske nacionalne književnosti romantizma, realizma i moderne. Milorad Nikčević vrstan je metodolog koji je u književnopovijesnu pregledu i valorizaciji crnogorske književnosti druge polovice 19. stoljeća i početka 20. stoljeća primijenio mnoštvo metodoloških postupaka s ciljem da osvijetli najbitnije

značajke, književnokulturna i tipološka svojstva te strukturne kategorije poezije, pripovjedačke književnosti, nefikcionalnih žanrova, kritike, ali i prevedenih tekstova toga razdoblja. Osim književnopovijesnoga gledišta kojim je uvjetovano razvrstavanje književne građe i odnos prema njoj, Nikčević se naročito služi interpretacijom cjelokupnih tekstova, analizom njihovih pojedinih elemenata te sintezom zaključaka uobličениh u književnoestetske sudove koji se slažu s dotadašnjim ocjenama, ali ih nerijetko opovrgavaju ili korigiraju. Nikčević rabi i književne usporedbe ili paralele, primjerice kad uspoređuje narativne (ne)sukladnosti pojedinih elemenata Njegoševa *Gorskoga vijenca* te *Kanjoša Macedonovića* i *Pričanja Vuka Dojčevića* Stefana Mitrova Ljubiše. Takve usporednice mogu se naći i u paraleliziranju crnogorske i kontaktnih književnosti kao što su srpska i hrvatska, ali i stranih književnosti, posebice ruskoga literarnoga kruga. Pored toga Nikčević pojedine teme, motive i autorske literarne intencije tumači kulturološki stavljajući ih u širi društveni, povijesni pa i antropološki kontekst.

Prema tome iako Nikčević počinje svoj dio crnogorske literarne historije uvodom „Politički i društveni okvir nastanka književnosti“, ne može se tvrditi da je njegov pristup pozitivistički. Naime njegovo tumačenje književne oblikotvornosti povijesnih, ekonomskih i političkih silnica nije zasnovano na uzročnom odnosu izvan književnih čimbenika i književnosti. U svojim analitičkim i interpretacijskim pristupima razaznaje se priznavanje autonomnosti književnoga razvoja. Na primjer Nikčević prvo uočava strukturu stiha, položaj lirskoga subjekta ili očište pripovjedača, tematski inventar djela i slično pa tek onda prelazi na definiranje odnosa književnosti i stvarnosti. Dakle uvodni je dio posvećen samookvirnom upoznavanju s društveno-političkim, prosvjetno-kulturnim i književnim prilikama u Crnoj Gori. Period društveno-političkih prilika obilježila je vladavina crnogorskih vladara, Danila i Nikole I Petrovića Njegoša koji je kasnije postao kralj. Osim njih navodi se, primjerice, vojvoda Mirko Petrović te drugi vladari koji su kao povijesne ličnosti ostavili dubok trag u tom vremenu. Oni su se prije svega zalagali za samostalnost, priznanje i ujedinjenje svih krajeva Crne Gore koji su bile pod okriljem Turaka, Austrijanaca i utjecajnih sfera drugih nacija. Nakon niza pobjeda nad Turskom, oslobođen je veći dio Crne Gore te je Berlinskim kongresom 1878. godine priznata neovisnost države. Tada su u sastav Crne Gore ušli gradovi Podgorica, Spuž, Nikšić, Kolašin, Žabljak, Bar i Ulcinj. Razvoj privrede u drugoj polovici 19. stoljeća rezultirao je razvojem prosvjetnog, književnog i kulturnog života kada se otvaraju škole, pokreću i tiskaju politički, stručni i književni listovi, almanasi, kalendari i druge periodične publikacije. Važnu ulogu u razvoju kulturnoga života imaju gradovi Nikšić i Cetinje koji postaju politička, administrativna, književna i kulturna središta zemlje.

Za vrijeme Danila I Petrovića i Nikole I Petrovića Njegoša otvoren je velik broj osnovnih i srednjih škola. Osnivanje škola imalo je veliko značenje u oblikovanju pojedinca, a cilj im je bio razvijati umne i fizičke sposobnosti te oblikovati jaku moralnu ličnost. Tu je veliku ulogu imala i pravoslavna vjera koja predstavlja važnu crtu crnogorskog društva. Na širenje kulture i prosvjete te na unapređivanje književnoga života velik utjecaj imali su časopisi: *Crnogorac*, *Glas Crnogorca*, *Prosvjeta*, *Luča*, *Zeta*, *Književni list*, *Nevesinje*, *Onogošt*, *Dan*, *Nova Zeta*. Ti su časopisi donosili mnoštvo informacija o školama, kulturnim zbivanjima i zakonima.

Na poticaj knjaza/kralja Nikole I u okviru Cetinjske čitaonice osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća osnovana je dramska skupina čiji je zadatak bio izvođenje kazališnih predstava na osnovi predložaka knjaževih autorskih ostvarenja. Izvođena su djela: *Balkanska carica*, *Šaran*, *Maksim Crnojević*, *Bitka kosovska*, *Pola vina, pola vode* i mnoga druga. Za kulturni, politički, ekonomski i društveni napredak Crne Gore veliko je značenje imalo osnivanje tiskara. Poznate su tiskare Đurđa Crnojevića, Kotoranina Andrije Paltašića, Petra II Petrovića Njegoša te Državna štamparija. Navode se djela koja su tiskana, a neka od njih su: *Lijek jarosti turske*, *Pustinjak cetinjski*, *Srbska gramatika sastavljena za crnogorsku mladež*, *Miloje Cvetić*, časopisi *Grlica*, *Barjaktar*, *Crnogorka*, *Narodna misao* i drugi. Preko književne periodike moguće je upoznati sav književni i kulturni život koji je ostavio traga na razvoj kulturne baštine Crne Gore. Osim već nabrojanih časopisa važno je navesti almanaha i kalendare koji su izlazili u drugoj polovici 19. stoljeća: *Orlić*, *Boka Kotorska*, *Srpski magazin*, *Boka*, *Grlica*, *Zahumlje*, *Lovćen*.

Poticatelji literarnih i kulturnih promjena u crnogorskom društvu razmatrana perioda svakako subili izvanjci koji su u crnogorskom žargonu nazivani nedomoroci, pridošlice, došljaci ili jabanci. Za razliku od inozemaca/inostranaca (npr. slikara Jaroslava Čermaka ili ruskoga povjesničara i etnologa Pavla Apolonovića Rovinskoga) koji su u dolazili iz stranih naroda, izvanjci su pristizali, ponajprije na Cetinje, iz zemalja u okruženju da bi doprinijeli književnu i kulturnu razvoju Crne Gore. Oni su uspješno obavljali određene javne, kulturne, državne, crkvene i političke poslove. Vršili su poslove učitelja u osnovnim i srednjim školama, bili su urednici periodičnih publikacija, politički namještenici itd. Iz hrvatskog i bosanskohercegovačkog područja došli su: Nićifor Dučić, Mihailo Mršić, Josip Slade, Baltazar Bogišić, Božo Novaković i Špiro Kovačević. Iz Vojvodine i Srbije istaknuti su: Simo Popović, Ljubomir P. Nenadović, Vaso Pelagić, Gavro Pešić i drugi. Simo Matavulj posebno se ističe svojim pripovjedačkim radom pa se time svrstava među one koji su svojim angažmanom i utjecajem imali značajnu ulogu u razvoju crnogorske književnosti.

Nikčević smatra da je pojavom izvanjaca došlo do narušavanja crnogorskoga nacionalnog i kulturnog prostora, do preobražaja, degeneriranja i rastakanja izvornoga crnogorskoga života. Navedeno je osobito vidljivo u sociolingvističkom pogledu jer su izvanjci kao učitelji srpskog jezika unosili leksičke, morfološke, fonetske i sintaktičke osobine srpskog ekavskog jezika što je dovelo do nestajanja, mijenjanja i zaboravljanja crnogorskih jezičnih specifičnosti.

Drugo veliko poglavlje Nikčevićeve *Istorije* naslovljeno je „Poezija druge polovine XIX i početka XX vijeka“. Po brojnosti pjesnika i po širini književnoga stvaralaštva, crnogorska je poezija toga vremena bila vrlo bogata. Od književnih vrsta najzastupljenije su lirske, epske-lirsko pjesme, a ponegdje i klasične deseteračke pjesme. Česti su motivi pjesama bili crnogorski junaci i njihova viteška postignuća, romantične emocije, sloboda te pohvale slavenstvu. Krajem 19. stoljeća u periodičnim se publikacijama javljaju epske strukture u kojima se govori o prošlosti Crne Gore.

Prvi dio poetskoga ciklusa koji obuhvaća liriku prigodne tematike ujedno je i najopsežniji, a takve su pjesme uglavnom objavljivane u periodici. Pojavljuju se zbirke rodoljubnih pjesama od čijih se autora ističe Risto Milić i njegove *Serbobranke* 1880. godine, Đuro T. Petrović 1889. objavljuje zbirku poezije *Hercegovka*, 1894. objavljena je zbirka didaktične i prigodne poezije knjaza/kralja Nikole I *Nova kola* te *Skupljene pjesme*, a 1896. Novica Nikolić javlja se zbirkom intimne poezije *Uzdisaji*. Nikčević na temelju pomnoga istraživanja sintetizira da su u periodici prvo mjesto zauzimale prigodne i rodoljubne pjesme, intimna lirska poezija, elegija i ljubavne pjesme, dok socijalne, misaone, humoristične, satirične pjesme i poezija za djecu nisu bile toliko zastupljene. Što se tiče jezika, formalnog izraza i motiva, cijelo je pjesništvo pripadalo stilskoj formaciji predromantizma i romantizma, a tek poneki primjeri realizmu. Od pjesnika koji su stvarali u tom razdoblju, ističu se još i Stefan Perović Cuca, Jovan Sundečić, Marko Miljanov i ostali.

Drugi dio poetskoga ciklusa čine epske junačke pjesme koje su nastale pod utjecajem ratnih zbivanja u duhu narodnoga pjesništva. Nikčević uočava da u pjesmama toga perioda prevladavaju deseterci i osmerci, a u njima se tematiziraju pojedini historijski događaji kao što su borbe i pobjede. Poznat je i epski spjev vojvode Mirka Petrovića Njegoša *Junački spomenik* objavljen 1895. Nikčević opravdano posebno izdvaja pjesnike koji su stvarali na tragu prigodnoga i domoljubnoga pjesništva knjaza/kralja Nikole I pa u njegove sljedbenike i epigone svrstava niz pjesnika kao što su: Risto Milić, Jovan Popović Lipovac, Jovan Roganović, Filip J. Kovačević, Radomir Krivokapić Orlinski i drugi.

U trećem dijelu crnogorskoga korpusa poezije od 1852. do 1918. Nikčević zamjećuje izmjenu tematike, poetskoga izraza, forme i strukture pjesme zajedno s prevladavanjem jednostavnih oblika kao što su legende, patriotske pokličnice i pohvalnice. U formi usmene pjesme nalazi nove tonove, konstatira da se u lirski svijet unosi funkcionalna refleksija te da se pokušava naći odgovor na pitanje o smislu poezije. U takvoj se lirici, na primjer u antologijskoj pjesmi „Borba sa šakalom“ Borislava Sl. Minića, nalaze *stidljivi* začeci moderne i najava impresionističke i simbolističke poetike.

U općoj ocjeni crnogorske poezije Nikčević je izrazito objektivan nepoštedno izražavajući mišljenje da su mnogi pjesnici ostali zarobljenici mita usmene književnosti i epskih narodnih pjesama. Osobito velik utjecaj na favoriziranje žanrovskog oblikovanja lirske građe po uzoru na pjesme „na narodnu“ svakako je imao Nikola I Petrović. Nikčević uvjerljivo prikazuje sve pozitivne i negativne strane njegova političkoga i literarnoga djelovanja. U književnom smislu famozni knjaz/kralj zapravo je „krivac“ za izostanak napetosti između književne norme onoga vremena i književnoga stvaralaštva. Naime obično razvoj književnosti pretekne literarni ukus pa je stanje književne strukture predmet stalnoga nadilaženja (Felix Vodička). Međutim kao u primjeru crnogorske književnosti kraja 19. i početka 20. stoljeća, ta je struktura iznimno dugo ostala okamenjena zbog jakog utjecaja crnogorske tradicije, ukorijenjenosti epske svijesti, brojnih povijesnih nedaća, stalne ratne opasnosti i, naposljetku, zbog njezina izvanknjiževnoga normiranja koje je poticao jedan politički moćnik.

Treće veliko poglavlje Nikčevićeve *Istorije* naslovljeno je „Proza druge polovine XIX i početka XX vijeka“. Taj korpus crnogorske književnosti podijeljen je u nekoliko kategorija: folklorne i didaktičke pripovijetke, istorijske pripovijetke, anegdotske i humorističko-satirične pripovijetke. U sklopu se toga poglavlja nalaze posebni odjeljci posvećeni pripovjedačkom radu Stefana Mitrova Ljubiše, Marka Miljanova Popovića, retrogradnoj poetici Vuka Stefanovića Karadžića, Cetinjskoj književnoj školi, modernističkim impulsima i avangardnim težnjama te jeziku crnogorskih pripovjedača.

Nikčević detektira da su crnogorski pripovjedači također iz usmene tradicije preuzimali svjetonazor te leksička, frazeološka, sintaktička i stilska obilježja crnogorskog narodnog jezika. Autor *Istorije* iscrpno razmatra Petra II Petrović Njegoša kao tvorca prvih pripovjednih struktura u crnogorskoj književnosti. Poznate su njegove pripovijetke *Žitije Mrđena Nesretnikovića njim samijem spisano* te *San na Božić* u kojoj je Njegoš nastojao pomoću motiva sna metaforički ukazati na problem zla i nepravde. Njegov temperament i misaonost doprinijeli su razvoju poetsko-meditativnih djela, a posebno mjesto tu zauzima spjev *Luča mikrokozma*.

Stefan Mitrov Ljubiša prikazan je kao jedan od ključnih predstavnika proze. Svoj je cjelokupni korpus objavio u istaknutim periodičnim publikacijama onoga vremena, a zatim ga sabrao u dvjema knjigama – *Pripovijest crnogorske i primorske* 1875. i *Pričanja Vuka Dojčevića* 1879. koja su ostala nedovršena.

U razdoblju od 1852. do 1918. Nikčević utvrđuje da su najbrojnije folklorne i didaktičke pripovijetke. One su tematski usmjerene na problematiku običnoga, svakidašnjega života, posebno seoskoga življa, a počivaju najvećim dijelom na usmenoj predaji. Pripovijetka iz narodnoga života označila je prijelaz iz romantizma u realizam, a naročito je bila zastupljena krajem osamdesetih i tijekom devedesetih godina 19. stoljeća te u manjoj mjeri na početku 20. stoljeća. Najznačajniji su njezini predstavnici: Luka P. Jovović, Savo P. Vuletić, Andrija Jovičević i Novica Kovačević Grahovski.

Crnogorci su veliku pozornost pridavali anegdoti, odnosno kratkoj priči koju su smatrali omiljenom narativnom vrstom. Kao predstavnici navode se, primjerice, Mihailo Vukičević i Milutin Tomić. U Vukičevićevu *Razgovoru bezazlena svijeta s crnogorskih posjedaka* ima gruboga humora i sarkazma. Pojava takvog humora najviše je došla do izražaja u opisima knjaževe sredine i njegove ličnosti zato što je Vukičević bio žestok protivnik politike knjaza/kralja Nikole I.

Pojavom moderne u književnosti, osobito na stranicama časopisa *Dan*, dolazi do promjena u osmišljavanju poetskoga i narativnoga svijeta. Afirmira se nov oblik stvaralačkoga senzibiliteta, lirske se vizije ostvaruju bogatijom metaforikom i simbolikom, slikama podsvijesti i snova, progovara se o osobnim traumama i nemirima. Napuštena je društveno-nacionalna i socijalna problematika, a sve se više pozornosti pridaje psihološkim analizama likova. Po Nikčeviću predstavnici takve poetike su: Dušan S. Đukić, Milorad Petrović, Nikola P. Škerović i Pero Šoć.

Nikčević sintetički zaključuje da se većina pripovjedaka iz razdoblja od šezdesetih godina 19. stoljeća pa do Prvoga svjetskoga rata žanrovski i tipološki nadovezuje na prozu koju je još ranije estetski odredio Vuk Stefanović Karadžić, a u Crnoj Gori u drugoj polovici 19. stoljeća Stefan Mitrov Ljubiša i Marko Miljanov Popović. U njima su osobito naglašene regionalne teme i motivi te folklorna komponenta koja je služila isticanju prosvjetiteljskih, socijalnih, moralnih, pravnih ili nekih drugih životnih načela. Folklornu pripovijetku postupno zamjenjuje čista pripovijetka s anegdotsko-realističkom i društvenom problematikom, a javlja se i povijesna pripovijetka.

Četvrto poglavlje *Istorije* specifičnoga je naslova – „Crnogorski bokokotorski i pljevaljski književni krug“. Autor je na početku poglavlja osvijetlio Boku Kotorsku kao kolijevku zapadnoeuropske kulture i civilizacije

mediteranske provenijencije, dao je povijesni pregled kulturnih i književnih uspona ranijih stoljeća na tom prostoru te opisao literarnu i kulturnu „dekadansu“ Boke Kotorske krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Nikčević je u tom poglavlju skrenuo književnopovijesnu pozornost na manji broj autora iz tzv. pljevaljskoga i primorskoga književnoga kruga. Njihovo stvaralaštvo dosad nije istraživano na takav način i s tom sustavnošću pa je i u tome novost Nikčevićeve *Istorije*.

U pregledu bokokotorskog kruga pisaca, koji su djelovali od 1852. do 1918, navode se: Ivan Rupčić, Pavo Kamenarović, Josip Đurović, Srećko Vulović Peraštanin, Marko Car, Mitar Ivelić, Ida Verona, Vicko Tripković Podnopoljski, Veljko Radojević i Aleksandar Lj. Mitrović.

Među predstavnicima bokokotorskih pisaca naročito se ističe Marko Car koji je obilježio razdoblje realizma i dio moderne. Njegova djela predstavljaju vrijedan doprinos pripovjednoj, putopisnoj i esejističkoj književnosti. Književnu djelatnost počeo je u dubrovačkom *Slovincu* gdje je objavljivao poeziju. Najviše je stvaralačkog učinka imao u putopisima, književnoj kritici i esejistici. Od značajnijih djela ističu se zbirke proze *Primorke* te književne kritike u knjizi *Moje simpatije*.

Vicko Tripković Podnopoljski također pripada bokokotorskom krugu pisaca. Njegova pripovjedna proza nastala je kao spoj mediteranskog romantizma, realizma i moderne, a uzor su mu bili ruski realisti. Zalagao se za oslobođenje od tuđinske vlasti i cijela je njegova djelatnost prožeta rodoljubljem. Objavljuje djela pripovjedne proze *Mali vođa kroz Kotor* 1925, putopis i kratke narativne crtice vezane za tematiku Prvoga svjetskog rata pod naslovom *Iz komitskog vakt* (1926).

Osim bokokotorskoga kruga Nikčević dokazuje postojanje sjevernoga, odnosno pljevaljskoga kruga pisaca kojemu su pripadali Lazar Komarčić, Marko S. Popović, Rodoljub i Stevan I Samardžić. Lazar Komarčić pokreće časopis *Zbor* u kojem su promovirane socijalističke i liberalno-demokratske koncepcije. Nikčević tvrdi da je Komarčić romanom *Jedan razoren um* u crnogorsku književnost 19. stoljeća unio prve naznake psihološkog realizma. Od ostalih njegovih djela tu su još i romani: *Dragocena ogrlica*, *Bezdušnici*, *Moj kočijaš*, *Prosioci*, *Mučenici za slobodu*, *Dva amaneta*.

Iako organizira autore crnogorske književnosti u više krugova, Nikčević je zapravo opisao književnost koja se javljala na prostorima Crne Gore kao jedinstvenu nacionalnu književnost. On svojim istraživanjem pisane riječi i povijesnim činjenicama dokazuje da kod takvog literarnog mapiranja nije posrijedi regionalizam ili pokrajinsko stvaralaštvo budući da se pisane tvorevine obaju navedenih literarnih krugova ne mogu promatrati izolirano od onoga što je stvoreno u klasičnoj/slobodnoj Crnoj Gori. Predstavnici tih krugova ne

stvaraju nikakvu novu i posebnu tematiku, a jednako tako ne služe se u svojim tekstovima nekim drugačijim jezikom i stilom kojima bi se razlikovali od cetinjske književne škole. Podjela na krugove opravdana je samo uzimanjem u obzir burnih povijesnih zbivanja usred kojih su se predjeli crnogorske države i duhovnosti profilirali u zasebnim enklavama.

Peto poglavlje *Istorije* posvećeno je crnogorskoj dramskoj književnosti. Autor je toga dijela izdanja Aleksandar Radoman, mlad i perspektivan književni teoretičar i povjesničar koji bi, valja zaključiti na osnovi rezultata iznesenih istraživanja i načina prezentiranja građe, svakako mogao postati jedan od crnogorskih filologa važnih za znanstveni rad vezan uz domaću književnu baštinu. Radoman dramsko stvaralaštvo na prostoru Crne Gore nalazi u različitim razdobljima i to već od antike jer su tragovi scenskoga života zasvjedočeni iskopinama dramskih spomenika. U srednjem vijeku sredinom 10. stoljeća, utemeljenjem feudalne države, ostvareni su uvjeti za nesmetan razvoj kulture i umjetnosti. Iz bogoslužja se razvila liturgijska drama, a izvođači su bili svećenici. Dokaz prisutnosti drame pružaju fragmenti otkrivenoga rukopisa *Pontifikala Kotorske biskupije*. Na tragove scenskoga života u crnogorskom primorju tijekom renesanse upućuju dijelovi Držićeve komedije *Tripče de Utolče* i *Arkulin*, a u tom razdoblju izvodila se također i komedija *Lukrecija ili Trojo*. Pravi kontinuitet dramske književnosti zamjetan je tek od 17. i 18. stoljeća. Najznačajniji je dramski pisac u baroku bio Ivan Antun Nenadić koji je poznat po tragediji *Bogoljubno prikazanje muke Gospodina našeg Jezukrsta*. U romantizmu se izvode djela Petra II Petrovića Njegoša – *Gorski vijenac* i *Lažni car Šćepan Mali* te naročito *Balkanska carica*, povijesna drama Nikole I Petrovića. Radoman navodi i ostala više-manje uspjela ostvarenja drugih dramatičara: Radoja Roganovića Crnogorca, Jovana Popovića Lipovca, Đura Špadijera i drugih.

U šestom poglavlju *Istorije* raspravlja se o putopisnoj i memoarskoj književnosti. Nikčević piše o sljedećim putopiscima: Lazaru Tomanoviću, Antu Gvozdanoviću, Marku Dragoviću, Jovanu Popoviću Lipovcu, Novici Kovačeviću Grahovskom, Marku Caru i drugima. U sklopu memoaristike izdvaja: Antuna Kojovića, Nikolu I, Mitrofana Bana, Gavra Vukovića i ostale. Kao posebnost putopisa i memoara Nikčević ističe težnju realističnom opisu i njihovu klasicističko-prosvjetiteljsku usmjerenost. Crnogorski putopisci i memoaristi težili su pobuđivanju interesa crnogorskog epskog čitatelja pa nerijetko rabe rodoljubne motive koji katkad poprimaju i estetsku vrijednost.

U poglavlju „Književna kritika i nauka o književnosti“ Nikčević napominje da književna kritika, esejistika i tekstovi iz područja povijest književnosti nisu bili u opisanom razdoblju toliko zastupljeni u Crnoj Gori kao što su bili u drugim zemljama. Također ni dosadašnji pregledi crnogorske

književnosti ne tematiziraju konkretno taj korpus tekstova. *Pregled književnog rada Crne Gore* Trifuna Đukića usputno spominje taj žanr, dok su Radoslav Rotković i Radivoje Šuković nastojali taj problem sagledati u širem kontekstu razvoja crnogorske književne periodike. Nikčević slabu zastupljenost književne kritike objašnjava izostankom školovanoga kadra, nedostatkom teorijskih i metodoloških koncepcija kritičkoga prosuđivanja strane literature i nerazvijenošću crnogorskoga literarnoga stvaralaštva u razdoblju romantizma i realizma. Nikčević izdvaja Jovana Ljepavu, pisca udžbenika iz teorije i povijesti književnosti, zatim bibliografa Marka Dragovića, Živka Dragovića kao autora udžbenika iz crnogorske povijesti i komentatora *Gorskoga vijenca*, potom književne kritičare Jovana Roganovića, Lazara Tomanovića i druge.

Napokon, u poglavlju „Evropski književni kontekst“ Nikčević vrednuje korpus u Crnoj Gori prevedene književnosti od 1852. do 1918. Prevoditeljskim radom u pojedinim časopisima (*Luča*, *Književni list*, *Dan*), almanasima i kalendarima stvarala se književna i kulturna klima, vršila prosvjetiteljska misija širenja spoznajnih vidika čitateljske publike i bogatilo književno iskustvo mladih stvaratelja. Isprva se prevodila romantičarska poezija, a potom i romantičarska/realistička pripovijetka, ponajprije iz ruske književnosti (Puškin, Ljermontov, Nadson, Turgenjev, Byron, Goethe). Međutim uvijek je postojao manje ili više izražen otpor prema tendencijama iz stranih, posebice zapadnoeuropskih literatura. Takvo je raspoloženje vladalo radi želje da se što jače očuva tradicionalna posebnost i konzervira nacionalno-romantičarski duh epske poezije.

Milorad Nikčević autor je koji je na stranicama svojega dijela crnogorske književne povjesnice s mnogo truda i istraživačkoga žara uspio predstaviti sve ličnosti jednoga vremena te protumačiti njihova djela u zacrtanu okviru. Nikčevićev jezik i stil pristupačan je i ne previše zahtjevan, a njegov historijski prikaz čita se čak i kao beletristički tekst budući da je autor, na određeni način, ispričao svoju priču o crnogorskoj književnosti. Ipak, valja naglasiti da je autor češće mogao izbjegavati nepotrebno ulančavanje sinonimnih riječi. Primjerice: „Kao rezultat takvoga susreta, ukrštanja i prožimanja...“ (str. 408), „...izmjenjuju različiti oblici i forme...“ (str. 450), „Novijih modernih tendencija, jačih odjeka i refleksa naći će se...“ (str. 450) itd. Vidljivo je i da je Nikčević u *Istoriju* integrirao svoj cjelokupni dosadašnji znanstveni rad. Naime poznato je da je Nikčević doktorirao na temi koja se odnosi na pripovijetku crnogorskoga 19. stoljeća, da je proučavao kulturne odnose Hrvata, Srba i Crnogoraca tijekom povijesti, da je istraživao baroknu književnost bokokotorskoga područja, da se bavio Rešetarovim komentarima Njegoševa djela... Međutim kod uklapanja cjelokupnih tekstova ili njihovih dijelova u cjelinu povijesti književnosti valjalo je veću pozornost posvetiti rekontekstualiziranju

već napisanih tekstova, odnosno njihovu prirodnijem usuglašavanju s novim kontekstom. Tako interpretacija Mažuranićeve *Smrti Smail-age Čengića* nije bila nužna u poglavlju posvećenu izvanjcima u Crnoj Gori, a također je upitan povijesni pregled pisaca Boke Kotorske od najstarijih vremena s posebnim naglaskom na razdoblje baroka. Pogotovo je upitan zato što je već Radoslav Rotković u drugom svesku *Istorije* naslovljenu *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852.* u poglavlju „Barok i prosvjetiteljstvo“ tematizirao stare barokne i prosvjetiteljske pisce.

Crnogorska književnost od 1852. do 1918. obuhvaća razdoblje u kojem živi i djeluje velik broj književnika. U društveno-povijesnim procesima toga razdoblja sudjelovale su brojne kulturne, pravne i crkvene ličnosti koje su svojim radom doprinijele razvoju književnosti i kulture Crne Gore. Pregledom književnih vrsta obuhvaćeno je zaista mnogo crnogorskih pjesnika, pripovjedača, dramatičara, putopisaca, memoarista, teoretičara i kritičara te njihovih najznačajnijih djela koja su obilježila razdoblje romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti.

Nikčevićev pionirski prodor u mnoge dosad neistražene terene crnogorskogaknjiževnogazemljovidai istodobno je neprocjenjiv znanstvenoistraživački pothvat, ali i čin od značajne simboličke vrijednosti za crnogorski kulturni i nacionalni identitet. Zato *Crnogorska književnost od 1852. do 1918.* ima veliko značenje za crnogorski jezik i književnost. Detaljnim opisom života i rada brojnih književnika i njihovih djela autor je dao prikaz ne samo literarnih i jezičnih karakteristika razdoblja romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti već je kulturnu javnost upoznao s povijesnim i društveno-političkim prilikama koje su vladale u to vrijeme. Prema tome ta je *Istorija* ujedno i historija Crnogoraca iz književnopovijesne perspektive, ali istodobno i historija Nikčevićeva istraživačkoga rada. Naime to je izdanje rezultat cjeloživotnoga rada te takvo djelo može napisati samo autor koji se desetljećima sustavno bavio specijalnim područjem istraživanja – crnogorskom književnosti u južnoslavenskom literarnom okružju. Svojedobno je Isidora Sekulić objavila naslov *Njegošu – knjiga duboke odanosti*. Milorad Nikčević objavio je znanstvenu monografiju koja bi se u skladu s autorskim namjerama svakako mogla nasloviti i ovako: *Crnogorskoj književnosti – knjiga duboke odanosti*.

Jakov SABLJIĆ

**TO THE MONTENEGRIN LITERATURE
– A BOOK OF DEEP DEVOTION**

(Milorad Nikčević, *Montenegrin Literature from 1852 to 1918*,
the Institute for Montenegrin Language and Literature, Podgorica, 2012)

The author provides a review of the third volume of the *History of the Montenegrin Literature* entitled *Montenegrin Literature from 1852 to 1918*. In this volume, Milorad Nikčević encompassed the period from the fifties of the XX century to the World War I. A number of Montenegrin poets, narrators, and writers of travelogues and memoirs appeared at the time, while the drama literature and literary criticism were gradually developed. In the *History*, the main distinction criterion of analyzed literary-artistic structure is based on literary genres: poetry, prose, drama, etc. This is why the paper provides an overview of Nikčević's conclusions on typological particularities of literary works within the categories of the Montenegrin literature of Romanticism, Realism and Modernism. A synthesis on the Montenegrin drama, authored by Aleksandar Radoman, is particularly emphasized.

Key words: *History of the Montenegrin Literature, Milorad Nikčević, Romanticism, Realism, Modernism*

Čedomir DRAŠKOVIĆ (Cetinje)

Matica crnogorska

VELIKI NJEGOŠOLOŠKI UZLET MONTENEGRISTIKE*

(o najnovijim izdanjima Instituta za crnogorski jezik i književnost
o Njegošu: Krsta Pižurice, Vojislava Nikčevića,
Danila Radojevića i Milorada Nikčevića)

Naučna paradigma, odnosno stil mišljenja – koji se istraživački prelama s pojedinačne tačke gledišta na predmet istraživanja – braće Nikčević, Voja i Milorada, i takođe veoma ostvarenih autoriteta Danila Radojevića i Krsta Pižurice – donosi mnogo suštinski novoga u odnosu na uobičajenu, tradicionalnu naučnu misao, po kojoj je (uglavnom unaprijed trasirano) gledište autora, kao glavnoga subjekta (u odnosu na odgovarajući politički diskurs), određivalo, odnosno stvaralo predodžbu o samome objektu istraživanja, umjesto da naučno gledište uslovljava i stvara sam objekat (u ovome slučaju Njegoš i njegovo djelo i vrijeme) kao neprikosnovena duhovna i istorijska kategorija.

Ključne riječi: *Njegoš, montenegristika, Krsto Pižurica, Vojislav Nikčević, Danilo Radojević, Milorad Nikčević, Institut za crnogorski jezik i književnost*

Na jednome od potonjih javnih nastupa, naš poznati slavista, istoričar kulture, književnik i prevodilac Vuk Minić (na tribini crnogorskoga državnog univerziteta u Podgorici) održao je predavanje o jeziku, 8. aprila 2003. godine, kojom prilikom je (između ostaloga) kritički potencirao veoma loše stanje kad je u pitanju postojanje i rad fundamentalno značajnih crnogorskih ustanova kulture i nauke. „Niko se ne sjeti da imamo bogat jezik, bogatu književnost i bogat govorni izraz. (...) Davno je osnovan Istorijski institut (1948)...; moguće je bilo vrlo lako osnovati i Institut za strane jezike..., ali nikako da osnujemo institut za jezik i književnost Crne Gore“, kaže profesor Minić. I pored toga

* Riječ na promociji knjiga objavljenih u okviru Biblioteke Njegoš u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost.

što su neka posebno ozbiljna naučna imena uporno ukazivala na takvu neophodnost, poput dr Vojislava Nikčevića – rodonačelnika crnogorske lingvistike, uzornoga naučnog istraživača i književnoga historičara, koji je na tome planu decenijama donkihotovski izgarao – tek jula 2010. godine napokon je zvanično formiran Institut za crnogorski jezik i književnost!

Iako su prošle tek dvije godine u radu ovoga instituta, on je više nego opravdao i najoptimističkija očekivanja. Kako zbog svoje razuđene i uspješno organizovane i vođene osnovne djelatnosti (proučavanje crnogorske književno-jezičke prošlosti i sadašnjosti, zatim standardizacija crnogorskoga jezika i izrada rječnika crnogorskih govora i rječnika crnogorskoga jezika). Takođe, i zbog značaja organizovanja specijalističkih naučnih skupova i prateće izdavačko-stamparske djelatnosti, a posebno i zbog uspješno ostvarivane saradnje s brojnim naučnicima i naučnim institucijama, domaćim i stranim, i uporedo s time, zbog promišljene i efikasne brige o kadrovima, mladim i pouzdanim nosiocima rada Instituta – među kojima se već nameće nekoliko doktoranada.

Što se izdavačke djelatnosti Instituta tiče, ona se uspješno ostvaruje preko osam posebno zasnovanih edicija. *Biblioteka Montenegrina* nudi knjige iz oblasti filologije (monografije i izbore iz filoloških radova pojedinih autora). *Biblioteka Njegoš* donosi monografska istraživanja ili izbore studija o Petru II Petroviću Njegošu i njegovu djelu, kao i prijevode važnijih studija o Njegošu nastalih na stranim jezicima. *Biblioteka Ars poetica* zanima se za izdanja iz oblasti nauke o književnosti, i to prije svega teorije književnosti. *Biblioteka Patrimonium* upućena je na izdanja iz starije crnogorske književnosti, na neobjavljene rukopise, zatim posebna kritička izdanja, te slične predmetne izbore, antologije i hrestomatije vezane za crnogorsku književnost. *Biblioteka Linguistica* zanima se za izdanja iz oblasti jezikoslovlja, odnosno za rezultate lingvističkih, filoloških i šire kulturoloških naučnih i stručnih istraživanja. *Biblioteka Bibliographia* okuplja bio-bibliografije crnogorskih lingvista, filologa, književnika, historičara književnosti, književnih kritičara i ostalih značajnih kulturnih stvaralaca. Za neke specifične naslove, drukčije provenijencije od navedenih sadržaja – monografske ili zborničke strukture – osmišljena je *Biblioteka Posebna izdanja*.

O vanrednoj uspješnosti realizacije izdavačke djelatnosti Instituta za crnogorski jezik i književnost svjedoči nam već više desetina objavljenih knjiga, a na to posebno ukazuje i ostvarena serija naslova u *Biblioteci Njegoš*. U našoj trenutnoj, večerašnjoj pažnji nalaze se četiri naslova iz produkcije Instituta za 2011. godinu (a u tekućoj, odnosno 2012. godini takođe se čini uspješnom realizacija još nekoliko najavljenih poduhvata).

Da su kvalitetno organizovane države uslov za prosperitetan razvoj kulture i nauke – kao osnovne infrastrukture napretka društva – govori i činjenica o stvaranju uslova i dosadašnjem uspješnome funkcionisanju Instituta za crnogorski jezik i književnost. Smatram da Crna Gora dugoročno nije imala sličnoga datuma u svojoj (i ne samo) novijoj istoriji kulture! Odavno ničim snažnije Crna Gora nije uspjela da se dohvati sopstvenoga monumenta: na putu vraćanja sebi i svome sopstvenome liku, radi revitalizacije i uspostavljanja sopstvenoga sistema vrijednosti, jer više je nego očigledno koliko je rezultatima rada Instituta poremećena ona odomaćena i fatalna privlačnost između brojnih upornih mešetara i spretnih diletanata u crnogorskoj kulturi i nauci (prije svega) – s predstavnicima dominantne vlasti, koja je uspješno pulsirala u obostranome interesu konformističkih pogleda na svijet, a na štetu odnosa pojedinačnoga talenta i stručnoga dara – u odnosu na karakterološku potku stvaralaštva datoga autora. Uostalom, zar se na moralu pojedinca ne zasniva i ukupni moral društva – kao neprikosnovena društvena kategorija, i kao zbirna i zajednička ljepota (ili pak etički promašaj) njegove ukupne duševnosti i duhovnosti!? S time u vezi, što je autor kreativno moćniji i stvaralački dugoročno izvjesniji – to je put k istini (kao okosnici društvenoga morala!) jasniji i sigurniji.

Poznato je koliko je suština svake knjige u riječi njezina autora, a svaki početak u njegovoj moralnoj i saznoj stvarnosti. Treba li za to uvjerljivijih primjera među rezultatima novije crnogorske kulture no što su to autori, odnosno njihove knjige, koje su nas večeras okupile: Krsto Pižurica s knjigom *Njegos i oko njega*, Vojislav Nikčević sa odranije poznatim naslovom *Mladi Njegos – pjesnikovi putevi ka sintezi*, Danilo Radojević sa monografski uobličnim naučnim ogledima *Studije o Njegosu* i Milorad Nikčević s komparativnom studijom *Njegos i Ljubiša*. (Naslovi su navedeni po redoslijedu u Ediciji.)

Koliko je teško, a često i veoma skupo i rizično biti autentičan – odnosno koliko je složeno i provokativno nositi osnovno ljudsko breme „smjeti i umjeti zboriti istinu“ (M. Miljanov), uglavnom su iskusili i pomenuti autori, nalazeći se i tada na ključnim autorskim pozicijama, u nevelikom sazvežđu emancipatorskoga crnogorskog duha, čiji je rad pri kraju prošloga vijeka oktroisan i inkvizitorski onemogućavan potpuno diskriminatorски tzv. Bijelom knjigom, samo zato što su bili među protagonistima moralnih kulturno-istorijskih vrijednosti crnogorskih, i naročito kreativni nosioci nacionalne izvorne stvaralačke strasti, koji su uspijevali da razumiju suštinu, da kompleksnim postupkom i cjelovitom analizom prate društvene tokove i realno razlažu istorijske procese – da bi dolazili do jedinstvene sinteze koja poštuje crnogorsku kulturnu izvornost i autentičnost. Ako je i danas neuputno i

neprofitabilno, pa čak i zazorno, otvoreno čupati istorijski i kvazi kulturni korov, dekomponovati i rušiti mnoge kleronacionalističke mistifikacije i tradicionalne anticrnogorske barikade, kako li je tek bilo njima (i njihovu istorijski probranome i malobrojnome društvu) – kao kulturnim i naučnim začetnicima i reformatorima za vaskrs dugo manipulisanoga i odnarođavanoga crnogorskog duha! To je bilo vrijeme kad je gotovo kanonski podstrizala snažna kulturna i društveno-politička golomrazica, koja je obesmišljavala i onemogućavala sve ono što se nije uklapalo u velikosrpsku duhovnu matricu – apsolutno na štetu originalnoga i nekad veoma popularnoga crnogorskog pogleda na svijet i naše nacionalne i državne filozofije življenja, izvorne nam tradicije, istorijskoga morala...

Strah od zvanične, okoštale i nedodirljive „nauke“ bio je tada poput straha od dželata s giljotine. S druge strane, vraćajući se autohtonoj platformi o osobenoj kulturi, sopstvenome jeziku i crnogorskoj književnosti, ti toliko demonizovani crnogorski separatisti samo su bili demokratski i intelektualni oponenti feudalnim aspiracijama „vidovdanskoga naroda“ i njegove svetosavske države, koja je ništila i gutala svako kulturno i istorijsko pravo crnogorskoga naroda. Bezuslovno ga držeći u prinudi: političkoj i državnoj, kulturnoj i jezičkoj, naučnoj, crkvenoj.

U ovako kratkome terminu gotovo da i nije moguće u dovoljnoj mjeri odgovorno i sadržajno govoriti o navedenim knjigama i njihovim autorima, osim zajednički potencirati njihov veliki udio u razuđenoj njegošologiji, ali – što je možda trenutno još aktuelnije – njihov ključni doprinos mlađoj naučnoj disciplini – montenegristici! Za razliku od ranijega profila angažovanih intelektualaca, čiji je angažman često banalno temeljen na rigidnoj ideološkoj i političkoj platformi, moderni intelektualci – poput naših večerašnjih autora – svoj angažman zasnivaju na socijalizovano izgrađenoj ličnosti, profesionalnoj i intelektualnoj odgovornosti i na njihovu primjernome stvaralačkome moralu, koji ne dozvoljava da bude zaobilaženo i marginalizovano ono što je najdominantnije bilo i ostalo kod samoga Njegoša: crnogorski duh i crnogorska kulturna i istorijska suština! Zbog toga naučna paradigma, odnosno stil mišljenja – koji se istraživački prelama s pojedinačne tačke gledišta na predmet istraživanja – braće Nikčević, Voja i Milorada, i takođe veoma ostvarenih autoriteta Danila Radojevića i Krsta Pižurice – donosi mnogo suštinski novoga u odnosu na uobičajenu, tradicionalnu naučnu misao, po kojoj je (uglavnom unaprijed trasirano) gledište autora, kao glavnoga subjekta (u odnosu na odgovarajući politički diskurs), određivalo, odnosno stvaralo predodžbu o samome objektu istraživanja, umjesto da naučno gledište uslovljava i stvara sam objekat (u ovome slučaju Njegoš i njegovo djelo i vrijeme) kao neprikosnoveni duhovni i istorijska kategorija!

Montenegristika je, dakle, realnost – kao nezaobilazna suština i objektivno izbalansirani stavovi o sopstvenoj prošlosti, radi uravnotežene sadašnjosti i izvjesnije budućnosti, koji treba da štite nacionalnu kulturu i državu Crnu Goru od toliko dugo prisutnoga brutalnog razvijavanja – ignorisanja, otimanja, razvodnjavanja i ukupnoga degradiranja. Državu ne čine samo teritorija i njene granice. Nju prevashodno određuje kultura – i njen specifični, autentični duh, misao, jezik i pismo i neka specifična i prepoznatljiva poetika toga prostora.

Iščitavajući navedene knjige o Njegošu, u određenome trenutku objektivni čitalac moći će da oseti olakšanje – kao kad se potencijalni utopljenik domogne čvrstoga tla i punih pluća vazduha. Shvatiće svu realnost složenih uzročno-posljedičnih odnosa: Njegoš – Crna Gora. I biće mu jasno zbog čega je Njegoš svezremeno utkan u psihu crnogorskoga čovjeka..., te da je to iz razloga što je Njegoš suštinski i strukturno izronio iz osobene i veoma sugestivne stvarnosti – crnogorskoga bića i crnogorskoga mentaliteta. Shvatiće da su svi ostali – koji su politikantski rabili Njegoša – redovno profanisali i urušavali primarni kvalitet, koji je bez mjere korišćen za potrebe reakcionarnih klero-nacionalista, bivajući im i potpora za plasiranje njihovih vjerskih, nacionalnih i drugih političkih nastranosti.

Crna Gora je suviše bila fenomen patosa i zemlja ogoljeno glorifikovanoga istorijskog ponosa. Krajnje je vrijeme da se manemo površne i štetne patetike, već da se izvorno, autentično i dokumentovano (gotovo prirodno) vraćamo onome bitnijem i trajnijem – meritornijoj i mjerljivijoj sopstvenoj kulturi. I da s dužnom odgovornošću poštujemo i proučavamo naše istinske kulturne i naučne vedete – zarad zdravoga tkiva našega državnog prostora i mirnije budućnosti njegova podmlatka. Takvi naučni istraživači i tumači – kao što su naši osvjedočeni večerašnji autori – još uvijek nam znače i zrače više od naročito uspješnih pojedinaca: uspijevaju nadomjestiti nedostajuće, odnosno nedovoljno izgrađene institucije nauke i kulture. Kritički pretresajući i sistematizujući tragi-komično minimiziranu i otuđivanu i nacionalistički kompromitovanu crnogorsku „rizi-bizi“ kulturu.

Čedomir DRAŠKOVIĆ

BIG NJEGOŠOLOGICAL RISE OF MONTENEGRISTICS

(on the latest editions of the Institute for Montenegrin Language and Literature about Njegoš: books by Krsto Pižurica, Vojislav Nikčević, Danilo Radojević and Milorad Nikčević)

According to the author, the scientific paradigm or the style of thinking – moving, through research, from a single point of view to the subject matter – specific to brothers Nikčević, Vojo and Milorad, and also very accomplished authors such as Danilo Radojević and Krsto Pižurica – brings a lot of new compared to the usual, traditional scientific thought, by which the author's point of view determined or created the very idea of the object of research as the main subject (relative to an appropriate political discourse), instead of a scientific point of view creating the object itself (in this case, Njegoš and his work and time), as an inviolable spiritual and historical category.

Key words: *Njegoš, Montenegristics, Krsto Pižurica, Vojislav Nikčević, Danilo Radojević, Milorad Nikčević, Institute for Montenegrin Language and Literature*

UDK 821.163.4:398

Stručni rad

Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ (Podgorica)

Univerzitet Crne Gore; Univerzitet Donja Gorica

nelasavkovic@hotmail.com

ZAVJETNA ŠKRINJA CRNOGORKI

(*Tužbalice*, Vuk Vrčević, priredio Dr Danilo Radojević,
Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011)

Knjiga je svjedočanstvo artističkog dometa tužbalice, bogatstva crnogorskoga jezika i ugleda žene u crnogorskoj tradiciji. U djelu se ocjenjuje značaj tužbalice u duhovnome i moralnome životu Crnogoraca, govori se o njenome trajanju i oblicima.

Ključne riječi: *tužbalica, tužilica, crnogorski jezik, Vuk Vrčević, Danilo Radojević*

„Smrt je jedina stvar veća od riječi koja je imenuje“ – ovo je misao književnika Rostana i samo stih u beskrajnoj tužbalici nad prolaznošću, koja se čuje još od Gilgameša. Da li je smrt put u vječnost ili zaborav, da li nosi oprost za sve ili nas čeka sud „pred licem Boga živog“, opšta su mjesta, odnosno pitanja koja čovjek glasno i u sebi, sa strahom ili smjelo, postavlja od prvoga vremena.

Što to sve sadrži pjesma tužilica analizirao je Danilo Radojević, priređujući *Tužbalice* Vuka Vrčevića. Radojević je posvećeni i odgovorni istraživač crnogorske kulture, pa je ova umjetnička forma bila prilika da ukaže na najveće artističke domete crnogorske tužbalice, na bogatstvo crnogorskoga jezika i ugled crnogorske žene. Ali nije to prvi put uradio sada, već 1983. godine u bivšoj SFRJ, kad je u antologiju jugoslovenskog pjesništva uvrstio i dvije naše tužbalice. U knjizi koju večeras s ponosom predstavljamo, Danilo Radojević procjenjuje da li se tužbalice mogu čitati kao literatura, budući da ih jako determinišu povod i mjesto izvođenja. Dalje, autor upućuje na složenost te lirike u smislu opštenja na više nivoa – svjesnog i kolektivnog nesvjesnog. Poetsko prevladavanje nestanka čovjeka, poteklo još od iskona, imalo je mnogo značenja. Ono priziva vrijeme kada se vjerovalo u animizam – postojanje

duša predaka sa kojima se moglo komunicirati kroz ritual i magiju, a magija, mistično iskustvo, uglavnom se ostvarivala izgovaranjem biranih riječi. Tako su se kroz posebnu pjesmu, nad odrom, povezivali preci i potomci. A pitanja o ljudskoj sudbini, koja su postavljena tada, u osvit čovječanstva, jednako se ponavljaju i u faraonskom Egiptu i u grčkim elegijama, podsetimo da su helenski filozofi elegiju tumačili i kao tužbalicu. Radojević upućuje na značaj eleusinskih misterija za vjerovanje da se smrt može prevariti. Takođe, on uočava sličnost između grčkoga hora koji je plakao nad pokojnikom i skupnoj tužnjavi u Crnoj Gori koju je opisao Vuk Vrčević. Autor nastavlja hronološki put komentarom da se s tužalicama sriječemo i u Starome zavjetu, kada one prate tijelo Jakova, a da se u Rimu praktikovalo i nagrđivanje lica, odnosno grebanje, što se, kaže Radojević, zadržalo i u rimskoj provinciji Praevalis. Da smo taj običaj dugo njegovali, potvrdu imamo i kod Petra I Petrovića, u Poslanici Crnogorcima i Brđanima: „(...)ne vidaše se lica muškoga ni ženskoga ogrebotinah krvava i nagrđena(...)“ Od Radojevića saznajemo da su kod evropskih naroda tužbalice polako nestajale tokom srednjega vijeka, i da u Engleskoj nije sačuvan ni jedan primjer tužbalice, zato što je žaljenje umrloga dovelo u sumnju hrišćansko vjerovanje da se život nastavlja vaskrsenjem. Međutim, slobodni tip crnogorskoga vjernika zadržao je taj recidiv paganskoga pokajanja, i on i danas postoji. Navedene podatke Radojević upotpunjuje informacijom da se prvi zabilježeni običaj tuženja u Crnoj Gori nalazi u *Ljetopisu popa Dukljanina*, prilikom sahrane kralja Svetopeleka.

Koja su to svojstva crnogorske tužbalice? Prvo što možemo istaći jeste da se u njoj prepliću kult riječi i kult smrti. Oni su u bliskoj vezi s moralnim imperativima crnogorskoga društva. U Crnoj Gori, đe se sloboda fanatično branila životom, bilo je mnogo umiranja. Herojska smrt značila je slavu, tako su se pokoljenja hrabrila da junački brane svoja ognjišta i otadžbinu. U tužbalicama je isticana i mudrost pokojnika, kao i fizička ljepota, sve ono što bi naglasilo veličinu gubitka. U njima se pominju i ostale vrline: velikodušnost, pravičnost, dobronamjernost, poštenje, čime se pojedinačni ljudski kvaliteti izdižu do opštega i predstavljaju uzore kojima zajednica teži. Tužbalice su imale veliki uticaj na shvatanje smisla života, kod našega naroda. Dozvolite mi da navedem jedan primjer, riječ je, doduše o lelekaču – muškarcu, ali smo u istome kontekstu. Kad je, naime, preminuo jedan čovjek, čiji postupci tokom života nijesu zasluživali da se on glasno ožali, a o mrtvima se ružno ne govori, na njegovu sahranu došao je priznati lelekač i zauzeo pozu za lelekanje. Nastao je tajac, svi su se pitali što se lijepo može reći o tome čovjeku. Lelekač se obratio pokojniku samo jednim pitanjem: „Lele Marko, što ne ostavi nešto za ovaj dan?“

Svojim tuženjem, intonacijom i naracijom, tužilice-pjesnikinje, kako ih Radojević zove, govore o ošućanjima, o neminovnoj prolaznosti. Dramsku napetost postižu retorskim pitanjima. Iako tužilica koristi apostrof i priziva mrtvog, to je ostatak iz daleke prošlosti kad se vjerovalo da se duh umrloga može prizvati ili oživjeti. Crnogorska tužilica, konstatuje Radojević, ne vjeruje u odziv „jer ne nosi izvornu mitsku svijest“, ona je određena novim vremenom. U estetskome smislu, njena tužbalica se visoko ocjenjuje ako ima skladan odnos ustaljene forme i novih stilsko-jezičkih i misaonih elemenata, ako je uravnotežena u melodiji, saošućajna i ima dar da duboko proдре u emotivnu sferu čovjeka.

Komentarišući prirodnost i dokumentarnost jezika u tužbalicama, Radojević ističe i specifične jezičke oblike i sintagme imanentne toj poeziji. Tamni tonovi, kaže autor, sadržani su u izrazima: *crni čase*, *crno jutro*, *crna knjiga*, *crne druge*, *dom tamni* i sl. Ovo je prikladno mjesto da ukažem na uticaj crnogorske pokajničke tradicije na jednog velikog pisca, kojemu je majka Crnogorka sa Cetinja, rodom od Dragičevića. To je Danilo Kiš. Njegova adaptacija čuvene Euripidove drame *Elektra*, počinje stihom – tužbalicom: „O, crna noći, kolevko crnog dana“ i, po Kišovom svjedočenju, refleks je njegova iskustva i šućanja na Crnu Goru, na slike i utiske koje je, još kao dječak, sačuvao u sebi. On kaže da je u helenskim „pogrebnim obredima, u surovosti kamena i lica, u naricaljkama (...) vidio sličnost sa duhovnim pejzažom i surovom moralnom klimom koju asocira folklorna Crna Gora, i odatle tako čest deseterac, kletve i lelekanje“ u Kišovoj Elektri.

A možda je u priči o tužbalicama najvažnije to što one potvrđuju da se žena u crnogorskome društvu uvažavala kao kreativno biće, i da je njena riječ bila glavna u onome svetom trenutku kad se cijeli život sažimao u tužbalici. Ima li većeg priznanja ljudskoj slobodi i ugledu?

Knjiga Danila Radojevića zavjetna je škrinja u kojoj se čuvaju stihovi utjehe i riječi dostojanstva naših Crnogorki. Kao da se nijesu bojale smrti, iako su znale „da sunce živih ne grije više mrtve“ (Lamartin).

Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ

BOX OF VOWS OF MONTENEGRIN WOMEN

(*Laments*, Vuk Vrčević, prepared by Danilo Radojević, Institute for Montenegrin Language and Literature, Podgorica, 2011)

The paper reviews the book *Laments*, describing it as a testimony of the artistic range of laments, richness of the Montenegrin language, and the reputation of women in the Montenegrin tradition. According to the author, the book assesses the importance of laments in spiritual and moral life of Montenegrins, and discusses their duration and forms.

Key words: *laments, Montenegrin language, Vuk Vrčević, Danilo Radojević*

UDK 003.349.1:272(497.16)

Pregledni rad

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

milica.lukic@os.t-com.hr

**DRAGUTIN ANTUN PARČIĆ I NJEGOV *RIMSKI MISAL*
SLAVENSKIM JEZIKOM (RIM, 1893.)**

(U povodu 100. obljetnice Parčićeve smrti i pretiska
njegova glagoljskog Misala u Crnoj Gori)

U radu se govori o izradi i tiskanju glagoljskoga misala (u znatnosti poznat i kao Parčićevo misal) u drugoj polovici 19. stoljeća. Ta liturgijska knjiga što ju je iznjedrio „zajednički odsječak“ kulturne povijesti hrvatskoga i crnogorskog naroda koji se odnosi na događaje vezane uz sklapanje sporazuma između Svete Stolice i Crne Gore 1886. predstavlja vrhunac obnove ćirilometodske baštine među Slavenima u 19. stoljeća predvodnikom koje je bio đakovački i srijemski biskup Josip Juraj Strossmayer.

Ključne riječi: *Antun Parčić, misal, glagoljica*

I.

Pretisak rijetkih knjiga velik je događaj za svaku nacionalnu kulturu. Taj događaj postaje još važnijim kada je riječ o knjigama koje obilježuju više nacionalnih kultura, i postaju njihova trajna sveza. Upravo je tako s *Rimskim misalom slavenskim jezikom...* otisnutim glagoljicom u Rimu 1893. godine. Tom su se najvažnijom liturgijskom knjigom u kršćanskoj liturgijskoj praksi – knjigom oltara – a u kontekstu obnove ćirilometodske baštine među Slavenima, napose južnim, u drugoj polovici 19. stoljeća dodatno učvrstile tada već vrlo bogate kulturne veze između dvaju nacionalnih prostora – crnogorskoga i hrvatskoga. Knjiga je to što ju je iznjedrio „zajednički odsječak“ kulturne povijesti tih dvaju naroda koji se odnosi na događaje vezane uz sklapanje sporazuma između Svete Stolice i Crne Gore 1886. godine. Sporazum kojemu je temeljni zadatak bio reguliranje položaja katoličkog življa na prostoru Boke Kotorske, točnije drevne Barske nadbiskupije koja se spominje još u

vrijeme cara Leona VI. Mudroga u 9./10. st. (886.–912.) a već u 11. st. postaje nadbiskupijom (1089.), postao je posrednim putem za objelodanjivanje glagoljskoga misala koji su hrvatski glagoljaši iščekivali više od trideset godina, pošto su Josip Juraj Strossmayer i Franjo Rački službeno pokrenuli to pitanje 1859. godine, kao krunu svojih nastojanja oko ujedinjenja Slavena na kulturnom, konfesionalnom i političkom planu.

U tom su procesu sudjelovale važne ličnosti i hrvatskoga i crnogorskoga javnog života – političari, teolozi, književnici, filolozi i drugi. Posebno mjesto među njima zauzimaju đakovački i srijemski biskup J. J. Strossmayer, crnogorski knez, a kasnije kralj Nikola I. Petrović Njegoš, dalmatinski franjevac i ćirilometodski znanstvenik Šimun Milinović, u određenoj mjeri i začetnik hrvatske ćirilometodske znanosti Franjo Rački te kancelar kneza Nikole Jovan Sundečić. Oživljavanje kulta slavenskoga bogoslužja Svete Braće, glavni protagonist kojega je bio biskup Strossmayer, na najbolji se mogući način uklopilo u događaje oko sklapanja vatikansko-crnogorskoga konkordata, jer je i crnogorski nacionalni prostor (bio) dionikom *zajedničkog kulturnog iskona svih Slavena* (S. Damjanović) – ćirilometodske baštine, još od kraja 12. stoljeća, kako to pokazuju istraživanja Radoslava Rotkovića i Vojislava P. Nikčevića.¹

Važan historiografski, ali i filološki izvor iz kojega se saznaju sve okolnosti sklapanja konkordata između Svete Stolice i Crne Gore te tiskanja glagoljskoga misala i njegova uvođenja u Barsku dijecezu brojna su privatna i službena pisma koja je đakovački biskup Strossmayer izmijenio s crnogorskim knjazom Nikolom I. Petrovićem Njegošem, članovima njegove kneževske kancelarije, prvenstveno Jovanom Sundečićem, barskim nadbiskupom Šimunom Milinovićem i drugima. Navedena je korespondencija posebice iscrpno i dokumentirano obrazložena u radovima Rista Dragičevića², Martina Zöllera³, Dimitrija Dima Vujovića⁴, Milorada Nikčevića⁵, Milice

¹ Usp. V. P. Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti – od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević" – Cetinje, Cetinje 2009. i R. Rotković, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852. Istorija crnogorske književnosti*, knjiga II, Institut za crnogorski jezik i književnost – Podgorica, Podgorica 2012.

² *Zapisi*, god. XIII, knjiga XXIV, sv. 1, Cetinje, 1940., str. 1–26; sv. 2, str. 83–93.

³ *Istorijski zapisi*, br. 1–2, Cetinje, 1978., str. 175–197.

⁴ Stanislav Marijanović (ur.), *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera*, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa održanoga od 15. do 17. svibnja 1990., Osijek 2008., str. 443–478.

⁵ *Hrvatski i crnogorski književni obzori – Povijesni književno-kulturni kontekst*, NZCH, Zagreb 1995.; *Na civilizacijskim ishodištima – književni suodnosi i interferencije*, CKD »M-M«, Osijek 1999; *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera*, o. c., str. 201–220.

Lukić⁶ i Željka Karaule⁷. Tu je problematiku u najširem opsegu i dosegu obradio Milorad Nikčević u knjizi *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš – U duhovnim prostorima Crne Gore/Boke kotorske*⁸ u kojoj, između ostaloga, donosi u prijepisu i faksimilima 48 pisama. On je svojim radovima, služeći se filološkom i povijesnom metodom, upotpunio znanstveno-istraživačke rezultate hrvatskih filologa i povjesničara – Anice Nazor (*Tragom Parčićeva glagoljskog Misala*)⁹, Franje Velčića (*Politički odjeci Parčićevih liturgijskih izdanja*)¹⁰ i Mile Bogovića (*Staroslavenska liturgija u Biskupiji Senjskoj i Modruškoj u 19. stoljeću i Parčićev Misal*).¹¹

Iz prepiske između biskupa Strossmayera i kneza Nikole I. posve je bjelodano kako ključna uloga u sklapanju ugovora između Svete Stolice i Crne Gore pripada upravo đakovačkome biskupu Strossmayeru, koji je zalaganje na tome polju držao svojom dužnošću kao obnovitelja ćirilometodske baštine ne samo na hrvatskome nacionalnom i kulturnom prostoru već i među ostalim Slavenima. Valja imati na umu kako njegovo posredništvo u pitanjima toga konkordata nije samo posredništvo legendarnoga hrvatskog biskupa ćirilometodijanca nego i jednog od najmarkantnijih i najutjecajnijih hrvatskih političara 19. stoljeća. Biskup je Strossmayer bio mudar taktičar koji je shvatio kako je u tadašnjem nepovoljnom političkom ozračju vatikansko-crnogorski konkordat jedina, doduše posredna, prilika da hrvatski glagoljaši dobiju svoj glagoljski misal, tiskanje kojega je potaknuo još krajem 50-ih godina 19. stoljeća. Njegovo je zalaganje zasigurno bilo dodatno osnaženo enciklikom „pape Slavena“ Lava XIII. 1880. godine pod nazivom *Grande munus* u kojoj se staroslavenskome jeziku ponovno potvrđuje legitimitet liturgijskoga jezika. Naime, prema odredbama ugovora između Crne Gore i Svete Stolice za nekoliko je tisuća katolika u Barskoj biskupiji bilo uvedeno staroslavensko bogoslužje, a Propaganda za širenje vjere u Rimu imala je obvezu tiskati liturgijske knjige isključivo za Crnu Goru, i to građanskom ćirilicom, što je nezadovoljna konkordatom osujetila ruska diplomacija pa je odlučeno da se misal, čije se tiskanje formalno požurivalo zbog potreba

⁶ Usp. Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pastonske baštine, Zbornik V. međunarodnog znanstvenog simpozija, Tivat – Zagreb 2007., str. 143–153.

⁷ *Diacovensia*, god. 23, br. 2, Đakovo 2009., str. 91–156.

⁸ Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva „Croatica – Montenegrina“, Osijek, Crnogorsko kulturno društvo „Montenegro – Montenegrina“, Osijek i Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, Osijek 2009.

⁹ *Zadarska smotra*, br. 3, Zadar 1993., str. 103–120.

¹⁰ Isto, str. 121–135.

¹¹ Isto, str. 63–77.

Barske nadbiskupije, ipak tiska glagoljicom. Iz navedene se korespondencije nadalje zaključuje da je odredba o staroslavenskome jeziku u liturgiji barskih katolika imala isključivo političku, a ne i praktičnu vrijednost za vjerski život Barske nadbiskupije jer nisu bili zadovoljeni temeljni uvjeti za zaživljavanje staroslavenskoga bogoslužja na tome prostoru.¹² S jedne strane – Barska nadbiskupija nije imala domaćega glagoljaškog klera, iako se iz pisma Ivana Kukuljevića Sakcinskog češkom filologu Pavelu Josefu Šafariku od 28. lipnja 1854. može naslutiti da na tome prostoru, tj. u Boki kotorskoj, sredinom 19. stoljeća još uvijek ima glagoljice odnosno staroslavenskoga bogoslužja: „Neznam dali vam je poznato da i u boki Kotorskoj još sada dve glagoljske župe obstoje i to u Kostajnici kod Perasta i selo Bogdašić kod Tivta (Teodo Tivat). Naše rano (?) takodjer u tiskanoj kronici fratarskog manastira Zaostroga (*Chronicon S. Marie Zaostrogionesis a Lucis Narentinis, Venetiis, 1770*) da su daleko od Zaostroga god. 1740. u trih selih glagolite bile i to: u Kljenak, Ravci i Kokorići.“ S druge pak strane – u Barskoj je nadbiskupiji prevladavalo katoličko pučanstvo kojemu je materinski jezik bio albanski pa nije bilo nikakve svrhe u liturgiju uvoditi jedan u tim okolnostima potpuno nepoznati i nerazumljivi jezik. Iz pisama je ove dvojice velikana također bjelodano da je zamisao o ekumenskom približavanju dviju crkava, Istočne i Zapadne¹³, preko liturgijskih knjiga, kojom su se rukovodili Strossmayer i barski nadbiskup Šimun Milinović, u Crnogorskom primorju, pa i na cijelom prostoru Crne Gore, dobila tek kulturološki predznak. Budući da je pitanje imenovanja (nad)biskupa novoobnovljene Barske nadbiskupije bilo jednako važno i biskupu Strossmayeru i knjazu Nikoli – prvome jer je trebao osobu koja će znati i moći zaštititi interese hrvatskih glagoljaša, koji su i podnijeli najveći teret oko izdavanja glagoljskoga misala i čekali na njegovo objelodanjivanje gotovo četrdeset godina nakon što je pokrenuto pitanje njegova priređivanja, te koji će i sam biti dobar poznavatelj staroslavenske liturgije i biti sposoban obnoviti

¹² Ivan Pederin, *Pisma Ivana Kukuljevića Sakcinskog Pavelu Josefu Šafariku o glagoljici*, Croatica et Slavica Iadertina III, Zadar 2007., str. 247.

¹³ Željko Karaula naglašava kako je biskup Strossmayer „cijeli svoj život posvetio trima idejama: borbi za izgradnju hrvatske političke državne neovisnosti koja je bila gušena pod dualizmom Austro-Ugarske Monarhije, preusmjeravanjem Katoličke crkve na put unije crkava, odnosno pomirenje s Pravoslavnom crkvom, u prvom redu s pravoslavnim slavenskim narodima, što je nalazio u katoličkom univerzalizmu, te jugoslavenskoj ideji. Sve ove tri ideje u njegovu se djelovanju isprepliću i međusobno određuju, te se zapravo njegov koncept (jugo)slavenstva čvrsto vezuje za njegove ideje na konfesionalnom planu, sjedinjenja istočne i zapadne crkve, što sve ima svoje političke konotacije u vidu stvaranja jedne pravednije, federalističke Austrije do uspostavljanja južnoslavenskoga jedinstva“. Usp. *Pisma crnogorskoga pjesnika, svećenika i diplomata Jovana Sundečića bosansko-đakovačkom i srijemskom biskupu Josipu Jurju Strossmayeru (1881.–1887.)*, *Diacovensia*, god. 23, br. 2/2009, Đakovo 2009., str. 96.

vjerski život katoličkog življa Barske dijeceze, a drugome – jer mu je, među ostalim, bilo važno da pozna je i poštuje crnogorski narod i da bude osoba ekumenskih nastojanja u sredini koja u konfesionalnom smislu većinom svoga stanovništva pripada Istočnoj crkvi. Potkrjepe radi, donosimo nekoliko pojedinosti iz pisama biskupa Strossmayera knjazu Nikoli koja govore o profilu budućega barskog nadbiskupa, u trenutku kada se još ne pomišlja na Šimuna Milinovića, te načinu na koji knjaz Nikola treba postupati prema Sv. Stolici. U pismu koje je đakovački biskup J. J. Strossmayer 2. ožujka 1879. uputio Nikoli u svezi s konkordatom nalazi se podatak o konačnoj odluci Svete Stolice da udovolji kneževoj želji glede tog važnog pitanja. Kako je biskup Strossmayer imao posredničku ulogu u tome događaju, kao vrstan diplomat savjetuje kneza Nikolu kako da sroči odgovor Svetoj Stolici koja je preko svoga kardinala Nina postavila nekoliko upita na koje je trebalo decidirano odgovoriti. Budući da je među njima bilo i ono o novčanoj pomoći koju bi Knjaževina davala novome barskom biskupu za izdržavanje, Strossmayer savjetuje Nikolu da u oblikovanju svoga odgovora svakako stavi do znanja kako je njegova želja zadržati određeni utjecaj i pravo na imenovanje barskoga biskupa koje mu pripada „*jus precum*“ i „*jus exclusionis*“. U pismu pak od 14. lipnja 1879. Strossmayer sugerira knjazu Nikoli kakav bi trebao biti budući barski biskup. Strossmayer tom prilikom po prvi put skicira knezu Nikoli svoje poglede na moralni profil budućega barskog biskupa koji bi trebao biti iskreni privrženik i Svete Stolice i kneza Nikole te „da štuje i gaji plemenite i uzvišene namjere Vaše i Vašega junačkog naroda (crnogorskoga, op. M. L.)“¹⁴. Strossmayer na kraju pisma upućuje kneza da odrješito i otvoreno zatraži za barskoga biskupa osobu koju mu je on ranije u pismu preporučio. Poteškoće su, kako pokazuje ta prepiska, iako se nigdje izravno ne spominje ime kandidata, izbile upravo oko imenovanja određene osobe. Do potpisivanja konkordata 18. kolovoza 1886, a time i stvaranja uvjeta za reguliranje i djelovanje Barske nadbiskupije, prošlo je još sedam godina, a tada je na prijedlog J. J. Strossmayera i na zahtjev kneza Nikole i njegove vlade te pape Lava XIII. za biskupa postavljen franjevački opat iz Dalmacije fra Šimun Milinović¹⁵, koji će barskom dijecezom upravljati 24 godine i otvoriti novo poglavlje na međudržavnom i crkvenom planu te na unapređivanju kulture i uspostavljanju čvrste suradnje između crnogorske vlade i papinske kurije. Prema Milinovićevu mišljenju, Konkordat je za Barsku biskupiju bio materijalno štetan, ali je zato bio dobar u moralnome smislu, tj. „ranije posve zanemareni i prezreni, katolici su se sada zajedno sa

¹⁴ Milorad Nikčević, *Odsjaji kultura – Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima*, Zagreb 2002., str. 75.

¹⁵ Vjeko Vrčić, *Veliki sin lovrečke župe*, Lovreč 1985., str. 482.

svojim svećenstvom podigli i svuda su u Crnoj Gori bili čašćeni, a vjerske su mržnje iščeznule“.¹⁶

Čak je dvije godine prošlo od njegova objelodanjivanja prije nego što je glagoljski misal bio upotrebljen u liturgiji – 1. siječnja 1895. nadbiskup je Milinović održao prvi glagoljski pontifikal (na staroslavenskome jeziku, op. M. L.) pred Božom Petrovićem, izaslanikom kneza Nikole, poslanicima s Cetinja, s Rijeke, Nikšića, Podgorice, uz mnoštvo katoličkoga i pravoslavnog naroda, što je kao oduševljeni ćirilometodijanac i ekumenist smatrao svojom najvećom pobjedom. Primjerke je *Misala* darovao knezu Nikoli i ruskome caru Aleksandru III.¹⁷ Osim tih primjeraka Milinović je zasigurno posjedovao još koji primjerak Parčićeva *Misala*, što znači da je ta liturgijska knjiga bila upotrebljena bar još kojom prilikom u katoličkom obredu na crnogorskome tlu. U jednome pismu iz 1907, upućenom ministru prosvjete i crkvenih poslova Gavrilu Ceroviću, Milinović napominje da je „staroslovenština ostala samo na Op. M. Radića, koji je preklane htio vratiti se u Dalmaciju, ali zbog moga hatara [je] ostao“.¹⁸

II.

Izradbu je glagoljskih liturgijskih knjiga za Slavene u drugoj polovici 19. stoljeća potaknuo hrvatski biskup Josip Juraj Strossmayer zajedno s povjesničarom i filologom Franjom Račkim u promemoriji koju je o svome prvom biskupskom posjetu Rimu 1859. godine predao papi Piju IX, a Sveta mu je Stolica taj posao povjerila tek 1867. nakon opetovanih molba. Pošto je osnovan odbor za izradbu liturgijskih knjiga u koji su ušli Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, Ivan Berčić, Vatroslav Jagić i Đuro Daničić, odlučeno je da se najprije tiska misal kao temeljna liturgijska knjiga te da se posebna pažnja posveti pitanjima njegova jezika i pisma. Kada je riječ o jeziku, on je trebao biti onakav kakav je bio u upotrebi u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama do početka istočnoslavenizacije u prvim desetljećima 17. stoljeća, odnosno zaključno s Brozićevim brevijarom iz 1561. – hrvatskokrkvenoslavenski ili hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika, koja je kroz cijelo srednjovjekovlje uživala najveći ugled među redakcijama staroslavenskoga

¹⁶ Milorad Nikčević, o. c., str. 75.

¹⁷ Vjeko Vrčić, o. c., str. 489.

¹⁸ Milorad Nikčević, *Staroslavenski jezik u funkciji bogoslužjenja katolika Barske nadbiskupije i o ne/riješanim pitanjima Parčićeva 'Misala' (1893)*, Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima – U duhovnim prostorima Crne Gore / Boke kotorske, Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva „Croatica – Montenegrina“, Osijek, Crnogorsko kulturno društvo „Montenegro – Montenegrina“, Osijek i Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, Osijek 2009., str. 57–58.

jezika. Kada je riječ o pismu kojim je misal trebao biti otisnut, s obzirom na tradicionalnu tropismenost hrvatske kulture u ranijim razdobljima, u obzir su dolazile i glagoljica, i ćirilica, i latinica. Međutim, valjalo je voditi računa i o okolnostima u kojima je ta knjiga nastajala te općim ciljevima obnove ćirilometodske baštine u drugoj polovici 19. stoljeća, među kojima je ključno mjesto zauzimalo izmirenje Istočne i Zapadne crkve i slavenske braće u njima razdijeljene.

Pitanje liturgijskih knjiga ponovno je aktualizirano na Prvom vatican-skom saboru 1869/1870. godine, a novom će poticaju za rad na njihovu tiskanju tih godina pridonijeti i značajne ćirilometodske obljetnice koje su se slavile 1863. (tisuću godina od utemeljenja staroslavenskoga (književnog) jezika, glagoljičnoga pisma i staroslavenske liturgije) i 1869. godine (tisuću godina od smrti Konstantina-Ćirila). Čini se da od tada i potječe inicijativa da se u obzir prilikom izradbe liturgijskih knjiga uzme Dragutin Antun Parčić, učenik i suradnik glagoljaša Ivana Berčića koji je, kao jedan od najboljih poznavatelja staroslavenskoga jezika i glagoljice u to vrijeme, prvotno bio predviđen za priređivanje glagoljičnoga misala, ali je 1870. iznenada preminuo. Inicijativa potaknuta tom prilikom početi će se ostvarivati tek 1878. godine zbog političkih okolnosti – talijanske okupacije Rima i prestanka rada papinske države.¹⁹ Ključnu će ulogu u tome poslu odigrati zadarski nadbiskup Petar Dujam Maupas. Na njegovo će inzistiranje Propaganda povjeriti priređivanje za tisak glagoljskoga misala i hrvatskog rituala svetojeronimskim kanonicima, Krčanima, dr. Ivanu Črnčiću i Dragutinu Parčiću.²⁰

U dodjeljivanju nasljedničke uloge I. Berčića Dragutinu A. Parčiću zasigurno je presudila njegova bogata glagoljaška prošlost koja se razvijala smjerom Vrbnik – Glavotok – Zadar. Mihovil će Bolonić za Parčića reći da je već s majčinih mlijekom usisao ljubav za glagoljicu i glagoljsku stvar.²¹ Rođen u staroj glagoljaškoj krčkoj biskupiji, u Vrbniku na otoku Krku, još je kao dječak služio kod mise brojnim glagoljašima u vrbničkoj plovanskoj crkvi. Njegovo se napredovanje potom nastavlja najprije u krugu redovnika-glagoljaša u Glavotoku, gdje je iskusio da glagoljaše tišti nedostatak liturgijskih priručnih knjiga,²² a onda u „višim latinskim školama“ u Zadru, kamo

¹⁹ Ilija Martinović, *Slava va višnjih Bogu*, Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci, 1995., br. 13, str. 152.

²⁰ Mihovil Bolonić, *O životu i radu Dragutina A. Parčića*, Bogoslovska smotra, Zagreb 1972., str. 420; Biskup je Strossmayer u međuvremenu primio Dragutina Parčića u svoju biskupiju i ishodio mu mjesto svetojeronimskoga kanonika (21. ožujka 1876.).

²¹ M. Bolonić, *O životu i radu Dragutina A. Parčića*, Bogoslovska smotra, Zagreb 1972., str. 418.

²² Josip Leonard Tandarić, *Oživljavanje hrvatske redakcije staroslavenskog jezika*, Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1993., str. 81.

dolazi 1843. godine. Tamo na njega značajan utjecaj ostavljaju dvojica glagoljaša – o. Benedikt Mihaljević, koji je od 1823. do 1855. bio profesor staroslavenskoga i hrvatskog jezika u tamošnjem nadbiskupskom bogoslovnom sjemeništu i koji ga je pripremao za svoga nasljednika na staroslavenskoj katedri, te glagoljaš Ivan Berčić kojemu će Parčić pomagati u znanstvenome radu – sastavljanju knjige *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitici* (Prag 1859.) te prikupljanju i priređivanju građe za tri knjige *Ulomci sv. Pisma* (Prag 1865.–1971.), pekući tako zanat za svoje buduće poslanje. Do trenutka kada se prihvatio izradbe liturgijskih knjiga Parčić je već samostalno priredio nekoliko izdanja: *Mrtvačka misa s koralnim napjevom* (litografsko izdanje) iz 1860. te litografsko izdanje mise u čast Bezgrešnog začeca Marijina koju je priredio 1864. kao dodatak (tada još u uporabi) Karamanovu misalu, a koja je, kako piše Tandarić, sačuvana u jednom primjerku Karamanova misala u Župnom uredu u Dobrinju na Krku.²³ Godine 1881. objavio obnovljeni misni kanon (u hrvatskoj crkvenoslavenskoj redakciji) *Čin i Pravilo misi ošće že i molitvi prězde i po misê iz Rimskog misala · Ordo et Canon Missae cum orationibus ante et post missam iuxta Missale Romanum. Romae. Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide 1881.* To je izdanje prva verzija koja se u neznatnim pojedinostima razlikuje od konačnog izdanja Kanona u *Misalu* iz 1893. Iste je godine u obnovljenoj hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika priredio i prilog Karamanovu *Misalu: Mise svetih Vseobćeje Crkve i inije v nekih mesteh izvolenijem apostolskim služimije (Prilog rimskom misalu ljeta MDCCXLI). Romae, 1881. · Typis S. Congr. de Propaganda Fide.*²⁴ To su bila izdanja za neposrednu uporabu u kojima je po uzoru na svog učitelja Berčića upotrijebio hrvatsku redakciju staroslavenskoga jezika, ali sa starom grafijom. Također je za franjevački Treći red na staroslavenski jezik preveo *Martyrologium franjevačkoga trećeg reda*. Jednom riječi, Parčić je na sebe preuzeo ulogu koju je u 17. stoljeću preuzeo Juraj Križanić smatrajući se dalekim učenikom Ćirilovim i Metodovim da, kako navodi Golub, „Nastoji ispraviti s vremenom iznakaženi zajednički slavenski jezik zvan staroslavenski (...)“²⁵

Kada 1878. na papinsku stolicu dolazi Leon (Lav) XIII, u povijesti poznat kao „papa Slavena“, ozračje za staroslavensko bogoslužje postaje povoljnije. Tada će se iznova početi problematizirati i pitanje pisma kojim bi staroslavenski misal trebao biti tiskan. Strossmayer i Rački su od samoga početka bili više na strani glagoljice i latinice, dok su o ćirilici počeli razmišljati tek pod

²³ Josip Leonard Tandarić, o. c., str. 81.

²⁴ Anica Nazor, *Knjiga o hrvatskoj glagoljici: 'Ja slova znajući govorim...'*, Erasmus naklada, Zagreb, 2008, str. 132.

²⁵ Slovo, br. 36, 1986., str. 199.

utjecajem ljudi izvan Hrvatske, primjerice ruskog teologa Ivana Sergejeviča Gagarina (1814–1882) i na koncu onda kada, kako to kaže S. Damjanović, „u igru ulazi“ Barska nadbiskupija. Tada će u njihovu prepisku čak ući „odjeci diskusije o tome treba li misal za tu dijecezu tiskati građanskom ili crkvenom ćirilicom“.²⁶ U hrvatskoj je kulturnoj i znanstvenoj javnosti toga doba bilo i onih koji su zastupali mišljenje da staroslavenski misal treba otisnuti latinicom. U Splitu je čak osnovan i odbor s don Franom Bulićem i Ivanom Danilom na čelu koji je, zalažući se za latiničnu transkripciju glagoljskoga misala, 1882. Svetoj Stolici odaslao spomenicu *Memoria sulla conversione dell'alfabeto glagolito nel latino pei libri liturgici slavi di rito Romano* (Ivan Milčetić taj naslov prevodi kao *Spomenica o zamjeni glagolice latinicom u slovjenskih liturgičkih knjigah rimskoga obreda, prikazana prečastnomu ordinarijatu od svećenika spljetske i makarske biskupije.*). Riječ je o privatnome izadnju koje je, budući da je poslano na razmatranje vrhu Katoličke crkve u Rim, pisano talijanskim jezikom, ali je unatoč tomu prodrlo u javnost preko gotovo svih važnijih crkvenih listova toga doba, što je omogućilo da se u javnosti iskažu i oprečni stavovi njezinu sadržaju. Koliko je poznato, polemike između pristalica i protivnika *Spomenice* vodile su se samo na stranici *Katoličke Dalmacije*. Ukratko, u okviru sveopćega pokreta za ponovnu uspostavu staroslavenskoga bogoslužja na hrvatskome nacionalnom prostoru i njegova proširenja na ostale katoličke Slavene, *Spomenica* zastupa mišljenje da bi staroslavenski misal u latiničkoj transkripciji olakšao povratak slavenske liturgije tamo gdje je bila povijesno potvrđena, ali i pridonijelo njezinu proširenju, a kada je riječ o jeziku, tada treba uspostaviti crkvenoslavenski jezik kakav su oblikovala Sv. Braća – Konstantin-Ćiril i Matod. U polemici o sadržaju *Spomenice* sudjelovao je između ostalih i Dragutin Antun Parčić koji kroz nju izravno iskazuje svoje jezikoslovne stavove kao i teorijski pristup izradbi staroslavenskoga misala, i općenito staroslavenskih liturgijskih knjiga u 19. stoljeću. Suprotstavljeni stavovi koje zastupaju pisci *Spomenice* i Parčić svode se zapravo na opreku funkcionalizma i tradicionalizma. Parčić zato svoj pristup problemu koncipira na znanstvenim osnovama, tj. iznosi filološke spoznaje svoga vremena o predmetu, odnosno glagoljskome pismu i njegovu

²⁶ Stjepan Damjanović, *Strossmayerova nastojanja oko glagoljskih liturgijskih knjiga*, Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa, Stanislav Marijanović (ur.), Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek 2008., str. 368; Milica Lukić, *Polemike oko jezika i pisma liturgijskih staroslavenskih knjiga u 19. st. (s osobitim obzirom na tekstove Dragutina A. Parčića i Ivana Milčetića)*, Knjige poštujući, knjigama poštovani – Zbornik o 70. rođendanu Josipa Bratulića, Matica hrvatska, Zagreb 2010., str. 283–292.

prvenstvu među staroslavenskim azbukama, težeći pritom terminološkoj jasnoći koja bi njegove stavove uspjela približiti i nestučnjacima – on dakle glagoljicom naziva pismo koje je sastavio Sv. Ćiril, a ne jezik, kako se to uobičajilo u tekstovima 19. stoljeća, i staroslavenskome bogoslužju. On drži nedopustivima pojednostavljene stavove iz *Spomenice* da je glagoljsko pismo uzrok propadanju staroslavenske liturgije u 19. stoljeću, ispravno tumačeći, na temelju povijesnih podataka, pravo stanje stvari: uzrok su takvu stanju ponajviše vanjske okolnosti koje uključuju nepovoljnu političku situaciju, ranije provedena rusifikacija liturgijskih knjiga te nezainteresiranost svećenstva. Parčić zapravo pokazuje kako su razlozi na kojima svoje stavove temelje Bulić i Danilo filološki neutemeljeni i rezultat su uglavnom osobnoga shvaćanja. Oni propuštaju uvidjeti vezu između pisma i jezika. Tek dobro poznavanje ustroja staroslavenskoga jezika daje mogućnost promišljanja o pismu kojim će se taj jezik izraziti, a upravo je to ono što nedostaje hrvatskome svećenstvu i hrvatskim biskupijama – sustavno učenje staroslavenskoga jezika u bogoslovnim sjemeništim. Na zahtjev sastavljača *Spomenice* da se u liturgijske knjige uvede „čisti staroslavenski jezik« Parčić odgovara argumentirano: Unatoč dosezima 19-stoljetne znanosti, pri čemu se poziva na Dobrovskoga, Kopitara, Šafařika i Miklošića, teško je reći što je to „čisti staroslavenski jezik“ jer su prvi spomenici koji čuvaju staroslavenski jezik i nekoliko stoljeća stariji od vremena kada su djelovala Sv. Braća, a šest stoljeća kontinuirane tradicije staro(crkveno)slavenskoga jezika na hrvatskome tlu nije zanemarivo. Parčić na taj način brani vlastitu, već provedenu koncepciju uređivanja liturgijskih knjiga, jer pri kraju svoga teksta kaže da je glagoljski misal „mal da ne gotov u rukopisu“.²⁷ Svoje stavove potaknute *Spomenicom* konačno sažima u dvije točke:

1. da nema nikakve praktične koristi, a niti mogućnosti da se liturgijske knjige tiskaju staroslavenskim jezikom zasvjedočenim u kononskim tekstovima, već da je najuputnije i najpraktičnije rukovoditi se „našom starinom“, tj. 6-stoljetnom neprekinutom tradicijom hrvatske inačice crkvenoslavenskoga jezika u liturgiji, jer će to s jedne strane doprinijeti opstanku staroslavenske liturgije na našim prostorima, a s druge strane neće zadavati nepotrebnih muka prirediteljima tih knjiga;
2. da pismo također treba ostati tradicionalno, glagoljsko, bar dok ne bude sigurno da je Sveta Stolica voljna potvrditi, odnosno odobriti slavensko bogoslužje i izvan dalmatinskih biskupija.²⁸

²⁷ *Za obstanak glagoljice – Opazke D. A. Parčića, kanonika kod sv. Jeronima u Rimu, vrhu 'Memoria sulla conversione dell'alfabeto glagolito nel latino pei libri liturgici slavi di Rito Romano', Zadar 1882., str. 29.*

²⁸ Isto, str. 28.

Iako je na koncu odlučeno da će misal biti tiskan glagoljicom, u njezinu korist nije presudila struka koja se upinjala opisati jezične razloge za odabir naj-prikladnijega pisma, već izvanjezične okolnosti – kao i u mnogim pitanjima staroslavenske liturgije do tada – politika.

III.

Brojni detalji o konačnoj izradbi misala koji je postao „kulturnim posrednikom“ među dvama kontaktnim narodima – hrvatskom i crnogorskom – u jeku obnove ćirilometodske baštine u drugoj polovici 19. stoljeća razvidni su iz korespondencije biskupa Strossmayera, Franje Račkoga i Dragutina Antuna Parčića. Dvije godine nakon što je sklopljen Konkordat između Svete Stolice i Crne Gore, Rački piše 22. srpnja 1888. Strossmayeru kako je sada najvažnije da se obavi crkvena cenzura misala i da se zadobije imprimatur, tj. dopuštenje za tiskanje, dok je mjesto tiskanja sporedno.²⁹ U to je vrijeme Lav XIII. osnovao u Rimu katedru za staroslavenski i ostale slavenske jezike, što je također potvrdom njegove velike naklonosti prema izradbi staroslavenskih liturgijskih knjiga.³⁰ U listopadu 1890. Rački dobiva pismo od Parčića koji ga obavještuje „da se glagolski misal štampa i da su već tri arka složena“. Taj radosni trenutak, vrhunac njihovih ćirilometodskih zalaganja, Rački odmah želi podijeliti s biskupom Strossmayerom te mu 22. listopada upućuje pismo u kojemu do u detalje opisuje sadržaj onoga koje mu je odaslao Parčić.³¹ Rački prepričava Biskupu kako je prema nalogu ekonoma Propagande, kardinala Di Ruggiera, naklada 300, iako je Parčić mislio da je riječ o 500 primjeraka, i da su oni namijenjeni isključivo Barskoj biskupiji. Parčić se je glede toga obratio tajniku Propagande Jacobiniju, ali mu ovaj nije htio pomoći. On savjetuje da se još 200 primjeraka dotiska ako je Strossmayer spreman snositi troškove toga posla, a u skladu s tim bi, dakako, imao pravo raspolagati plaćenim primjercima. Rački smatra kako je 300 primjeraka doista mala naklada te da će jedva pokriti Dalmaciju. U Propagandi su, kako bi spriječili dotiskavanje misala, povećali cijenu pojedinačnoga primjerka s 500-600 na 900 lira. Stoga će Rački, a u ime Strossmayerovo, dogovoriti samo stotinu primjeraka. On će uz tu obavijest u pismu od 3. studenoga 1890. napisati Strossmayeru kako se biskup Posilović ljuti što se misal tiska glagoljicom, a ne latinicom ili ćirilicom.³² Uz pismo Franje Račkoga upućeno Strossmayeru 29. rujna 1893.

²⁹ *Korespondencija Rački – Strossmayer*; Knjiga četvrta (od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.), ur. F. Šišić, JAZU, Zagreb 1931., str. 3–4.

³⁰ Isto, str. 56–57. Pismo od 28. prosinca 1888.

³¹ Isto, str. 169–197.

³² Isto, str. 200–202.

Ferdo je Šišić uvrstio i prilog pod nazivom *Parčić i Strossmayer o staroslavenskom Misalu*. Riječ je o pismima koja su međusobno razmijenili Dragutin Parčić i Josip Juraj Strossmayer pošto je nako 29 godina *Rimski misal slavenskim jezikom. Prêsv. G. N. Urbana papi VIII povelênijem. Missale romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosanti concilii tridentini resitutum S. Pii V pontifex maximi jussu editum Clementis VIII Urbani VIII et Leonis XIII auctoritate recognitum, Romae, Ex typographia polyglotta S. Congr. de propaganda fide 1893* konačno objelodanjen (tiskan je na papiru, str. LVI + 544 + 170 + V.). Iz priloga se saznaje da je prvo izdanje misala već rasparčano te da je Sveta Stolica dala nalog Propagandi za širenje vjere da se djelo pretiska, što potiče na ozbiljna promišljanja da je sljedeće izdanje izišlo već 1894, iako se u novijoj literaturi o toj problematici ističu samo još dva izdanja, ono iz 1896. i 1905. Inače, prema podacima Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, poznato je više od 86 sačuvanih primjeraka prvoga izdanja, 9 primjeraka 2. izdanja (misli se na 1896. godinu) i 28 primjeraka 3. izdanja. Parčić u pismu biskupu Strossmayeru, zahvaljujući mu za pomoć oko objelodanjivanja misala, kaže da se je „što netom izašlo na sviet sa svim se razpačalo ovo Izdanje; pak evo što je sveta stolica dala nalog Propagandi, neka se ovo djelo pretiska; a ja da se podvrgnem iznovice pregledavanju tiskarske radnje“³³, što i Josip Tandarić shvaća kao signal postojanja izdanja iz 1894., pa niti ne spominje izdanje iz 1896., već ovo iz 1894. smatra drugim izdanjem: „Sačuvana su također izdanja iz 1894. (nepromijenjena), a treće je izdanje zbog kleveta bilo obustavljeno i tek ga je 1905. uspio opravdati dr. Josip Vajs i izdati bez promjene, dodavši nekoliko novih misa“³⁴, a takvim se razmišljanjima približuju i Mihovil Bolonić te Josip Bratulić koji u svome *Leksikonu hrvatske glagoljice* ispušta 1896. i umjesto nje navodi 1894. godinu kao godinu drugoga izdanja *Misala*.³⁵ Iz citiranoga se Parčićeva pisma Strossmayeru doznaje da mu poklanja jedan primjerak *Misala*, što je Strossmayeru premalo, pa u svom odgovoru Parčiću traži još 10 primjeraka novoga izdanja. U popratnom se tekstu uz pisma uz novootisnuti *Misal* spominje i *Rimski ritual*, koji je također priredio Parčić, „kanonik pri sv. Jeronimu u Rimu, i poznati vještak u staroslovenskom jeziku“. Doznaje se i da je biskup Strossmayer za svoju dijecezu već naručio 50 primjeraka te knjige. Inače, Anica Nazor tragajući za Parčićevim *Misalom*³⁶ u Đakovu bilježi samo jedan primjerak, i to upravo onaj koji je sam Parčić

³³ *Glasnik Biskupija Djakovačke i Srijemske*, br. 18, Đakovo 1893., str. 182.

³⁴ Josip Tandarić, *Oživljavanje hrvatske redakcije staroslavenskog jezika*, Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1993., str. 82.

³⁵ Josip Bratulić, *Leksikon hrvatske glagoljice*, Minerva, Zagreb 1998., str. 131.

³⁶ Anica Nazor, *Tragom Parčićeva glagoljskog 'Misala'*, Zadarska smotra, br. 3, Zadar 1993., str. 103–119.

poklonio Strossmayeru, a danas se čuva u Biskupijskoj knjižnici, dok od onih „10 exemplara“ koje Strossmayer naknadno naručuje nema ni traga. Možemo pretpostaviti da ti primjerci nisu ni poslani u Đakovo ili su možda odmah pošto su pristigli, raspoređeni po župama tadašnje Đakovačke biskupije. Koliko je bilo Strossmayerovo oduševljenje konačno objelodanjenim *Misalom* pokazuje i opsežan komentar toga epohalnog događaja u samome pismu:

„Uzvišenom odlukom i nakanom svete rimske Stolice prestalo je za vazda vrijeme, kojim se je višeput po ljudima, koji do same Crkve i vjere mnogo držali nisu, tvrdilo: ko da bi naš staroslavenski jezik u zapadnoj službi kod Slavena jedinstvu Svete Crkve božje protivan bio, a moje je čvrsto uvjerenje, da, ako bi tečajem vremena, po darovima i znakovima Božje providnosti vjerojatno postalo, da bi se staroslavenskim jezikom u svetoj liturgiji Slavena do jedinstva u Svetoj Crkvi i vjeri dospjeti moglo, da bi tada Sveta rimska Stolica, po svetom biću i opredjeljenu svomu, baš staroslavenski jezik u liturgiji zapadnih Slavena potvrdila i svetim svojim blagoslovom u izvor i zalag vječiti izmirenja i ujedinjenja dvaju velikih crkava pretvorila.“³⁷

Sva je nepristrana hrvatska kulturna javnost, posebice ljubitelji glagoljice, oduševljeno pozdravila Parčićevo izdanje novoga glagoljskog misala, *najvažnijeg događaja u novijoj povijesti glagolizma*, kako ga je okarakterizirala Anica Nazor.³⁸ Na veliko odobravanje u stručnim krugovima nije naišao samo prijevod, koji je Parčić načinio naslanjajući se na staroslavensku i starohrvatsku tradiciju, nego i oprema misala. Naime, Parčić je sam načinio sve tehničke pripreme za njegovo tiskanje. Kako su glagoljska slova u Propagandinoj tiskari bila istrošena, načinio je nova za koja će Bonefačić reći da su „i za oko ugodna, bez kratica, tisak jasan“. I korekturu je teksta Parčić sam obavio: „Vodio je i nadzirao s rijetkom i neobičnom ustrajnošću sav posao tiskanja *Misala* od početka do kraja, pa je zato odsele živio više u tiskarni Propagande, nego u svom stanu.“³⁹ U pripremi misalskih tekstova Parčić se služio izdanjima kanonskih staroslavenskih spomenika, originalnim hrvatskoglagojskim rukopisima, prvotiskom *Misala* iz 1483. godine te istočnoslaveniziranim tekstom Karamanova *Misala* iz 1741. Tim se izdanjem koristio zato što je novi misal morao biti u potpunosti u skladu s odobrenim latinskim tekstom, kakav je bio Karamanov koji je priredjen dosljedno prema latinskom predlošku, a bio je i u upotrebi, što znači da su ga svećenici kojima je bio namijenjen novi staroslavenski misal dobro poznavali. Kada je riječ

³⁷ *Korespondencija IV*, br. 1338, str. 389–391. Vidi i *Glasnik Biskupije* 1893., br. 18, str. 182.

³⁸ Anica Nazor, o. c., str. 103.

³⁹ Klement Kvirin Bonefačić, *Dragutin A. Parčić*, Krk 1903., str. 22.

o evanđeoskim tekstovima, Parčić je najviše upotrebljavao *Assemanijevo* i *Marijinsko evanđelje*, u poslanicama se služio samo *Šišatovačkim apostolom*⁴⁰, za odlomke Staroga zavjeta koristio se *Ulomcima svetoga pisma obojega uvjeta staroslovenskim jezikom* (1871.) Ivana Berčića, psalme je načinio prema *Sinajskom psaltiru* (1883.) Lavoslava Geitlera, a molitve prema prvotisku *Misala*.⁴¹ Iako je u slavistici bio samouk, Parčić je s filološkoga gledišta odradio izvrstan posao, što su mu priznavali i njegovi suvremenici. Još za Parčićeva života o njegovu se radu najpovoljnije izrazio tadašnji vodeći filolog i paleoslavist Vatroslav Jagić, koji je i sam kao član odbora za izradbu liturgijskih knjiga svojim stručnim savjetima podržavao Parčića u izradbi misala, a njegova je ocjena u literaturi najčešće citirana. U *Arhivu za slavensku filologiju* 1893. godine on ga naziva „trijumfom slavenske filologije naspram ignoranciji posljednjih dvaju stoljeća“. Kvirin Klement Bonefačić u svojoj knjizi o Parčiću također posebnu pozornost posvećuje tomu Jagićevu tekstu, donosi njegov iscrpan prikaz potkrijepljen brojnim citatima. Ovdje podsjećamo na Jagićevo upozorenje kako daljnja sudbina staroslavenskoga bogoslužja kod Hrvata ovisi o angažiranosti biskupa i svećenstva u dosljednoj upotrebi Parčićeva *Misala*:

„Inače pako čitav je tekst tako valjano uredjen, te se ovoj restituciji in integrum istinito radovati moramo. Neka se u ovom starom i častnom jeziku slava božja glasa posvuda, gdje se je održao prastari privilegij katoličkih hrvata (!). Samo ne vala zaboraviti, da svako pravo nameće i dužnost. Tko glagoljsku misu hoće da dostojno čita, ne smije da mu dosadi trud, čitati ju iz ove glagolski tiskane knjige. Komu bi se ovo mor-da pretežno činilo, neka si upotrebi latinske knjige, ali pritom neka ne zaboravi, da se ovakvom indolencijom gubiva pravo pozivati se na stari privilegij. Odvisit će dakle od svećenstva, osobito od biskupa i njihove uvidjavnosti, da li će ovaj krasni dar papinskoga instituta blagoslovljeno djelovati.“⁴²

Franjo Rački, koji je udario temelje razvoju hrvatske ćirilometodske znanosti u drugoj polovici 19. stoljeća, u tekstu *Novo izdanje glagoljskoga misala* u 10. broju *Katoličkoga lista* iz 1893. također kaže kako je Parčićevo „izdanje misala i sa znanstvenoga gledišta pojav veoma znamenit“.⁴³ Taj je

⁴⁰ Riječ je o izdanju toga ćiriličnog teksta apostola iz 1324. koje je u Beču 1853. priredio Franc Miklošič.

⁴¹ *Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal*, Slovo, br. 39–40, Zagreb 1990., str. 181.

⁴² Daroslav, *Dragutin A. Parčić*, Krk, 1903., str. 24–25.

⁴³ *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske*, br. 5, god. 21, Đakovo 1893., str. 78–79 (prema tekstu iz *Katoličkog lista*). Franjo Rački i Dragutin Antun Parčić razmijenili su dvadesetak

posljednji Račkijev tekst, koji pozdravlja s velikom radošću konačan izlazak Parčićeva glagoljskog *Misala*, napisan prije njegove smrti 1894. i otisnut na stranicama Strossmayerova dijecezanskog glasila.⁴⁴ „Ovaj događaj je tako značajan, da mi smatramo potrebnim priobćiti cijeli taj članak, tim više, što je novi misal u glavnom djelo našega Biskupa“, kaže uredništvo Glasnika u uvodu preuzetomu tekstu. Rački dosljedan svojoj znanstvenoj metodi ne zaustavlja se samo na izražavanju osjećaja glede toga, slobodno se može reći njegova i Strossmayerova životnog projekta, već piše preglednu raspravu o problematici liturgijskih knjiga i staroslavenskoga bogoslužja; stavlja Parčićev *Misal* u kontekst hrvatskoglagoljske liturgijske književnosti navodeći sve ono što mu prethodi – bogatu tradiciju hrvatskoglagoljskih tiskanih misala od prvotiska iz 1483. do Brozićeva izdanja iz 1561. Posebno se zadržava na istočnoslaveniziranim izdanjima da bi ukazao kako su ona zaustavila prirodni razvoj hrvatske redakcije i uzrokovale propadanje staroslavenskoga bogoslužja na tlu Hrvatske, a time i zloporabe po dalmatinskim biskupijama (šćavet). Nemalu pažnju posvećuje i povijesti nastanka Parčićeva izdanje konstatirajući kako je ono dokaz:

- a) da se rimska Stolica ne protivi slavenskom bogoslužju tamo gdje ono pravom postoji ili gdje ga duhovni razlozi iziskuju (a to onda zapravo ukazuje na cijeli hrvatski i slavenski, a time i crnogorski, duhovni prostor, op. M. L.)
- b) kako papa Lav XIII. vjerno slijedi stope svojih prethodnika Nikole I, Hadrijana II, Ivana VIII, Inocencija IV, Urbana VIII. i Benedikta XIV. i oživotvoruje svoje velike misli o Slavenstvu koje je izrazio u enciklici *Grande munus*.

Velik je prostor u svome tekstu Rački posvetio preciziranju jezika novoga misala ne samo konstatacijom da se „u jeziku razlikuje od starijih slovinskih misala u tome što je uzpostavljena prema napredku slavistike staroslovenština hrvatske redakcije (...)“, nego i detaljnim opisom hrvatskokrkenoslavenskog jezika (hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika) na glasovnoj razini, a

pisama u razdoblju od 1865. do 1890. godine o različitim temama vezanim za ćirilometodsku problematiku, a napose o radu na staroslavenskom Misalu. Usp. Vjekoslav Ćosić, *Parčićeva pisma Račkome*, Zadarska smotra, god. LIX, br. 3–4, Matica hrvatska Zadar, Zadar 2010., str. 83–117.

⁴⁴ Iz usporedbe s tekstom koji je otisnut u *Katoličkom listu* vidi se da *Glasnik* ne prenosi u potpunosti navedeni članak, već ispušta izvatke iz *Misala* (dio mise koja se služi na Pepelnicu te dio korizmene prefacije) koji su u članku otisnuti staroslavenskom ćirilicom, a koji su Račkome poslužili kao izravni primjer za njegove tvrdnje „da je ovo novo izdanje od svih predjašnjih mnogo pravilnije i da nam prikazuje čistu staroslovenštinu u hrvatskoj redakciji“. Vidi: *Katolički list*, str. 79.

nabraja i sve poznate redakcije crkvenoslavenskoga jezika da bi naglasio koliko se jezik novoga misala od njih razlikuje.⁴⁵

U suvremenoj se paleokroatističkoj literaturi također hvali Parčićeva znanstvenost u pogledu „vraćanja hrvatskokrkvenoslavenskoga jezika u liturgijsku uporabu“. Tandarić čak tvrdi da „ni u jednom pisanom spomeniku nije jezična norma tako dosljedno provedena“. Te svoje tvrdnje o dosljednosti Parčićevoj i vjernost propisanim predlošcima, za razliku od većine autora koji su se pišući o toj tematici zadržali samo na konstatiranju, krijepi primjerima iz hrvatskoglagoljskih rukopisnih misala i Karamanova misala koje uspoređuje s rješenjima u izdanju iz 1893. Bjelodano je da se Parčić rukovodi načelom poštivanja tradicije s jedne i funkcionalnosti jezika najvažnije liturgijske knjige s druge strane: ona mora biti u skladu s vremenom, prilagođena suvremenomu čitatelju – riječ svetih tekstova mora postati živa riječ – Logos – Slovo. Ranije citirana Tandarićeva rečenica kako jezična norma ni u jednom dotadašnjem spomeniku nije tako dosljedno provedena potiče i na sljedeći zaključak: Parčić u liturgijskome jeziku misala gleda sustav koji funkcionira po svim pravilima svojstvenim književnom jeziku. To je sustav koji je prvenstveno artificijelan, a onda sustav koji mora biti uzoran i precizan jer čuva i posreduje riječ Božju.

Kada je riječ o jeziku Parčićeva *Misla*, u znanosti se često ponavlja rečenica kako je njime „u hrvatske glagoljske bogoslužne knjige vraćena hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika kakva je bila u uporabi do *Levakovićeva misala*“. Najnovija istraživanja jezika i grafije Parčićeva *Misala* na primjeru *Muke po Mateju* Antonije Zaradije Kiš i Matea Žagara pokazuju kako tomu nije tako:

„Neosporno je da nije posrijedi pokušaj nastavljanja prekinute tradicije, nego svojevrsan, konstruiran, povratak u sam početak redakcijskog formiranja. Pritom se na umu imaju samo fonološke osobine, no i one tek ograničeno naznačene. Očigledna je namjera da se prijevod Evanđelja vrati na zajednički, sveslavenski početak, tek s hrvatskim naznakama, dovoljno blagima da bi staroslavenska osnovica bila neprijeporna. To je zasigurno u vezi s nakanjenom namjerom ovoga misala, odnosno sa širom slavenskom/slavističkom koncepcijom liturgijskog jezika u drugoj polovici XIX. stoljeća. Potanji uvod u jezik *Muke po Mateju* pokazao je, između ostaloga, kako je priređivač bio iznimno stručan, kako je odvagivao svaki izbor, kako se ponajviše oslanjao na Assemanijev evanđelistar (ali i na Zografski i Marijinski), te kako je dobro poznavao hrvatskoredakcijske tekstove.“⁴⁶

⁴⁵ *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske*, br. 5, god. 21, Đakovo 1893., str. 78–79.

⁴⁶ Antonija Zaradija Kiš – Mateo Žagar, *Muka po Mateju u Parčićevu Misalu (1893): kulturološke, jezične i grafijske odrednice (nacrtak)*, u: *Boka kotorska – jedno od izvorišta*

Neosporno je međutim da je Parčićevim *Misalom*, osmim po redu hrvatskim glagoljskim tiskanim misalom, započelo novo razdoblje u povijesti hrvatskoglagoljskoga tiska.⁴⁷ Uz izdanja misala Parčić je tiskao i nekoliko manjih glagoljčnih djela. Godine 1893. izdao je obrednik *Rimski ritual*, početnicu za čitanje glagoljice *Mali azbukvar* te *Rječnik latinsko-glagoljski*, a priredio je i građu za tiskanje časoslova.

Koliko god da je izradba liturgijskih knjiga u drugoj polovici 19. stoljeća rezultat zalaganja mnogih istaknutih ličnosti, napose biskupa J.J. Strossmayera i povjesničara i filologa Franje Račkoga, znanstvenici se slažu u mišljenju da presudna uloga u tome procesu pripada glagoljašu Dragutinu Antunu Parčiću. Toga su bili u potpunosti svjesni i njegovi suvremenici, što smo već pokazali, a u prilog tomu ide i tekst iz Vrhbosne pisan neposredno nakon Parčićeve smrti:

„Oživjeti hrvatsku glagoljicu, koja je pomalo stala propadati zbog nestašice glagoljskih knjiga, bio je ponajdraži posao kanoniku Parčiću. Radi toga nastojanja okitio mu je prsa veliki Leon XIII zlatnom medaljom. I dok bude svijeta, i dok se bude iz nepokvarenih hrvatskih srdaca dizao u nebeske visine hvalospjev “Slava va višnjih Bogu”, s ponosom i zadovoljstvom spominjat će se hrvatski narod svojeg slavnog glagoljaša Parčića, kojemu slava i dika i ovoga i onoga svijeta!”⁴⁸

Jedino se mišljenje Josipa Hamma razlikuje od dosadašnjih apologija Parčićevu djelu koje u periodizaciji crkvenoslavenskoga jezika na hrvatskome tlu svrstava u četvrti period i imenuje ga *novohrvatskom redakcijom od 1893. koja se nadovezuje na redakciju iz 16. stoljeća*.⁴⁹ On ne prigovara Parčićevoj filološkoj kompetenciji, već ne vidi smisao vraćanja hrvatske redakcije u glagoljske liturgijske knjige u vremenu u kojemu staroslavenski jezik više ne može predstavljati funkciju sredine u kojoj živi, već samo filološko pitanje,⁵⁰ zbog raskoraka, domeće Jerko Fućak, koji se javlja između njega i političkog, nadasve društvenog, književnog i nacionalnog života i razvoja s druge strane.⁵¹ Međutim, uključimo li se u razmatranje ovoga problema iz motrišta sociologije jezika, na što neosporno imamo pravo govoreći o jeziku liturgijskih knjiga

hrvatske pasionske baštine, Zbornik radova V. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture, Tivat, 2006., str. 176.

⁴⁷ O Parčiću i njegovu izdanju misala više vidjeti u: Antun Josip Soldo, *Dragutin Antun Parčić i njegov glagoljski misal*, Slovo, br. 39–40 (1989.–1990.), str. 167–186.

⁴⁸ *Vrhbosna*, br. 17, 1903., str. 16.

⁴⁹ Josip Hamm, *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*, Slovo, br. 13, Zagreb 1963., str. 65.

⁵⁰ Josip Hamm, o. c., str. 66.

⁵¹ Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1975., str. 66.

19. stoljeća, možemo dobiti drugačiju sliku od one koju nudi Hamm. Iz toga motrišta staroslavenski kao liturgijski jezik funkcionira kao instrument civilizacije određenog ljudskog kolektiva – ovdje hrvatskoga i jednog dijela crnogorskog naroda – u specifičnim društveno-povijesnim okolnostima koje u odnosu na jezik imaju posebne zahtjeve. Devetnaesto stoljeće u staroslavenskome jeziku vidi uporište od kojega očekuje da preuzme ulogu političke snage koja se nije mogla pronaći u unutarnjim društvenim i političkim činiteljima – kao znaka i sredstva jedinstva, što je uostalom bila stoljetna uloga i latinskoga jezika. Utjecaj je društva (dakle, društvenih i političkih okolnosti) na jezični odabir, u ovome slučaju jednome izdvojenom segmentu funkcioniranja nacionalnoga bića – na području liturgije – razvidan; nije tu riječ o utjecaju na unutarnju strukturu jezika, nego o potrebi za autoritetom drevnoga slavenskoga/hrvatskoga liturgijskog jezika uvjetovanom zadanostima jednoga društveno-političkoga trenutka. Makrosociolingvistika podučava kako *jezik sili na neke poglede na svijet*, primjere, bitno utječe na oblikovanje filozofije o ljudskoj jednakosti i često je u situaciji da izjednačuje nešto što u društvu nije izjednačeno, utječe na društvo kroz uvjerenje da će se stanje popraviti. U ovom konkretnom slučaju može se govoriti o oblikovanju ideje jednakosti naroda preko matrice liturgijskoga jezika koji, iako više nije ono što je Slavenima bio u prvim stoljećima svoga nastanka – razumljiv i blizak narodnim idiomima, ima snagu povezati slavenska plemena koja se u drugoj polovici 19. stoljeća bore za svoju samostalnost u okviru internacionalnog dinastičkog državnog saveza kakav je bio Habsburška Monarhija.⁵²

Danas, stotinu i osamnaest godina nakon što je prvo izdanje Parčićeva glagoljskog *Misala* ponovno uskrsnulo u krilu crnogorskog naroda, iznova se upisuje u njegov kulturni identitet. Ali sada na posve nov način i s novom svrhom – svjedočeći da se kulturne pojave neke sredine (u ovom slučaju hrvatske) često ucjepljuju u drugu (crnogorsku) tako da postaju neodvojivom sastavnicom njezina identiteta, dok istovremeno ne prestaju biti činjenicom kulturnog identiteta sredine iz koje su potekle. Osim toga, pretisak ove važne glagoljične knjige podsjetnik je na zajedničko kulturno nasljeđe koje veže sve slavenske narode – staroslavenski jezik (i pismo) koji su nam u zalag ostavili Slaveni apostoli – Konstantin-Ćiril i Metod, a koji je svim slavenskim narodima bar u jednom odsječku njihove povijesti i bar na jednom dijelu njihova nacionalnog prostora bio književni.

⁵² Otto Jespersen, *Čovječanstvo, narod i pojedinac sa lingvističkog stanovišta*, Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika 1970., Biblioteka Lingvistika, poetika; 1.

Uskrisavaju danas s Parčićevim glagoljičnim *Misalom* i uspomene na knjaza Nikolu I. Petrovića Njegoša, na biskupa Josipa Jurja Strossmayera, na Šimuna Milinovića, na bokokotorske i na hrvatske glagoljaše te trajne veze među dvjema kulturama koje su od davnina brižno građene i njegovane, što se i ovom prilikom potvrđuje! U čast takvu važnom kulturnom činu moguće je samo reći:

Slava va višnjih Bogu!

Literatura

- Bolonić, Mihovil, *O životu i radu Dragutina A. Parčića*, Bogoslovska smotra, vol. 42, br. 4, Zagreb 1973., str. 418–438.
- Bonefačić, Klement Kvirin, *Dragutin A. Parčić*, Krk 1903.
- Bratulić, Josip, *Leksikon hrvatske glagoljice*, Minerva, Zagreb 1998.
- Ćosić, Vjekoslav, *Parčićeva pisma Račkom*, Zadarska smotra, god LIX, br. 3–4, Zadar 2010., str. 83–117.
- Damjanović, Stjepan, *Strossmayerova nastojanja oko glagoljskih liturgijskih knjiga*, Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa, Stanislav Marijanović (ur.), Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek 2008., str. 365–372.
- Fućak, Jerko, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1975.
- *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemске*, br. 18, Đakovo 1893.
- *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemске*, br. 5, Đakovo 1893.
- Hamm, Josip, *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*, Slovo, br. 13, Zagreb 1963., str. 43–67.
- *Istorijski zapisi*, br. 1–2, Cetinje, 1978.
- Jespersen, Otto, *Čovječanstvo, narod i pojedinac sa lingvističkog stanovišta*, Zavod za izdavanje udžbenika, Biblioteka Lingvistika, poetika, 1, Sarajevo 1970.
- Karaula, Željko, *Pisma crnogorskoga pjesnika, svećenika i diplomata Jovana Sundečića bosansko-đakovačkom i srijemskom biskupu Josipu Jurju Strossmayeru (1881.–1887)*, Diacovensia, god. 23, br. 2, Đakovo 2009., str. 91–156.
- Lukić, Milica, u *Šimun Milinović – bokokotorski biskup-glagoljaš i njegova uloga u oživljavanju ćirilometodske ideje u drugoj polovici 19. stoljeća – Uvodna razmatranja*, u: Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine, Zbornik V. međunarodnog znanstvenog simpozija, Tivat – Zagreb 2007., str. 143–153.

- Lukić, Milica, *Polemike oko jezika i pisma liturgijskih staroslavenskih knjiga u 19. st. (s osobitim obzirom na tekstove Dragutina A. Parčića i Ivana Milčetića)*, Knjige poštujući, knjigama poštovani – Zbornik o 70. rođendanu Josipa Bratulića, Matica hrvatska, Zagreb 2010., str. 283–292.
- Marijanović, Stanislav (ur.), *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera*, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa održanoga od 15. do 17. svibnja 1990., Osijek 2008., str. 443–478.
- Martinović, Ilija, *Slava va višnjih Bogu*, Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci, br. 13, Vinkovci 1995., str. 133–162.
- Nazor, Anica, *Tragom Parčićeva glagoljskog 'Misala'*, Zadarska smotra, br. 3, Zadar 1993., str. 103–119.
- Nazor, Anica, *Knjiga o hrvatskoj glagoljici: 'Ja slova znajući govorim...'*, Erasmus naklada, Zagreb, 2008.
- Nikčević, Milorad, *Hrvatski i crnogorski književni obzori – Povijesni književno-kulturni kontekst*, NZCH, Zagreb 1995.
- Nikčević, Milorad, *Na civilizacijskim ishodištima – književni suodnosi i interferencije*, CKD »M-M«, Osijek 1999.
- Nikčević, Milorad, *Odsjaji kultura – Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima*, Zagreb 2002.
- Nikčević, Milorad, *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima – U duhovnim prostorima Crne Gore / Boke kotorske*, Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva „Croatica – Montenegrina“, Osijek, Crnogorsko kulturno društvo „Montenegro – Montenegrina“, Osijek i Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, Osijek 2009.
- Nikčević, Vojislav, *Istorija crnogorske književnosti – od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“ – Cetinje, Cetinje 2009.
- Pederin, Ivan, *Pisma Ivana Kukuljevića Sakcinskog Pavelu Josefu Šafaříku o glagoljici*, Croatica et Slavica Iadertina III, Zadar 2007., str. 231–260.
- Rotković, Radoslav, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852. Istorija crnogorske književnosti*, knjiga II, Institut za crnogorski jezik i književnost – Podgorica, Podgorica 2012.
- Soldo, Antun Josip, *Dragutin Antun Parčić i njegov glagoljski misal*, Slovo, br. 39–40, Zagreb 1990., str. 167–186.
- Šišić, Ferdo (ur.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, Knjiga četvrta (od 2. jula 1888. do 15. februara 1894), JAZU, Zagreb 1931.
- Tandarić, Josip, *Oživljavanje hrvatske redakcije staroslavenskog jezika*, Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1993., str. 78–84.

- Vjeko Vrčić, *Veliki sin lovrečke župe*, Lovreć 1985.
- *Vrhbosna*, br. 17, Sarajevo 1903.
- *Za obstanak glagoljice – Opazke D. A. Parčića, kanonika kod sv. Jeronima u Rimu, vrhu 'Memoria sulla conversione dell'alfabeto glagolito nel latino pei libri liturgici slavi di Rito Romano'*, Zadar 1882.
- *Zapisi*, god. XIII, knjiga XXIV, sv. 1, Cetinje, 1940., str. 1–26; sv. 2, str. 83–93.
- Zoradija Kiš, Antonija – Žagar, Mateo, *Muka po Mateju u Parčićevu Misalu (1893): kulturološke, jezične i grafijske odrednice (nacrtak)*, u: *Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Zbornik radova V. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture, Tivat, 2006., str. 153–189.

Milica LUKIĆ

**DRAGUTIN ANTUN PARČIĆ AND HIS *ROMAN MISSAL*
IN THE SLAVONIC LANGUAGE (ROME, 1893)**

(On the occasion of 100 years since Parčić's death and
the reprint of his Glagolitic Missal in Montenegro)

The paper discusses the preparation and printing of the Glagolitic Missal (known in science as Parčić's Missal) in the second half of the XIX century. This liturgical book created within the common segment of the cultural history of Croatian and Montenegrin peoples, referring to events related to the agreement made between the Holy See and Montenegro in 1886, presents the culmination of restoration of Cyril-Methodius' heritage among the Slavs in the XIX century, among the proponents of which was also Đakovo's and Srijem's bishop Josip Juraj Strossmayer.

Key words: *Antun Parčić, Missal, Glagolitic script*

UDK 821.133.1.09

UDK 7.036

Pregledni rad

Marjana ĐUKIĆ (Podgorica)

Institut za strane jezike – Podgorica

marjana2002@yahoo.fr

ODGOVORI PROLAZE, PITANJA OSTAJU

(Antoan Kompanjon, *Pet paradoksa modernosti*, prevod
Bojana Tenjović, Institut za crnogorski jezik i književnost, 2012)

Izdavačkim poduhvatima Instituta za crnogorski jezik i književnost može se bez ikakve sumnje pridodati prevod i objavljivanje znamenitog francuskog teoretičara književnosti Antoana Kompanjona. Budući da nije mnogo preveden, rad će situirati književnoteorijski pristup Antoana Kompanjona u okviru savremenih teorijskih koncepata, a isto tako predstaviti metode i probleme koje autor tretira u studiji *Pet paradoksa modernosti*.

Ključne riječi: *Kompanjon, teorija, istorija, modernost, postmodernost, avangarda*

Duga i znamenita tradicija francuske književnoteorijske misli, koja podrazumijeva polemike i borbe koliko nova otkrića i stvaranje sistema i teorija, sredinom XX vijeka doživjela je vjerovatno najsjajniji trenutak. Talas strukturalizma, te velike revolucije ljudske misli, bitno će odrediti književnoteorijska istraživanja. Predavanja Rolana Barta postaju jedino, doduše vanuniverzitetsko, žarište novog znanja, a među slušaocima se formira sigurno najznačajnija generacija u francuskoj kritici, prije svih Žerar Ženet, Cvetan Todorov, Klod Bremon, a nesumnjivi autoriteti su De Sosir, Klod Levi-Stros, Roman Jakobson, ruski formalisti. Da bi izbjegli psihoanalitička tumačenja kao i komunizam, maoizam, trockizam i slične bizarne francuske grupacije, Ženet i Todorov 1968. godine osnivaju u izdavačkoj kući *Seuil* ediciju „Poétique“, a dvije godine kasnije časopis istog imena. Izdanja i tekstovi koje će objaviti kapitalni su u stvaranju čuvenog, napadanog i branjenog, formalnog metoda u proučavanju književnosti.

Antoan Kompanjon (Antoine Compagnon, 1950) u Parizu je u to doba student, sluša Jakobsona, Fukoa, Levi-Strosa, Rolana Barta i od nesudenog inženjera postaje danas najznačajniji i najpoznatiji francuski teoretičar i profesor književnosti. Na mjestu na kojem je slušao Jakobsona postao je profesor. Slavni Collège de France, studij bez diploma, slobodan, otvoren i besplatan, prestižna je kuća francuskog visokog obrazovanja, a predavači su zastrašujućeg respekta: Valeri, Bergson, Bedije, Benvenist, Bart, Fuko, danas Mišel Zink, za srednjovjekovnu književnost i od 2006. godine Antoan Komapanjon za predmet kojem je dao ime Francuska moderna i savremena književnost: istorija, kritika, teorija.

Osim što je bio na izvoru francuske nove kritike i u središtu stvaranja novih teorija u oblasti nauke o književnosti i humanističkih nauka uopšte, Kompanjonovo odrastanje i formiranje vezano je i za američki obrazovni sistem (kao srednjoškolac, a mnogo kasnije kao profesor na brojnim američkim univerzitetima, najduže na Kolumbiji, Njujork).

Formiranje između dviju kultura čini upravo Kompanjona jedinstvenim poznavaoцем kako francuskog strukturalizma, tako pod poststrukturalizmom iniciranih američkih *studies*, i što je još važnije, uvijek moderan, taj veliki poznavalac modernosti, posmatra s istim zanimanjem, znanjem i žarom savremena kretanja u literaturi, kulturi i naravno teoriji i istoriji književnosti. Poznati francuski prezir američke akademske misli s jedne strane, i vrlo selektivan, pragmatičan izbor francuskih teoretičara na američkim kampusima s druge strane, prevaziđeni su Kompanjonovim američko-francuskim formiranjem, kao i teorijskokritičkim i pedagoškim radom. Njegovi najvidljiviji autoriteti su Rolan Bart i Pol de Man, Bodler i Montenj, no cjelokupna evropska teorijska misao zajedno s najnovijim američkim teoretičarima, kao što su Grinblat, Baba, Said, nasljeđe je sa kojim Kompanjon polemiše, razmišlja, koje razotkriva podstičući čitaoce na sličan poduhvat.

Kod nas je Kompanjon poznat po znamenitoj studiji *Demon teorije* (Svetovi, Novi Sad, 2001, u Francuskoj objavljena 1998. godine) u kojoj preispituje dostignuća, rezultate i otkrića strukturalističkih i poststrukturalističkih književnih teorija. Analizom sedam književnih koncepata – književnost, autor, svijet, čitalac, stil, istorija i vrednovanje, Kompanjon se vraća izvornim pitanjima književnosti i teorije, pitanjima koja ne prestaju da se postavljaju ni nakon svih velikih teorijskih koncepcija XX vijeka.

Kompanjon je protivnik teorije kao pedagoške jedinice, teorije kao univerzitetskog udžbenika, tražeći „teorijsku avanturu a ne teoriju kao sholastiku“. Dosljedan u metodu, Kompanjon zaista budi čitalačku obamrlost predstavljajući teoriju i književnost kao otvorena pitanja na koje ćemo neprestano davati odgovore. U stalnoj polemici s institucionalizovanim književnim

proučavanjima i *doxom*, otkriva nam nova viđenja i paradokse naizgled riješenih i definisanih književnoteorijskih i umjetničkih pojmova i koncepata.

Kompanjon je u nauku o književnosti zakoračio velikom studijom o citatu i citiranju, *Druga ruka (La Seconde main ou le travail de la citation*, Seuil, 1979). Veliki problem *već rečenog* autor analizira preko citata, ne samo kao oblika, nego i preko rada na citatu, dakle kao funkcije i kao čina. Iz bogate bibliografije pomenućemo još neke od naslova: *Treća Republika Književnosti*, Seuil, 1983, *Prust između dva vijeka*, Seuil, 1989, *Poznajete li Brintjera?*, Seuil, 1997, *Antimoderni, od Žozeфа de Metra do Rolana Barta*, Gallimard, 2005.

Pet paradoksa modernosti (Seuil, 1990) studija je u kojoj Kompanjon preispituje pojmove modernosti, postmodernosti i avangarde. Kriterijumi u redefinisaju tih možda i previše rabljenih termina jesu odnos prema „novom“, što je od Bodlera kvalitet moderne umjetnosti, zatim vjera u budućnost i generalno vrijeme kao kategorija. Autor pruža zanimljiv prikaz odnosa teorije i umjetnosti, odnos elitne i masovne umjetnosti i najzad strast poricanja, negacije. Preko tih pet paradoksa, kako ih definiše autor, otvaraju se brojna teorijska pitanja: tradicija, progres, istorija, a autor znalački polemíše s relevantnim teoretičarima moderne i postmoderne, od Ničea do Habermasa, od Fridriha do Liotara. Studija *Pet paradoksa modernosti* jeste teorija umjetnosti jednoga određenog perioda istorije umjetnosti koju Kompanjon fiksira preko pet ključnih tačaka, pet kriznih trenutaka.

Modernost počinje čuvenim Bodlerovim „novim“ kojim se završava *Cvijeće zla*, a koje će prihvatiti Rembo, što predstavlja prvi period pregleda. Umjetnost druge polovine XIX vijeka, koju će osim pomenutih pjesnika označiti Flober i u slikarstvu Manet i Kurbe, prema Kompanjonovoj analizi karakterišu nezavršenost, fragmentarnost, gubitak značenja i autonomija djela. Druga velika kriza vezana je za značajnu godinu u francuskoj umjetnosti, 1913, kada se pojavljuju kolaži Braka i Pikasa, Kandinski i njegova apstraktna umjetnost, Apolinerovi kaligrami, prva knjiga Prustovog romana *U potrazi za izgubljenim vremenom* i, naravno, Marsel Dišan, pravi predstavnik avangarde. Odnos teorije i umjetnosti, koji u Kompanjonovom čitanju daje nove i zanimljive rezultate, prati se u trećem periodu, oko 1924. godine koju označava pojava nadrealizma. Kiriko, Dali, Magrit, pored moćnog Bretona i njegovog kruga, posmatraju se preko Adorna, Benjamina, Birgera. Period poslije Drugog svjetskog rata do čuvene 1968. godine označava prelazak umjetnosti na američko tlo – Polok, pop-art, ali Kompanjon ne lišava čitaoca književnoteorijskih bitnih dešavanja u Francuskoj pa se osvrće na novi roman, novu kritiku i francuske post-strukturaliste. Konačno, peti krizni momenat je posve američki, postmoderna osamdesetih godina XX vijeka. Od arhitekture do književnosti i teorija postmoderne, Kompanjon svoje paradokse završava povratkom Bodleru. Krug je zatvoren.

Erudicija i smjelo poigravanje aporijama skrivenim u teorijskim konceptima i definicijama, antidogmatski pristup i suptilni subjektivni stav pridružuju *Pet paradoksa modernosti* slavnoj tradiciji francuske teorijske misli. Teorija, istorija, kritika, kakav je Kompanjovov profesorski pristup, istovremeno prate stvaralaštvo i refleksiju, umjetnost i „teror“ teorije, u jednom ipak istorijskom slijedu. Dovodeći u sumnju sve, pa i sopstveno tumačenje, Kompanjon čitaocu pruža priliku ne samo da preispituje odgovore, nego da se prije svega vrati pitanjima.

Marjana ĐUKIĆ

ANSWERS PASS, QUESTIONS REMAIN

(Antoine Compagnon, *The Five Paradoxes of Modernity*, translation by Bojana Tenjović, Institute for Montenegrin Language and Literature, 2012)

Publishing the translation of a book by renowned French literary theorist Antoine Compagnon is certainly among the publishing achievements of the Institute for Montenegrin Language and Literature. Since Compagnon's works were not translated much, the paper will try to position his literary-theoretical approach in the framework of modern theoretical concepts, and will present the methods and problems treated by the author in *The Five Paradoxes of Modernity*.

Key words: *Compagnon, theory, history, modernity, post-modernity, avant-garde*

UDK 821.133.1.09

UDK 7.036

Stručni rad

Ethem MANDIĆ (Podgorica)

talemandic@gmail.com

ČORSOKACI MODERNE UMJETNOSTI

(Antoan Kompanjon: *Pet paradoksa modernosti*,
Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012)

Autor u ovome radu daje prikaz knjige *Pet paradoksa modernosti* Antoana Kompanjona, belgijskoga profesora i historičara umjetnosti. Antoan Kompanjon je profesor francuske literature na Sorboni. U tome kapitalnom djelu njegova kritičarskog rada, bavi se ključnim problemima moderne umjetnosti. Objasňuje paradokse i fenomene moderne epohe kroz tumačenje njenih najznačajnijih predstavnika i njihovih djela: Bodlera, Remboa, Manea, Sezana, Endi Vorhola itd. *Pet paradoksa modernosti* može se svrstati u najznačajnija djela koja lucidno raspravljaju o gorućim pitanja današnje umjetnosti.

Ključne riječi: *Antoan Kompanjon, moderna, paradoks, tradicija, moderna tradicija, kult novoga, avangarda, ideja progresa, teorija, kritika, postmodernizam, Bodler...*

Pet paradoksa modernosti je studija Antoana Kompanjona koja se bavi posljednjom velikom epohom svjetske književnosti. Iako su rasprave o moderni započete krajem devetnestoga vijeka, ona je još uvijek otvorena i nedovoljno ispitana zbog svoje višestruke prirode i zbog toga što smo u nju još uvijek uronjeni, a Kompanjon na atraktivan i znalački način predstavlja čitaocima njene krizne trenutke i ključne dileme.

Antoan Kompanjon bavi se *modernom* kao književno-umjetničkom epohom i njenim unutrašnjim konfliktima i osobinama; u njoj traži i vidi paradokse i logičke čorsokake koje ona sama sebi nameće, i pokušava ih objasniti (koliko god je to moguće). Moderna se na početku XXI vijeka predstavlja kao jedno biće s mnogo produžetaka – esteticizam, avangarda, kasni modernizam, postmodernizam – meduzina glava koja ima zmijske glave umjesto kose.

U uvodnome poglavlju Kompanjon objašnjava pojmove *tradicija* i *moderna*, koji se načelno postavljaju kao antonimi, i s te tačke gledišta uzima termin *moderna tradicija* koji je u svojoj suštini apsurdan. Naime, Kompanjon objašnjava da je *tradicija* „prenošenje jednog modela ili vjerovanja sa jedne generacije na narednu, iz jedne epohe u drugu“, dok *moderna* predstavlja (ili želi predstaviti) totalni raskid s tradicijom i želju da se bude originalan po svaku cijenu (M. Solar u knjizi *Povijest svjetske književnosti* kaže da je umjetnike moderne ta „čežnja za novošću“ i „čežnja da se nadmaši prethodnike u svemu dovela je do takozvanog ‘hermetizma’ i nerazumljivosti vrhunske visoke književnosti široj publici“).

Tako da, iako je za današnjega čovjeka modernost već postala tradicija, i to je jedino što današnjeg čovjeka pomalo zbunjuje, kako tvrdi Kompanjon, jer nije prošlo ni stotinu godina nakon pojave avangardista: Majakovskog, Hljebnikova, Marinetića, koji su se gnušali tradicije i svojim djelom se pokušavali od nje udaljiti; taj pojam *moderna tradicija* mu više ne vrijeda logiku zato „što smo na neki način izašli iz nje (moderne)“.

Bodler je u djelu *Romantična umjetnost*, kojim se Antoan Kompanjon umnogome služi, veoma lijepo opisao taj proces „starenja“ umjetničkoga djela i kako djelo postaje dio tradicije „Jednom rečju, da bi sva *modernost* bila dostojna da postane starina, potrebno je da tajanstvena lepota, koju u to nehotice unosi ljudski život, bude odatle izvučena.“ U takvome Bodlerovom stavu ogledaće se jedan od centralnih paradoksa moderne književnosti, jer će kasnija modernost, u svojoj želji za neprestanim obnavljanjem, i odricanjem bilo kakve želje za starenjem, napraviti sopstveni *circulus vitiosus*.

Moderna tradicija postaje „tradicija uperena protiv sebe same“, i „povezivanje suprotnosti otkriva modernu kao negaciju tradicije i tradiciju negacije“, a taj protivrječni paradoks najavljuje sudbinu estetske modernosti – ona izdaje naredbu o sopstvenome životu i spostvenoj smrti (kao što meduza umire skamenjena od sopstvenoga pogleda koji je videla u Persejevom uglačanom štitu koji mu je dala Atina).

Ono što će biti poseban predmet pažnje Kompanjonova djela, čemu će on posvetiti posebna poglavlja, a na šta ćemo se u ovome prikazu osvrnuti, jeste sam početak moderne tradicije koji se izjednačuje s „nastankom novoga kao vrijednosti“, i „kulta novoga“ kao jezgra moderne umjetnosti, koje je smatrano vrijednošću samo po sebi (važno pitanje je da li je novitet i ono što je moderno uvijek bilo uslov kvaliteta umjetničkoga djela, jer su modernisti ponekad opsesivno insistirali na tome, ne uviđajući sve posljedice takvoga programa, i Kompanjon se pita „šta može da ostane od autentične vrijednosti novoga u modernome idolopoklonstvu koje ga okružuje i čera na iscrpljujuće obnavljanje?“).

Na početku prvoga poglavlja *Prestiž novoga: Bernar od Šartra, Bodler, Mane*, autor objašnjava razliku između termina *moderna*, *modernost*, *modernizam*. Imenica *modernost* koristi se u smislu određivanja onog što je moderno, a Bodlerova *modernost* nosi unutar sebe svoju suprotnost, otpor prema modernosti kao što će Kompanjon i objasniti. *Modernizam* se koristi u smislu ukusa, često onog što je prećerano u modernom. Dok se *moderna* najčešće uzima, i postala je oznaka za čitavu jednu književnu epohu.

U fokusu pažnje toga poglavlja, kao i poglavlja poslije njega, biće različit odnos Bodlera i modernista (kao jednog od začetnika moderne i modernizma) i avangardista prema tome fenomenu „novosti“ i tradicije u umjetnosti, i prema onome što je univerzalna vrijednost umjetničke kreacije. Videćemo, a to je još jedna aporija moderne književnosti, da zapravo Bodler, iako je začetnik (ili makar jedan od prvih modernista), nema negativan odnos prema tradiciji, kakav su imali njegovi „nasljednici“.

Za Remboa koji kaže: „Treba biti apsolutno moderan“, moderno je ono što nema veze s tradicijom, dok je za Bodlera nov i moderan onaj koji je promijenio odnos prema formi (sličan stav su zastupali formalisti u XX vijeku), koji je, kako kaže Bodler promijenio „modu i namještaj“, iako nasljeđuje teme opšte prirode koje se provlače kroz sve epohe. Za Kompanjona je centralno mjesto dvojbe unutar moderne u Bodlerovom stavu, da je modernost kada se iz mode izdvoji ono što je u „njoj poetsko u istorijskom, da se iz prolaznoga izvuče večno“.

Jako važan odnos u moderni je odnos novoga i modernoga, i novoga i lijepoga, kojim se Kompanjon bavi u prvome poglavlju. On kaže da se posljednji trenutak koji će uspostaviti odnose novoga i modernoga, i novoga i lijepoga proteže od Stendala do Bodlera. Prvi put u središte umjetničke epohe imamo vremenske odrednice (nakon antike i srednjega vijeka), i istorija moderne umjetnosti jeste istorija smanjenja vremenskoga razmaka koji razdvaja staro i moderno preko srednjega vijeka. S pojavom modernosti razlikovanje prošloga i sadašnjega nestaje u prolaznome. Opozicija između staroga i modernoga nije ništa drugo do opozicija dvije sadašnjosti, dva aktualna vremena, juče i danas i danas i sutra. Tradicija prestaje da bude tradicija nasljeđa i postaje tradicija prekida. I tu nastaje dogma koja nije nimalo bodlerovska, a to je da klasično umjesto da bude shvaćeno kao vanvremeno lijepo, kako ga doživljava Bodler, svodi se na nekadašnje lijepo, to jest na ono što više nije lijepo. Savremena umjetnost postaje jedina vrijednost, a nekadašnja umjetnost više nije umjetnost. „Modernost“ za Bodlera, kako kaže u eseju u knjizi *Romantična umjetnost*, sastoji se od dvije polovine „prolazno, nepostojano, slučajno su njena jedna polovina umjetnosti čija je druga polovina ono večno i stalno“. Moderna nakon Bodlera zaboravlja tu

drugu vječnu polovinu umjetnosti, „stavljajući naglasak na promjenu i relativnost, na sadašnjosti“. Ukus i moda postaju jedno.

Moderna kao epoha začeta je djelima Bodlera i Flobera *Cvijeće zla* i *Gospođa Bovari*, koje su kada su izašle izazvale veliku buru u svojoj sadašnjosti. Bodler je „insistirajući na odsustvu relevantnosti prošlosti za opažanje budućnosti bio jedan od pokretača 'kulta novoga', i kod njega ne postoji ni jedan trag religije moderne umjetnosti, nijedan trag estetike promjene radi promjene, vidne promjene, niti onoga što Valeri naziva 'novim po sebi'“. Stalnom obnavljanju novoga koje negira nekadašnje novo, Bodler suprostavlja vječno, ili vanvremeno. Kompanjon nam tu tezu još produbljuje Bodlerovim stavom prema modernističkome slikaru Eduardu Maneu i njegovim slikama *Doručak na travi* i *Olimpija*, koje su takođe izazvale velike nemir tadašnje javnosti. Kompanjon kaže da je u *Olimpiji* igra tradicije i modernoga istog ranga, i da je to djelo koje je u isto vrijeme i prolazno i vječno. „Maneov način igranja sa prošlošću“, kaže Kompanjon, „izvlači upravo *tajnovitu ljepotu* koja čini modernost *dostojnom* da postane antika. *Olimpija* je posljednji veliki akt u istoriji slikarstva“.

Još jedan fenomen kojim se Kompanjon posebno bavio i posvetio mu čitavo jedno poglavlje *Vjera u budućnost: avangarda i tradicionalno pripovijedanje*, predstavlja „ideju progressa“ u umjetnosti. On navodi da je ideja progressa gigantski apsurd, groteska koja raste do iznemoglosti. Autor se obrančunava s jednim vremenskim paradoksom, jer je avangarda svoje temelje postavila u budućim vremenima. Avangarda je vjerovanjem u budućnost osudila sebe „na brzo nepriznavanje, jer vjerovanje u progres traži da progressivistička umjetnost prihvata svoju trenutnu smrtnost i dekadentnost“.

Avangarda i njeni predstavnici (futuristi, ekspresionisti, nadrealisti, dadaisti...) tragali su za novim u sadašnjosti otvorenoj ka budućnosti, i vjerovali su u dogmu progressa, razvoja i prevazilaženja. Oni su neminovno i paradoksalno u rođenju svoga djela, videli njegovu trenutnu smrt. To najbolje objašnjava citat s početka drugoga poglavlja Kompanjonove knjige: *Književnost se kreće prema sebi samoj, prema svojoj suštini, a to je nestajanje*.

Avangarda je u angažovanim počecima, početkom dvadesetih i tridesetih godina, bila prije svega, kako tvrdi Milivoj Solar, okrenuta rušenju *kulta ljepote* uspostavljenom u eseteticizmu kao vjerovatno posljednjem ostatku tradicije, da bi se potpuno otvorili novi putevi prema književnosti. Avangarda je modernu epohu pretvorila u „groteskno čudovište“, kao što je Atina pretvorila Meduzu, koja je prvobitno bila veoma lijepa žena u gorgonu jer ju je uhvatila kako ljubi Posejdona u svome hramu.

Ako je moderna u početku i zadržala neki pozitivan odnos prema tradiciji, u smislu forme, avangarda je te spojnice potpuno prekinula. Avangarda nije

samo, objašnjava Kompanjon, jedna radikalnija i dogmatičnija modernost. Ako se modernost poistovjećuje sa sadašnjim trenutkom, avangarda podrazumijeva svijest o budućnosti i želi da se bude ispred svoga vremena. Kompanjon upozorava na odnos dekadencije (dekadentnosti), koja je neodvojiva od bodlerovskoga koncepta istorije i tradicije, i avangarde. Teoretičari su skloni da miješaju ta dva pojma, kao i pojmove modernosti i avangarde.

Prije svega, modernisti, kao što smo prikazali, nijesu sebe doživljavali kao predstavnike avangarde i nijesu se pojavili u isto vrijeme. Dok pojam dekadencije, iako uključuje razočaranje sadašnjošću, ono ne polaže veliku nadu u budućnost, i prema Milivoju Solaru, takozvani dekadenti ne odbacuju tradiciju nego u njoj traže utočište jer tvrde da je barem nekad bio ostvaren ideal ljepote, za razliku od avangardista. Ali pojmovi avangarde i dekadencije često se prepliću i teoretičari ih, iako se razlikuju, posmatraju kao dva lica modernosti. Na taj način su, prema Kompanjonu, kad se svijest o istorijskome vremenu generalizovala i kad se prva modernost više nije razumjela, modernost i dekadencija postale sinonimi.

Kompanjon izdvaja dvije vrste avangarde: jednu *političku* i drugu *estetičku*. Jedni se bave čisto politički angažovanom umjetnošću, to jest umjetnošću u službi politike i ideologije, dok se drugi zadovoljavaju projektom esetičke revolucije. Prva koristi umjetnost da bi promijenila svijet, a druga želi da promijeni sveukupnu umjetnost i njena sredstva komunikacije (u tome smislu jasno je njihovo odstupanje od svakodnevnoga govora nadrealističkim automatskim pisanjem, alogičnostima, napuštanjem pravopisa i gramatike, korišćenja nonsensnih riječi itd.), smatrajući da će svijet pratiti tu promjenu.

Avangarda je od pojma koji je označavao dio vojske koji maršira naprijed, od čisto prostornoga dobio vremenske i estetičke konotacije. Avangardna umjetnost očajnički se naslanja na budućnost, ne teži više da se prikloni sadašnjosti, već ide ispred nje kako bi se upisala u budućnost, tako avangarda pokreće jedan od „latentnih paradoksa modernosti“, od težnje za samodovoljnošću i samopotvrđivanjem nužno pravi samouništenje i negaciju. „Poezija više neće pratiti ritam djelovanja: ona će biti ispred“, pisao je Rembo 1871. i rezultat takve retorike je modernost (ona što je sada i ovdje) koja se čita kao vjera u budućnost, vjera u ono što još nije, vjera u originalnost trenutka prije njegova samog nastanka. Rezultat svega toga je, kaže Kompanjon, paradoksalan i takva umjetnost ne poznaje pravu modernost.

Još jedna paradoksalna situacija u koju je moderna umjetnost samu sebe stavila, i predmet je poglavlja *Teorija i teror: Apstrakcija i nadrealizam*, jeste njeno ekstremističko teoretisanje i potreba za programskom umjetnošću. Svaka avangardna struja imala je svoj manifest ili program, ili su umjetnici koji su pripadali nekim od tih struja imali jasne predstave o tome kakvu umjetnost

ljudi treba da stvaraju. Futuristi su imali *Manifest futurizma*, koji je napisao osnivač toga pravca Filippo Tomaso Marinetti, nadrealisti *Nadrealistički manifest* koji je napisao Andre Breton, itd. Naime, oni su svojim načelima vršili, kako to naziva Kompanjon, teror nad slobodnim stvaranjem i umjetnošću jer su je stavljali u kalupe, obrasce (možda čak i okove), iako su sami proklamovali određeno oslobađanje umjetnosti od okova tradicije i već zadate forme. To je formalni paradoks, koji ima određene posljedice u tome koliko su produktivni i razumljivi bili umjetnici tih formacija.

Kompanjon objašnjava tu paradoksalnu ulogu koja se dodjeljuje teoriji u modernoj tradiciji: „Umjetnici koji su duboko obilježili istoriju“, poput Bodlera, Manea, Sezana, „postavili su temelje na onim teorijama koje su ocijenjene kao slabe i pogrešne, dok su najpostojaniji teorijski programi i najubjedljiviji avangardni manifesti proizveli samo ona djela koja brzo padaju u zaborav, ili koja samo ostavljaju anegdotsku uspomenu.“ Prvi modernosti bili su to protiv svoje volje, kako ih Niče naziva „nevoljni dekadentisti“, i oni se nijesu smatrali ni revolucionarima, ni teoretičarima. Njihova maksima bila je „ponovo stvoriti“, a ne „stvoriti novo“. Bodler je tražio od umjetnika da bude ratnik, da bude heroj savremenog doba, da posедуje kritičarsku svijest, poput mnogih velikih pisaca koji su smatrali svojom dužnošću da pišu, to jest da kritikuju stvarnost koja ih okružuje. Međutim, taj formalni zahtjev i stvaranje novine (ili onog što je novo u umjetnosti), nije usaglašen, jer umjetnost ima tendenciju da se razvije u pravce u koje umjetnik koji je pravi ne želi, ili ne zna. Kompanjon tu tezu objašnjava kroz primjere apstraktne umjetnosti i nadrealizma, i objašnjava protivurječnost teorije i prakse, pobjede jedne nad drugom i obrnuto, i kako se teorijska pretenzija moderne umjetnosti vezuje za zahtjev za novo.

U poglavlju *Tržište prevarenih: apsrtaktni ekspresionizam i pop-art*, Kompanjon obrađuje takoreći smrt kulta novoga u postmodernoj epohi (posteriornost ili odbijanje novoga ne zna se), i za fenomen smrti toga kulta vezuje traženje novoga nakon Drugoga svjetskog rata i dominacije tržišta nad umjetnošću. Naime, moderna umjetnost, od sredine XIX vijeka i početka XX vijeka, teži isključivanju umjetnosti iz modernoga života, ali ona nije odbacivala masovnu kulturu i popularnu umjetnost, ali se jeste izolovala i ogrnula onim što se naziva elitizam u umjetnosti. Pop-art je šezdesetih godina XX vijeka poistovjećivanjem umjetničkoga djela i tržišta potrošačkih dobara ukinuo razliku između elitne i masovne umjetnosti, ono što moderna tradicija nije mogla ili nije htjela da ukine, razliku između „visoke“ i „niske“ umjetnosti. Težnja umjetnosti nakon Drugoga svjetskog rata dovela je do toga da umjetnost postane samo roba, a vrhunska estetika postala je u umjetnikovom njegovanju sopstevene slike (kao što je to radio Endi Vorhol: „Ja sam kako izgledam. Nema ničeg iza toga“).

U petome poglavlju *Do posljednjeg daha: postmoderna i opoziv*, autor pokušava odgovoriti na pitanja i logičke poteškoće postmoderne i postmodernosti kao epohe koja dolazi nakon moderne. On se pita ako je moderno aktuelno i prisutno, šta može da znači taj prefiks post? Kako može sadašnjost da ukine svoju osobinu sadašnjosti? Kako jedno vrijeme može da se nazove poslijevremenskim? Kako može da bude nešto *poslije* moderne, ako je moderna neprekidna inovacija, samo kretanje vremena? Kompanjon iz svega toga izvlači zaključak da ako je moderna složena i paradoksalna onda je postmoderna to isto toliko. On tumači stavove najvećih postmodernih i postrukturalističkih mislilaca Liotara, Lakana, Barta, Deride. Uočava da je to kako postmoderna teži da prekine zapravo modernistički postupak *par excellence*: a to je prekid, i to je za njega najupadljiviji paradoks postmoderne epohe. U tome poglavlju navodi se istorija pojma i evolucija postmoderne umjetnosti od jednoga stila u arhitekturi do umjetnosti uopšte, i na proširenje toga pojma i pojave na socijologiju, filozofiju, itd... Postmodernizam kao maksimum ima: „Sve je dobro!“, stoga postmodernizam može da uzme bilo koji oblik. Liotar u postmodernom vidi eklectizam i kaže da je to „nulti nivo savremene opšte kulture“. Umjetnost se u postmodernu doba često pretvara u kič, umjetnost laska ukusu njenih potrošača. I umjetnik, i kritičar, i galerista, i obični čovjek u postmodernoj eri ulaze u mirne vode i nalaze zadovoljstvo u bilo čemu, ili kako kaže Liotar: „Došlo je vrijeme za popuštanje“. Postmoderna je razriješila dileme moderne tako što je pokazala da one neće nikad biti razriješene, i da, kako Kompanjon tumači Habermasa, moderni projekat nikad neće biti dovršen. Postmoderna svijest je, kaže Kompanjon, omogućila da se moderna tradicija tumači i da je oslabila suprotnosti koje je moderna pooštrila: novo-staro, sadašnje-prošlo, avangarda-kič itd., moderna je uspostavila sistem u kome se neko djelo ne može odbaciti pod izgovorom da je staro ili nazadno.

Nakon trnovitoga puta moderne umjetnosti i dvadesetoga vijeka punog kontradikcija, Antoan Kompanjon vraća se Bodleru kao umjetniku koji je prepoznao sve mane nadolazeće umjetnosti, umjetnosti koje je on začeo. On kaže da je diskvalifikacija novoga, koja je na kraju osvojila umjetnost, pokazala lucidnu Bodlerovu svijest, koja je shvatila da vjekovni ideal progresa povlači „identitet dvije protivrječne ideje, slobode i fatalnosti“, taj identitet je kaže Bodler istorija. Zaključak je da umjetnost, kao i istorija, danas svjedoče o toj praznini i osećaju slobode da ne moraju da brinu kuda idu. Kompanjon u haosu moderne i svim mogućim tumačenjima, stoji uz one umjetnike koje, kako on kaže, modernost nije izigrala.

Antoan Kompanjon u knjizi *Pet paradoksa modernosti* kroz najbolje i najreprezentativnije predstavnike (književnike i slikare) i njihova djela, razmatra pet paradoksa moderne umjetnosti: kult novoga, religiju budućega,

teoričarsku maniju, prizivanje masovne kulture i strast za poricanjem. *Pet paradoksa moderne umjetnosti* pravi uvid u osobine moderne književnosti iz koje čitaoci mogu da izvlače dalekosežne zaključke o istoriji i sudbini moderne umjetnosti, o tome u kojoj umjetničkoj epohi živi i stvara današnji umjetnik, i da li je moguće prevazići probleme i dileme koje nam je moderna umjetnost ostavila kao nasljeđe, i o tome kako će izgledati buduća umjetnost. Mi čitaoci stojimo uz one, kao što su Antoan Kompanjon, koji se trude da u tome mučnom poslu definišu i osvijetle kaos moderne umjetnosti, stoga je prijevod njegove knjige na crnogorski jezik u izdanju Instituta za crnogorski jezik veoma značajan poduhvat za crnogorsku jezičku kulturu i njenu teoretsku misao.

Ethem MANDIĆ

MODERN ART DEAD-ENDS

(Antoine Compagnon, The Five Paradoxes of Modernity, translation by Bojana Tenjović, Institute for Montenegrin Language and Literature, 2012)

The author of this paper reviews *The Five Paradoxes of Modernity* by Antoine Compagnon, a Belgian professor and art historian. Compagnon is a Professor of French literature at the Sorbonne. In this major study of his critic's work he deals with the key issues of modern art, explaining the phenomena and paradoxes of the modern era through the interpretation of its most important representatives and their works: Baudelaire, Rimbaud, Manet, Cezanne, Andy Warhol, etc. *The Five Paradoxes of Modernity* presents one of the most important works lucidly discussing the most pressing issues of today's art.

Key words: *Antoine Compagnon, Modernism, paradox, tradition, modern tradition, avant-garde, Baudelaire*

ARHIVA

UDK 321.01(497.16)

Danilo M. RADOJEVIĆ**KONTINUITET JEDNE ANTINACIONALNE
(ANTICRNOGORSKE) POLITIKE***

Ima tekstova koji su takav zbir protivurječnog i konzervativnog mutlja-ga i poluistina, pred kojima čovjek stoji kao pred dotrajelijem mehanizmom: ljutite se što vas uvodi u košmar neistina. Takav se tekst pojavio u *Književnim novinama* br. 353 (10. maj 1969), pod naslovom „Moramo li se parničiti pred Ustavnim sudom?“ Pisac ovoga članka, Mitar Pešikan, ruži sve one koji su izustili neku riječ o crnogorskoj kulturi, literaturi, jeziku, naciji, istoriji, iako nikoga ne pominje po imenu jer na taj način pravi uslugu *Književnim novinama* da ne bi morale objaviti nečiji odgovor, a i sebi pomaže: da nesmetano ujedna. Taj tekst bi zasluživao posebnu psihološku i etičku analizu jer ga je pisao izraziti predstavnik jednoga reda odnarođenih ljudi. Nije zaludu Lenjin pisao povodom velikoruskog istupa Ordžonikidzea prema Gruzinima: „(...) Poznato je da rusizirani domoroci uvijek pretjeruju kada se radi o pravom ruskom raspoloženju“ (*Pobjeda*, Titograd, 11. maja 1969).

Jedan dio crnogorske buržoazije, krajem XIX i početkom XX vijeka, prišio je svoje interese uz srpsku buržoaziju, pa, prema tome, nije bio nacionalno orijentisan, što znači da ta buržoazija nije stvarala sopstveni nacionalni program, nije gradila svoj idejni front za borbu protivu vladarskoga samodržavlja. Taj dio crnogorske buržoazije, formiravši kolonijalnu psihologiju, razmetao se idejom da su Crnogorci (polazeći od pravoslavnog shvatanja da su Crnogorci i Srbi jedan narod) – „cvijet srpstva“. Tako su oni htjeli da ugled crnogorskoga naroda koriste kao moralno-politički miraz, udvorički šireći mit o demokratičnosti monarhističkih srpskih režima, iako su najbolji srpski sinovi stvarali front borbe protivu ugnjetačke i ekspanzivne politike tih režima (i danas te tvrdnje proturaju ostaci nosilaca toga duha). Međutim, još je Svetozar Marković utvrdio da velikosrpska buržoazija ne teži oslobođenju drugih naroda, nego za povećanjem broja podanika, kojima bi nametnula svoj sistem policijske uprave, svoje kapetane i pandure, a Milorad Mitrović se suprotstavlja „oslobodilačkim“

* Ovaj tekst objavljen je u časopisu *Kritika*, br. 8, rujan-listopad, Zagreb 1969, str. 583–587. Rad je priredio i strukturi časopisa prilagodio Milovan Radojević.

težnjama buržoazije prema Makedoniji: „Kako možemo mi nekoga osloboditi kada smo i sami robovi“.

Rascjep crnogorske buržoazije donio je veliko zlo crnogorskome narodu. Iz dijela crnogorske buržoazije koji se vezao za srpsku, razvio se veliki broj profesora univerziteta, pisaca, naučnijeh radnika, koji su pisali o svojoj naciji kao o nekome rezervatu *srpstva* koji treba zadržati u patrijarhalnosti i zaostalosti. Pripadnici ovih bivših Crnogoraca i danas govore: Crna Gora ne treba da ima škole, fakultete, fabrike, naučne ustanove, kad to već ima ili razvija Srbija; Crnogorce treba preseljavati (šta će da rade u Crnoj Gori!). Oni su ostali kao nosioci najkonzervativnijega duha: održavali su prevaziđene epsko-deseteračke oblike mišljenja, pa su sebe zbog toga smatrali bližim „kosovskoj misli“, što je izazivalo komičan efekat kod spretnije srpske buržoazije; osim zajedničkih interesa, njihovu koheziju povećavali su i uzajamni brakovi.

Dakle, ta crnogorska buržoazija produžila je anacionalno djelovanje jer je neprekidno bila u strahu za svoj položaj, mjesta u naučnijem ustanovama, i tako dalje. Ona je, zbog svega toga, ostala savršen instrument za suzbijanje svakoga pokušaja nacionalnoga učvršćivanja Crnogoraca. Naravno, buržoazija je stekla izvanredne sposobnosti prilagođavanja novijem uslovima borbe, stavljala se u poziciju zaštitnika „jedinstva“ koje je zasnovano na nejednakosti. Njoj je izvanredno odgovarala diktatura karadžorđevićevskih režima, zatim poslijeratna administrativna „jednakost“, pa „jednakost“, koju je ostvarivala rankovićevska policija, a sada lovi u borbi protivu samoupravljanja koje jednači sa anarhijom i razbijanjem države, ispoljavajući ogromnu „državotvornost“ koja se u njihovijem koncepcijama zasniva na najcrnijim feudalno-pravoslavnim tradicijama. Poboljšavanje kulturnoga i ekonomskoga položaja Crne Gore oni jednače sa bucanjem države, a normalni razvoj drugih jugoslovenskih naroda ne smatraju kao bucanje države. U njihovijem svijestima stalno su prisutni obrisi lažnijeh frontova: katoličanstvo-pravoslavlje. Zato oni ne prezaju da razvitak odnosa sa bratskijem Hrvatima vide kao „neprijateljsko“ povezivanje protivu „srpstva“. U tijem trenucima oni se ne libe insinucija i omalovažavanja Hrvata, falsifikujući istoriju, pa viševjekovnu borbu hrvatskoga naroda protivu Turaka, kada su oni stvarno bili dio grudobrana Evrope, i kada su sa naporima ostvarivali svoju državnost u državnome sklopu s jačijem narodima, predstavljaju kao kukavno ropstvo pod tuđinom.

Drugi dio buržoazije, koji je bio djelimično nacionalniji, dao je i krilo koje je — dezorijentisano — pribjeglo tezi da su Crnogorci „Crveni Hrvati“, koja je jednako nenaučna kao i ona da su „Srbi“. Najveći dio toga predratnoga kadra (osim maloga dijela koji je najgrublje sarađivao s okupatorom) i danas aktivno djeluje u kulturnome i javnome životu (ili ih nasljeđuju sinovi) — tako da nije nikakvo čudo što su oni glavni stratezi u borbi protivu napretka

crnogorske nacije (za to su oni politički vrlo zainteresovani: pišu i govore da je crnogorska nacija komunistička izmišljotina, pa se sada obračunavaju sa rezultatima Revolucije, agituju po kavanama, šire fame, omalovažavaju poštene radnike, i tako dalje). Oni se osmjeljuju da cinično pozivaju na „naučni“ razgovor, pri čemu sasvijem argumentovane stavove, koji preciziraju položaj crnogorske nacije i njene kulture — pokušavaju da proglase nenaučnim, da vrate ta „pitanja“ na „početak“, na osnove svoje konzervativno-sklerotične „nauke“. Pri tome se ne libe pozivanja na „autoritete“ buržoaske koji su se jednako obraćali „zemlji srpskoj (...) navrh Kajmakčalana“ i drugim krajevima Balkana — kao i Šumadiji.

Za žaljenje je što se Pešikan nije držao opomene koju drugima upućuje, pa se sam upušta u probleme koje ne poznaje. Možda on nije ni kriv što nije spoznao osnovne istorijske istine, bez kojijeh ne može shvatiti splijetove razvojnijeh tokova jugoslovenskijeh naroda. Pešikan nam objašnjava da je „presudna istorijska istina“, zatim vrši podjelu „istorijskih istina“ na one „koje bi trebalo ostaviti na miru“ i, valjda, one koje možemo uznemiravati. On je pokušao da stvori platformu za svoju dalju negaciju prava Crnogoraca na sopstvenu nacionalnu kulturu, progovorivši nekoliko riječi o jednakosti, u stilu sitnoga plaćanja „političkoga ujma“, da bi odmah nastavio poricanje prava Crnogorcima na duhovnu tradiciju i odvajanje kulture od nacionalnoga bića.

Pešikan, pošto je uzviknuo da je Crnu Goru naselio „srpski ogranak Južnih Slovena“ — „naučno“ dodaje: „Čak i da nije tako, srednji vijek je u Zeti izbrisao svaku tradiciju osim srpske i nešto vlaške“. Tako Pešikan prepravlja istoriju, ignorišući činjenicu da je crnogorski narod nastao autohtonijem istorijskim procesom od slovenskijeh plemena koja su naselila Duklju i starosjedjelačkoga ilirsko-romanskog stanovništva, kao što je i srpski narod nastao u posebnome istorijskom procesu od doseljenijeh slovenskijeh plemena i zatečenoga stanovništva. Koliko je „naučno“ tražiti da narod usmeno čuva hiljadu godina svoju državnu tradiciju, nije potrebno komentarisati, ali i pored te ogromne vremenske udaljenosti i danas ima nepismenijeh Crnogoraca koji znaju predanja o knezu Vladimiru, Vojislavu (pobjedniku nad vizantijskom vojskom), kralju Mihailu, Bodinu itd. Krst sv. Vladimira i danas se nosi na Rumiju kao relikvija. Pešikan ne objašnjava činjenicu da je period oživljavanja te tradicije u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX bio prekinut kapitulacijom crnogorske buržoazije pred velikosrpskom buržoazijom, 1918. godine, kada je kroz udžbenike, istorijsku literaturu, crkvenu propagandu (skoro svi Nemanjići su kanonizirani), čak i kroz sportska udruženja forsiran nemanjički period (i kod Srba je taj kult dobio šire razmjere tek poslije 1830). A u Crnoj Gori nemanjička tradicija vještački je proširena tek u XIX vijeku: autentična crnogorska tradicija vezana je najvećijem dijelom za slobodarske borbe od kraja XV vijeka naovamo.

Pešikan ne objašnjava uzroke koji su doveli i dovode da „u Srbiji živi više od jedne petine svih Crnogoraca, uključujući veoma visok procenat naučnih i kulturnih radnika“, kako sam utvrđuje (a oni se nijesu iseljavali, niti se iseljavaju samo u Srbiju); njega ne interesuje kako se to odražava na duhovni i materijalni razvitak Crne Gore. On ne razmišlja o faktoru duhovne eksploatacije, koja je posljedica ekonomske zaostalosti. *On ne zna da ekonomska zaostalost izaziva nezadovoljstvo i prema sopstvenome narodu.*

Čudno je kada doktor nauka sa strahom saopštava „da je u našoj jezičkoj kulturi nastupilo vrijeme kad se čupa posađeno i kad se razmeće kamenje“ (on se zgražava nad tačnom konstatacijom da je tzv. Bečki dogovor privatni razgovor nekoliko ljudi koji ne može obavezivati sva pokoljenja, kada su novi uslovi stvarno negirali svaki stav toga „Dogovora“) – kao da sada nemamo pravo da jezik, koji je ostao kao najkonzervativniji punkt, pretresemo, pročistimo, da mu se stvaralački okrenemo, jer ga je belićevski period učinio sklerotičnim instrumentom hegemonističkog unitarizma. Crnogorski lingvisti, pa i Pešikan (on hoće da pokaže da nije sam i podupire svoje tvrdnje polupismenim tekstovima Đ. Rašovića i L. Popovića, koji su objavljeni u časopisu *Književnost i jezik*, Beograd, br. 1 za 1969) – služili su istome unitarističkome duhu belićevske epohe (osjećali su se kao nekada država i crkva, bili su podržavani od režima, pa su se ponašali u jeziku kao tvorci zakona o prekršajima: proturili su laž da dirati u jezik – znači dirati u jedinstvo!). Tako su za posljednjih pedeset godina olako gazili sve osobenosti crnogorskog jezika, trudili su se da sve poravnaju, podrežu (pod tijem pritiskom mnogi crnogorski intelektualci stvarali su kompleks da je crnogorski jezik arhaičan, primitivan!). Tako je Belić u Pravopisu od 1923. sankcionisao dužine kod pridjeva i zamjenica, a u Pravopisu od 1930. proglasio ih neknjiževnim oblicima, i tako je ostalo sve do danas. Onda je na red došla crnogorska leksika, koja izražava duhovnu kulturu i sistem mišljenja crnogorskoga naroda, – proglašena je za provincijalnu, pokrajinsku, neknjiževnu. Međutim, tom leksikom napisana su najbolja ostvarenja crnogorske literature. Oni neznalački govore o jeziku: svode ga na голу leksiku, ne proučavaju njegovu semantiku koja je najdragocjeniji izraz duha jednoga naroda. Pešikan i još neki lingvisti zasnivaju razlike između srpske i hrvatske varijante jezika na različitom pisanju futura i pojedinih stranih riječi (pa čak i na pismu: ćirilica ili latinica!) tipa „kemija“ — „hemija“, što je naučno neodrživo. To je, zapravo, kukavno uproščavanje problema, da bi se zaobišle suštinske odlike tzv. „varijanti“. S druge strane, Pešikan se bori za jedinstvo „standardnog jezika“, jezika „društvene komunikacije“, kako sam kaže, tj. administracije, jer se u „jeziku beletristike“ može „obilnije upotrebljavati osobena leksika“ (valjda je u toj leksici i njenoj semantici razlika u jeziku Krležje, Lalića i Kočića, a ne da li neko piše „kemija“ ili „hemija“). Pešikan

kaže da se bori za „jedinstvo“ administrativnoga jezika, kao da i to ne odražava neravnopravnost. On se ukriva i protivurječi samome sebi, nevjesto tražeći formu za svoju koncepciju. Međutim, moramo istaći da Pešikan napokon „priznaje“ činjenicu da je narodni jezik u crnogorskoj književnosti „bio i prije toga (Vukove reforme – pr. D. R.) stekao lijepu tradiciju“, da Vukova reforma nije uticala na crnogorski jezik kojom je „postavljen u najužu osnovu opšte-srpskohrvatskog jezičkog standarda“, – ali Pešikan donosi nečuven zaključak da „ni Crna Gora ne bi izbjegla danak vještačkom slavenosrpskom tipu da je on pobijedio u Srbiji“. Da Pešikan istorijski misli – došao bi do zaključka da bi narodni jezik pobijedio i kod Srba sve i da se Vuk nije nikada ni pojavio, jer se kulturni život rasplamsao i demokratizovao (uostalom, koji narod danas u svijetu piše nekakvim vještačkim jezikom!).

Pešikan se pridružio onima koji zamjenom nacionalne odrednice „Srbin“ regionalnom „Srbijanac“ stvaraju pretpostavke za posrbljavanje Crnogoraca. On se poziva na Njegošev tekst da se i „dan-danas u Crnoj Gori razlikuje značenje 'Srbin' i 'Srbijanac'“, ali, po svojem običaju, ne primjenjuje naučni postupak provjere podataka koje uzima, pa je tako naletio na falsifikat dra Ljubomira Durkovića-Jakšića. Tekst Njegoševa pisma ne glasi kako kaže Pešikan: „Poradi mene bila bi neograničena radost da bismo svi Slavenosrbi učinili među sobom jedno pravilo knjigopečatanja, a osobito ... Srbijanci i Crnogorci.“ Stvarni Njegošev tekst glasi: „Poradi mene bila bi neograničena radost da bismo svi Slavenosrbi učinili među sobom jedno pravilo knjigopečatanja, a osobeno Srbi i Crnogorci“. Pomenuti falsifikat Durković je učinio u knjizi „Srbijansko-crnogorska saradnja (1830–1851)“, Beograd 1957, strana 129. Durković je u toj knjizi, kao što se vidi, posijao mnoge netačnosti i izvršio iskrivljavanja. Za ilustraciju će najbolje poslužiti pomenuto Njegoševo pismo Milošu Obrenoviću, gdje je, osim navedenoga falsifikata, počinio još šest: kraj citiranoga pasusa Njegoševa pisma, koji glasi: „...koe bi se ticale do sreće podvlasnih nama narodah“, Durković prekida poslije riječi „sreće“ i završava svojim riječima „našeg naroda“ (otkuda bi Durković priznao da su Srbi i Crnogorci dva naroda!), i dalje: izostavlja riječi „moju“ i „pravilama“, i tako dalje.

Apsurdna je situacija kada Pešikan upozorava na bratstvo jer je to njegovo „bratstvo“ zasnovano na sankcionisanju nejednakosti. Naše sadašnje i buduće bratstvo ne smije, kako to hoće Mitar Pešikan, da se temelji na javnim lažima o „vjekovnom bratstvu“ iz vremena feudalnih uništavajućih ratova, ugušivanja pobuna, nasilnog širenja pravoslavlja i preotmica koje su se nastavile i pošto je tzv. srpska feudalna država primila tursko vazalstvo, pa su Stefan Lazarević i Vuk Branković, zajedno s Turcima, napadali na Zetu odnosno Crnu Goru, sve do kraja svojih vladavina. To se djeci u

školama ne govori, predajemo im bajke o vječitoj slozi; na to nas i sada poziva Pešikan. Istovremena borba Crnogoraca i Srba protivu neprijatelja počela je 1804. godine, kada su Srbi ustali protivu Turaka, i kada Petar I, državnik, vojskovođa i književnik crnogorski, piše jednome igumanu da „mi Crnogorci i sa beogradske strane Srbi očemo skočiti na oružje“. Jednovremena borba nastavljena je tek 1876. Ni period od 1830. do 1941. godine, u kojemu je velikosrpska buržoazija nastojala da uništi crnogorsku državu i likvidira postojanje crnogorskoga naroda, — ne možemo smatrati „vjekovnim bratstvom“.

Pravo bratstvo između Srba i Crnogoraca počeli su kovati srpski i crnogorski komunisti između dva rata, da bi se nastavilo u oružanoj revoluciji (1941–45) i revolucionarnom preporodaju društva od 1945. godine naovamo.

Pešikan neće da zna da je naše samoupravno društvo donijelo novo shvatanje države, u kojoj neće moći biti vladajućeg, državotvornog naroda koji bi tretirao druge narode kao rezervat poslušnijeh (poslušnost se bazira na ekonomskoj neravnopravnosti) regruta, policajaca i radne snage. Sljedstveno tome, njemu nije jasan tretman jezika i kulturnih dobara, on hoće da misli da su granice jednoga naroda i granice uticaja njegove kulture, pa proglašava ograđivanjem, izolovanjem pisaca ako se tretiraju u sklopu jedne nacionalne kulture. Ali ako Boru Stankovića tretiramo kao srpskoga pisca (recimo) — za Pešikana to nije izolacionizam, taj termin rezervisao je za crnogorske stvaraocce.

Pravi Srbi su duboko svijesni da im Pešikan i njemu slični samo nanose ogromnu štetu, da mute naše jedinstvo, braneći unitarizam, jer srpski komunisti znadu da se bratstvo može ostvariti samo na temeljima jednakosti i slobodnog razvitka sviju naroda koji tvore jednu zajednicu, a da im djelo Nikole Lopičića neće biti ništa dalje kad se Lopičić tretira kao crnogorski pisac, kao što im Krleža nije dalji zbog toga što je hrvatski, ili Mopasan (Maupassant) što je francuski pisac, i tako dalje!

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovom autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskome ili drugom slovenskome jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku struke bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific researches, as well as preliminary communications, and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of magazines, and scientific and professional conferences.

Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the Author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials were previously published or not.

The decision of the Editorial Board on whether the paper is to be accepted for publication, as well as the classification of papers accepted for publication, is based on the evaluation of Reviewers. Objectivity of the Reviewer's decision-making is ensured through a double-blind review process, whereby the Reviewers do not know the Authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in the Montenegrin and other Slavic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc).

1. *Original scientific papers* contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Its authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.
2. *Preliminary communications* contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.
3. *Reviews* are critical and analytical overviews of a field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of selected problem area, while the quoted literature must be comprehensive.
4. *Professional papers* aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In the upper left corner of a paper, all the authors should note: the author's first and last name, his/her affiliation, place of residence, and e-mail address.

Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, and 4-8 key words.

The Editorial Board reserves the right to make any necessary technical and similar changes to the papers.

Manuscripts and CDs will not be returned.

The Editorial Board

SADRŽAJ

David CRYSTAL On myths and mindsets	3
Vesna BULATOVIĆ Engleska imenska atribucija u prevodu na crnogorski	7
Milica LUKIĆ Vera & BLAŽEVIĆ-KREZIĆ & Tena BABIĆ-SESAR Filozofsko-simbolički ustroj glagoljskoga pisma prema formuli božanskoga tetrakisa	23
Kristina PALAJSA-BACKOVIĆ & Goran DRINČIĆ Prevođenje stručnih tekstova u teoriji i praksi: teorijski okvir, prevodilačke metode i procedure	67
Indira SMAJLOVIĆ-ŠABIĆ Kolokacijska i konceptualna analiza jedinica sa somatskom sastavnicom <i>srce</i>	75
Sonja ŠPADIJER O kondicionalu u francuskome jeziku	87
Daniela MATIĆ Jezične igre moći u drami <i>Who's afraid of Virginia Woolf</i> Edwarda Albeeja	101
Danilo RADOJEVIĆ Osvrt na Njegoševo djelo u kontekstu vladavine Osmanlija	123
Krsto PIŽURICA Rovca i Morača u Njegoševu djelu	129
Jakov SABLJIĆ Mitološke preobrazbe u drami <i>Tiresijina laž</i> Ljubomira Đurkovića	141

Ethem MANDIĆ Pripovijedanje i dokumentarnost u djelu <i>Grobnica za Borisa Davidoviča</i>	149
Vesna KILIBARDA Italijanske teme u Njegoševoj <i>Bilježnici</i>	159
Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ Umijeće sintetizovanja života i književnosti: kritički i teorijski pokušaji razumijevanja poetike Silvije Plat ili izučavanje tišina i kontradiktornosti teksta (I)	171
Ivan JOVOVIĆ Osvrt na Barski glagoljski misal iz 1893. godine	183
GRADA	
Vukić PULEVIĆ Orijentalizmi u toponimiji Spuža i neposrednoj okolini	195
Adnan ČIRGIĆ & Aleksandar RADOMAN Prilog toponomastici crmničkoga sela <i>Braćeni</i>	207
Sveto Markov ĐUROVIĆ Iz leksike crmničkoga sela Dupilo	217
Aleksandar RADOMAN O novopronađenome pečatu dukljanskoga kralja Bodina	233
PORTRETI	
Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Danilo Radojević kao montenegrinac	241
Čedomir DRAŠKOVIĆ Vuk Minić – oličenje kulturnoga izazova i stvaralačkoga entuzijazma	259
Adnan ČIRGIĆ Maja Bošković-Stulli (1922–2012) Doprinos crnogorskoj kulturnoj baštini	269

PRIKAZI

- Krsto PIŽURICA
Solarovo kapitalno djelo 275
- Jelena KNEŽEVIĆ
Povodom promocije *Povijesti svjetske književnosti*
akademika Milivoja Solara 287
- Jakov SABLJIĆ
Crnogorskoj književnosti – knjiga duboke odanosti 293
- Čedomir DRAŠKOVIĆ
Veliki njegošološki uzlet montenegristike 307
- Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ
Zavjetna škrinja Crnogorki 313
- Milica LUKIĆ
Dragutin Antun Parčić i njegov
Rimski misal slavenskim jezikom (Rim, 1893.) 317
- Marjana ĐUKIĆ
Odgovori prolaze, pitanja ostaju 339
- Ethem MANDIĆ
Ćorsokaci moderne umjetnosti 343

ARHIVA

- Danilo M. RADOJEVIĆ
Kontinuitet jedne antinacionalne (anticrnogorske) politike 353

TABLE OF CONTENTS

David CRYSTAL On Myths and Mindsets	3
Vesna BULATOVIĆ English Nominal Attribution in Translation to Montenegrin	7
Milica LUKIĆ Vera & BLAŽEVIĆ-KREZIĆ & Tena BABIĆ-SESAR Philosophical-Symbolic Organization of the Glagolitic Script on the Basis of Divine Tetraktys	23
Kristina PALAJSA-BACKOVIĆ & Goran DRINČIĆ On Translating Specialized Texts in Theory and Practice: Theoretical Framework, Translation Methods and Procedures	67
Indira SMAJLOVIĆ-ŠABIĆ Collocational and Conceptual Analysis of Units Containing the Somatic Component <i>Heart</i>	75
Sonja ŠPADIJER On the Conditional Mood in The French Language	87
Daniela MATIĆ Power Through Language Plays in <i>Who's Afraid of Virginia Woolf</i> by Edward Albee	101
Danilo RADOJEVIĆ A Review of Njegoš's Works in The Context of Ottoman Rule	123
Krsto PIŽURICA Rovca and Morača in Njegoš's Works	129
Jakov SABLJIĆ Mythological Transformations in <i>Tiresia's Lie</i> by Ljubomir Đurković	141

Ethem MANDIĆ Narration and Documentation in the <i>Tomb For Boris Davidovich</i>	149
Vesna KILIBARDA Italian Themes in <i>Biljeznica</i> by Petar Petrovic Njegos	159
Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ The Art of Synthesizing Life and Literature: Critical and Theoretical Attempts at Understanding Sylvia Plath's Poetics or Listening to Textual Silences and Contradictions (I)	171
Ivan JOVOVIĆ A Review of The Bar's Glagolitic Missal From 1893	183
MATERIAL	
Vukić PULEVIĆ Words of Oriental Origin in the Toponymy of Spuž and Its Surroundings	195
Adnan ČIRGIĆ & Aleksandar RADOMAN Contribution to the Toponomastics of Crmnica's Village <i>Braćeni</i>	207
Sveto Markov ĐUROVIĆ From the Lexicon of Village Dupilo in Crmnica	217
Aleksandar RADOMAN On the Newly Discovered Stamp of the Doclean King Bodin	233
PORTRAITS	
Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Danilo Radojević as A Montenegrin	241
Čedomir DRAŠKOVIĆ Vuk Minić – Personification of Cultural Challenges and Creative Enthusiasm	259

Adnan ČIRGIĆ Maja Bošković-Stulli (1922–2012) Contribution to the Montenegrin Cultural Heritage	269
---	-----

REVIEWS

Krsto PIŽURICA Solar's Capital Work	275
--	-----

Jelena KNEŽEVIĆ On the Occasion of Promotion of the <i>History Of World Literature</i> by Milivoj Solar	287
---	-----

Jakov SABLJIĆ To the Montenegrin Literature – A Book of Deep Devotion	293
--	-----

Čedomir DRAŠKOVIĆ Big Njegošological Rise of Montenegristics	307
---	-----

Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ Box of Vows of Montenegrin Women	313
--	-----

Milica LUKIĆ Dragutin Antun Parčić and His <i>Roman Missal</i> in the Slavonic Language (Rome, 1893)	317
--	-----

Marjana ĐUKIĆ Answers Pass, Questions Remain	339
---	-----

Ethem MANDIĆ Modern Art Dead-Ends	343
--	-----

ARCHIVE

Danilo M. RADOJEVIĆ Continuity of One Anti-National (Anti-Montenegrin) policy	353
--	-----

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@icjk.me

Izdavač
Institut za crnogorski jezik i književnost

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Sanja Orlandić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Grafo Bale

Tiraž
500

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)